De Eerste Wereldoorlog door Nederlandse ogen

Getuigenissen - verhalen - betogen

Rob Kammelar, J.M.J. Sicking en Menno Wielinga

bron
Rob Kammelar, J.M.J. Sicking en Menno Wielinga, *De Eerste Wereldoorlog door Nederlandse ogen*. Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 2007

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/kamm005eers01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

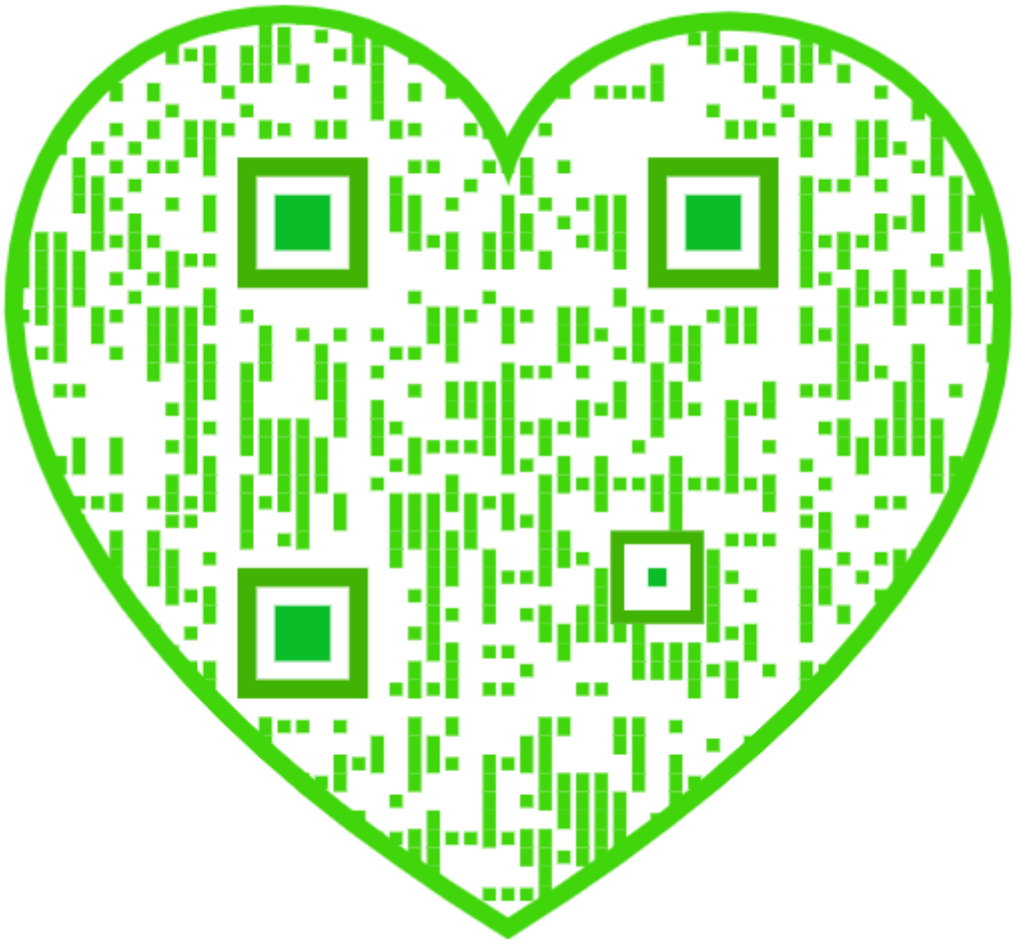

Inleiding en verantwoording

Toen Arthur Knaap zich had aangemeld voor het Vreemdelingenlegioen, kwam hij in de jaren 1915-1916 letterlijk midden in de loopgravenoorlog terecht. In een van de brieven die hij naar huis stuurde, beschrijft hij een stormaanval.

> Als een blok laat ik me in de loopgraaf vallen. Wij hebben de opdracht de loopgraaf 'schoon te maken', dat is te zeggen de verdedigers onschadelijk te maken, zoodat ze vooral niet in den rug van de eerste golf kunnen schieten. Het eerste wat ik zie, is een lijk, half bedolven onder verscheurde zakken met aarde. Dan begin ik de loopgraaf links te volgen, met koortsachtige haast, om den verdedigers de gelegenheid niet te laten, zich te hernemen. Nauwelijks heb ik eenige meters afgelegd, als ik, een hoek omdraaiende, tegen een levenden Duitscher stoot, gewapend, evenals ik.
>
> Goede hemel, wat was hij jong, achttien jaar misschien, en zijn groote blauwe oogen waren zoo schichtig. Het scheen mij toe dat mijn armen lam geslagen werden, bij de gedachte zoo'n jong mensch te dooden. Ik zag dat hij zijn mond opende om iets te zeggen, of om te vloeken misschien. Dit alles duurde echter minder dan een seconde, want voordat ik het wist, stak mijn bajonet reeds in zijn buik, en had ik eenige moeite het wapen terug te trekken. Mijn eerste stoot. Nooit zal ik den blik vergeten dien hij op mij vestigde, en die mij een koude rilling in den rug joeg; een blik zoo vol pijn en verdriet, en zoo vol verwijt. Hij zeide niets, zijn mond bleef open, hij bloedde niet eens, en keek me immer aan. Toen kwam er een licht waas over zijn mooie oogen, en hij zakte langzaam in elkander, zijn geweer kletterde op den grond.

Het blijft aangrijpend en fascinerend hoe een hoofdstuk uit de geschiedenis plotseling heel dichtbij, soms zelfs angstig dichtbij kan komen, als je luistert naar mensen

die zo'n periode zelf hebben meegemaakt. Wie bij een breed publiek - waarbij zeker ook gedacht moet worden aan scholieren en studenten - het nog steeds veel voorkomende misverstand wil wegnemen dat de Eerste Wereldoorlog indertijd grotendeels aan Nederland is voorbijgegaan 'omdat ons land toen neutraal was', kan dat het beste doen door de tijdgenoten zelf aan het woord te laten. Die overtuiging ligt ten grondslag aan de samenstelling van deze bloemlezing, die beschouwd kan worden als een vervolg op *Het monster van de oorlog. Nederlandse liedjes en gedichten over de Eerste Wereldoorlog*, in 2004 verschenen bij Nijgh & Van Ditmar te Amsterdam.

De vorm van geschiedbeoefening waarbij vooral gezocht wordt naar verhalen van ooggetuigen, is uiteraard al heel oud, maar beleeft op het ogenblik ook in Nederland een opbloei: vooral met het doel abstracte kennis om te zetten in een meer concrete ervaring en op die manier ook het ontstaan van historisch besef te bevorderen. Op reis gaan in de tijd is op zichzelf vaak al heel boeiend en meeslepend. Er is immers zo veel te zien, zo veel mee te maken, na te voelen, te herdenken ook. Wie teruggaat in de tijd, leert bovendien allerlei situaties in het heden beter begrijpen en interpreteren. Tegelijkertijd wordt men er zich dan sterker van bewust ook zelf in de tijd te staan en in allerlei aangelegenheden positie te moeten kiezen, omdat er bij nader inzien maar heel weinig 'natuurlijk' en 'vanzelfsprekend' is. Juist zo'n zoekende en relativerende houding voorkomt dogmatisme en fanatisme, waaruit - ook blijkens de Eerste Wereldoorlog - zelden of nooit iets goeds voorkomt.

Bij het kiezen van markante fragmenten uit de meer dan 350 directe of indirecte getuigenissen die wij tijdens ons onderzoek hebben verzameld, heeft niet de esthetische, maar de documentaire waarde van de teksten vooropgestaan. In een vijftiental rubrieken hebben wij geprobeerd recht te doen aan allerlei facetten van de beleving van de Eerste Wereldoorlog. In die inhoudelijk samenhangende afdelingen kan men bijvoorbeeld verslagen en verhalen aantreffen die handelen over de frontervaringen van soldaten, verslaggevers en hulpverleners, over de ondergang van getorpedeerde passagiers- en vissersschepen, over de angst voor overvliegende zeppelins. Ook blijkt er vaak geschreven te zijn over het getob van de overheid en het aanhoudende gemopper van de burgerij, over de pogingen van cabaretiers om de verveling in de kazernes en de forten te verdrijven, over de opvang van honderdduizenden vluchtelingen, over het optreden van hamsteraars, smokkelaars en andere oweeërs, over de gevolgen van de tekorten aan voedsel en brandstof en over het oprukken van de Spaanse griep. Ook de uitingen van woede en verontwaardiging over een oorlog die zo verschrikkelijk veel slachtoffers heeft gemaakt en zulke enorme verwoestingen heeft aangericht, moeten hier zeker worden genoemd, naast bijvoorbeeld de getuigenissen van aanhangers van de vredesbeweging of van een consequent antimilitarisme, naast de aanvallen op het nationalisme, de discussies over het optreden van het Duitse leger in België en het rumoer rond de vlucht naar Nederland van keizer Wilhelm II.

Bij het selecteren van de teksten hebben wij er ook naar gestreefd heel verschil-

lende standpunten en benaderingen tot uitdrukking te laten komen, zodat een eenzijdige en al te gemakkelijke beeldvorming wordt voorkomen. Omdat zowel het wát als het hóe heel informatief is bij het teruggaan in de tijd, hebben wij bovendien gekozen voor veel variatie in tekst- en stijlsoorten. Naast egodocumenten zoals brieven, dagboeken, memoires en reisverslagen hebben wij ook dikwijls betogende opstellen en columns opgenomen. En bij de literaire teksten hebben wij bijvoorbeeld met opzet een modernistisch prozastuk naast een ouderwets-naturalistische beschrijving geplaatst en christelijk gekleurd streekproza naast een strak en sober geschreven eigentijds verhaal. De uiteenlopende, soms wonderlijke manieren van spellen hebben wij overal ongewijzigd gelaten, omdat die naar onze mening evenals het taalgebruik en de gekozen toonzetting ook typerend zijn voor een bepaalde periode. Kennelijke fouten zijn stilzwijgend verbeterd, ingrepen in de tekst staan tussen vierkante haken.

Onze bloemlezing, waarin alleen personen aan het woord komen die de jaren 1914-1918 zélf bewust hebben meegemaakt, is zo opgezet dat iedere lezer al bladerend in een eigen volgorde zijn eigen keuzes kan maken. Zowel een beknopt historisch overzicht voorin het boek als aantekeningen bij de teksten zelf maken het steeds mogelijk de beschreven zaken in een groter verband te plaatsen. Een beknopt gehouden literatuurlijst zet aan tot verder lezen.

Wie bepaalde teksten mist of naar meer voorbeelden zoekt dan wij in ons boek konden opnemen, verwijzen wij naar de op auteursnamen geordende lijst van titels en vindplaatsen die wij op internet hebben geplaatst; zie *www.wereldoorlog1418.nl/vindplaatsen-nederlandseogen/index.html*. Ook veel andersoortige informatie is op deze website te vinden.

Rob Kammelar
Jacques Sicking
Menno Wielinga

De Eerste Wereldoorlog: beknopt overzicht

Enkele algemene gegevens

Als gevolg van opgelaaide nationalistische gevoelens, grote belangentegenstellingen en een niet aflatende strijd om de hegemonie hadden zich aan het begin van de twintigste eeuw in Europa twee politieke machtsblokken gevormd. Aan de ene kant stonden de Centralen, bestaande uit Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. Aan de andere kant de Geallieerden: Frankrijk, Groot-Brittannië en Rusland, welk bondgenootschap toen algemeen 'de Entente' werd genoemd. Men achtte het in die tijd zeer waarschijnlijk dat de voortdurend oplopende spanningen en de daarmee samenhangende bewapeningswedloop uiteindelijk tot een oorlog zouden leiden. Toen de Oostenrijkse troonopvolger aartshertog Franz Ferdinand en zijn echtgenote op 28 juni 1914 te Sarajevo bij een aanslag om het leven kwamen, bleek dat de aanleiding te zijn tot een wereldomspannend gewapend conflict.

De Donaumonarchie Oostenrijk-Hongarije hield Servië verantwoordelijk en verklaarde enige weken daarna de oorlog aan dat land. Vervolgens bemoeide Rusland zich met de situatie door een algemene mobilisatie af te kondigen, waarop Duitsland eveneens mobiliseerde. Nederland volgde ook, maar verklaarde zich tegelijkertijd neutraal te midden van de oorlogsdreiging. Door de onderlinge, vaak geheime afspraken die binnen de beide machtsblokken waren gemaakt, volgden de oorlogsverklaringen elkaar daarna razendsnel op en was er binnen enkele weken sprake van de 'Grote Oorlog'.

Eind 1914 waren er al tien Europese landen met elkaar in oorlog. Om door de verovering van een kleine Duitse kolonie in China zijn eigen invloedssfeer te vergroten had Japan eind augustus de oorlog verklaard aan de Centralen, terwijl het vele nationaliteiten omvattende Ottomaanse Rijk (vgl. het latere Turkije) in de eerste dagen van november oorlogsverklaringen van achtereenvolgens Rusland, Servië, Enge-

land en Frankrijk had moeten incasseren. Italië was verbonden met Duitsland en Oostenrijk-Hongarije, maar hield zich aanvankelijk afzijdig. Daarna maakte het land een politieke ommezwaai en verklaarde op 23 mei 1915 de oorlog aan de Donaumonarchie. In november 1918 waren uiteindelijk drieëndertig landen officieel met elkaar in oorlog. Formeel kwam dat neer op 1 500 000 000 mensen: meer dan tachtig procent van de toenmalige wereldbevolking. Wereldwijd bleven slechts twaalf landen neutraal. Behalve in West-Europa ontstonden er ook in Karinthië, de oostelijke Alpen, Rusland, de Balkan, Turkije en het Midden-Oosten fronten waar de Grote Oorlog uitgevochten werd. In totaal vielen er als een direct gevolg van de oorlogshandelingen bijna tien miljoen doden; het aantal lichamelijk en geestelijk gewonden liep op tot ongeveer twintig miljoen.

Ook op zee werd strijd geleverd. Op 31 mei en 1 juni 1916 vond voor de kust van Jutland een enorme zeeslag plaats tussen de Britse 'Grand Fleet' en de Duitse 'Hochseeflotte'. Beide partijen leden zware verliezen, maar de strijd bleef uiteindelijk onbeslist. Ook koopvaardij- en passagiersschepen werden regelmatig slachtoffer van Duitse duikboten, waarbij duizenden passagiers en bemanningsleden om het leven kwamen. Naar schatting 1,5 miljoen bruto registerton van de geallieerde koopvaardij werd tot zinken gebracht. Berucht werd de ondergang van het Britse passagiersschip de Lusitania in 1915, waarbij twaalfhonderd opvarenden om het leven kwamen. Ook schepen uit neutrale landen - waaronder veel Nederlandse - bleven niet altijd gespaard.

Verloop van de oorlog in het kort

Op 4 augustus 1914 trok het Duitse leger België binnen op weg naar Frankrijk, met de bedoeling eerst dit land te verslaan en vervolgens Rusland aan te vallen. Ondanks hevig verzet en Britse hulp werd België op het gebied in het zuidwesten na toch overweldigd, waarbij het Duitse leger tal van wandaden pleegde tegenover de burgerbevolking. Ook het in brand steken van de beroemde bibliotheek van Leuven werd wereldwijd scherp veroordeeld. Het gevolg was dat, vooral nadat de vesting Antwerpen in oktober was gevallen, naar schatting 1,6 miljoen Belgen op de vlucht sloegen, van wie er bijna één miljoen onderdak zochten in Nederland. Onder de vluchtelingen bevonden zich ook Belgische, Britse en Duitse militairen, die in Nederland volgens het internationale recht 'voor de duur van de vijandelijkheden' werden geïnterneerd.

De aanvankelijk succesvol verlopende opmars van het Duitse leger werd in Frankrijk bij de Marne tot staan gebracht. Aan het einde van 1914 was vanaf het zuidwesten van België tot aan de Frans-Zwitserse grens het Westelijk Front ontstaan, waar de legers zich diep hadden ingegraven. Het was het begin van een gruwelijke loopgravenoorlog waarin men elkaar, achter prikkeldraadversperringen ge-

legen, met artillerie, mitrailleurs en gifgas bestookte en waarbij ook vliegtuigen en later eveneens vlammenwerpers en tanks werden ingezet. Het gebruik van vliegtuigen beperkte zich niet alleen tot acties aan het front. Voor het eerst in de geschiedenis werd ook de burgerbevolking geconfronteerd met luchtaanvallen op steden en fabrieken, waaraan af en toe ook zeppelins deelnamen.

Het jaar 1915 kenmerkte zich door de vele pogingen die de Britten en de Fransen ondernamen om een doorbraak in de Duitse stellingen te forceren. Onder meer bij Neuve-Chapelle, Loos en Ieper vonden zware gevechten plaats, waarbij altijd de aanval centraal stond. Deze aanvallen vormden het begin van een massaslachting op ongekende schaal, maar leidden bijna nooit tot terreinwinst. Bij Ieper werd voor het eerst gifgas gebruikt, eerst door de Duitsers, later ook door de geallieerden. De levensomstandigheden in de loopgraven, die zo beeldbepalend zouden worden voor de Eerste Wereldoorlog, waren mensonterend. Ziekten, ongedierte als luizen en ratten, zware beschietingen en gasaanvallen maakten het leven in de voorste linies tot een hel.

In 1916 poogde het Duitse leger een grote doorbraak te forceren bij Verdun. Dit leidde tot een zes maanden durende veldslag, waarbij Frankrijk op de rand van de afgrond kwam te staan. Om een einde te maken aan de druk die de Duitsers op Verdun uitoefenden, werd in juni bij de rivier de Somme een gemeenschappelijke Frans-Britse aanval opgezet, maar die liep uit op een fiasco. De Britten verloren alleen al op de eerste dag van deze slag 60.000 man: gedood, gewond, vermist of krijgsgevangen gemaakt. Aan het eind van het jaar werden de Duitse troepen ten slotte weer teruggedreven tot aan hun oorspronkelijke stellingen. De verliezen aan beide kanten waren enorm.

Om Engelands aanvoerlijnen af te snijden, kondigde Duitsland begin februari 1917 een onbeperkte duikbotenoorlog af, die inhield dat ook neutrale handelsschepen zonder waarschuwing getorpedeerd konden worden. Dit leidde er uiteindelijk toe dat ook de Verenigde Staten in april 1917 de oorlog aan Duitsland verklaarden. Het zou echter nog tot juni 1918 duren voordat het Amerikaanse leger in staat was een beslissende bijdrage te leveren aan de geallieerde inspanningen aan het Westelijk Front.

In Europa gingen de massaslachtingen steeds maar door. In april begon in Frankrijk het berucht geworden offensief aan de Chemin des Dames, dat opnieuw ontaardde in een zinloos bloedbad. Als reactie daarop braken kort daarna op grote schaal muiterijen uit in het Franse leger, waar de gezagsdragers hard tegen optraden. Soms werden er doodvonnissen voltrokken, maar enkele gerechtvaardigde soldateneisen werden ingewilligd en grote massale aanvallen bleven voorlopig uit.

Ook de Britten waagden nog eens een poging een doorbraak te forceren in België. In juni boekten zij bij Mesen na een aantal mijnontploffingen enige terreinwinst. Daarna volgde opnieuw een veldslag bij Ieper, die bij het dorp Passendale in de modder smoorde, wederom met enorme verliescijfers aan beide zijden. De slag

bij Cambrai, met inzet van tanks en vliegtuigen, die plaatsvond in november 1917, leverde de Britten en de Fransen weer geen definitieve doorbraak op.

In alle oorlogvoerende landen en ook in de neutrale staten kreeg men in de loop van dit jaar te maken met een stagnerende aanvoer van grondstoffen, voedsel en brandstof. De algemene schaarste leidde tot distributiemaatregelen, met lange rijen wachtenden bij de winkels als er eindelijk weer eens iets te koop was. Mede hierdoor groeide een wijdverbreide maatschappelijke onvrede, die in de grote steden geregeld tot uiting kwam in demonstraties, relletjes en sociale onrust. Er was sprake van een toenemende oorlogsmoeheid, die versterkt werd door de pagina's lange dodenlijsten in de kranten. In de loop van 1918 kwam daar de zgn. Spaanse griep bij, die als een ‘windvlaag des doods’ over grote delen van de wereld raasde en naar schatting meer dan twintig miljoen slachtoffers maakte.

Rusland verdween van het geallieerde toneel, toen na de oktoberrevolutie in 1917 de aan de macht gekomen bolsjewieken een wapenstilstand met de Duitsers sloten. Die werd in maart 1918 gevolgd door de vrede van Brest-Litovsk. Hierdoor was Duitsland in staat een groot deel van zijn troepen over te brengen naar het Westelijk Front.

In de lente van 1918 zette Duitsland een groot offensief in, dat was bedoeld om een beslissende overwinning te behalen, voordat de Amerikaanse troepen op volle gevechtssterkte zouden zijn. Pas in juli werden de Duitse aanvallen definitief tot staan gebracht bij de Marne. Dit bleek het keerpunt in de oorlog te zijn.

In augustus werden de Duitsers bij Amiens voor het eerst ver teruggeslagen. In september volgde een groot geallieerd offensief in de Meuse-Argonne-streek. Hierbij waren ook de Amerikanen op volle sterkte ingeschakeld. In september vond bij St. Quentin uiteindelijk een grote geallieerde doorbraak plaats, waarbij de Duitsers definitief werden teruggedreven.

In Duitsland waren eind oktober onlusten uitgebroken als gevolg van voedseltekorten, oorlogsmoeheid en linkse politieke agitatie. In de Duitse marinestad Kiel brak een muiterij uit onder de matrozen. De onlusten breidden zich snel over Duitsland uit en dreigden ook Berlijn in hun greep te krijgen. De regering trad af en een nieuwe regering zocht contact met de geallieerden om tot een vredesregeling te komen. Keizer Wilhelm II vluchtte op 10 november 1918 vanuit zijn militaire hoofdkwartier te Spa naar Nederland. Een dag later deed ook keizer Karl I van Oostenrijk afstand van de troon en zocht hij zijn heil in Zwitserland.

Op 11 november 1918 sloten de Fransen, de Engelsen en de Duitsers in een treinwagon bij het ten noordoosten van Parijs gelegen plaatsje Compiègne een wapenstilstand en was de Eerste Wereldoorlog in feite voorbij. De vrede ging echter pas officieel in, toen op 28 juni 1919 het Verdrag van Versailles werd getekend, waarbij de kaart van Europa en de machtsverhoudingen in de wereld ingrijpend werden gewijzigd.

Rubriek 1: Augustus 1914

Toen Duitse troepen op 4 augustus 1914 België binnenvielen om van daaruit door te stoten naar Frankrijk en de Britten vervolgens de Belgen te hulp schoten, was de Eerste Wereldoorlog een feit. Ofschoon Nederland neutraal wist te blijven, maakte ook daar het losbarsten van de steeds verder om zich heen grijpende 'oorlogswaanzin' veel indruk, ook door de afgekondigde mobilisatie. Nederlanders die in het buitenland verbleven, verkeerden in een bijzondere situatie.

1. Uit het dagboek van Frederik van Eeden

Frederik van Eeden (1860-1932), die behalve arts en psychiater ook een bekend literator was uit de kring van de Tachtigers, bezat een brede belangstelling en bleef zijn leven lang zoeken naar een eenheidscheppende levens- en maatschappijvisie. Veel naam maakte hij vooral met het symbolische sprookje *De kleine Johannes* (1887) en de roman *Van de koele meren des doods* (1900). Tegen het einde van de jaren negentig groeide zijn kritiek op de kapitalistische samenleving en stichtte hij te Bussum de idealistisch opgezette kolonie Walden. Op grond van zijn vele internationale contacten nam hij in juni 1914 te Potsdam deel aan een overleg met andere 'koninklijken van geest', dat moest leiden tot de oprichting van de zgn. Forte-Kreis: een intellectueel gezelschap dat zich zou gaan inzetten voor een ideologische en maatschappelijke omwenteling en met name voor de bevordering van 'de eeuwige wereldvrede en de universeele broederschap'. Toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak, moest de eerste bijeenkomst worden afgelast en bleken verschillende deelnemers zelf niet vrij te zijn van nationalistische gevoelens. Van Eeden werd bestuurslid van de Nederlandsche Anti-Oorlog Raad en ging ook lezingen houden over de oorlog. (Zie de rubriek *Tegen de oorlog en het nationalisme*.)
Een groot deel van zijn leven heeft Van Eeden een dagboek bijgehouden. Daarin maakte hij geregeld aantekeningen over zijn persoonlijk leven, zijn denkbeelden, zijn contacten, zijn lectuur,

OPENBARE KENNISGEVING.

LANDWEER.

OPROEPINGSTELEGRAM.

De Burgemeester der gemeente *Amsterdam*
ontvangen hebbende van den Minister van
Oorlog onderstaand telegrafisch bericht:

ALLE LANDWEERMANNEN MET SPOED OPKOMEN.

Datum van opkomst *één Augustus 1914*

Roept dientengevolge de VERLOFGANGERS van de LANDWEER van alle lichtingen, in deze gemeente verblijf houdende, op, om zich op den dag en op de wijze als voor hunne opkomst onder de wapenen met spoed is vastgesteld, naar de voorgeschreven plaats van opkomst te begeven.

Zij worden voorts opmerkzaam gemaakt, dat deze openbare kennisgeving rechtens voldoende is en dus den verlofganger bij niet opkomst in verzuim stelt.

Amsterdam den *31 Juli 1914*

De Burgemeester voornoemd:

Affiche mobilisatie-oproep.

zijn werkzaamheden. Zijn notities uit de maand augustus 1914 kunnen beschouwd worden als een voorbeeld van de manier waarop het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog veel Nederlanders heeft aangegrepen. Tegelijkertijd laten ze zien hoe er sinds ± 1895 in verschillende kringen intensief werd gezocht naar alternatieve samenlevingsvormen en een levensvisie die het zichtbare en meetbare te boven ging.
Onderstaande fragmenten zijn ontleend aan het derde deel van de uitgave: Frederik van Eeden, *Dagboek 1878-1923* (Culemborg, 1971-1972). Bij het lezen moet men erop bedacht zijn dat Van Eeden een eigen spelling had ontworpen, met als opvallende bijzonderheid dat de zgn. lange a, e, o en u ook aan het einde van een lettergreep altijd werden verdubbeld.

maandag 27 juli

Kou en reegen 55°.* Krijgsrumoer. De oorlogswaanzin begint om zich [heen] te grijpen. Hoever zal dit gaan? Het jaar waarin de Forte-kring ontstond - ook het jaar van den Europeeschen oorlog.

Bezoek van twee jonge Belgen, uit Antwerpen. Lode Craybeke en Barman. Twee geestdriftige, idealistische jongelingen.

Ik kreeg de verzen van Eisa Barker.* Dat is geen kinderwerk. Het pompeuze statige ritme van Shelley en Shakespeare - en een zeer hartstochtelijk gemoed. Ik vroeg haar bij ons en ben zeer benieuwd naar de kennismaking.

woensdag 29 juli

Grijs, herfstig. Oorlog. Zoolang er erfelijke monarchieën zijn, en zoolang er grondbezitters zijn, zoolang is de vreede onmoogelijk. Ik zou willen dat de Forte-kring zich eerst uitsprak oover de monarchie, oover de jury, oover de doodstraf. De kring moet doen wat Rousseau* gedaan heeft. Maar beeter.

zondag 2 augustus

Eergisteren, Vrijdag 31 Juli*, was ik om drie uur in Amsterdam, in de Oude Kerk. Een kennis van me, Croes, de zwager van C. Spoor*, zou er op 't orgel speelen. Ik had de kerk nooit gezien, en ik ging naar den koster en betaalde een kwartje. ‘Spreekt u Hollandsch?’ vroeg de man. ‘Een beetje’ zei ik. De kerk was geheel leeg, er was niemand. Een mooi gebouw, met mooi beschilderde glazen. Croes speelde, maar hield plotseling op. Twee mannen gingen naar booven in den tooren, en toen begon op eens de zware noodklok te luiden, die mijn leeven lang nooit geluid heeft. Croes riep van 't orgel ‘er is oorlog!’ Maar toen stemde hij een machtig fortissimo aan, van Bach, waardoor de klok geheel ooverstemd werd. Hij speelde totdat de orgeltrapper ophield, van zenuwachtigheid. Het was alles diep indrukwekkend.

Gister bracht ik Hans* naar [het] spoor, in zijn soldatenpakje. De goede jongen zag nog bleek en mager, hij was pas hersteld, en nog zenuwachtig. Hij moest opkoomen bij de landweer en ik weet nog niet waar hij is, op dit oogenblik.

Donderdag avond waren Spoor en Schäfer* bij ons, en wij wandelden door Span-

derswoud, een hevige reegenbui maakte ons doornat, en ze moesten oude plunje van mij aantrekken, 's Avonds speelde Schäfer veel. Ook dansmuziek, en wij dansten, Obbes* en Truida* en Spoor en ik.

dinsdag 4 augustus

Zaterdag avond aten wij met mijn moeder bij Beeresteyn, voor haar 81ste verjaardag. Het was mooi, zoel weer en wij zaten bij de lamp buiten. Ik dacht aan Hans, die des middags al naar zijn standplaats te Weesp was gegaan. Wij praatten natuurlijk veel oover den oorlog. Truida en mijn moeder voelen intuïtief geen gevaar voor Holland. Hun instinct is meenigmaal juist gebleeken.

Tot heeden, Dinsdag, was ik onrustig omdat ik het verloop der gebeurtenissen niet duidelijk vóórvoelde. Ik had geen oovertuiging omtrent de noodwendige loop der dingen. Dat maakte mij gejaagd. Nu ben ik daaromtrent zeekerder, en voel me ook rustiger. Het militairisme zal échec lijden, omdat het teegen de toekomst is. Totnog toe was ik te zeer onder den indruk van Duitschlands kracht. Maar nu ik zie hoe het brutaal optreedt teegen België, nu voorzie ik ook zijn échec. Ik vermoed niet groote, positieve uitkomsten - maar een mislukken van de snelle voordeelige beslissing voor Duitschland, - daardoor een economische crisis - een ophouden omdat men niet verder kan. En dan de algemeene verontwaardiging oover een regime dat zooveel nuttelooze ellende bracht. Een verfoeien der monarchistische en diplomatieke leugens.

Gisteren fietste ik met Martha* naar Hans, die op 't fort ‘de Winkel’ is bij Abcou. Het was een mooie fietstocht, een prachtig land. We reeden tusschen de buien door. Ik ontmoette Hans die met zijn troepje soldaten aankwam. Hij zag er niet slecht uit, maar toen ik met hem alleen was begon hij te snikken. Hij voelde zich eenzaam. En hij was nog zenuwachtig. Ik troostte hem en monterde hem op, en we zaten in de boerenhofstee, bij boer en boerin en aten boterammen en rijstetaart. De Hollandsche soldaten zijn lummelig, onoogelijk, maar geduldig en gewillig. Ik zie veel goeds in deeze geweldige krachtsinspanning van ons volk. De socialisten, die hier teegen in willen gaan, hebben practisch volkoomen ongelijk, al is hun gevoelen en theorie juist. De Forte-kring is van hun gevoelen en inzicht - maar zou, op dit oogenblik absoluut geen kritiek uitoefenen, eer de materieele strijd gestreeden is.

Dit is een moment van kataklysme waar de van vroeger opgehoopte krachten tot uitwerking koomen. Die werking moet eerst voorbij en tot rust zijn, dan gaat de Kring bouwen voor het nieuwe leeven. En deeze katastrofe kan het nieuwe leeven alleen nader brengen.

De defensieve strijd moet gestreeden worden, ooveral waar een grootere vrijheid zich handhaaft. Daarom voel ik bewonderend en sympathiek voor Holland's houding van thans. En het verheugt me dat het parlement eenig en waardig is. Ik gun zelfs de Koningin haar mooie rol. Als ze maar weet dat dit de laatste stuiptrekkingen van het monarchisme zijn. Nu ik dit alles klaarder zie, kan ik weer werken. Ik

schreef heeden weer aan mijn drama.* Vondel schreef wel in benarder positie. Maar niet in geweldiger waereld tumult.

woensdag 5 augustus

Het is een heerlijke, vreedige, maan-verlichte zoomernacht. En op een kilometer van onze grens is de menschen slachting aan den gang. Van middag reed ik weer naar Hans, op zijn fort de Winkel, met Zuster Obbes. Het land was onbeschrijfelijk mooi met de wolkenluchten booven het volle zoomergroen. En wij dachten, zal dit rijke, rustige welvarende land verwoest worden... om niets? Hans was gezond maar weinig hoopvol. De kracht van het Duitsche leeger scheen hem onverwinlijk.

Maar op dit oogenblik biedt België dapper weerstand. En de militaire kliek in Duitschland weet niet wat ze begonnen is. Engeland zal Hamburg blokkeeren. De sympathie heeft Duitschland verlooren, en de kleine staten voelen zich onrechtmatig en diep beleedigd en gebrutaliseerd. Onze soldaten waren opgewekt. Alles is gereed tot inundatie. Van avond moeten de houten huizen in onze buurt ontruimd. [...]

Ik voel mij wel iets nerveus en gespannen, maar innerlijk diep rustig. Ook frisch, en tot alle inspanning geschikt. Ik ben blij dat ik mijn moeder bij me heb. Ik voel een volkoomen gemis aan verantwoordelijkheid voor deeze ellende. In niets heb ik er toe meegewerkt, met al mijn kracht en verstand ze bestreeden. Ik weet dat het goede er uit moet voortkoomen. Waarschijnlijk een opbloei van kleine, zelfstandige federatieve groepen. En soms voel ik de rustige eeuwigheid der dingen, wolken, maannacht, aard-bestaan sints veele aeonen, waarbij deeze verschrikking een kort, noodzakelijk moment is, een ooverspringende vonk, een ineenstortende gletscher. En als ik denk dat ik ook misschien vluchten moet, dit dierbare huis en tuin verlaten, met vrouw, moeder en kindertjes - dan ben ik daar getroost op voorbereid. Groote événementen doen groot voelen en denken.

donderdagmiddag 6 augustus

Heeden ben ik veel minder goed. Ik ben somber, beklemd, nerveus en lijd dan zeer. Ik sliep weinig van nacht en voel [me] moe en droomerig, met die vreemde onbestemde herinneringen die men niet thuis kan brengen. Het voelt zoo hulpeloos en machteloos. Wat kan men beginnen teegen die bruute, beestachtige kracht? En waar kan men zich onttrekken aan die drukkende, walgelijke ellende. Ik voel al een walging als ik couranten of kaarten zie. Men moet! men moet! - Zooals Paul zei ‘het moet wel!’ Ik krijg verlangen naar Zee. Daar heeft men een wijd uitzicht. Het ergste is dat ik voor mijn gezin moet optreeden en weinig kracht tot initiatief voel. Zal ik blijven? Zal ik naar Amsterdam gaan? Zou ik nog eens in kalme gemoedsrust op dit alles terug zien?

vrijdag 7 augustus

Gister middag had Zuster Obbes de sterke gewaarwording* van Paul, die mij gerust liet stellen. Zij kwam het mij opgewekt en energiek mee deelen. Paul liet mij weeten dat ik niet bezorgd moest zijn. Ook Truida had een gevoel van verligting, een bevestiging van haar gevoel, van den aanvang af waargenomen, dat wij gespaard zouden blijven. Ik nam die aankondigingen dankbaar aan, maar voelde mij niet gerechtigd er geheel naar te handelen. Ik wil mij, inteegendeel, op het ergste voorbereid houden. Ik blijf in Bussum tot de oorlog aan Neederland verklaard is, en ga dan, als de Engelschen baas zijn op zee, naar Wijk aan Zee. Anders naar Amsterdam.

Heeden nacht sliep ik heerlijk en van morgen had ik weer veerkracht. Wat Duitschland nu doet is economische zelfmoord. De brutale inval in België is erger dan een misdaad, het is een domheid. Nu is het duidelijk hoe alles loopen moet. Al ooverwint de Duitsche armee nu nog ooveral, het Duitsche prestige in de waereld is gebrooken. Niemand zal nu het gezwets van den Keizer nog gelooven, buiten Duitschland. Alle vrije landen zullen het Duitsche woord wantrouwen, en het Duitsche militairisme beschouwen als een gevaarlijk beest dat getemd moet worden, zoo noodig door honger. Een economische boycot, van alle kleine en groote niet-Duitsche staten, zoolang de militaire kliek daar regeert, dat is de weg. En daarheen gaat het nu van zelf. Ooveral wordt de Duitsche handel geschaad en vernietigd.

zaterdag 8 augustus

Heeden ben ik weer minder veerkrachtig. Ik weet dit zijn voorbereidingen voor den grooten oovergang. Ook daar begeeft ons nu en dan het geduld en de berusting. Maar ik denk dat dit niet buiten een zekere grens kan gaan. Vandaag deprimeert mij vooral de ontzettende domheid van het geval. Het is alles juist ongeschikt om te bereiken wat de aanstichters willen.

Gister avond reed ik weer naar Hans, door reegen en modder. Maar ik miste hem. Hij was naar Bussum gereeden. Ik zat te Abcou in een café te eeten, en heb daar een heerlijke herinnering aan. Ik voelde weer innerlijke rust en genoot de schoonheid van lucht en land. Het vreedsame dorp. Er was ontspanning in de gemoederen en meer vroolijkheid. Ik wist nu ook hoe alles gaan zal. Maar langs welke weegen en in welke spanne tijds, dat weet ik niet.

Hans had mij verteld dat hij een troep onder zich had, waarin veel Amsterdamsche joodjes. [sic!] Een heette er Honing, een Peper, een Mostert en een Druif. Toen ik in Abcou was vroeg ik een soldaat een pakje aan Hans oover te brengen. Hij zei dat hij ook onder zijn commando stond, en hij heette Komkommer.

Ik kreeg een brief van Tagore*.

maandag 10 augustus

Heeden kreeg ik brieven* van Rang, van Gutkind, van Geldmacher, van Mitrinovic.

De vrees dat Holland zal aangevallen worden, neemt af. Duitschland krijgt de han-

den te vol. Een kwaad teeken voor Duitschland is de onmiskenbaar opgeschroefde onjuistheid der Berlijnsche berichten. Zoo schrijft men niet als men volle zelfvertrouwen heeft.

Gisteren weer een tocht naar Hans. Ditmaal prettiger dan de voorige. Het was mooi weer, Hans was opgewekt, er waren tal van bezoekers. Het geleek een pic-nic. Ooveral soldaten met meisjes bij den weg. Ik kreeg een sterken indruk van de opleeving van Holland. Zooveel vertrouwen in onze weerbaarheid heb ik nooit beleefd. Wij rustten aan het Meerhuis te Abcou. Ik zwom in het meer. Alles vol echt Hollandsch zoomerschoon. Nooit heb ik dat stuk van ons land zoo leeren kennen en bewonderen. [...]

vrijdag 14 augustus

Gisteren berichten van de Geldmachers. Ze zijn precies als de Engelschen in 1899 tijdens den Boerenoorlog. Ze laten zich geheel beliegen en opwinden door hun regeering en hun pers, en ze gebruiken opgewonden rhetoriek die wee maakt. Arme, arme menschen. Ik schreef eeven oopenhartig als indertijd aan mijn Engelsche vrienden. Ook een rondschrijven aan den Kring. [...] Maar mijn tijd van spreeken is nog niet gekoomen. Shaw zei het zeer goed: wij strijden teegen Potsdam, niet teegen Duitschland - het Duitschland van Bismarck heeft ons 40 jaar verveeld, we willen zien of dat van Goethe en Beethoven nog leeft. We zullen nu Frankrijk helpen teegen Potsdam. Zooals we eenmaal Duitschland teegen Rusland zullen helpen.

Ik ging gister weer naar Hans. Ooveral zijn de soldaten opgewekt en beleefd. Er wordt geen drank gedronken.

De groote slag in België blijft nog uit, maar iedere dag is winst. Omdat het élan verzwakt en de economische toestand buiten Duitschland zich herstelt, en in Duitschland de schade steeds zwaarder gevoeld wordt, door zijn isolement. [...]

zondag 16 augustus

[...] Ik ben zeer neerslachtig, met oorsuizen. Alleen slaap ik zwaar en lang. De oorlog bedroeft me zoo, om het reedelooze, domme, akelige - en het leugenachtige, het moedwillig liegen uit een of andere politieke reeden. Wat een figuur maken die diplomaten, die als deftige, beschaafde menschen optraden en nu elkaar voor bedriegers, woordbreekers en leugenaars uitmaken. Ieder van hen is er door geblameerd. Ik weet dat ik meer vertrouwen moest hebben. Ik weet dat hét Heelal volmaakt is, en dat dit alles ten goede strekt. Zelfs in mijn kleinen gezichtskring zie ik al de moogelijke zeegen na den storm. Maar ik kan het niet voelen en ben nu diep gedeprimeerd. Het einde van dit conflict schijnt nog zoo ver. Geduld! geduld!

De Tsaar heeft Polen de autonomie beloofd. Dat zou een wijze zet zijn - als het ernstig gemeend is. Het is vuil werk uit al die leugenberichten van weerskanten de waarheeden te visschen.

dinsdag 18 augustus

Weer een nieuwe flater van Duitschland. België nogmaals tot toegeeven te verzoeken, onder complimenten voor zijn 'schitterende verdeediging'. Dat werkt natuurlijk precies verkeerd. Het wijst op eigen zwakte en verhoogt het zelfgevoel der Belgen. Hun antwoord was dan ook flink en waardig.

Eergister was Jacob de Haan hier.* Die is geen Neederlander maar jood, Zionist. Hij zou direct voor Zion vechten, niet voor Holland. Hij verwacht dat Duitschland te land zal ooverwinnen en op zee precies stand houden.

Mariatti en Borel* verwachten blijkbaar een débácle voor Duitschland. Volgens Mariatti blijft er van Oostenrijk niets heel. Jacob de Haan kan niet gelooven dat de Duitsche regeering en generale Staf zoo dom zou zijn geweest, om ook deezen toestand niet te voorzien. Maar intusschen zie ik toch hoe ze flater op flater begaan. Ook Japan keert zich nu teegen hen. En Amerika is eenstemmig geërgerd en verontwaardigd. [...]

zondag 23 augustus

Eeven gedrukt, moe van verdriet. Dat een groot volk deeze bandietenmoraal van den Rijkskanselier toejuicht - dat is het toppunt. Da hört alles auf. Ik las zijn reede in den Rijksdag nu geheel. 'Wij doen onrecht en we zeggen het royaal, we doen dat uit nood, en nood kent geen gebod. Maar we zullen het goedmaken.' Goedmaken! Goeie God! Een boef steekt je huis in brand en vermoordt je kinderen, en zegt *vooraf* dat het hem spijt en dat hij het goedmaken zal. En brave, goedhartige eerlijke menschen als Paul Geldmacher onderschrijven dit.

We beslooten niet naar Wijk aan Zee te gaan. En dat gaf ons allen rust. Het is ook beeter. Komt er werkelijk oorlogsgevaar in ons land, dan is ook Wijk aan Zee niet veilig en moeten wij naar Amsterdam. [...]

woensdag 26 augustus

Onuitspreeklijk droevig. En toch het besef dat men zich geen verwijt te maken heeft, dat men part noch deel heeft aan het vreeselijke wat gebeurt. Het bommen gooien op Antwerpen is om ziedend te worden. De lust vergaat me om er nog woorden oover te schrijven. [...]

zaterdag 29 augustus

Leuven verwoest. Zoo volgt een misdaad uit de andere. Er is geen andere hoop voor Duitschland dan het Duitsche volk zelf. Alleen als dat tot bezinning komt is er een einde aan de ellende. [...]

Het is steeds prachtig zoomerweer. Een fel en wreed contrast - ook een sereene vermaning. Wij kennen zooveel, waereldkatastrofen, zonnen die botsen - waarbij dit wat nu gebeurt een klein incident schijnt, van uiterst vluchtigen aard.

Eindnoten:

* 55°: 55° Fahrenheit = 13° Celsius.
* Elsa Barker: schrijfster door wie Van Eedens belangstelling voor het spiritisme toenam; vgl. ook zijn voorwoord bij de Nederlandse vertaling (1916) van haar *Oorlogsbrieven van generzijds*.
* Rousseau: ontwikkelde in de achttiende eeuw baanbrekende denkbeelden over de ideale staatsinrichting.
* 31 juli: op die dag werd in Nederland de mobilisatie afgekondigd.
* C. Spoor: een bevriende schilder.
* Hans: oudste zoon van Van Eeden, die als gevolg van de mobilisatie was opgeroepen voor militaire dienst; in latere jaren zou hij het register op de dagboeken van zijn vader verzorgen.
* Dirk Schäfer: een bevriende musicus.
* Obbes: Hendrika Obbes had Van Eedens zoon Paul verpleegd, die in 1913 op vierentwintigjarige leeftijd was overleden; over hem schreef Van Eeden kort daarna het boek *Pauls ontwaken*.
* Truida: Geertruida Everts, tweede echtgenote van Van Eeden.
* Martha: Martha van Vloten, Van Eedens eerste echtgenote en de moeder van zijn zoons Hans en Paul.
* mijn drama: *De heks van Haarlem*.
* gewaarwording: Paul van Eeden zou volgens zijn vroegere verpleegster vanuit het hiernamaals berichten sturen.
* Tagore: Van Eeden vertaalde werk van de befaamde Bengaalse wijsgeer en schrijver Rabindranath Tagore, die in 1913 de Nobelprijs had gekregen.
* brieven etc: Rang en Gutkind waren betrokken bij de Forte-Kreis; Geldmacher was de echtgenoot van Ella Gardener: een bewonderaarster van Van Eeden, die hem een warm hart toedroeg en voor wie hij liefdesgedichten schreef; Mitrinovic was een Servische dienstweigeraar.
* Jacob de Haan: de dichter Jacob Israël de Haan was lid geworden van de Nederlandsche Zionistenbond en schreef o.m. een gedicht over de innerlijke verscheurdheid van zich jood voelende soldaten die in nationaal verband tegen elkaar moesten vechten.
* Mariatti en Borel: Mariatti was een Italiaan die Van Eeden in Nederland had leren kennen; de Nederlandse schrijver Henri Borel behoorde ook tot de initiatiefnemers van de Forte-Kreis.

2. Frans Erens: Uit het dagboek van een grensbewoner

Toen na oplopende politieke spanningen ten slotte toch de Eerste Wereldoorlog uitbrak, verbleven verschillende Nederlanders in het buitenland. Soms hebben zij daarover in kranten en tijdschriften bericht. Behalve voor de bekende criticus-literator Victor van Vriesland, die vanuit Frankrijk brieven naar het tijdschrift *De Nieuwe Gids* stuurde, gold dat bijvoorbeeld ook voor de Tachtiger Frans Erens (1857-1935).
Frans Erens was van huis uit een katholieke Limburger. Tijdens zijn rechtenstudie was hij met name in Amsterdam en Parijs al met verschillende kunstenaars in contact gekomen en groeide hij uit tot een echte kosmopoliet. Al voordat hij vanaf 1901 in binnen- en buitenland als ambteloos burger was gaan leven, had hij zich toegelegd op het schrijven van prozagedichten, reisverhalen en essays. Begin augustus verbleef hij in de omgeving van Aken en het duurde enige tijd voordat hij naar Nederland terug kon keren. Zijn aantekeningen uit die periode verschenen onder de titel

‘Uit het dagboek van een grensbewoner’ in het tijdschrift *De Nieuwe Gids* (jrg. 29 en 30 = 1914/II en 1915/I), waarvan hij al sinds de jaren negentig redacteur was.
Onderstaande fragmenten laten niet alleen zien hoe een buitenstaander aankeek tegen het uitbreken van de oorlog in een ander land, maar ook hoe onder verschillende kunstenaars en intellectuelen ‘fin de siècle’-gevoelens leefden; daarbij werd vaak een tegenstelling gemaakt tussen decadentie aan de ene en de behoefte aan een élan vital aan de andere kant, en daarmee ook tussen een ‘Romaanse’ en een ‘Germaanse’ mentaliteit.

[*Inleidende tekst*]

Tegenover dit oorlogstumult voel ik mij minder worden. Daarom drukt het mij neer. Op mijn leeftijd en in mijn toestand zijn mijn krachten te gering om zelf nog mee te doen. Ja! ware die vroeger gekomen, wie weet wat ik gedaan had of had moeten doen.

En toch waarvoor? De stroomingen des tijds zijn niet tegen te houden. Wij worden immers ‘geschoben’, zooals Goethe zegt. Ik zou dus waarschijnlijk zijn meegetrokken en misschien zoude ik er in een verlichting hebben gevoeld deel te kunnen nemen aan de daden van krijg.

Is dat niet onzinnig? Menschen te willen dooden? Ik stel mij voor hoe ik op een mensch voor het eerst mijn geweer zou afschieten. Zou er het noodige genot van de actie bij zijn? Zou ik mijn tegenstander willen raken in het hoofd of hem een kogel door zijn borst jagen. Wanneer ik schiet, moet ik hem toch doodschieten, want anders doet hij het mij, wanneer hij ziet dat ik mik.

Zou ik bang zijn? De intense moed houdt de kogels misschien terug of doet ze afwijken. Moed zou ik misschien nog hebben, maar de lust, hoe kom ik er aan? Ik voel wéérzin tegen het dooden.

Als ik commandant was van een compagnie of regiment, zoude ik worden gedragen door de zorg voor anderen en zoude dan vanzelf de lust gevoelen in het oorlogswerk. Bij het tevens machinale gehoorzamen aan de bewegingen der omringende massa's, zoude ik dan zelf iets in beweging kunnen zetten. De werking van het intellect doet de lichamelijke vermoeienis balanceeren. Ik zou dan meer evenwicht in mij zelven hebben. [...]

Ik voel mij neergeslagen, niet alleen om mij zelven, maar de heele kunst loopt gevaar. Zij zal verduisteren en haar licht zal verbleeken, niet alleen de kunst van het verleden voor de oogen der menschen, maar ook in werkelijkheid wat aangaat de kunst, die heden wordt geproduceerd. Deze zal ook objectief zwakker zijn.

Wij schrijvers zijn dus nu eene bleeke, angstige stoet onder de grauwe luchten van de naderende onheilen.

Zoolang er geen vrede is, kan men niet zich zelf zijn. Nu moet ik mee, indien niet in werkelijkheid, dan toch in gedachten. Zoo verlies ik mij in de afgronden van het waanzinnig tumult.

Zoo moest ik dat dan toch beleven! Dit einde van veel, dit einde van alles, wat ik om mij heen had opgebouwd.

3 Augustus

Heden werd ik gewekt door het geklettter der paardenhoeven op de straatsteenen. Aan de vliegende vaart der auto's was ik al eenigszins gewend, zoodat ik er niet van wakker werd. Ik ging aan het raam kijken van de voorkamer, die op de straat uitziet en daar zag ik nu duizenden uhlanen* aan mijn huis voorbij trekken.

Ik kleedde mij vlug aan en weer hoorde ik het paardengekletter en ging op straat staan kijken, zoodat zij vlak aan mij voorbij reden en ik ze goed kon opnemen. Daar zag ik dat de paarden allen prachtig waren, zeer fijn en elegant in hunne bewegingen; zij waren licht bruin. De uhlanen droegen buiten hun geweer ieder een lange lans, waaraan boven een vlaggetje opgerold. Hunne uniformen, hunne gamaschen*, alles wat zij aan hun lijf of bij zich hadden, was splinternieuw. Het was prachtig, doch achter de pracht school voor mij weg de langdurige en helsche premeditatie der oorlogstoebereidselen.

Een grijze lucht; het is nauwelijks zes uur in den morgen. Eenige bewoners van het dorp, waar ik woon, staan naast mij en bekijken het schouwspel van deze afdeelingen cavallerie. Er komen ook kurassiers en dragonders voorbij. Zij zijn niet allen zoo gemakkelijk te onderscheiden, omdat de helmen met doek zijn overtrokken. Alles wat blinkt in de zon is zorgvuldig vermeden. Het zou den vijand kunnen aanlokken, of posities verraden. Het is ook zeer moeilijk, zelfs op dichtbijen afstand, een officier van een gewonen ondergeschikten te onderscheiden.

Achter de troepen rijden groote wagens waarop nieuwe ijzeren booten en ik zie in gedachten hen reeds de Maas oversteken daarin.

Een paar uren later kwamen honderd en vijftig auto's de straat af in snellen rit. Zij waren leeg. Ik heb ze geteld. Ook zij dienden nu voor den oorlog. Des namiddags nogmaals honderd auto's. Uit de omringende haast kom ik niet uit. Alles loopt en rent. Dat is niet uit te houden. De zwoele onzekerheden stapelen zich rondom mij op, zoodat ik in een put zit.

Ik ben naar buiten gegaan om aan mij voorbij de uhlanen, dragonders en kurassiers te laten trekken. Een huisschilder dien ik ken, komt naast mij staan en zegt: De Belgen konden de Fransen niet meer terughouden. Wij moeten door. De vijand is al over de grenzen van België! Dat woord ‘de vijand’ maakte op mij een sinisteren indruk. Hij zeide niet meer de ‘Franschen’, maar ‘de vijand’, een woord dat iemand de tanden op elkaar doet knersen.

Twee dagen te voren kwam ik in Aken uit een café en zag in het voorbijgaan een straat vol menschen en onderscheidde de eerste kanonnen die door militairen, niet door paarden, werden voortgeduwd om de straat naar den Aachener Wald op te gaan. Het doffe rollen der raderen van de groote kanonnen, de bleeke ernstige gezichten der menigte, de somber zwarte lucht was mij huiveringwekkende aankondiging van het onweer. Alle schoonheid der heldendaden verbleekte voor mij. Ik verzonk in walging en had geen pas verzet, wanneer er schoten zouden zijn gevallen. Mijn verachting zette zich om in versteendheid en stompzinnigheid.

Voor hen, die bij de grenzen wonen heeft de duitsche post niets doorgelaten. De postman zeide barsch: 'Es kömmt nichts hinein, es geht nichts heraus.' Dit duurde al veertien dagen vóór de [Duitse] mobilisatie. Ik was dus afgesneden van iedere communicatie van het buitenland en aangewezen op Duitschland alleen, waar ik slechts weinig relaties heb aangeknoopt. Ik zat dus op een eiland en dit voor onbepaalden, langen tijd. Een leven zonder doel! Gevangen in den duitschen muur van staal en ijzer!

Tien minuten vóór middernacht op 3 Augustus hoorde ik het eerste kanonschot, onmiddellijk gevolgd door andere en die ik twee dagen lang in de buurt blijvende (Aken en Maastricht) zonder tusschenpoozen zoude hooren. De eerste schoten deden mij opspringen en op het platform van mijn dak gaan kijken of ik ook lichten kon zien naar den kant van Malmédy of Aachener Wald. Het duidelijk waarneembare der schoten scheen dicht bij en hoogstens in de buurt van Eupen. Nu kon het zijn dat de vijand d.w.z. de Franschen, want van de Belgen wist men toen nog niets, tot in de provincie Luik waren genaderd. Indien groote troepenmassa's in aantocht waren, zoude ik van af mijn zolder misschien een gedeelte van een gevecht kunnen zien. Maar de horizont antwoordde niets dan den doffen, regelmatigen, somberen, verren mysterieusen slag. De heldere maan scheen vreedzaam over de aarde.

Hoog op hunne lichtbruine paarden reden de uhlanen langs mij heen, toen ik op het trottoir het zeldzaam schouwspel stond aan te kijken. Een woud van lansen daalde de met steenen geplaveide chaussée af. Ik zag hen van onderen in hun ernstige gezichten, waarvan ik eenige heb onthouden. Daarbij waren er ook met lorgnetten, jonge mannen, die dichters leken, of mannen der wetenschap. Sommigen leken zwak van gestel, bleek en mager, anderen welgedaan en gezellige zitters aan den stamtisch. Ik dacht na en stelde mij voor: hoe zal die en die het uithouden?

Naast mij stond weer de huisschilder, die niet ver van mij af woont. Hij keek beurtelings vinnig en aangedaan. Toen zag ik in de verte iets midden in den troep verschijnen, waarheen alle toeschouwers keken. Het kwam nader. Het was het vaandel en terwijl het voorbij werd gedragen in het spichtige gewemel van lansen, zeide de huisschilder in stille verrukking: 'Die Fahne!' Sprakeloos stond het publiek rondom mij en zelf onderging ik den indruk van het plechtige oogenblik en ik moest denken aan de romeinsche adelaars, die vóór bijna tweeduizend jaren hier tegen de Germanen werden gedragen. Nu kwamen de Germanen en trokken op tegen de Romanen, de Franschen, en de Walen, die, hoewel geen zuivere descendenten der Romeinen, toch in veel hun opvolgers zijn. De oude strijd is herleefd.

Het laatst en achter de troep reed de dokter van het regiment. Ook hij in uniform en alleen aan het kleine roode kruis daarop te onderscheiden. [...]

In Aken is het volk zeer neerslachtig, maar in veel straten zeer opgewonden door spionnenvrees. Telkens zie ik een volksoploop en een menigte de een of andere openstaande deur binnen stormen, waardoor zij meenen dat een spion is gevlucht. Zoo zag ik langs de daken een spion door vier mannen achtervolgd. De eerste ach-

tervolger maakte, onder levensgevaar van naar beneden te vallen, plaats voor den achter hem kruipenden militair, en deze pakte den spion bij den schouder en trok hem door een dakvenster naar binnen. Beneden in de straat stond een menigte van toeschouwers naar boven te kijken den afloop der vervolging af te wachten. In een andere straat raakte men het spoor van den spion kwijt, de menigte wierp zich op den eersten achtervolger en sloeg hem zoo zeer, dat hij met verbonden hoofd naar het ziekenhuis moest worden gebracht. De ware spion was ontkomen en werd niet meer gevonden.

Terwijl ergens in een straat een r.k. ordensgeestelijke eene affiche stond te lezen, riep een straatjongen: 'Ein Russe!' Een werkman pakte hem bij den arm, een vrouw kwam en sloeg hem in het gezicht en langzaam groeide er om hem heen de menigte, die hem naar het politiebureau bracht, waar hij zijne deugdelijke papieren kon toonen en waar het bleek, dat hij een bekend en gezien geleerde was, die echter van spionnendienst zeer weinig begrip had.

Deze oorlog is eene behoefte der volkeren geworden. De haat niet tegen het individu, maar tegen het abstracte natiebegrip is tot rooden gloed verhit. De liefde is uitgeput. De begrippen en gevoelens van humaniteit zijn vervaagd of verdonkerd.

Iedereen staat heden ten dage met gapende verwondering de gebeurtenissen aan te staren.

Het socialisme en ook de vrijmetselarij zijn te zwak gebleken den oorlog te stuiten. De vrijmetselarij steunt op een vaag verouderd idealisme. Het socialisme is gebleken hoofdzakelijk eene 'magenfrage' te zijn, sinds de socialisten in Duitschland openlijk hunne roode vaandels hebben verbrand. Wanneer zij in deze moeilijke toestanden hadden stand gehouden en in plaats van op het slagveld zich voor hunne overtuiging door hunne eigene landgenooten hadden laten doodschieten, dan, al waren het maar een tiental geweest, dan had het socialisme zich met een aureool omgeven.

10 Augustus

De toestand werd voor mij in Duitschland ondragelijk en zoo kwam ik met veel moeite het land uit en zag te Vaals de Hollandsche vlag weer. Duitschland vooral aan zijn grenzen was een kokende ketel en de eerste stap op Hollandschen bodem was eene koele verfrissching.

Het kwam mij voor alsof ik lang in de brandende zon had geloopen en nu in de 'buena sombra' kon uitrusten. Duitschland heeft voor mij zijn waas van aantrekkelijkheid verloren. Alleen Zuid-Duitschland's gouden glans is voor mij nog niet geheel gedoofd.

De Europeesche Oorlog lijkt nu een bloedige wereldkennis. Een winkelbediende zegt tegen mij: 'Het menschdom is ongeschikt voor de maatschappij.' Ik kon slechts vaag vermoeden, wat hij bedoelde.

Eindnoten:

* uhlanen: eigenlijk Ulanen; Duitse ruiterpatrouilles, met een lange lans gewapend, die vóór de troepen uit opereerden; ze moesten in hun eigen onderhoud voorzien en traden mede daardoor vaak intimiderend op.
* gamaschen: beenkappen.

3. Felix Rutten: In dagen van leed

De literator Felix Rutten (1882-1971) werd geboren in Sittard, maar studeerde in België en woonde lang in Rome. Hij was gehuwd met de schrijfster Marie Koenen en speelde een belangrijke rol in het katholieke literaire leven. Zijn werk vertoont invloed van de Tachtigers. Enkele oorlogsgedichten van hem verschenen in 1915 in het tijdschrift *De Gids*. In de novelle 'In dagen van leed', die van 24 juli tot en met 25 september 1915 verscheen in *Buiten, Geïllustreerd Weekblad aan het Buitenleven gewijd*, beschrijft Rutten hoe mobilisatie en oorlogsbegin werden beleefd in de garnizoensstad Maastricht. De hier gekozen fragmenten hebben vooral daarop betrekking. Een hoofdrol in het verhaal is weggelegd voor Nini: een verwend meisje dat verpleegster wordt bij het Rode Kruis en dan uitgroeit tot een zuiver denkende en voelende jonge vrouw. Zij raakt bevriend met de jonge kunstenaar Max Hartman. De enigszins nadrukkelijk idealistisch-realistische verteltrant is typerend voor veel proza uit deze tijd.

De mobiliseering was geëindigd. Wel had ze opschudding verwekt en de arme, eenvoudige menschen, van het land niet minder dan van de stad, waren in zorg en kommer om hunne jongens, die met ransel en geweer vertrokken.

In Maastricht zaten de schoolgebouwen vol manschappen. Er waren posten uitgezet rondom de stad, op de verschillende wegen. Huzaren reden af en aan de straten langs, door de menschen nagestaard, en auto's snorden met militaire overheden op en neer.

De oorlog was dan verklaard tusschen Frankrijk en Duitschland. Men vernam het als met een zucht van verlichting, daar het de duldelooze spanning brak. Zoo ver was men dan nu; in Gods naam....

Zoo ging de Maandag voorbij. Dinsdag 's morgens was alles weer kalm en betrekkelijk rustig. Het was maar een voorbijgaande opwinding geweest. Wel zagen de menschen van de Maasbrug uit naar de oude Augustijner-kerk waar de witte vlag met het roode kruis van Genève woei van de stang, die uit den geveltop oprees. De voormalige kerk werd als school gebruikt, het laatste jaar. Nu was ze tot hospitaal ingericht. Voorzorgsmaatregelen. Je kon nooit weten.

Het zag er alleen niet erg hospitaalachtig uit, het hoog gevaarte met den zwaren, donkeren gevel in Renaissance-stijl, gesierd met nissen en banden, en met bloemfestoenen rondom getrest als een feesthal. De Hollandsche driekleur hing in een lange baan voor den gevel neer.

Maar op eenmaal was er iets gebeurd. Het lag in de lucht, het kwam als uit den hemel vallen.

Er was iets gaande.

Plotseling was het gekomen en was het overal; als een stortbui donderde het neer en op ieder gelijktijdig. Heel de stad was er vol van, binnen alle wijken, op één oogenblik.

Overal opgewonden praten. De gezichten werden bleek bij het vernemen. De menschen stonden in groepen van plaats tot plaats. Het verkeer werd gestremd. Rood-verhitte mannen liepen voorbij, dravend. Kinderen lieten het spel en droegen den ernst van het oogenblik in hun half-begrijpende oogen. Dames bleven poozen bij burgervrouwen en marktwijven. De politie verloor de kalmte. Auto's met militairen, soldaten te paard. Marktwagens bonsden zoo ijlings, het ging er tusschen door. Van den bok riepen de vrachtrijders de voorbijgangers aan. Honden keften en werden zenuwachtig op zij getrapt. Geestelijken werden aangehouden door jammerende menschen en ondervraagd. Schouder ophalen en hoofdschudden. Verder weer heftige gebaren van razende betoogers, in een stillen kring van luisteraars. Elk gelaat een spiegel van zielekommer. ‘Mijn God, mijn God.’ Plotseling roepen en beweging: ‘Op zij!’ Weer een snorrende auto, zoo vlug, dat men de inzittenden niet kon onderscheiden. En alles drong voort om weg te komen, en voelde toch telkens weer opnieuw den drang tot stil staan, om toe te hooren.

Eén weifelde nog ongeloovig: ‘Zou het wel waar zijn?’

Nieuwe heftigheid, van verzekeringen: zelf gezien, gehoord van die en die, die het gezien heeft met zijn eigen oogen, die in Eysden was....

Weer militairen, geweer aan den schouder.

Een vrouw begon luid te snikken bij hun voorbij gaan.

Alles stond buiten, voorbij-gaanden aanhoudend, uithoorend, overredend en hoofdschuddend telkens.

De groentemarkt was leeg geloopen. Karren en kruiwagens met manden en korven, groenten en gevogelte, kisten en zakken, alles stortte en drong door de nauwe straten, mannen en vrouwen, de dieren aandrijvend en kinderen meesleurend; woelig en schreeuwend, overschreeuwd door politiekommando's, door gillen en geschrei, geblaf van de trekdieren voor de hondenkar, - honderd wilde geluiden van haast en angst, - en dit alles door één storm opgezweept, sidderend, zenuwachtig, zwetend van zomerwarmte en inspanning, wielend en woelend in een dolle warreling door elkander, naar de Brug toe, Wyck door, de stad uit, huiswaarts: ‘In Visé zijn de Pruisen.’

De stille stad had plotseling honderd monden. De verrassing, de schrik, de opwinding rumoerden uit ieder huis de straat op.

Het kanon dreunde met een zacht gebons, door de drukte nauwelijks hoorbaar.

Een doctor met een Rooden-Kruisband om den arm, snelde in een auto in vliegende vaart de brug over; aan het voertuig wapperde driftig de hospitaalvlag.

Met bange meewarigheid werd hij achterna gestaard, en de aandacht ging instinctmatig naar de oude Augustijner-kerk uit.

De deuren stonden er wagewijd open. Groote beweging rondom. Drommen menschen er saamgepakt. Volk liep het gebouw in en uit.

Auto's stonden ook daar, alle met het gewapper der Roode-Kruisvlaggetjes. Er stormden padvindertjes af en aan, in costuum, eveneens met Roode-Kruisbanden om den arm.

'Wat zal ons overkomen,' steunde een vrouw. 'M'n liefste mensch, 't is ál te erg,' zei een ander.

'Kinderen, kinderen toch...'

'Ocherm, die arme menschen daar ginds.'

Een jongen kwam van ver langs de Maaskade: 'Men hoort ze duidelijk schieten ginds,' riep hij.

'Wat,' zegt hij, 'stil eens.'

'Ik hoor het ook.'

'Hoort gij het niet? Boem, - daar! Hoort gij het nu?'

Boem, dreunde het zacht en gedempt uit de verte.

De vrouwen werden bleek.

Weer een auto voor: onbekenden stappen uit. De vrouwen verliezen zich in gissingen.

'Och, God, ocherm, hoort toch eens.'

Boem, dreunde het, boem, met kleine tusschenpoozen telkens.

In de deuropening van het grauwe gebouw verscheen een dame en zag bekommerd over de straat uit.

Twee elegante jonge meisjes wenkten uit de verte met de inmiddels dichtgevouwen parasols en wolkten eenige oogenblikken later de trappen van het gebouw op.

De bevallige glimlach der beide kokette gezichtjes ontmoette niets dan teleurstelling op het gelaat der oudere dame; bestraffend monsterde zij den opschik der aangekomen Roode-Kruis-helpsters. [...]

Aan de zijde harer moeder wandelde Nini droomend voort. De beide dames waren van de Wolfstraat, de Groote Straat ingeslagen en gingen nu door de drukke winkelbuurt, waar het van menschen wemelde, die stil stonden voor de uitstalkasten der boekwinkels, met het laatste nieuws voor de ramen.

De beweging hinderde het jonge meisje. 'Laten we naar het park gaan, waar het rustiger is.'

Zij gingen nu over het Vrijthof, vol menschen onder den lindenlommer; op de stoepen voor de café's, rondom bont bespreide tafeltjes. Over het groote plein werd druk heen en weer gedrenteld; het is er immers het punt van alle samenkomsten. Wat wachtte men er, wat werd er gedaan? Niets. Het was uitkijken hier en ginds, of men niemand ontmoeten kon, die er vandaan kwam, van de grens, van ginds. Alle gedachten waren steeds ginds. Telkens kwamen weer vluchtelingen, die de politie dan naar de wacht leidde, om ze vervolgens onder te brengen in een der gebouwen,

voor de dakloozen bestemd. Telkens waren er nieuwe tafereelen te zien, altijd weer zenuwschokkend en altijd weer even droef. Blootsvoets kwamen de vluchtelingen soms de stad binnen. Zij kwamen nu niet van den rechter Maasoever alleen meer, doch ook van de andere zijde der rivier, waar heele dorpen waren weggekropen in de onderaardsche grotten van de Mergelbergen. Er kwamen er volkomen haveloos, en anderen sleepten zware pakken voort, alles wat zij dragen konden, alles wat zij gered hadden. En allen nam de liefdadigheid van de burgerij in hare armen. Daar bleef niemand onvertroost, en roerend was het te zien, hoe de meest behoeftigen der stad de eersten waren, om gedienstig te zijn niet alleen, maar ook mededeelzaam.

Toen plotseling ontstond er een opschudding. Het was een samenscholen van volk bij het postkantoor. Van alle zijden liep men te hoop. Het werd een dichte drom, die naderde.

Onwillekeurig bleven ook Nini met hare moeder staan kijken.

Door de opstuwende menigte omringd, reed er langzaam een voertuig aan. Het was een boerenkar. Een boer zat als koetsier op een dwarsplank voorop. Wat hij reed, kon men van voren niet waarnemen. Alle volk kwam dan ook achterna. Aan den zijkant van het voertuig zelf was een stok opgericht, een ruwe tak, waaraan een wit doek fladderde. Schokkend kwam het nader. Met zijn dom gezicht zat de voerman er als in gedachten versuft en scheen de menschen niet te zien, die rondom opdrongen. Hij hield alleen zijn paarden in het oog.

‘Wat mag dat wezen?’ zei de oude dame, opmerkzaam op de ongewone drukte in het rond.

Toen de kar haar voorbij gereden was, konden zij er eindelijk van achter in kijken.

Mevrouw Lemmen schrok terug. Op stroo lagen er twee mannen, gewonden. De een was verbonden met veel zwachtels om zijn hoofd. Van den ander kon men het hoofd niet te zien krijgen. Een wollen deken was over de beide soldaten heen gelegd. Zij lagen onbewegelijk, maar hunne lichamen volgden met korte schokjes telkens het bonken van de plompe kar op de straatsteenen.

De menschen rondom spraken luide hun medelijden uit. Nini's hart bonsde.

Een oogenblik waaide het witte doek van den boomtak geheel open. Er stond een rood kruis op, geschilderd met ruwen streek.

‘Zie je het kruis?’ liet de stem van een vrouw zich hooren in het voorbij gaan.

‘Ja,’ antwoordde een jongen, ‘zij hebben het er op geverfd met menschenbloed.’

Mevrouw Lemmen trok hare dochter bij den arm. Zij spraken geen woord samen, in den afschuw en de deernis die haar beiden vervulden, tot zij voorbij het gebeeldhouwde portaal van de Sint Servaas waren.

‘Afschuwelijk,’ lispelde de dame.

‘Wat een ellende,’ zei Nini, ‘en waarom toch dat alles?’ [...]

Zilverig kaatste het zonlicht van de kegeltoppen der Lieve Vrouw, die geheel uit

mergel gebouwd, haar vier torens als uit ivoor gewenteld, stralend boven de daken der oude kadeloodsen afzette, tegen de glanzende blauwte van den zomerhemel.

Nu spreidde zich om de wandelaarsters de koele parklommer. Plotseling schrok Nini uit haar droomen op, het was Hartman die naderde.

Hij nam zijn hoed af en wilde voorbij gaan. Maar het jonge meisje stond stil en hield de hand naar hem uit. Iedere ontmoeting bracht verpoozen en mevrouw Lemmen Brenekamp kwam de afwisseling wel gelegen.

'Hoe gaat het?' vroeg Nini met innemende vriendelijkheid.

Zij vergat hare hoofdpijn, maar de moeheid over hare gelaatstrekken verried hare ongesteldheid wel. Doch Hartman bemerkte het niet. Hij was gejaagd en scheen overspannen. Zelf zag hij bleek als een zieke.

'Kom met ons mee,' vroeg Nini. Zoo wandelden zij samen.

'Wat denkt u van den toestand?' vroeg mevrouw.

''Ik weet niet, ik weet niets, mevrouw, ik denk niet en kan niet denken. Ik vind het afgrijselijk. En als ik het gedonder hoor, dan spring ik telkens op, dan hol ik maar weg, want het is me, alsof het schieten mij zelven trof, mijn eigen hart. Het zou een mensch waanzinnig maken.'

'Of wij nog iets te vreezen hebben hier?'

'O,' antwoordde Max, 'ze komen zeker hier door.'

'Zeker is dat toch in geen geval, al blijft het natuurlijk altijd mogelijk, maar zeker...'

'Ze zeggen van Oostenrijkers die hier voorbij zouden komen,' had mevrouw gehoord.

'En dat ze zeker door Limburg hun weg zullen nemen, blijkt al hier uit, dat de bruggen over de Maas overal geladen zijn. Gij hebt de versperring van de Maasbrug gezien hier in de stad. De vensters van de huizen rondom liggen vol zandzakken.'

'Och kom...'

'Onze mooie brug opblazen,' ging Max hartstochtelijk voort, 'een zeldzaam en merkwaardig kunstwerk als dat - en waarom? Dolle razernij! Men kan door het water waden...'

'Er moet daar een vrouw plotseling gestorven zijn van schrik, werd er verteld.'

'Ja, mevrouw, toen soldaten een mitrailleuse bij haar binnen brachten, om vandaar de brug te kunnen bestrijken.'

'Louter voorzorgen,' merkte Nini op.

'Het is echter een feit, dat de Duitschers bij Visé maar niet over de Maas komen. Wat dan? Dan moeten ze wel hier door.'

'En dan?' vroeg Nini, hem strak aanziende.

'Ja, wat dan, ik weet het niet,' antwoordde hij moedeloos.

'Dan verdedigen wij ons toch?' zei ze kalm.

'En zien onze stad te gruizel schieten, met alles wat er mooi is en kostbaar, - evenals Luik.'

Zij zwegen een poosje.

‘En waarom,’ zuchtte hij hoofdschuddend, ‘onze mooie stad, - waarom toch?’

‘Zeg dat wel,’ stemde de oudere dame hem bij, ‘we leefden hier zoo gerust en goed. Laat ons wat neerzitten. Ik word moe, kind.’

Zoo lieten zij zich op een der parkbanken neder.

‘Misschien wel juist om ons te doen beseffen dat een gerust leven daarom nog altijd niet het beste leven is.’ Het woord was van Nini.

‘Houd u oorlog dan voor beter?’ vroeg Max scherp.

‘Natuurlijk vind ik het een ramp, doch ik denk aan het goede dat er uit groeien kan en zal. Is de oorlog dan alleen maar verwoesten?’

‘Ik geef zooveel niet om het eigen leven,’ zei Max ernstig, ‘doch ik zou niet gaarne willen sterven, vooral niet vermoord worden, zoo als er ginds gebeurt. Sterven, terwijl je leven bloeiend en krachtig is!... Maar wat is het leven van een enkel mensch bij de verwoesting om ons heen, bij den ondergang van de wereld onzer droomen en verwachtingen, die boven de wereld van menschen en dingen uit, haar lichte toppen beurde? De schoonheid wordt gemoord, de schoonheid in de kunst verwerkelijkt niet alléén, maar ook de schoonheid die er was in de verhoudingen van volk tot volk, en van mensch tot mensch...’

‘Of ze de forten van Luik nu toch nog niet hebben?’ vroeg mevrouw Lemmen.

‘Ze krijgen ze zeker, mevrouw, want één hebben ze er al. Loncin is in elkaar geschoten. Daarom zou het maar goed zijn, dat ze hun allemaal zoo gauw mogelijk in handen vielen. Anders moet Luik het boeten. De schoonheid moet vernietigd worden, zoo zorgvuldig bewaard van eeuw tot eeuw... Hoe trotsch waren we in het besef van haar waarde; eindelijk had de wereld die dan leeren verstaan! En nu valt alles.’

‘Alles?’ vroeg Nini.

‘Althans het beste van ons stort het eerst te gruizel: ons geloof in haar, ons geloof in ons zelven. Niet alleen dat zij haar onttroonen, maar zij knechten ook ons, die haar minnaars en haar dienaren zijn. En alles houdt op. Het grove geweld is koning en alleenheerscher.’

‘U zult er ook den terugslag van ondervinden,’ vroeg de oudere.

‘Voor mij persoonlijk is het al zoo erg,’ antwoordde hij met een oprechtheid die tragisch aandeed, ‘al zoo erg als het voor iemand zijn kan. De kunst is een weelde in het leven en de meesten kunnen haar missen, - moeten haar wel missen voor het oogenblik. Zelfs als we gespaard zouden blijven voor een inval, zullen we allen armoe lijden; daar kan niets me voor beveiligen. Want waartoe ben ik goed, wanneer ze mijn klavier te gruizel slaan? Dan mag ik me gelukkig heeten, als ik ergens de ploeg kan drijven door het ruwe veld. Ik heb nooit een geweer in handen gehad en ben zelfs niet bruikbaar voor de ambulance.’

‘Dacht u dan, dat u voor niets dienstig zijn kon?’ vroeg Nini, doch er was geen zweem van spot in haar trekken.

‘Zelfs niet om signalen te blazen, al kon ik het ook; want ik gruw van bloed.’

‘Heeft U zich vrij geloot?’ vroeg Nini's moeder.

‘Ik werd afgekeurd, mevrouw, voor mijn oogen, en daarmee veroordeeld voor de maatschappij, sinds er alleen maar meer soldaten gelden. En dus veroordeeld tot den hongerdood, wanneer de oorlog mij ruïneert.’

‘Is dat nu spreken,’ merkte Nini op.

‘Ik weet niet wat U met het woord bedoelt,’ verklaarde hij, ‘doch het is onomwonden uitgedrukt wat ons kunstenaars wacht.’

‘Het lof begint immers om zeven uur?’ vroeg mevrouw, die huiverig was voor woorden, als Hartman sprak.

‘We hebben tijd genoeg,’ zei Nini, op haar horloge-armband kijkend, en zich onmiddellijk weer tot Max wendend: ‘en uw roeping als kunstenaar dan, is u daarvan af te brengen bij den eersten schok? Ik vind de vrees voor het onderhoud iets voor vrouwen, voor moeders, om daarover terneergeslagen te zijn. Als ik een man was, zou ik in mijn vaandel willen sterven in elk geval, in den strijd op het veld, of in den strijd om mijn ideaal.’

‘Idealen,’ hij herhaalde het woord bijna met bitterheid, - ‘zij worden ons immers nu voor den voet geworpen. De tijd vraagt om ijzer en brood; anders geldt er niets. Wij mogen nu onze vlucht nemen naar de eenzaamheid om er te verhongeren. Wie zal het weten?’

‘Meent u dat werkelijk?’ twijfelde Nini.

‘Doch wat zou ook het leven van een of meer, of van honderd en meer, wanneer zelfs de tempel instort, waaraan allen hebben gearbeid, in het vaste geloof dat hij den tijd overheerschen zou? Een verschrikkelijke reus haalt er de zuilen omver. En de kunst is verdoemd.’

Dit laatste woord, met nadruk gezegd, deed mevrouw Lemmen onaangenaam aan, alsof het een vloek geweest was: ‘Zouden we niet opstappen?’ [...]

4. Hans Tiemeijer: Spelen met je leven

> De acteur-regisseur Hans Tiemeijer (1908-1997) was nog een kind toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak en hij met zijn ouders in Zandvoort woonde, alwaar zijn vader een hotel dreef. Toch bevat zijn boek *Spelen met je leven. Mensen die ik gekend heb* (Den Haag, 1965), behalve een verhaal over een Belgisch vluchtelingetje dat enige tijd bij hem thuis woonde, ook een paar opmerkelijke herinneringen aan de paniek die tijdens de eerste oorlogsdagen ontstond.

We zaten beneden in onze eigen kamers toen vader binnenkwam en zei: ‘Er is een dame flauwgevallen in de hal.’ Moeder was er direkt bij. Dergelijke storingen hoorden niet in deze wereld. Even later kwam ze terug. ‘De meisjes hebben haar al naar haar kamer gebracht, maar ze gaan morgen weg. Meneer heeft een telegram gehad. Hij zei maar één woord: Krieg. Ze moeten binnen vier en twintig uur in Duitsland zijn.’

Vader keek zo lang en peinzend naar moeder, dat wij er bang van werden. Ik geloof dat die blik voor het eerst iets in mij wakker gemaakt heeft. Toen schoof hij met een ongeduldig gebaar zijn kopje opzij: ‘Och wat, nonsens, die verrekte moffen zijn direkt zo overdreven.’ Het woord mof viel als een steen. Vader was frankofiel omdat hij in Parijs was opgeleid, maar dat betekende in de julidagen van 1914 nog niet dat je daarom anti-Duits was. En bij vader zeker niet. En nu, na het woord Krieg, kwam het antwoord: Mof. Zijn keuze was bepaald, wat er ook ging gebeuren. Meer was er niet. Ik kan niet zeggen dat het een diepe indruk op mij maakte, maar vergeten doe ik het toch niet.

De breuk werd wat duidelijker toen vader - toch ongerust - een gesprek had met een Oostenrijkse advokaat, die ook in het hotel logeerde. Al jaren! Een man met zeldzaam wit haar en een monokle. Een man die mijn vader achtte en waar hij een groot kontakt mee had. Moeder vroeg 's middags bij ons vaste thee-uurtje wat Mayerhofer gezegd had. Vader kwam toen juist van het terras waar hij met hem gesproken had. Zorgelijk zei hij: ‘Niet zo best,’ meer niet, hij roerde afwezig in zijn thee. ‘Hoe niet zo best?’ wilde moeder weten. En plotseling barstte vader uit: ‘Ze zijn allemaal gek geworden. Mayerhofer sprak over de zelfmoord van een heel volk, de Oostenrijkers. Ze willen oorlog en ze nemen hun kans nou die verrekte Franz Ferdinand* ergens op de Balkan neergeschoten is.’ Moeder's protest tegen de beschimping van een dode ging verloren, hij hoorde het niet eens. ‘En ze wíllen met alle geweld, hun kanselier drukt het door en het leger staat achter hem, ze maken oorlog met die lui op de Balkan.’ [...]

Op die morgen, in het begin van augustus, was zij juist mijn oren aan het inspekteren op hun reinheid, iets wat ze nooit aan de kinderjuffrouw overliet, toen vader ademloos binnenstormde: ‘Ik sprak Lot bij de visboer, ze is gek, de oorlog is uitgebroken, overal.’ Lot was een hotelhoudster, evenals vader. ‘Wij ook?’ riep moeder. ‘Ik weet het niet, zij wist het ook niet, maar alle vreemdelingen moeten vandaag nog weg.’

Vrijwel direkt daarop begon de nachtmerrie die de hele verdere dag zou duren. Van boven werd er geroepen, in verschillende talen. De oberin kwam zomaar de slaapkamer binnen en huilde: ‘Wir verreisen sofort’ en ze stamelde nog iets over haar ‘Bruder’. Moeder rende naar boven en vader trok zijn jas uit, zijn handen beefden en ik stond daar maar. Toen hij me opmerkte snauwde hij: ‘Vooruit, schiet op, ga spelen.’

Spelen, maar waar? Ook buiten renden mensen, de omroeper stond beneden op het plein en sloeg tegen zijn koperen bekken en brulde: ‘De laatste trein naar Duitsland vertrekt om twee uur, zegt het voort, de laatste trein naar Duitsland vertrekt om twee uur.’ Mensen klampten hem aan en vroegen en vroegen, hij duwde ze van zich af en begon opnieuw op zijn bekken te slaan. Bij het raadhuis stond een groep mensen om een aanplakbiljet heen en een grote jongen riep: ‘Hoera, we gaan ze op hun smoel slaan.’ Wie op hun smoel slaan en waar en waarop? Ik rende naar huis, maar

daar was de hel losgebroken. De kelnerinnetjes hadden hun koffers al gepakt en eisten hun aandeel in de fooienpot. Vader greep in zijn geldkistje en gaf zo maar een handvol bankbiljetten. Moeder was boven, de gasten drongen om haar heen, ze smeekten, eisten, brulden om de rekening. Moeder was spierwit, haar haar was een beetje losgeraakt en met nerveuze ogen probeerde ze steeds weer de situatie, die haar uit de hand liep, te overzien.

Ik vluchtte weg en buiten werd ik door een stroom mensen meegetrokken naar het stationsplein, waar van uur tot uur de chaos groter werd. Het personeel van het station had de deur gesloten en steeds als die deur even openging, duwde en drong de hele massa naar de ingang, die dan onverbiddelijk weer dicht gedrukt werd als er een twintigtal binnen was. Men schreeuwde en vloekte, soms werd er gezongen, geen vreugdeliederen, maar een soort krijgsgezang. De paar politiemensen, die Zandvoort rijk was, stonden volkomen machteloos, veel moeite gaven ze zich trouwens ook niet. Een van hen herkende mij in het gedrang en zei: ‘Ik zou maar naar huis gaan, jongeheer, iedereen is gek geworden.’ Met moeite kwam ik uit het gedrang en ging op een stenen muurtje zitten op de rand van het stationsplein. Met het uur werd het erger. Het hele plein was nu gevuld met mensen, mannen, vrouwen en kinderen. Ze schreeuwden en gilden door elkaar heen; al die mensen die gisteren nog liepen te flaneren en beleefd tegen elkaar waren, vochten nu met elkaar. Ja inderdaad, iedereen was gek geworden; een man met een grote witte baard hield zijn koffer boven zijn hoofd en schreeuwde om voorrang. Hij wás iets, tenminste dat dacht hij toen nog, maar hij was gewoon een gek onder de gekken, gevaarlijke gekken zelfs, want midden in het gedrang waren er twee als razenden met elkaar aan het vechten, het bloed stroomde één van hen uit de mond en hij likte het steeds weg.

Tegen het hekje aangeleund stonden mannen van het strand, zomaar op een dag in augustus en ze deden niets, voor hen was er geen werk meer. ‘Als ze zich nou maar kalm hielden dan ging het vlugger,’ zei de een. ‘Ze hebben haast om niet te laat te komen,’ vond de ander. ‘Daar kon je nog wel 's gelijk in krijgen, deze oorlog kan nooit lang duren, die moffen hebben kanonnen en als ze die aan de grens afschieten ligt heel Zandvoort plat.’ En ze zóúden hier komen! Met grote schrik herinnerde ik mij het gesprek van een paar weken geleden en bevend van angst zei ik tegen de mannen: ‘Maar ze komen hier, de oorlog komt hier en dan schieten ze alles stuk.’ ‘Hoe kom je daarbij?’ vroeg één van de mannen, ‘wat hebben ze hier nou te zoeken, je ziet toch dat ze 'm juist smeren.’ ‘Mijn vader heeft het zelf gezegd en zij smeren 'm omdat ze bang zijn voor de oorlog,’ huilde ik half. ‘Ach, je vader ouwehoert maar wat, hier komt geen oorlog.’

Het stationsplein van Zandvoort ligt hoog en beneden is het rangeerterrein. Iemand had daar blijkbaar de gereedstaande trein ontdekt, en nu rolde de massa over de houten afscheiding heen, die plat werd getrapt, het duin af naar beneden; de chaos was kompleet, het plein stroomde leeg en men rolde over elkaar, in een wilde

jacht om beneden te komen. Een vrouw gilde aan één stuk door; haar mond was opengesperd of haar gezicht verrekt was, ze sleurde een koffer mee, die open sprong. Van alles rolde over de grond. Ze lette er niet op, ze gilde en drong de menigte in. Opeens was zowat het hele stationsplein leeg, overal lagen koffers, mantels, hoeden, tennisrackets. En midden op dat lege plein, terwijl beneden op het rangeerterrein het geschreeuw doorging, stonden de twee kinderen: een groot meisje; haar haren hingen los, een strik slierde langs haar hoofd, een blauwe strik. Het was een blond meisje. Aan haar hand hield ze een klein jongetje vast. Zijn matrozenhoed was op zijn rug gegleden en hij brulde. Dit was geen huilen meer, dit was de absolute ontzetting. Het meisje gaf geen kik, alleen liepen de tranen stil over haar gezicht, dat vies geworden was en ze staarde met afgrijzen om zich heen naar het lege plein. Ze keek ook naar mij en het was me alsof ze van heel ver weg keek. Zo kan alleen een kind kijken, dat zich verlaten weet. [...]

Half versuft kwam ik thuis. Het was diner-tijd, maar het was griezelig stil. Er zaten maar een paar mensen in de eetzaal. Moeder hield nog altijd toezicht, ze was nu weer helemaal gekleed en haar haren zaten weer ordelijk. Er was echter niets meer om toezicht op te houden. Een paar kamermeisjes bedienden en het ging onhandig, omdat ze dit werk niet gewend waren. Moeder zei er niets van. De drie mannen van ons strijkje waren Hollanders, dus zij waren er nog en ze speelden, terwijl zij verlegen naar moeder gluurden. Maar of ze nu hard of zacht speelden of ze lange of korte pauzes maakten, niemand kon het meer iets schelen. De volgende dag speelden ze ook nog en daarna zijn ze weggegaan. Nooit is er daarna meer een strijkje in onze eetzaal geweest. [...]

Eindnoten:

* Franz Ferdinand: de Oostenrijkse troonopvolger, die op 28 juni 1914 door een Servische nationalist te Sarajevo werd neergeschoten.

5. Jan Heijenk: Dit is uit het leven gegrepen

Jan Heijenk (geboren ± 1891) was klompenmakersknecht in het Gelderse dorp Laren toen hij werd gemobiliseerd. Na een aantal maanden werd zijn eenheid naar de grensstreek bij Enschede gedirigeerd om te helpen bij de bestrijding van de smokkelhandel. Zijn herinneringen aan die tijd begon hij rond 1970 op papier te zetten. Gestencilde exemplaren daarvan werden, onder de titel *Dit is uit het leven gegrepen, dit is uit het leven een greep*, in 1981 aan familieleden en vrienden uitgereikt ter gelegenheid van zijn negentigste verjaardag. Het volgende fragment, ontleend aan een exemplaar dat zich bevindt in het Staringinstituut te Doetinchem, is representatief voor veel andere mobilisatieherinneringen.

Ik was juist boven op zolder om het stroo weg te pakken toen de torenklokken begonnen te luiden. Dit was het teken dat de oorlog was uitgebroken waarvan de drei-

ging al enkele dagen in de lucht hing. Mijn mobilisatie opdracht was volgens mijn milt. zakboekje om de eerstvolgende morgen met de eerste trein mij naar Doesburg te begeven. Daarom ging ik dadelijk naar huis, 'Het Vriezekolk' in Harfsen, om mijn mil. kleding te halen en afscheid te nemen van mijn moeder en verdere familie. Mijn vader was 20 mei 1914 overleden.

En nu zal ik maar het kladboekje volgen, zoals ik na de eerste dagen van 10 augustus opgeschreven heb. Zaterdagmorgen* was het zeer druk aan het Larense station. Eerst de derde trein kon ons bergen. Met ons drieën: D. Amtink, Braakman en ik die naar Doesburg moesten. In Dieren, waar we uitstapten, stonden reeds velen te wachten die eerder of van een andere richting gekomen waren en ook naar Doesburg moesten. Veel uit Twente, Hengelo, Enschede enz. Van Dieren per trein naar Doesburg. Daar stond een eerste luitenant om ieder te wijzen waar hij naar toe moest. Kazerne, ambachtsschool, R.K. meisjesschool of een ander gebouw. Ik werd verwezen naar de kazerne, waar ik mij melden moest op het bureau van de derde Comp., waar mij gezegd werd dat mijn kwartier was in de ambachtsschool. Daar gekomen werd ons een kamer gewezen. Het overige van de dag werd besteed om ons van leergoed, wapens en het verder ontbrekende te voorzien. Er was een buitengewone drukte, niettemin ging alles toch vlug van de hand.

Hoewel we de eerste dag geen recht op eten hadden, kregen we toch bij aankomst brood en koffie en 's avonds bruine bonen met spek. Het slapen in stroo ging wonder goed. 's-Zondags bemerkten we niet dat het zondag was. Alles was in de weer om in te delen, te regelen enz. Aanpassen van tuig voor de nieuw aangekochte paarden, die zaterdag al gebrandmerkt waren als eigendom van het Rijk, munitie uitdelen, het pakken van wagens enz. Na het middageten (rijst, waardoor gekookt vlees) was het voor ons aantreden, daar we ingedeeld waren bij het depot van het 19e Reg. infanterie in Gouda. De lichting 1906 en 1907 zijn allen naar Gouda vertrokken. De jongere lichtingen waren bestemd om 's-maandags naar Zutphen te vertrekken om de eerste linie te vormen. Waarom ik daar niet bij was? Zaterdags waren we ook gekeurd. Dat bestond door voor een tafel heen te loopen, waaraan een dokter zat. Die wat had, moest het maar zeggen.

Ik zeide het van een stijve pols, die ik overgehouden had van uit de kerseboom vallen. Eenig commentaar: 'Naar Gouda', evenzoo alle anderen die iets opgaven. Na het eten was het afmarcheren naar de ijzergieterij, waarbij een vlak terrein lag, waar allen konden aantreden die naar Gouda moesten. Ongeveer 400. Daar hield de Regiments Commandant een toespraak tot ons, ongeveer als volgt:

'Officieren, onderofficieren en manschappen van het 19e Reg. Ik ben eenige ogenblikken hier gekomen om afscheid van u te nemen. Zooals ge weet is er thans een Europeesche Oorlog uitgebroken. Verschillende landen hebben elkaar de oorlog verklaard. Nu heeft het H.M. de Koningin goedgedacht de militie en landweer onder de wapenen te roepen, alleen om de neutraliteit van ons land te handhaven. Direct oorlogsgevaar is er voor ons land niet. Toch is het nodig, dat de manschappen

voorlopig onder de wapenen blijven. Ik hoop dat ge allen uw best zult doen en meewerken tot orde en regel. Ja, ik weet dat er voor u vele lasten aan het blijven hier verbonden zijn. Ik vertrouw echter dat gij allen als echte Nederlanders deze kleine lasten dragen zult. Ge gaat nu naar Gouda en zult niet tot de eerste linie behoren, die mogelijk met de vijand in aanraking komt. Doch mocht het nodig zijn, mocht de eerste linie in gevecht komen, dan zult ge geroepen zijn deze aan te vullen en te versterken. Zijt dan op uw post en wees getrouw als echte Nederlanders tot eer van het 19e Reg. Tot eer van het Vaderland en Koningin. Stem hiermede met mij in en hef daartoe met mij een driewerf hoera aan.'

Staande in de stijgbeugels riep de Overste met opgestoken sabel: 'Hiep hiep hoera' tot driemaal toe, waarmee velen instemden, hoewel niet allen. Daarna marcheerden we af in drie gedeelten met tusschenruimten van een uur. Ik behoorde tot de laatste afd., die naar Dieren marcheerde.

Daar stapten we in de trein en zoo ging het via Arnhem - Utrecht - Woerden naar Gouda. Het was mooi weer, de zon was onder, de wind geheel gaan liggen. Lichte wolkjes dreven langzaam voor de maan heen. Het landschap dat wij voorbij denderden ademde rust en vrede en het was bijna niet denkbaar dat even buiten onze grenzen de kanonnen bulderen en de oorlog zijn verwoestingen aanrichtte.

In Utrecht stonden we een geruimen tijd stil. Daar werd het een extra lange trein. Allemaal soldaten, misschien wel 800. Daar ging het weer verder, Woerden - Gouda. Allen waren stil, de meesten hadden slaap. Sommigen lagen in de gangen op hun ransel te slapen. Twee uur 's nachts waren we in Gouda, waar we voor het station onder het schijnsel van het elec[trisch] licht, dat het gehele plein verlichtte, aantraden. Onze plaatsen in de trein werden weer ingenomen door infanterie uit Gouda, die naar Leiden en omliggende dorpen meer aan de zee vertrokken. Wij vertrokken dieper de stad in en kwamen aan [bij] ons kwartier. De eerste meisjesschool.

Het was toen half drie geworden. Ik werd er uitgepikt met nog twee anderen om op wacht te staan buiten bij de geweren. Daar was niet veel mee te doen dan alleen een paar dronken jongens die van de Goudse kermis kwamen, die die zondag voor het laatst geweest was. Maar ook deze jongens trokken spoedig af. Tegen half vier bracht een bakker, die ons bemerkt had, ons een kopje thee met wat te bikken. Tegen vijf uur werden we afgelost. Ge begrijpt dat na zoon dag en nacht het slapen wel ging.

De volgende morgen mochten we uitslapen en was het om elf uur afmarcheren naar de kazerne. Brood en koffie ontvingen we dien morgen niet van dienst, maar we kregen voldoende. De burgers kwamen met brood en kaas, koffie en thee, zelfs bordjes met worst, sigaren en schrijfpapier, het ontbrak aan niets. Ongeveer 3 uur moesten we bij de kazerne afmarcheren en vertrokken [we] naar de R.H.B.S., waar ons gezegd werd dat dit voorlopig ons kwartier was. Die avond ontvingen we middageten uit de gaarkeuken. Na 7 uur tot 10 uur mochten we de stad in. G.H. Marsman

en ik zochten het Mil. tehuis op in de Peperstraat, zooals aangegeven stond in het zakboekje van het N.J.V. Spoedig hadden we het gevonden. Een mooi ruim gebouw en [we] vonden er veel vrienden. Dinsdagmorgen om 6 uur reveille. Die dag en de volgende dagen werd hier op de binnenplaats gekookt in grote fornuispotten. Zelfs één van 300 L. Voor de middag hebben we niet veel meer gedaan dan aardappels schillen en kool schoon maken. Wij die in de H.B.S. liggen en zij die in de Ambachtsschool gelegerd zijn, vormen samen de derde Depot Compagnie aan de Houtmangracht. De beide gebouwen liggen dicht bij elkaar.[...]

Eindnoten:

* zaterdagmorgen: 1 augustus.

6. C.A.P. Ivens: De laatste trein

Toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak, waren veel Nederlanders op vakantie in het buitenland en kregen zij grote problemen als zij snel terug naar huis wilden reizen. Dat gold ook voor een grote groep toeristen die in Zwitserland zat toen Duitsland en Frankrijk de grenzen sloten. Door bemiddeling van de Nederlandse gezant in Bern kwamen er ten slotte in Beieren speciale treinen beschikbaar, maar sommige vakantiegangers wachtten daar niet op. Tot hen behoorde ook de Nijmeegse fotograaf C.A.P. Ivens, de vader van de bekende cineast Joris Ivens. Zijn verslag, getiteld 'De laatste trein', is te vinden in het speciale *Gedenkboek terugreis Zwitserland Augustus* 1914 (Rotterdam, 1914).

We waren hoog in de bergen, wo man hin geht mit guten Vorsätzen und herab kommt mit schlechten Absätzen. We leefden eenzaam, afgesloten. Een oude postbode haalde uren ver de post van Morschach twee maal per dag naar ons omhoog. We hadden Sennen en koeien om ons heen, wo die Luft dünn und die Milch dick ist en leefden in zalige rust, zonder sporen, trammen of auto's.

Dagenlang ging de Fön. Er zat broeiïng in de lucht!

Als er van oorlog sprake was, dan keken we een eeuw terug en 1000 Meter diep naar een puntje in het Muottathal, de Suarov-brug.

De Mythen waren onze overburen.

Wat we zagen van 'de wereld', was zoo uiterst nietig: in een sterke kijker menschmieren op den Rigi, de treinen voorbij Schwyz als touwtjes, de groote booten op het Vierwaldstättermeer als mugjes. We genoten van bloedroode zonsondergangen.

Er zat dreiging in de lucht! Hartstochtelijk jaagden de wolken. Walkurenrit!* Wotan had werk voor hen. Walhalla wachtte.

De eenige draad, waarmee we aan de wereld vastzaten, was Vrijdagavond gestoord.

Er zat onweer in de lucht!

We reisden Zaterdag. Een alleenloopende Hollander vond het onzin; laten wij Hollanders tusschen al die gejaagde menschen toch een voorbeeld geven. ‘Jou wachten geen kinderen thuis en ook geen zaken, mooi praten. Wij gaan.’ Onze vriend strandde en kwam met het vrachtbootgezelschap terug.

Alle ellende van een reis à la Sardine hebben wij doorgemaakt. Sardines liggen ten minste nog. Wij stonden meestal.

Nu zagen we dan toch de zon opgaan, maar niet in de Alpen. Ook onze koffers raakten verloren. We hadden enorm veel te vertellen, toen we thuis kwamen.

Maar toch, wat is zoo'n hangende reis van 36 uur, zonder slaap, vrij wel zonder eten of drinken, zonder geld, in een land, waar geantwoord wordt: Krieg ist Krieg, Rücksichten werden nicht genommen; wat is het of men 's nachts anderhalf uur in Immendingen mag staan wachten of de lange D-trein met 2 locomotieven met duizende reizigers al of niet für's Militair zal ontruimd moeten worden en of men dan, zonder inwisselbaar geld, mede zal neergezet worden langs den weg; wat is het of men in Mainz blij is op een weegtoestel een rest van een broodje te kunnen eten met aan het perronkraantje getapt water. Men voelt dan, dat er nog wat anders is dan comfort. Lerne zu reisen ohne zu rasen.

Maar wat is nú, nu de oorlog, de vreeselijke, z'n geeselstriemen pas werkelijk over de menschheid gelegd heeft, wat is nu dat, wat ellende scheen, anders geworden dan een avontuur?

We komen in Stuttgart aan, in het holle van den nacht. Over 3 minuten zal nog één trein, de laatste voor personenvervoer naar Frankfurt vertrekken. We hebben geen wisselbaar geld en in Schaffhausen waren alleen billets tot Stuttgart te krijgen. We hadden rondreis-billets over Elzasz, maar Basel was Zaterdag al gesperrt.

Geen nood, in de treinen is naar geen billets gekeken, we halen Frankfurt, Keulen misschien en dan, dan loopen we desnoods naar huis.

Daar staan we in eens in een file voor een tweede tourniquet op het Stuttgarter perron, reeds bewaakt door militairen, vol jachtende menschen, huizenhooge stapels koffers. Een controle om op een andere Bahn over te gaan. De controleur weigert ons op deze billets dadelijk door te laten. We moeten wachten, erst bei Seite treten, andere moeten voorgaan. We verlaten de rij, versuft, dof, we hadden al zooveel doorstaan.

Een hoogere Spoorbeambte niet te zien; aan den trein, die over 'eén minuut gaat, hangen de menschen als bijenzwermen om nog een plaatsje te bemachtigen.

Nog eens ga ik naar den gemoedelijk uitzienden gebaarden controleur, vraag hem plotseling, onder al zijn gecontroleer, tusschen al die herrie en al die geruchten en al die geluiden en al dat gedrang en al die dringende menschen en koffers:

‘Sind Sie Familien-Vater?’

‘Ja. Wieso? Aber Sie sollten doch bei Seite treten.’

‘Ja, aber dieser Zug ist die letzte Möglichkeit zu unseren fünf Kinder, die uns in Holland warten, zu kommen...’

Even strijdt nog de dienst, de instructie, het consigne, de Duitsche discipline met den mensch in hem...

‘Gehen Sie durch.’

We hebben de laatste trein gehaald, waar een internationale drom menschen ons nog van het balcon wilde afduwen.

Den dank heeft onze Stuttgarter Controleur alleen met de oogen gekregen. Er was geen tijd.

Men praat wel eens en dan zoo dikwijls als phrase, van onschatbare diensten.

Eindnoten:

* Walkurenrit: in de Germaanse mythologie begeleidden deze krijgshaftig geklede vrouwen gesneuvelde helden naar de oppergod Wodan in het Walhalla ofwel het paradijs.

Rubriek 2: Het lot der Belgen

Toen Duitsland België was binnengevallen en het Belgische leger lang tegenstand bleef bieden, leidde dat tot veel gewelddadigheden, ook als gevolg van wraakacties tegen burgers. Ten slotte moest koning Albert 1 zich na de val van Antwerpen op 10 oktober 1914 met zijn overgebleven troepen achter het riviertje de IJzer terugtrekken. Het lot dat het buurland België in de eerste oorlogsmaanden trof, is ook door Nederlanders vaak beschreven in reportages en verhalen.

1. L.H.J. Lamberts Hurrelbrinck: Drie boeren gefusilleerd

> Na te Leiden in de advocatuur en de journalistiek werkzaam te zijn geweest, vestigde L.H.J. Lamberts Hurrelbrinck (1856-1941) zich vanaf 1909 voorgoed in Limburg, de geboortestreek van zijn moeder. Hij was mede-oprichter en secretaris van het Internationaal Liefdewerk voor Gewonden en Krijgsgevangenen te Maastricht en schreef behalve de roman *Vaderland* (1917) ook ander proza waarin de Eerste Wereldoorlog centraal staat. Een voorbeeld daarvan is onderstaand verhaal: 'Drie boeren gefusilleerd'. Het werd gepubliceerd in het nummer van 18 augustus 1914 van het tijdschrift *Het Leven* en was voorzien van een foto waarop drie mannen zijn te zien die voor de muur liggen waartegen ze zijn geëxecuteerd. Ook de vroeger bekende cabaretier Jean Louis Pisuisse, die enige tijd optrad als oorlogscorrespondent, heeft een soortgelijk voorval beschreven in zijn roman *De franc-tireur van Warsage* (1914).*

Ik heb ze persoonlijk gekend, kort na den Fransch-Duitschen oorlog in 1870, Madame Hauff en haar toenmaals twaalfjarigen zoon, Conrad.

Zij waren vluchtelingen uit den Elzas, waar Hauff, gezeten boer, door de Duitschers was gefusilleerd, beschuldigd van op hunne troepen te hebben geschoten.

Belgische vluchtelingen (tekening Leo Gestel)

Ik was nog heel jong, een kind, toen ik enkele malen in den zomer hen mocht bezoeken op de hoeve, eigendom van een mijner familieleden, welke de weduwe had gepacht; kleine boerenwoning met een twintigtal bunders, in de onmiddellijke nabijheid van Visé, het dichtst bij de Hollandsche grenzen gelegen Belgische stadje. Ik herinner mij nog levendig mijn woede, terwijl koude rillingen trilden langs mijn rug, als zij vertelde het verschrikkelijke, het afschuwelijke.

Zij had alles gezien, alles met eigen oogen aanschouwd, alles meegeleefd.

Haar man had geschoten op die 'cochons', op die 'saligauds', op die 'maudits Prussiens'*; hij had er een heeleboel kapot gemaakt, want hij was een goed schutter, dat was waar, dat kon zij niet heeten liegen, maar hij had het gedaan, omdat zij gemeene dieven waren, omdat zij gestolen hadden al zijn vee, zijn eigendom, van hem, van zijn vrouw en zijn kind, waarvoor hij jaren had gewerkt met rusteloozen ijver van 's morgens, dat de zon opkwam tot zij weer neerging: 't was alles wat hij bezat, zijn eenige bezitting, het voedsel voor zijn vrouw en zijn kind.

Zij hebben het huis in brand gestoken, de smeerlappen.

Zij zijn toen gevlucht door een achterdeur, maar zij hebben hem ontdekt bij het licht van het vuur, de 'voyous'*, en toen hebben ze met minstens hun twintigen zich op hem geworpen en hem tegen een muur geduwd om hem te fusilleeren, 'ces lâches'.* Zij heeft zich met haar kind voor hem geplaatst; zij heeft haar armen om zijn hals geslagen, zij heeft gesmeekt, gebeden 'les monstres' om hem te sparen, maar ze hebben haar van hem gerukt met wreed geweld, haar jongetje weggetrapt - zij heeft het knallen der schoten gehoord - meer weet zij niet; zij is bewusteloos neergevallen: toen zij weer haar bezinning herkregen had, zag zij haar zoontje - haar Conrad - liggend over het lijk van zijn vader, snikkend van het huilen.

O God, o God, dat zal zij nooit vergeten, dat zal zij altijd zien, haar leven lang, al wordt zij nog zoo oud.

'Wacht maar moeder,' zei de kleine knaap, 'wacht maar tot ik groot ben, dan zal ik vader wel wreken, dan schiet ik ze ook dood, "ces misérables, ces chiens, ces démons"', terwijl de donkere oogjes haat flikkeren en de krampachtig gebalde vuistjes sidderen omhoog.

'Neen ventje', met een glimlach om den mond, terwijl zachtkens haar hand streelt den blonden krullebol, 'dat mag je niet doen hoor, anders zouden die duivels jou ook nog vermoorden, zooals ze het vader hebben gedaan en dan had ik niets, niets meer.'

'Maar als ze dan hier komen, moeder en ze stelen weer onze koe en onze bles.'

'Ze zullen niet hier komen, Conrad, wij wonen hier in een neutraal land, waar ze geen oorlog mogen maken.'

Ruim veertig jaren verder.

Madame Hauff, thans een vijfenzeventig jarige oude vrouw, haar zoon Conrad, flinke krachtige boer, vader van twee volwassen zonen, op hun beurt ook gehuwd, ook vader van nog jeugdige kinderen.

Zij hebben hard gewerkt en er heeft zegen gerust op hun arbeid: thans geen pachters, geen huurders meer, maar eigenaars van talrijke bunders, van groote veestapels.

De vroegere, kleine onaanzienlijke woning op dit oogenblik [een] breed, mooi huis, mannen in den geheele omtrek bekend, geacht, geëerd door hun eerlijkheid en rechtschapen trouw.

Een huis, waar heerschen welvaart en geluk, een huis, waarin zetelt innige oprechte liefde.

Plots als zware donderslag aan wolkenloozen hemel de tijding van den nieuwen ontzettenden wereldoorlog. En weer in den geest der oude vrouw, de herinnering aan dat verschrikkelijke verleden, weer dat afschuwelijke visioen, duidelijk helder omlijnd, den laaghartig vermoorden man met het schreiend, wanhopig kermend knaapje op het lijk van den vader.

Goddank, dat zal niet meer gebeuren, die gruwelramp zal hen bespaard blijven. België is onzijdig gebied; hier voeren zij geen oorlog.

Neutraal... Neutraal... enkele dagen later verschijnen duizenden en duizenden Duitsche soldaten in het kleine grensstadje. Een woeste toorn tegen de bewoners, omdat zij hebben vernield de brug over de Maas, die hen den doortocht moest verzekeren naar Frankrijk, den erfvijand, zij zijn getrokken voorbij het erf van de familie Hauff.

Een verblindende woede in de ziel van Conrad als hij ziet die uniformen, waarin ook zij, de moordenaars van zijn vader, een vurige oplaaiende drift, die verstompt zijn geest, die vernietigt zijn denken; voor zijn oogen niets anders dan een wirrelende massa; allemaal moordenaars, vuile laffe moordenaars, in zijn ooren slechts één enkele klank, een enkel woord: ‘wraak, wraak’, 't woord, dat hij als kind zoo menigmaal heeft uitgesproken, 't Gloeit, 't brand in zijn hersenen. Hij rukt open 't venster, waarvoor hij ziet een eindelooze rij, dat canaille, dat crapule. Hij ijlt naar den muur, waar hangt zijn geweer. Hij hoort niet het smeeken zijner moeder, de waarschuwingen van zijn zonen - hij schiet in dien troep, een vloek en een hooge satanische pretlach uit zijn keel en weer een schot en weer een van die verdoemden, die plofte ter neer.

Bulderende, rauwe Duitsche vloeken beneden hem en tegelijkertijd tal van soldaten, die met de kolven hunner geweren de deuren en vensters verbrijzelen - ah, daar komen ze weer, zeker honderd tegen hem alleen, de beroerde lafaards. En de zonen hebben, om den vader te verdedigen, ook ieder een geweer ter hand geno-

men: nu ook zij, die schieten, schieten in woeste razernij te midden van die saamgepakte menschenkluwen beneden hen... niet lang, zij zijn spoedig overmeesterd, naar buiten gesleurd, geplaatst tegen den muur van hun schuur.

De oude vrouw Hauff heeft eenmaal op eigen bodem gezien het ontzielde lichaam van haar man, vermoord door den vijand, thans, omringd door hare weeklagende kleindochters en hare nog niet begrijpende achterkleinkinderen staart zij met verdwaasde, krankzinnige oogen naar de lijken van haar zoon en kleinzonen... op neutraal gebied.

Eindnoten:

* franc-tireur: in literatuur over de Eerste Wereldoorlog komt bij herhaling de term 'franc-tireur' voor, die letterlijk 'vrijschutter' betekent; het gaat dan steeds om personen die gewapenderhand vijandelijke soldaten probeerden te bestrijden, maar zelf geen militair waren; vaak hebben de Duitsers hun optreden in België tegen burgers gerechtvaardigd door vol te houden dat het was uitgelokt door franc-tireurs; over deze kwestie wordt nog steeds gediscussieerd.
* cochons etc.: die zwijnen, die smeerlappen, die vervloekte Pruisen.
* voyous: schoften.
* ces lâches: die lafaards.

2. L. Mokveld: De verwoesting van Visé

Lambertus Mokveld (1890-1968) was een aankomend verslaggever toen hij, amper 24 jaar oud, in de augustusdagen van 1914 door zijn krant *De Tijd* werd uitgezonden naar het oorlogsgebied in België. Hij legde, aanvankelijk te voet, vele kilometers af om het verloop van de oorlog met eigen ogen te zien en er uit de eerste hand over te kunnen berichten. Uit zijn reportages, die later gebundeld werden onder de titel *De overweldiging van België* (Rotterdam, 1916), volgt hier het fragment over de verwoesting van het stadje Visé.
Vermeldenswaard is nog dat Mokveld een fel bestrijder was van de vaak door de Duitsers naar voren gebrachte visie dat hun brute optreden tegenover de burgerbevolking gerechtvaardigd was, omdat zij bij herhaling door 'franc-tireurs' werden beschoten. Na de Eerste Wereldoorlog zette hij zijn journalistieke loopbaan voort. In de Tweede Wereldoorlog was hij betrokken bij het verzet. Daarna ging hij weer voor verschillende kranten schrijven.

De verwoesting van Visé

Thans reeds ben ik gekomen aan het verschrikkelijkste, wat ik ooit gezien heb en hopelijk óók van wat ik nog ooit aanschouwen zal.

Reeds hiervoren beschreef ik het schrikbewind, dat de Duitschers sedert hun intocht te Visé in het ongelukkige stadje uitoefenden. Elke minuut van den dag dreigde zich een ernstig incident te zullen voordoen en werkelijk brak dit moment in den nacht van 15-16 Augustus aan.

Den geheelen avond reeds hadden de soldaten, ruwe gasten uit Oost-Pruisen, hun vertier in de café's gezocht en in de straten de gemeenste liederen uitgegalmd, terwijl de meesten in een verregaanden staat van dronkenschap waren.

Te 10 uur viel eensklaps een schot. De kerels grepen de geweren, die ze in de café's tegen muren gezet of op tafels gelegd hadden en stormden woest-brullend naar buiten onder den kreet: 'Man hat geschossen!' Die het ergst dronken waren begonnen het eerst op deuren en vensters te schieten, zoodat in het stadje op verschillende plaatsen tegelijk salvo's weerklonken, die uit de woningen een angstig gehuil van mannen en vrouwen deden weerklinken en de woeste, dronken soldaten steeds meer opwonden. In meerdere woningen drongen ze binnen en duwden ze de angstige bewoners omver, die hen wilden tegenhouden.

Zooals in enkele gevallen is vastgesteld, werden deze ongelukkigen zelfs gebonden en mishandeld. Daarna stapten ze vloekend, met wankelen tred de trappen op naar boven en begonnen als razenden in de donkere straten te schieten, waar hun wilde kameraden woest dooreen renden.

Enkele mannen, die in hun angstige nieuwsgierigheid aan de deur kwamen zien, werden omver geschoten.

Nadat dit spel wat had aangehouden klonk het bevel: 'Alles eruit!' Deuren en ramen werden vernield en ingestampt en mannen, vrouwen en kinderen uit hunne huizen verdreven. Onderweg reeds voltrok men de wreede scheiding. Mannen, die hun oude moeder voorthielpen of hun kleinste kinderen droegen, werden weggehaald van hunne familieleden en te zamen gedreven onder het angstig gejammer van vrouwen en kinderen. Tegelijk verlichtten enkele brandende huizen reeds de droeve tafereelen in den donkeren avond.

Op open pleinen en in weiden dreef men de ongelukkigen te zamen, onbeschut tegen de koelte, terwijl ze ieder oogenblik den dood wachtten. Er zijn kleine kinderen omgekomen dien nacht van dorst en koude!

Eerst den volgenden morgen liet men de vrouwen en kinderen gaan, d.w.z. men wees ze den kortsten weg naar Maastricht. De mannen werden gedeeltelijk weggevoerd naar Duitschland, voor een ander deel in de nabijheid gevangen gehouden om straks den vernederenden arbeid voor hun vijand te gaan doen. Onder deze laatsten bevonden zich menschen, die nooit handenarbeid gedaan hadden, o.a. een bejaarde notaris. Zelfs een geneesheer van het Roode Kruis, dat in het college St. Hadelin was ingericht, werd weggevoerd, terwijl hij nog gekleed was in zijn witte doktersjas en den Roode Kruis-band om den arm droeg, 't Was Dr. Labye, de man, die reeds zooveel goeds aan... de Duitschers bewezen had. Door zijn gevangenneming lagen een twintigtal gewonde Duitschers zonder hulp in genoemd hospitaal...

's Nachts waren slechts enkele huizen verbrand; de algeheele verwoesting begon eerst den volgenden morgen, Zondag 16 Augustus, en juist als ik voor het stadje aankwam, was de brand over de geheele bebouwde gemeente in wilden gloed verspreid.

Dien aanblik zal ik nooit vergeten. Slechts de Maasstroom scheidde me van den vuurgloed, die onmiddellijk aan den anderen oever woedde. Fel knetterden de vlammen, krakend stortten daken en muren in en het levende hout van enkele brandende boomen floot schel tusschen andere geluiden door. 't Was één vuurzee, ál wat men zag en de lucht was gloeiend-heet. Een zachte bries woei over en door het stadje en deed den rook in de straten als sneeuwlawines voortrollen. Fantastisch was de uitwerking daarvan in eenige lange straten, die op de Maas uitliepen. De rook kwam voortdurend als speelbal van den wind door die straten naar voren rollen om zich tenslotte breed-uit te verspreiden, waar de straat aan het water eindigde.

Waar de vlammen hoog uit de daken sloegen, stonden de gevels gewoonlijk nog recht en zag men uit de vensters steeds die zielige witte vlaggetjes hangen, de teekens van onderwerping, die tevens een smeekbede inhielden om als loon voor die onderwerping het leven en de bezittingen der bewoners toch te sparen... Ik stond op de plaats, waar ik anders naar Visé werd overgezet, maar daar viel nu niet aan te denken, want men kon aan de overzijde niet aan wal stappen zonder in den vuurgloed terecht te komen. Ik richtte dus m'n schreden terug naar Lixhe om te probeeren daar de schipbrug over te komen en zoo Visé langs de andere zijde der Maas te bereiken.

Onderweg word ik nog aangehouden door twee militairen en nadat de een m'n papieren heeft ingezien en bemerkt, dat ik een journalist ben, ontpopt hij zich als collega, in gewone tijden redacteur van de ‘Köln. Zeitung’. Geestdriftig grijpt en drukt hij m'n beide handen, blij met een collega te doen te hebben en nog wel een van het ‘bevriende’ Holland. Ik moest een heele loftuiting aanhooren op de Hollanders, die zulke verstandige menschen waren en de beste vrienden van de Duitschers, wat me op dat moment allemaal niets schelen kon. Eigenaardig, dat die man met geen woord uit zichzelven repte van het gruwelijke, dat daar vlak bij ons plaats greep, de verwoesting van een geheele gemeente! 't Scheen hem de moeite niet waard... Toen ik meende als ‘bevriend’ Hollander nu eindelijk genoeg bewierookt te zijn, begon ik hem eens te vragen, wat die algeheele verwoesting daar beteekende en waaraan de bevolking 't verdiend had. Alvorens het antwoord kwam, keek hij eerst nog even om met een gezicht van ‘O, ja, je bedoelt zeker dat brandje daar’ en brak daarop in een reeks van verwenschingen tegenover de bevolking uit. Eigenaardig, dat zoo iemand, een ontwikkeld mensch toch waarschijnlijk, zich in het geheel nog geen moeite gegeven had om de juiste oorzaken van die vernieling uit te vinden en het geheele geval hem zoo weinig interesseerde... ‘Men’ had verteld, dat die vervloekte burgers geschoten hadden en dat was voor hem genoeg om alles te verklaren en in een scheldpartij op de ongelukkige bevolking uit te breken. Hoeveel soldaten nu wel door die vrij schutterij gevallen waren, daar wist hij niets van; welke troepen 't geweest waren, die getuigen van het gebeurde waren, hij wist 't niet. Alleen kon hij mededeelen, dat die troepen vanmorgen waren doorgetrokken en een kleine afdeeling slechts was achtergebleven om de strafte volvoeren.

Het bruggecommando aan de schipbrug bij Lixhe liet me passeeren na me dringend verzocht te hebben in m'n blad toch vooral goed te laten uitkomen, welke zwijnen die Belgen waren door zoo verraderlijk op niets vermoedende soldaten te schieten en gewonden de oogen uit te steken, handen af te kappen, ja, zelfs geslachtsdeelen af te snijden. Op m'n vraag, waar dat alles gebeurd was, kreeg ik ten antwoord: 'Overal!' Natuurlijk beloofde ik alles, wat ze maar van me hebben wilden.

Vanaf Visé in de richting van de schipbrug en verder op Tongeren aan, trokken onafzienbare legertrossen. De forten waren nu alle gevallen en dus kon de overtocht ongestoord geschieden. Dien geheelen dag door zijn de troepen zonder onderbreking over genoemden weg gepasseerd. En inderdaad kon men zien, dat de soldaten, die den vorigen dag nog in Visé vertoefd hadden en schuld aan het hier gebeurde droegen, óók reeds vertrokken waren. Ze hadden hun sporen nagelaten. De weg lag n.l. bezaaid met onderdeelen van fietsen, schoenen, instrumenten, speelgoederen enz., alles splinternieuw en dus uit de winkels geroofd. De kostbaarste voorwerpen lagen er onder en dat alles werd maar platgetrapt door de paarden van de voorbijtrekkende cavalerie of overreden door de logge munitie- en fouragewagens en verpletterd onder de zware wielen der kanonnen. Wat verderop stonden enkele huizen, die nog niet brandden, omdat ze buiten de kom der gemeente gelegen waren. Een vrouw was nog in haar huis gebleven en stond nu buiten met kistjes sigaren onder den arm. Uit een opengehouden kistje liet ze dan de sigaren nemen door de soldaten van de voorbijtrekkende troepenafdeelingen. Ze leek me krankzinnig toe, die vrouw. Ze beefde op d'r beenen en d'r gezicht was van opgewonden zenuwen verwrongen. Heur vriendelijkheid heeft niet mogen helpen, want een paar dagen later zag ik, dat ook haar huis geheel verwoest was.

De eerste huizen in de kom der gemeente waren voorzien van groote plakkaten, waarop vermeld stond, dat ze eigendom van een Hollander waren, wat blijkbaar den dronken soldaten weinig interesseerde, want ze waren reeds grootendeels vernield.

Het heele stadje was trouwens één vlammenzee. De Duitschers, die altijd secuur te werk bleken te gaan, hadden ook wat de brandstichtingen betreft hun plan blijkbaar tot in onderdeelen uitgewerkt. In de meeste woningen had men binnenwaarts een kleine plek met benzine of petroleum bevochtigd, een lucifer er in geworpen en daarna een klein zwart schijfje van de grootte van een 10-centimenstuk en ook met een gaatje in het midden. Als zoo'n ding op de brandende plek geworpen werd, verspreidden de vlammen zich plots in ongekende drift. De samenstelling van dit kulturproduct is me onbekend.

Inwoners zag men in het brandende stadje niet meer. Het verblijf in de straten was er trouwens onmogelijk. Dakgoten en gevels stortten krakend en brandend naar beneden, zoodat de straten zelve al evenzeer brandden als de huizen. Slechts op de kruispunten ontwaarde men soldaten, die half- of heel-dronken steeds hun geweer in de brandende straten gericht hielden en neerschoten wat er uit stallen en schuren trachtte te vluchten: varkens, paarden, koeien, honden enz. Plots zie ik een

knaap van een jaar of 12 een brandende straat inslaan. Hij zwaait met de handen in de hoogte en loopt wild heen en weer, roepende om z'n vader, moeder, broertjes en zusjes. De jongen loopt gevaar in de vlammen om te komen ofte worden neergeschoten door het moordend lood van een geweer. Ik ga hem dus snel na, pak hem beet en sleep hem, ondanks zijn verzet mee. Ik ontmoet gelukkig een paar goede, nuchtere soldaten, aan wie ik het geval vertel en die op zich nemen den jongen buiten het brandende stadje te brengen. Even verder stoot ik op een Hollandschen Roode Kruis-auto. De verplegers, die er bij zijn, hebben me al eens elders op het oorlogsveld ontmoet en me herkennende, loopen ze op me toe, grijpen me vast en brengen me naar den auto, waar ze me met een stroom van woorden trachten duidelijk te maken, dat ik, door hier te komen, me in het grootste gevaar gebracht heb, dat bijna alle soldaten dronken zijn, dat ze op iederen burger schieten enz. Half-gebiedend zeggen ze me naast den auto te blijven staan om onder de bescherming van het Roode Kruis eenigszins buiten gevaar te zijn. Ik zeg niets en laat me leiden, daar ik als versuft was. Ze vertellen me nog, hoe ze juist een oude vrouw uit hare woning hebben moeten sleepen omdat ze niet wilde meegaan en in haar wanhoop slechts uitriep: ‘Me laisser mourir, Me laisser mourir.’ [...]

Ik kom nu aan de oostgrens van het stadje, van waaruit de straten, eenigszins omlaag gaande, in de richting van den Maasoever loopen. Men heeft hier een gruwelijk-fantastisch gezicht op de brandende huizen-massa. Ik sta er tusschen een hoop stomdronken soldaten, die eerst m'n papieren van hand tot hand lieten gaan, maar me niet vijandig bleken, als ze wisten, dat ik Hollander was. Ze zingen en tieren en zwaaien met de handen in de hoogte. De meesten dragen flesschen drank bij zich, die ze voortdurend aan den mond zetten en stuk werpen of waggelend aan hun kameraden overreiken, als ze zelf niet meer kunnen. Van een groep cavaleristen, ook dronken, heeft ieder een groote flesch zuurtjes, - ‘spekken’ zeggen de Vlamingen - bij zich, waarmee ze den meesten schik hebben. In de brandende huizen dringen ook voortdurend soldaten door, die er weer uitkomen met een pendule, vaas, schilderij, bord of ander klein meubelstuk. Met een smak smijten ze het stuk op straat en dringen dan weer naar binnen om hun vernielingswerk voort te zetten, terwijl tóch alles verbranden moest. Het vandalisme vierde hoogtij. Ze leken als waanzinnig en stelden hun leven bij dit vernielingswerk zelfs in gevaar. Van de officieren liepen ook de meesten dronken; geen enkele werd door de soldaten begroet.

De beestachtige tooneelen, welke zich in die gloeiende en verschroeiende hitte voor me afspeelden, maakten me even als wezenloos en lang heb ik er suf staan staren. Eindelijk keerde ik weer terug en deed het college St. Hadelin aan, bij welks directeur ik reeds een paar maal een bezoek gebracht had. Het gebouw stond nog overeind.

Zoo gauw de Eerw, directeur, Dr. Frits Goffin, me zag, brak hij in snikken uit en greep de hand, die hij lang sprakeloos drukte. En ik was óók óp. Eindelijk stamelt

hij: ‘Hadt u ooit kunnen denken, ...dat... dat... ons een dergelijk... wreed... lot treffen zou? Wat heeft de arme bevolking misdaan? Hebben we niet alles gegeven, wat we hadden? Hebben we niet aan hun bevelen stipt gehoorzaamd? Hebben we niet méér voor hen gedaan, dan ze gevraagd hebben? Hun gewonden hier in huis, hebben we ze niet liefderijk verpleegd? O, ze zijn vol dank voor me. Maar,... waarom dan toch? We hebben niets meer in huis voor de arme oude vluchtelingen, die hier zijn opgenomen, voor de soldaten, die we verplegen. Onze dokter is gevangen weggevoerd en we zijn zonder geneesheeren. Voor mij en de zusters is het niets, maar die ongelukkigen... ze moeten toch eten...’ Steeds huilde de brave man door en ik, ik kon hem niet troosten en wist niet wat te zeggen.

Hij neemt me mee aan den arm en brengt me in de groote recreatiezaal, waar 20 Duitsche gewonden nog liggen, welke hun blessuren bij de forten hadden opgeloopen. Hij nadert man voor man aan het bed, informeert met betraande oogen, naar hun toestand en vraagt dan: ‘Hebt... ge... 't goed... hier? ...Ja?’ De zieken keeren zich dan om, hun oogen glinsteren en ze stamelen slechts woorden van dank. Anderen zeggen niets, maar vatten de hand van den directeur en drukken deze lang en innig.

In kleine leszaaltjes liggen gewonde burgers, waarvan enkelen spoedig sterven moeten. De meesten zijn door kogels getroffen tijdens de wilde beschieting door de Duitschers in den vorigen nacht. In een andere zaal vertoeven nog verscheidene oude vrouwtjes, die moesten vluchten, doch den afstand naar Holland niet konden afleggen.

Aan elke trap staat een schoolbord, waarop de Duitschers geschreven hadden, dat het op straffe des doods verboden was naar boven te gaan. Dit was, zoo lichtte me de directeur in, omdat de Duitschers meenden, dat vanuit de bovenste verdieping... lichtsignalen gegeven werden. [...]

3. L.H. Grondijs: Een Nederlander in geteisterd België

L.H. Grondijs (1878-1961) werd geboren in het voormalige Nederlands-Indië, waar hij ook zijn jeugd doorbracht. In Utrecht studeerde hij wis- en natuurkunde. Na enige tijd leraar geweest te zijn vertrok hij als oorlogscorrespondent voor de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* naar België. Zijn reisbrieven werden gebundeld in het boekje *Een Nederlander in geteisterd België* (Amsterdam, 1914). Hieronder volgen enkele fragmenten daaruit die betrekking hebben op de geruchtmakende vergeldingsactie die Duitse troepen in de oude universiteitsstad Leuven ondernamen.
In 1917 reisde Grondijs, die niets moest hebben van communistische revoltes, naar Sint Petersburg, en daarna naar Siberië. Na een studie kunstgeschiedenis en byzantinologie ging hij aan de universiteit van Utrecht werken, maar in de jaren dertig reisde hij af naar Mantsjoerije toen Japan daar binnenviel. Ook bij de Spaanse Burgeroolog was hij aanwezig. Na de Tweede Wereldoorlog werd hij enige tijd bij de universiteit geschorst wegens contacten met de NSB en de SS, maar ernstige collaboratie kon hem niet worden verweten. Over zijn ‘wonderbaarlijke leven’ is in 2005 een biografie verschenen van de hand van Hans Olink.

Dinsdag, 25 Augustus [1914]

[...] Binnen het Roode Kruis[gebouw] [lagen] overal de Duitsche troepen verspreid. Wij vonden er, bijkans genezen, een ouden man en een knaapje van, ik meen, 12 jaar, op wie geschoten was, ergens ver weg, in een der dorpen. Pater J. was onophoudelijk door officieren met revolvers bedreigd. Men scheen niet te verwachten op andere wijze iets van de geestelijke heeren gedaan te kunnen krijgen. Geestelijke heeren van hoogen leeftijd waren in het bijzonder voor lichamelijken arbeid gebezigd. Meermalen is het bijvoorbeeld voorgekomen dat de soldaten een bejaarden geestelijke (in een geval, waarvoor ik insta, was hij ongeveer 65 jaar oud) nadat gebleken was, dat in zijn kelders geen geweren en in den kerktoren geen mitrailleuses verborgen waren, eenige uren onophoudelijk de pomp lieten zwengelen, om hun bij het wasschen behulpzaam te zijn. Uit deze enkele bijzonderheden moge den lezer blijken, welk een wantrouwen den Duitschen officier te velde tegen den Waalschen geestelijke moet hebben bezield.

Algemeen werd verteld, dat geestelijken van den kansel af het volk tegen den vijand hadden opgehitst en als voorbeeld werd telkens door officieren aangehaald, dat kardinaal Mercier in zijn pastorale brieven daartoe zou hebben opgewekt. Ik heb echter al deze stukken van den edelen en verfijnden geleerde en Mechelschen aartsbisschop gelezen en kan getuigen, dat het herderlijke omzendbrieven zijn van een hoog en edel gehalte, zonder het kleinste spoor van ophitsing. Er zijn priesters gefusilleerd, wijl men boven in een kerktoren een mitrailleuse gevonden had. Het schijnt echter, dat de Belgische troepen, overhaast wijkende voor de overmacht, het machinegeweer in den kerktoren hadden achtergelaten. Niettemin werd dan de deken en bij gebreke van dien een willekeurige priester (gelijk in Aerschot, waar de deken ontkomen was), hoofdelijk verantwoordelijk gesteld voor de aanwezigheid van vuurwapens in gebouwen, die, na afkondiging van de krijgswet ter volmaakte beschikking stonden uitsluitend van de militaire overheid. Ik wil hier nog aan toevoegen [...] dat in de zenuwgeprikkelde verbeelding van het leger elk voorval dat zich in een dorp kon hebben voorgedaan, onmiddellijk zich over tal van dorpen vermenigvuldigt. Men kon geen soldaat spreken, of hij noemde eenige dorpen op, waar 'de pastoor in den kerktoren een machinegeweer had geplaatst om op de troepen te schieten enz. enz.'

Uit den mond van notabele en geloofwaardige personen teeken ik nog de volgende bijzonderheden op: de eerste ontmoeting tusschen den burgemeester van Leuven en de commandeerende Duitsche officieren van het Duitsche corps, dat Leuven heeft bezet, was zeer karakteristiek. De burgemeester, min of meer ontsteld door het gezicht van de brownings, die men op hem gericht gehouden had, zat aan een tafel en een aantal hoofdofficieren stelde met kracht hunne eischen. De eerste eischte terstond 30.000, de tweede 32.000 kg. brood, de derde 30.000 kg. meel. Werd hier niet terstond aan voldaan, dan moest de stad frs. 200.000 per dag betalen. [...]

Een schepen werd in een auto medegenomen ter bezichtiging van een der bruggen. Deze bleek in orde te zijn. Toen werd hem medegedeeld, dat hij gefusilleerd zou worden, zoo hij niet terstond een eed zwoer, dat alle Leuvensche bruggen precies in denzelfden toestand waren. Hij protesteerde met te zeggen, dat hij de meeste dier bruggen in geen maanden gezien had en hij weigerde dus den eed te zweren. Na een weinig opwekkend spel met geladen revolvers werd de ongelukkige man een beetje gebousculeerd en weder als gijzelaar opgesloten. Men voelt uit dat alles den doodelijken angst van de Duitschers om zich, terwijl men zich in veiligheid waande, en geen voorzorgsmaatregelen nam, aan vijandelijke daden bloot te stellen. De gijzelaars waren in het stadhuis opgesloten. Elk oogenblik drongen Duitsche officieren hun zorgvuldig bewaakt vertrek binnen en eischten groote hoeveelheden verplegings- en verbruiksartikelen, zonder echter aan diezelfde gijzelaars gelegenheid te geven om naar buiten te gaan en van hun invloed bij de burgerij gebruik te maken. Toen mgr. Ladeuze, de rector magnificus, een uur naar de mis wilde gaan, moest eerst in de stad rondgezocht worden om een gijzelaar te vinden, die zoolang zijn plaats innam. Voor hun eten moesten ze zelf zorgen. Het werd hun door een knaapje gebracht. Een paar officieren, die den waarnemenden burgemeester in zijn huis wenschten te bezoeken, namen het jongetje mede om den weg te wijzen. Nu was de schepen Schmitz wegens den ziektetoestand van den burgemeester tot waarnemend burgemeester benoemd. De jongen moest de officieren dus naar het huis van den heer Schmitz brengen. Toen men daar aangekomen was en er gebeld had, vroeg men den jongen, of daar dus de burgemeester woonde. ‘Neen,’ antwoordde de jongen, ‘hier woont de burgemeester niet.’ De officieren gaven toen terstond aan een peloton soldaten bevel om den jongen op de plaats neer te schieten. Gelukkig had deze tegenwoordigheid van geest, zoodra hij het bekende woord fusilleeren hoorde, uit te roepen: ‘Maar hier woont wel de waarnemende burgemeester, de heer Schmitz.’ Dit redde zijn leven. Hoe groot moet niet de angst van deze officieren, die waarschijnlijk een overval in een dorpje hadden medegemaakt, geweest zijn om hen tot zoo iets te brengen. Overal dreigde een hinderlaag. Onder elke brug, waar men vreedzaam over heen liep, kon dynamiet zijn opgehoopt, elk huis kon een kleine vesting worden.

Groote ontstemming onder de Leuvensche bevolking wekte de zorgeloosheid, waarmede de Duitschers met het dure voedsel omsprongen. Den eersten dag was terstond 30,000 KG. vleesch gerequireerd, én ingeleverd met dit gevolg; dat 2 dagen later ruim 10,000 KG. vleesch in bedorven staat aan de slagers werd teruggegeven, zonder eenige vergoeding. Eenige dagen na de bezetting kon dan ook geen burger meer vleesch krijgen, en de meer gegoeden moesten van conserven leven. Een buurman van ons, een eenigszins gegoed werkman, was zoo gelukkig in het bezit te komen van een flinke portie hondenbrood, dat dan ook het eenige voedsel voor hem en zijn gezin uitmaakte.

[...] Langzamerhand werd in de stad [het gerucht] bekend, dat de Engelschen naderden en het is zeer goed mogelijk, dat de Leuvensche bevolking daarover een zekere vreugde deed blijken, welke de soldaten heeft ontstemd. Tijdens het avondmaal, dus om plus minus 8 uur, hoorden wij in de verte geweervuur. Dit naderde. Wij hoorden de korte, droge knallen vrij nabij, en meenden voortdurend, dat dit het teeken zou zijn van schermutselingen tusschen de bezetting en de naderende Engelsche troepen, al leek ons dit geïsoleerde schieten, als van scherpschutters, die voor ze vuren, hun doel uitgekozen hebben, wat vreemd. Ik had veel lust te gaan kijken, maar plotseling kwamen Duitsche soldaten overal langs de huizen rondschreeuwen, dat niemand naar buiten mocht, op straffe van gevangenneming en erger. Als maatregel der militaire overheid was reeds ingevoerd, dat 's avonds na 9 uur niemand meer op straat mocht zijn. Wij zagen dus in dezen rondroep geen reden voor ongerustheid, maar enkel een spontanen maatregel tot vervroeging van het sluitingsuur. Inmiddels zagen wij een rood schijnsel in de lucht en dachten daarbij aan een klein brandje. Daar wij, in verband met de rustige stemming van het publiek niet aan de mogelijkheid dachten van een ramp, als die, welke op dat oogenblik reeds bezig was de stad te treffen, bleven wij volkomen kalm en begonnen zelfs schertsend te wedden, of wij den volgenden dag de bezetting in het Duitsch, dan wel in het Engelsch zouden hebben aan te spreken. Ik legde mij ter ruste, en vroeg mij vooral niet te wekken, daar de surprise den volgenden dag dan grooter zou zijn.

Woensdag, 26 Augustus [1914]

's Morgens om vier uur stond mijn gastheer al aan mijn bed. Een deel van de stad moest waarschijnlijk in brand staan. Gedurende den nacht had men telkens geschoten. Vluchtelingen hadden verteld, dat er lijken op de straat lagen. Het heele gezin had den nacht in het donker, wakende doorgebracht. Ik had van niets gemerkt. Prof. S. vroeg mij, daar zijn tegenwoordigheid thuis vereischt bleef, om het gezin gerust te stellen, de stad in te gaan, teneinde aan kennissen de gelegenheid aan te bieden, in zijn huis veiligheid te vinden, verder eenige inkoopen te doen van levensmiddelen, en ondertusschen eens op te nemen, wat er zoo al verbrand was. Ik kleedde mij snel aan en ging op weg. Onze geheele stadswijk, om de Schapenstraat heen, was gespaard gebleven. Tegen de ramen gedoken, zag men overal angstige gezichten van menschen, die den ganschen nacht hadden gewaakt, om gereed te zijn om te vluchten, zoodra hun leven zou worden bedreigd. Het brandende deel van Leuven bestond uit de geheele omgeving van het Hotel de Ville. Het brandde in de Krakenstraat, Drieengelenbuurt, de Groenmarkt.

Toen ik naar het huis van de P.'s ging, werd ik door 5 soldaten aangehouden, die er geheel anders uitzagen, dan den vorigen dag. Ze waren verwilderd en liepen als beschonkenen. Zij bevalen mij dreigend, terstond van de straat af te gaan, waarop ik antwoordde, dat ik dadelijk bij den officier van de wacht wenschte te worden gebracht. Aan dezen vroeg ik, of er voor de burgers een order bestond, om 's morgens

bij lichten dag in huis te blijven. Het antwoord was ontkennend. Nauwelijks had de luitenant mijn pas gezien, of ik werd glimlachend vrijgelaten en de mannen, die me hadden aangehouden, kregen een schrobbeering. Daar ik geen lust had, elke 5 minuten weer naar de wacht te worden teruggestuurd door opgewonden militairen, vroeg ik om een Passierschein*, maar hoffelijk bood de luitenant zijne verontschuldigingen aan, dat hij dien niet kon verstrekken. Daartoe moest ik mij tot den commandant, majoor von Manteuffel, persoonlijk wenden.

Ik bezocht toen de familie P., om haar te verzoeken de gastvrijheid van prof. S. te willen aanvaarden, maar het echtpaar was druk bezig het huisraad in veiligheid te brengen en weigerde. Door 't huis lag een slang van de brandspuit, waardoor 't water naar 't dak gevoerd werd, om van daar als een fijne sproeiregen aan alle zijden af te dalen. Het merkwaardige was dus, dat de Duitschers den voortgang van den door hen zelven aangestoken brand beletten door bluschmiddelen. De brandspuiten waren zóó opgesteld, dat het vuur zich niet in de richting van het stadhuis kon uitbreiden, waar de troepen gehuisvest waren. Naar andere richtingen zette de brand zich voort. De Hallen met de bibliotheek schijnen vroegtijdig in brand te zijn gestoken. Want het huis aan de eene zijde, als ik mij niet vergis het tehuis van de Spaansche studenten aan de Leuvensche Universiteit onder pater Catala, was nog gespaard. Van buiten de stad had men al vroeg en in 't donkerste van den nacht in een hoog oprijzenden vuurzuil fladderende vonken gezien. Dit waren de incunabelen, de kostelijke livres d'heures*, zeldzame, pas ontdekte vroeg-middeleeuwsche manuscripten. Zoo wist men dus bijv. in 't Convent des Prémontrés eerder dan in de stad, dat de weergalooze bibliotheek van Leuven, de trots en de roem van gansche arbeidzame geslachten, voor altijd was vernietigd.

In sommige huizen, waarvan de muren nog overeind stonden, maar het dak begon door te branden, loeide het vuur omhoog. Andere stortten krakend en donderend ineen. Op de straten vertoonde zich geen mensch, dan de enkele soldaten, die te zorgen hadden, dat het vuur het stadhuis niet bereikte, en anderen, die met uitzinnigen blik wat doelloos heen en weer liepen. Op zulke oogenblikken, dat men als 't ware de willekeur ziet regeeren en den eerbied voor alles wat voortreffelijk en kostelijk is met voeten getreden ziet, dan schijnt het leven alle waarde te verliezen. Men kan zich gemakkelijk voorstellen, dat zij, die tegen den muur worden geplaatst om gefusilleerd te worden, in diepe verachting zwijgen, of hooghartige woorden spreken. Toen ik nogmaals door een paar soldaten werd aangehouden gooide ik ze nijdig mijn paspoort toe: ‘Dat kun je toch niet lezen, jou kerel’, en toen ze met hun geweren dreigden: ‘Breng me onmiddellijk naar de wacht, dan zullen wij zien, wat jullie voor een aframmeling krijgt.’ Toen lieten ze me gaan.

In een brandend huis op de Groenmarkt zag ik door manschappen vuren. Hadden zij iemand gezien, die uit den vuurgloed ontsnappen wilde? Ik kwam voorbij een geopend winkelhuis; een soldaat trok mij bij den arm en liet mij op den grond wat zien: daar lag het lijk van den eigenaar. Ik vroeg: ‘Hebt gij dien man doodge-

schoten?' 'Neen, maar ik was erbij. Wij zullen de Schweinehunden wel leeren, om op Duitsche soldaten te schieten.'

'Hoe weet gij, dat die man op jelui geschoten heeft?' De man antwoordde met een wedervraag: 'Hoe kunnen we dat in den donkeren nacht alles gaan onderzoeken?' In dit korte antwoord ligt de gansche logica van de représaille tegen burgers opgesloten.

Eindnoten:

* Passierschein: doorlaatpasje.
* livres d'heures: getijdenboeken, waarin de kerkelijke gebeden staan die op bepaalde uren gezegd of gezongen moeten worden.

4. B. [= M.J. Brusse?]: Van de Brabantsche grens

Toen in begin oktober 1914 Duitse troepen eerst de forten van de verdedigingsgordel en ten slotte ook de stad Antwerpen zelf gingen beschieten, kwam er een ongekend grote stroom vluchtelingen op gang. Binnen enkele dagen hadden honderdduizenden burgers huis en haard verlaten, per trein ofte voet op weg naar het noorden, waar het veilige Nederland lag. In een aantal artikelen in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, ondertekend met de initiaal B. (van de beroemde verslaggever M.J. Brusse?), werd bericht over de taferelen die zich toen aan de grens afspeelden.

Roosendaal, 7 October [NRC, *8 oktober 1914*]

Den ganschen dag door donderen die lange, lange treinen uit Antwerpen, met de Belgische locomotieven ervoor, maar eindeloos aan tusschen de perrons van het station Roosendaal. Dat [= Antwerpen] is een groote stad van enkele honderdduizenden inwoners, die op den droeven raad van den bevelhebber der versterkte stelling, wel gansch leeg schijnt te jachten naar het Noorden en Noordoosten, verbijsterd van angst voor het geweld der Duitsche kanonnen. Ik zou u de bevolking van zoo'n groote stad moeten beschrijven, van al wat daar woont in de koopmanspaleizen en de krotten, in villa's en de achterbuurten, in de weeshuizen, de kloosters, de hospitalen, de krankzinnigengestichten, om u een indruk te geven van dien niet te stelpen stroom vluchtelingen, die ons land nu uit de genoemde richtingen overweldigt, zoodat er geen helpen, geen ordenen aan schijnt.

Langs den overweg zie je ze aankomen uit den donkeren avond, die eindelooze reeksen van in duister gelaten coupé's van goederen- en beestenwagens, dat de machines slechts zwaarstampend vorderen met hun overal dicht samengedrongen

last van vluchtelingen en al die inderhaast bijeengegaarde dingen uit de aan de beschieting overgelaten woningen.

Zoo'n groote volkstrek in verbijstering en schrik en hoe ze dan als schuw samendrommende kudden rondzoeken en vragen door het gedrang aan dit toch misschien wel uitgestrektste station van ons land, ik kan het u niet beschrijven, u geen

denkbeeld geven van de oorlogs-ellende, onder de allerarmsten en de voornaamsten van een burgerij, plots weggejaagd uit hun huizen, hun zaken, hun bezittingen, hun stad en hun land. Die uit elkander gedrongen, smartelijk rondzoekende leden van een gezin, die gebrekkigen, die zieken, slap neergelegd op de steekwagens, met bedden, zakken vol bagage geladen, omzwermd van gesluierde nonnen. De krijtende zuigelingen, en ach, die zielige vluchten zwarte weesjes, die sombere monniken, en gruwzaam die vier derde klasrijtuigen vol met daar in donker opgesloten zinneloozen onder de bewaking van geestelijke broeders.

En telkens weer honderden drommen, bleek, verkommerd, en telkens hoogere stapels tasschen, zakken, bundels en doeken, in lakens geknoopt, hoopen zich op, waaromheen de eigenaars, de moeders met de zuigelingen, de oude verpleegden opgewonden hun meegesleepte bezittingen zoeken.

Van visiteeren is lang geen sprake meer, men laat hen doorgaan, natuurlijk zonder kaartjes, zooals zij uit het Antwerpsche station weggejacht zijn. Snikkende loopen ze rond of stom verwezen. Er zijn er, die in elkander zakken van emotie in de benauwd heete zalen waar de menschenlucht hangt. Kinderen, zoekend en schreiend en schuw naar hun moeders, moeders verwilderd van angst naar hun kinderen. En allemaal goede menschen zijn er hier uit de stad om hen te helpen, te troosten. Onze soldaatjes weren zich dapper, door maar eindeloos weer de vrachten op hun schouders het reeds overvulde Roosendaal in te sjouwen. Ik zag er met zuigelingen op den arm, met kinderen aan iedere hand, die ze maar zoetjes susten.

Al die wiegjes, die kinderwagens, die vrouwen op een bundel kleeren gezeten aan het station om haar zuigelingen aan de borst te laven. En de vrouwen in rouw over haar gesneuvelde mannen, haar gevallen zonen in deze wreede verwarring. Tot ze eindelijk maar moedeloos neerstrijken op hun have, nu 't dringen naar de treinen toch niet meer helpt, nu uit alle Brabantsche steden bericht komt ‘met vluchtelingen overvuld’. Het spoorwegpersoneel doet wonderen van organiseerend talent, doch zoo'n aanhoudende nog wassende stroom is niet in zijn natuurlijke beddingen te houden. En dat onder die angst van haast redeloos geworden menschen.

Maar Nederland als toevluchtsoord voor verdrevenen, houdt ook hier zijn ouden roep in eere. Wat een opofferingen, wat een goedhartige teederheid. Daar moest ge ze zien gaan, die mannen bemoedigend sprekend, om de vermoeiden toch nog aan een zitplaats te helpen tot in alle lokalen van den stationsdienst, om de dorstigen, door het gedrang heen, water te brengen en elkeen zijn zoekgeraakte bezittingen zooveel mogelijk uit den chaos terug te geven. Mondaine menschen zitten met hun in grauwe zakken genaaide bagage, naast arme sjofelaars, blootshoofds, op bloote voeten, voor zich uit de kinderen, met doeken om het lijf gebonden en op den rug een lorrig bundeltje aan een stok.

Lammen zie je verdragen, blinden geleiden, doofstommen maken angstig hun schrille geluiden, en de deftige heeren, geridderd, en de dames met bontpelsen over haar armen, de gezichten rood geschreid.

Maar niet alleen met de spoor, maar ook over de landwegen, te voet doemen drommen op, die in de treinen geen plaatsen meer konden krijgen, en eindelooze stoeten van duizenden en duizenden op allerhande wonderlijke gerijen. Een kar, volgeladen met enkel hier en daar samengeraapte kinderen, een wagen vol kloosterzusters, door den pastoor van den bok zelf gereden. Dat overtreft de felste verbeelding, zooals zij maar voorttrekken, opgejaagd en uitgeput langs dien weg van Esschen over Nispen hierheen.

Om vier uur vanmiddag reeds gingen leden van het onvolprezen steuncomité huis aan huis rond om nog plaats voor duizenden te vragen, doch nu liggen dan ook alle gebouwen tot op de zolders vol; de Katholieke Kring en de fabrieksruimten, de loodsen, de beide kerken tot eindelijk het station zelf als nachtasyl zal zijn ingericht. Want zeker verdubbeld is nu de bevolking en de levensmiddelen worden er reeds schaars.

En weer tusschen de samenstuwende vluchtelingen door, die heldhaftigheid van een troep Belgische jongens, over ons land aangekomen om ijlings nog Antwerpen te bereiken en het bezettingsleger te gaan versterken in de stad, waar morgen het bombardement begint.

De geheelen nacht zullen de treinen met vluchtelingen uit Antwerpen over Esschen naar Rotterdam blijven rijden. Naar ik verneem zal de militaire overheid morgen vijfduizend brooden en verdere voedingsmiddelen, benevens dekens, naar Roosendaal sturen voor de Antwerpsche vluchtelingen. Vanaf hedenmiddag half-vier tot hedenavond half-negen hadden de treinen hier reeds 15.000 vluchtelingen aangevoerd en sedert zijn er voortdurend treinen blijven aanrijden.

*Roosendaal, 9 October [***NRC,** *10 oktober 1914]*

[...] Dan kroop langs de kim weer die roode gloed aan, maar veel minder fel dan gisteravond. De deskundige zegt dat wij het schieten hooren van bewesten de Schelde, waar de Belgen staan met hun lichte geschut. Een huivering bevangt ons. 't Wordt een fijnkoude nacht, en we durven niet doordenken aan die *duizenden en duizenden*, die zieken, de heel oude menschjes, de kleine kinderen, de zuigelingen ongeteld, die nu niet verder zijn kunnen komen op den langen weg over onze grens naar Bergen-op-Zoom en maar moedeloos neergevallen zijn langs de bermen, in de greppels, in de bosschen.

Tienduizenden afgetobde vluchtelingen onder dien sterrenhemel in de kou, in de nevel, in 't donker van 't vreemde land, zonder dekking, zonder voedsel, zonder drinken, zonder te weten waar morgen heen, met niets dan zwarte zorgen in de toekomst. [...]

Als rood verschietende sterren zien wij het lichten over de stad, als er van doel wordt veranderd. Maar onze technische gids merkt op dat de granaatkartetsen zich openen in de richting van West naar Oost, en dat zij door de Belgen op de Duit-

schers worden geworpen, waar de projectiel[en] hun scherven en schroot losketsen op de troepen. De vlammen die wij dan zien zijn nu de tijdbuizen. Overdag zijn de kanonnen gesteld, zijn elevatie en derivatie gegeven, en in dezelfde richting schieten zij 's avonds door op hun doelen. Het veldgeschut is daar dan gemiddeld een vier kilometer van verwijderd.

Zoo blijft het schouwspel nu en dan oplaaien van verren brand, en het lichten dier vurige ballen tegen de nachtlucht. Dan telkens weer duisternis, waar onze verbeelding niet in door durft dringen. En als wij beklemd en zwijgend door de donkere boschlanen naar de auto terugkeeren, is 't of er telkens weerlicht opflitst, dat de stammen der boomen ros beschijnt. Maar meer en meer verstomt de verre donder van het geschut.

Maar wat toen de felle gloed van de autolantaarns voor ons oplichtten langs heel dien weg over Hoogerheide en Wouw naar Roosendaal terug: Dat was wreeder, van bitterste ellende, dan de meest dramatische verbeelding zich voor kan stellen. Ik meende reeds, dat ik in de quarantaine-stallen van Esschen en dag en nacht door aan het Roosendaalsche station de gruwelijke gevolgen van den modernen oorlog doorvoeld had, maar dat alles was immers niets vergeleken bij dezen hemeltergenden jammer. Uren en uren maar voort. Van dat 't avond geweest was, en nacht en dag tot nu weer dezen avond, waren ze aan komen sjouwen te voet en op karren, van de grootste verhuiswagens af tot moeizaam door zwakke moeders voortgeduwde kinderstoelen op wieltjes, in een stoet waar de koppen der paarden de volgende voertuigen raakten en de ezelwagens, de hondekarren en het gedreven vee en stoeten rossen, aan de hand gevoerd en de kinderwagens, kruiwagens, handkarren met almaar huisraad en de stumpers er op, de zieken, de blinden, de lammen, de zuigelingen, de verschrompelde moedertjes, de kindsche besjes naar en afgesjouwd voort, met die tienduizenden gezinnen en troepen te voet, langs heel den weg van zeven uren stijf gaans bepakt en bezakt naar de stad, waar ge u in de volte niet meer kunt bewegen. Heel Belgenland scheen daar nu uit te stroomen, verwezen en afgetobd, zonder te weten waarheen en hoe lang nog.

Honderdduizenden vluchtelingen, ik overdrijf niet. En nergens een onderdak voor den nacht, geen brok eten. Geen slok drinken, niemand, niemand om hen te helpen. Tot ze eindelijk moedeloos hun voertuigen maar aan den kant gezet hadden en de bevoorrechten een tent uit een laken gespannen, waar soms een kaarsje doorlichtte en 't ellendige geschrei van kinderen klonk, anderen inderhaast een hut vormden van wat stroo, wat plaggen en jonge boomstammen, sommigen zich neergelegd hadden in de donkere karren, waaruit de losse paarden vluchtten voor onze lantaarns, doch de meesten vuren aanstaken bij honderden tot ver in de bosschen om zich aan te verwarmen in de kille dauw.

Zoo'n eenzame vrouw van allerlei stand, met haar kinderen, haar zieke kinderen; soms uitgeput neergevallen in de bermen, ja, zoomaar op den harden grond, om radeloos den nacht door te brengen zonder eenige dekking. En het klagelijke geblaat van het hongerige vee, een kamp met vijfhonderd stuks.

Maar laat er toch hulpcolonnes worden gevormd om in dezen wanhopigen nood onverwijld organiseerend en helpend op te treden, want wie dit heeft gezien, durft immers zijn hoofd niet te slapen te leggen, omdat hij aldoor 't schreien van de verkommerde kinderen in zijn ooren blijft nahooren. Honderdduizenden daar aan de grenzen liggen wanhopig neer tot ze worden voortgeholpen uit dezen rampspoed van oorlogsgruwel.

5. Tjerk Bottema: Rond de val van Antwerpen

De schilder en graficus Tjerk Bottema (1882-1940) kreeg vooral bekendheid door zijn politieke spotprenten en karikaturen in *De Notenkraker*, het bijblad van de sociaal-democratische krant *Het Volk*. Tijdens de slag om Antwerpen trok hij te voet door Vlaanderen, onderweg noterend wat hij hoorde en zag. De verslagen van zijn belevenissen, die soms getuigen van meer bewondering voor de aanpak van de Duitsers dan voor die van de Vlamingen, werden tezamen met zijn tekeningen op 1 en 15 november 1914 gepubliceerd in het weekblad *De Amsterdammer*. In de hieronderstaande fragmenten zijn de Duitse citaten niet gecorrigeerd.

Na de Eerste Wereldoorlog maakte Bottema opnieuw reizen door o.a Lapland, Frankrijk, Sicilië en Spanje. Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog kwam hij, tegelijkertijd met de bekende dichter H. Marsman, om het leven bij de torpedering van het s.s. Berenice, waarmee hij in juni 1940 vanuit Bordeaux naar Engeland probeerde te komen om te ontsnappen aan de Duitse bezetter.

10 October

[...] Ik loop verder den donkeren nacht tegemoet; ik kom in Beirendrecht. Hier zijn nog menschen; ik hoor een groepje mannen praten. Van hen verneem ik, dat er nog geen Duitschers in B. zijn, doch ze worden wel gauw verwacht. Verder, op den weg naar Oorderen, kan ik achter op een wagen klimmen. Het zijn vluchtelingen, die terugkeeren. De familie bestaat uit man, vrouw, vier kinderen en grootvader, allen boven op den zwaar beladen boerenwagen gezeten. Net op een oogenblik als de wagen in de tramrails vastgeraakt is, komen stappen nader, een lantaarn verschijnt, en meteen doemen eenige gezichten uit de duisternis op.

- Duitschers!

'Was ist das hier - Belgisch militair!' hoor ik in majeur-toon en dan het antwoord in mineur: 'Och minheir - vluchtelinge, erme vluchtelinge.'

Hier voelde ik plotseling de tegenstelling - het groote heerschende Duitschland en het verslagene kleine België.

Na een - ik moet zeggen vluchtig - onderzoek, gaat de patrouille verder, een teeken gevend aan den troep die nu volgt, circa driehonderd man. Een eindje met deze Duitschers meelopend, hoor ik, dat ze van 's morgens zeven uur geloopen hebben

en buiten om Antwerpen gekomen zijn. Ze worden in Beirendrecht ingekwartierd.

Verder gaat het met den wagen der vluchtelingen en zoo hoop ik nog in dezen nacht Antwerpen te bereiken. Dit zou zeker geschied zijn, indien niet een ernstig voorval me van dit plan afgebracht had. Als in den donkeren nacht onze wagen een anderen passeeren moest, gebeurde het, dat ‘de grootvader’ er tusschen raakte. De duisternis, de schichtige paarden en de enge weg veroorzaakten het ongeluk. De eene wagen reed den grootvader over beide beenen. Gekerm, verwarring, geroep, geklaag, gevloek; een onzichtbare paniek. Hier moest snel gehandeld worden, wilde men geen menschenleven op het spel zetten. Doch waarheen. En de boeren noemden alle dorpen in de nabijheid waar geen geneesheer meer was. ‘Geloopen m'heer, alle zijn ze geloopen.’ Alleen die van Eeckeren, wisten ze, was op z'n post gebleven. Daarheen gaat het nu; de boer woont niet ver daar vandaan. Lang duurt het in den donkeren nacht. Hier en daar ziet men lichtjes, groen, wit en rood wordend. Zijn het seinen van Duitsche patrouilles? Onheilspellend deze etherische vangarmen aan alle zijden om zich te voelen.

Daar vliegt een deur open. Het is een helder verlicht tramlokaal, nu wachtpost. Een Duitsch militair inspecteert den wagen. Op z'n aanraden worden we naar een Rote Kreuz-Stelle gebracht, waar het eerste verband gelegd wordt. Onderwijl de boer naar z'n huis rijdt om den grootvader met een klein wagentje af te halen, heb ik een gesprek met den Ortskommandant en den dokter. Enkele uitlatingen treffen, o.a.: ‘Wir haben ja den Krieg nicht gewollt’ en ‘Unsere Truppen haben kurz vor Paris gestanden, wo sie jetzt stehen, weiss ich nicht’; ‘Unsere Kugel können alle Kritik bestehen, wir schiessen nicht dum dum.’ Ik schenk hun een hollandsch geïllustreerd blad, dat ze verzwelgen; ik krijg een boterham van hen, die mij goed van pas komt.

Als ik den grootvader mee naar huis breng, blijf ik daar slapen. Het huis ziet uit op Antwerpen. De boer en ik staan nog te kijken naar de donkere stad, waar alleen rechts zoo nu en dan iets opflikkert, 't is de petroleumhaven.

Ik hoor dan, hoe de stad regelmatig in brand geschoten is. Hier twee bommen, een grootere tusschenruimte, dan weer twee bommen, weer zoo'n grootere tusschenruimte en dan nogmaals twee bommen. Zoo waren vanuit Oorderen gezien, zes branden in regelmaat over de geheele breedte der stad opeens aangevangen. Doch morgen zal ik Antwerpen bereiken.

Zondag 11 October

We staan om zes uur op. De dokter van Eeckeren wordt gehaald. Na lang wachten komt hij. Een echte Vlaamsche dokter. Een die geen kleinzerige patienten lijden kan. Een die vloekt als de hel, doch de eenige is in die streek, die niet is gaan loopen, die onnoemelijk veel menschen geholpen heeft in deze rare dagen. De dokter beveelt planken - ‘hawel rap zulle.’ Hij zet de gebroken beenen recht, schimpt op het slechte Duitsche verbandlinnen (hij heeft veel beter), schimpt op z'n vrouw, die is

gaan vluchten, en op de andere dokters, die hem voor al het werk hebben laten zitten, en op den pastoor, die met z'n huishouden er vandoor is gegaan. ‘Hawel, ik zal nou ook de mis moeten lezen’ en hij begint in Vlaamsch en Latijn met een zalvenden toon een preek af te steken, dat de boer met z'n kapotte beenen z'n smartgezicht niet goed houden kan. En de dokter vloekt op de Belgen, die je alles tweemaal zeggen moet en dan doen ze 't nog verkeerd. Alle hoogachting voor die Dutsen zegt hij. Hij had gister gezien hoe de commando's begrepen werden. En hij schimpte op z'n eigen landslui, die schoeljes, die z'n huis leeggestolen en kapot gemaakt hadden. En dat hij bij z'n thuiskomst op de vlucht gejaagd had. ‘O je 'n Duts’ hadden ze geroepen, ‘hij heeft 'n revolver.’ Die filou's, ze hadden alles kapot gemaakt: 'n salontafel met 'n bijl doormidden. En als ik met de dokter naar Eeckeren rijd in z'n klein charetje, vertelt hij me van de vluchtelingen-ellende. Hoe hij vier vrouwen in een dag had moeten helpen, in het kinderbed op een wagen. Hoe men met een kindje bij hem was gekomen, dat al zes uren dood was, dat hij in z'n tuin begraven had. In Eeckeren kom ik op den grooten weg naar Antwerpen. Scharen vluchtelingen die terugkeeren, zwoegend onder zware lasten de meest ondenkbare dingen meeslepend.

Eenzaam liggen de wallen der stad, in de vaarten zijn gezonken schepen, men ziet bruggen vernield.

In Merxem zie ik de eerste patrouille: Mariniers in een automobiel, vliegen door de straten. Dan veel wielrijdende soldaten. En in het centrum der stad, een opmarsen van troepen, zingend van ‘der Heimat’. Ik heb overal in de stad rond gekruist en kom tenslotte tot de conclusie dat het bombardement genadiger afgeloopen is, als men naar de berichten zou hebben gedacht. Naar mijn schatting is 7 pCt. der huizen geraakt door een bom of door het vuur in de asch gelegd. De toren is gespaard gebleven, de kathedraal heeft een bom gehad boven den ingang van de ‘place verte’, jammer genoeg net nog een stuk glasschildering mee sleurend. De Zuidstatie die in vlammen heette gestaan te hebben, is uiterlijk precies dezelfde als vroeger. Als men de verwoeste huizen op de kaart aanstreept, ziet men dat de bommen een weg gevolgd hebben van Berghem, Surenborg tot de v. Dijckkaai. Dit steunt het beweren van een Oostenrijksch artillerist, dien ik sprak, en die verklaarde, dat hun bommen de vluchtende troepen achtervolgd hadden. De pont over de Schelde ligt nl. bij de v. Dijckkaai en het was hierheen dat de vlucht zich richtte en het is ook hier, dat op heden Zondag 11 Oct. de overblijfselen van het Belgisch-Antwerpsch leger nog woest door elkaar liggen verspreid. Bij het monument Steen liggen de uitgeworpen uniformen, de mutsen, etc. een halve meter dik op den grond; ook ransels er tusschen, geweren heb ik niet opgemerkt. En 't is hier, dat ik vanaf de ‘promenade’ een Duitschen generaal-majoor hoor zeggen met verachtelijk gebaar: ‘Sehen Sie diesen Clim bim*, die haben alle Civil angezogen.’

Eindnoten:

* Clim bim: eig. Klimbim; hier: rommel, rotzooi.

'Lieve Moeder, we zijn goed vooruit gegaan; onze kerkhoven strekken zich reeds uit tot de zee.'
(tekening Louis Raemaekers)

Rubriek 3: Frontberichten

Tijdens de Eerste Wereldoorlog deden ook Nederlanders dicht in de buurt van het front uiteenlopende indrukken en ervaringen op, meestal in België en Frankrijk, maar soms ook elders in Europa. Onder hen waren veel oorlogscorrespondenten, maar soms ook Nederlanders die in 'vreemde krijgsdienst' waren gegaan. De artsen en verpleegkundigen die in de buurt van het front gewerkt hebben, komen in de volgende rubriek aan het woord.

1. L. Mokveld: De vesting Luik

> De journalist L. Mokveld (1890-1968), die in de vorige rubriek al ter sprake is gekomen, maakte tijdens zijn voettocht als oorlogscorrespondent in België ook iets mee van de zware gevechten tussen het Duitse en het Belgische leger om de zes kleine en zes grote forten rond de stad Luik. Deze forten konden uiteindelijk pas op 16 augustus 1914 worden ingenomen, nadat de Duitsers hun zwaarste geschut, de zogenaamde Dikke Bertha's, hadden ingezet. Door de tegenstand der Belgen werd de opmars naar Frankrijk aanzienlijk vertraagd.

Vanuit Visé heb ik me weer over de Maas naar den weg langs het kanaal begeven. Nabij Haccourt bemerkte ik, dat het fort Pontisse inderdaad zweeg, maar Lierce nog in volle actie was. Ver dragend geschut hadden de Duitschers op de hoogten tusschen Laney en Haccourt opgesteld, vanwaar men het fort Lierce bestrijken kon. Na een vleiend praatje met een Duitsch officier werd me toegestaan vanaf die hoogten de operaties een oogenblik te volgen. Kort bij eenige zware batterijen stelde ik me op, zittende tusschen wat laag groen. Vanaf Lierce werd duchtig geschoten, maar alleen de rookpluimen deden me zien, waar ongeveer het fort liggen moest. De granaten vielen niet ver van ons neer, maar in het half uur, dat ik er toefde, trof er toch geen enkel doel. Wel echter een eind vóór ons.

Wreed was daar de aanblik. In betrekkelijk vlug tempo trokken honderden soldaten uit, de richting van het fort in, licht-geschut meevoerende. Een officier expliceerde me, dat het zware geschut hier nog niet alles doen kon en nu een afdeeling voetartillerie was aangewezen om een kleinere hoogte te gaan bezetten, die dicht bij het fort lag. Het zware geschut moest dien tocht begunstigen. Alsof alle donders losbraken, bulderden de vuurmonden dan ook voortdurend, terwijl de mannen daar beneden steeds verderop gingen. Ik hoestte en kuchte van de kruitdampen, die de lucht verpestten. Langzaam werd m'n omgeving in een lichten rook gehuld, die dikker en benauwender werd, naarmate het geschut langer daverde. Totdat tenslotte die honderden mannen, met hun kanonnen over de binnenwegen voort jakkerende, nog slechts als schimmen te onderscheiden waren. Wel een kwartier lang scheen hun tocht begunstigd te blijven, want blijkbaar barstte geen enkel projectiel in hunne nabijheid. Maar eensklaps stijgen over de geheele linie, waarop ze verspreid zijn, donkere massa's metershoog op: 't is de uitwerking van talrijke, zeer juist doel-treffende granaten in den drogen, muilen aardbodem. De mannen zijn in die dikke donkere stofwolken gehuld en slechts in de eerste minuten zag ik hier en daar een menschenschim tuimelen, meer dan waarschijnlijk getroffen door de ontplofte projectielen. Maar dan zag ik lang niets meer dan die dikke scheiding van den stof-muur, die staan bleef, doordat telkens nieuwe granaten de aarde opjoegen, die wellicht zoo juist weer neergevallen was.

De stof-muur werd steeds breeder, zóó breed als de afstand was, welke de vluchtende Duitschers bereikt hadden, op weg naar hun vorige posities. Maar eindelijk zagen we de eersten dan toch uit die voortdrijvende wolk te voorschijn komen, de een links, de ander rechts, in volslagen wanorde, maar hier en daar vertoonden zich toch ook kleine groepjes, die onversaagd hun kanonnen meesleurden, terwijl ze zich uit dien helschen regen redden.

Vijf minuten later was de rook wat opgetrokken en kon ik een blik werpen op het veld vóór me. Gruwelijk. Overal verspreid lagen de jongens, die straks met zooveel vuur waren opgetrokken en hier en daar stond nog een kanon, omgeslagen soms, waar rond omheen vijf, zes lichamen lagen.

Toen straks vóór, achter en naast me al die kanonnen donderden en de lucht, met kruitdamp en stof bezwangerd, het uitzicht moeilijk maakte, toen leek het gruwelijke me draaglijk in die somberte om me heen, maar thans, nu de klaarte gekomen was en de zon haar lichtende stralen op die schoone akkers afzond, nu kon ik me niet indenken, dat al die vlekjes op de velden de lichamen waren van jonge mannen, wreed neergeslagen door helsche producten van menschelijk vernuft. Schrikkelijk was 't, als men hier en daar zoo'n lichaam zich zag opheffen om dadelijk weer neer te storten, of een arm, als om hulp roepend, door de lucht zwaaide.

En naast me stonden officieren en soldaten te razen en te vloeken. Onder hen voegden zich [velen] van de teruggekeerde mannen, het bloed liep soms langs d'r gezicht uit minder beteekenende wonden, en ze joelden en bralden en verzekerden

onder duizend vloeken, dat ze er wéér heen wilden. Hun oogen rolden akelig in hun kassen van krankzinnige opwinding. Sommigen wezen naar mij en vroegen den officier, wie ik was, wat deze in een paar woorden uitlegde. Dan moest ik weer lange verwenschingen aanhooren tegen de burgerbevolking van België, die geheel volgens hen, uit franc-tireurs bestond en allen slechts den dood verdienden en de verbranding hunner woonplaatsen. 't Is te weerzinwekkend de juiste bewoordingen weer te geven, waarin deze taal werd uitgebraakt.

De officier verzekerde me nog, dat een nieuwe poging weldra herhaald zou worden, daar het nemen van het fort geboden was. Tot elken prijs moesten Pontisse en Lierce genomen worden en daarvoor waren speciaal het 7de en 9de regiment voetartillerie van Keulen aangewezen.

Maar die hernieuwde poging wilde ik niet meer meemaken en na den officier bedankt te hebben, zocht ik weer den kanaalweg op naar Luik.

2. M.J. Brusse: In 't verbouwereerde oude stadje

M.J. Brusse (1873-1941), bekend door zijn roman *Boefje*, was een vooraanstaand journalist, die bij de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* tot ontplooiing kwam en veel naam maakte met zijn rubriek ‘Onder de menschen’. In zijn boekje *In 't verbouwereerde oude stadje* (Amsterdam, 1920) beschrijft hij op een ironische manier hoe hij en zijn collega's in het Zeeuws-Vlaamse stadje Sluis na de eerste oorlogsmaanden tevergeefs bleven wachten op meer geruchtmakend nieuws uit Vlaanderen. Het front lag hemelsbreed op een afstand van ongeveer 50 km van Sluis, zodat het zware geschut daar goed te horen was.

‘Heden hevig kanongebulder uit Noord-Westelijke richting. De Duitschers gaan voort met hun versterkingen langs onze grens. Wederom is een vliegtuig in den vroegen morgen over Zeeuwsch-Vlaanderen gegaan.’

Als we dit, of zoo'n dergelijk belangwekkend telegram tegen den middag weer hadden afgezonden, eigenlijk vooral om acte de présence te geven aan onze krant, dan was 't actieve werk afgeloopen, en 't leege afwachten begon opnieuw.

U herinnert u nog wel, zoo in den winter van '14, toen de vrees voor een Engelsche landing of voor een doorbraak van 't Westelijk front ons in bange spanning hield. Terwijl, na de Antwerpsche vlucht, die vloedgolf van oorlogsellende over ons vredeslandje, 't heele volk diep ontroerd was van medelijden met 't arme België, dat nu tot in zijn kleinste dorpen geterroriseerd werd en leeg gepompt. Waarom de grens meteen was dichtgedaan en overal door onverbiddelijke Duitsche wachters gegrendeld. En ons, oorlogscorrespondenten, almee in de eerste plaats werd 't binnenkomen nu verder onmogelijk gemaakt.

Maar toch sijpelden dag aan dag geruchten door van telkens weer afdeelingen doodskophuzaren, die opeens, spoorslags, als duivels binnen galoppeerden in

zoo'n vriendelijk nest van huizekens in de boomen; van hun barsche geweldenarij tegen 't anders zoo wakkere Vlaanderensche landvolk, nu bevend gedwee, wanneer 't wit verbijsterd zijn geestelijken, zijn overheden als gijzelaars weg zag voeren, vaak door den nacht; zijn vaders en zonen als franctireurs, die den volgenden morgen misschien al gefusilleerd zouden zijn.

En dat ze hun weelderige paarden, hun vee, hun graan voor 't brood, hun stroo van de zolders zélf naar 't marktpleintje moesten brengen tegen een stukje papier met een stempel en een onleesbaren naam; hun heele bezit soms in beslag genomen, van welvarende boeren en handelaren, van arme arbeiders hun eenige varken of koebeest, van de goedmoedige renteniertjes bij wie 't om den dierbaren wijnkelder ging, om de lekker-happige wintervoorraden aan fijne hammen, worsten en kapoenen in gelei, aan jonge doperwtjes, witte capucijners, perziken en weet ik wat al meer in glazen en blik, - van winkeliers en nijveren, groot-industrieelen, die machteloos in hun eigen fabrieken de machinerieën moesten laten demonteeren en opladen, om alles, alles naar 't leger of 't land van den overweldiger te worden gebracht - op niets dan zoo'n enkele requisitiebon.

En weken, enkelen zelfs maanden aaneen, hielden de oorlogscorrespondenten hier nu al de wacht in 't kleine stadje 't dichtst aan de grens, om zoo maar eens te hooi en te gras wat aan de weet te komen van nog 'n enkelen ontdanen vluchteling, van eens een vertrouweling meteen pas uit die donkere tragiek van 't streng verholen gehouden Belgenland - tot eindelijk, eindelijk de hevige dingen opeens zouden komen, die ons zelf in den oorlog mee konden dwingen, waarover 't schrijven en seinen dan weer mocht beginnen in die nerveuse jacht.

Dat was een ellendige, ontzenuwende tijd, vooral voor hen, die aan de felle oorlogsemotie waren verslaafd geraakt in een gloeiende overspanning, en nu gevangen zaten achter den electrischen draad*, waar overheen de laaie hel hen onweerstaanbaar verlokte, - als ze doelloos rondslenterden door de straatjes en slopjes van 't somber oud geworden, afgeleefde stadje, dik onder de wintersche modder, die opsijpelde over je schoenen. Want dagen en nachten regende 't maar door, of viel er eens een bui natte sneeuw, die dadelijk in 't slik mee versmolt, en nergens kon je binnen eens zitten of 't was er tjokvol van altijd weer diezelfde werkeloos lanterfantende Belgen, die zoo pal mogelijk bij hun onbeheerd gelaten huizen en bezit den tijd verdeden met onmachtig geklaag en gebeuzel, met brallend politiseeren, met glaasjes drinken en rooken, kaart- of comiteitje-spelen* en zoowat geflirt en gescharrel, met kleeren-uitdeelen aan de arme lotgenooten, die ze verdachten van hun hemden en broeken en sokken in pintjes om te zetten, met gekibbel over bestuurs-functies... tot morgen aan den dag al, of zeer zeker komende week, d'n Duts verslagen en verpletterd zou wezen, nom de dju!

Daar was het verbouwereerde oude stadje nu heelemaal van vervuld, 't Hoogwallig haventje, waar vroeger zoo menigen zomeravond vooral veel Duitsche toeristen buiten zaten voor de koffiehuizen, tot 't bootje hen door 't stille kanaal, met die

prachtig rank gepluimde boomen erlangs, zoetjes ter bedevaart naar Brugge zou varen, - daar lagen nu boord aan boord de tjalken en lichters, als woonstee voor de gevluchte gezinnen in de ruimen; en geen logement was er, geen particulier huis haast, of ze hadden er bij drommen hun intrek genomen, de welgestelden vooral, de vreesachtigen, de dienstplichtige jongens, de beduchten voor een leven van bekrimpen en mogelijk gebrek, de uit steden en dorpen verdrevenen, de intellectuels, die hier de rust zochten om voort te werken, in een chaotische verwarring van uit elkaar geslagen families, van verdwaalden uit 't eigen gezin, - zooals ze bij scheepsladingen hier op goed geluk binnengebracht waren, of elkander gevolgd over de grens, uit Antwerpen en Leuven, uit Brugge en Gent, uit Maldegem, Kortrijk, Hamme en Dendermonde, ja, zelfs uit Luik heel.

Maar van zorgen en onrust konden ze 't in hun vaak bekrompen logies niet houden; en dus zochten ze elkander, om wat afleiding en vertier, om wat troost, 's morgens vroeg al, na rustelooze nachten, in de gelagkamers en staminets*, en bleven er dicht opeen zitten, moed vergarend, en weer die luchthartigheid naar den Belgischen aard, velen zich wonderlijk monter schikkend, weer heelemaal opgeveerd in uitbundigheid van lachen en jolig gepraat, in gelagen dat 't zoo knalde, ineen zwaarwichtig politiseeren dat hun opwond als tot vechtens toe, maar weldra ook weer afgedronken, - in verholen minnarijtjes om elkaar 't leed te verzachten, in een luidruchtige onverschilligheid voor den dag van morgen, - tot er opeens een, die er lang had bij zitten zwijgen, plots opstond, om 't in een donker hoekje uit te snikken van angst om verwanten op 't slagveld, om een nu al tijden onvindbaar gebleven vrouw, om een pas ontvangen doodsbericht, om den onvreê van de vlucht hierheen, waar zóóveel trouwe makkers hun leven waagden voor 't land. Hoewel de meesten vergaten, en in kinderlijke oppervlakkigheid zich kostelijk vermaakten met een grollenden lichten kout, of bij de kletsend neergegooide kaarten om de speeltafel. Tot de politie, even voor twaalven, sluiten beval, en het in zwarte donkerte slapende stedeke nog even verwonderd wakker werd van al die lawaaiende vreemde stemmen, die galmende stappen, wijl uit den ouden klokkentoren 't carillon zijn vrome wijzeke zong van eeuwen her.

Den anderen ochtend werden we dan weer heel laat wakker. Want 's avonds was je te loom van 't lummelen, om den doezel af te schudden in 't eeuwige geroes van die benauwde gelagkamer, en resoluut naar bed te gaan. We bleven er maar hangen, praatten weer 's een woordje mee, en dronken nog maar een pintje, staken maar weer 's een sigaret op, onvoldaan om wéér zoo'n langen dag waarvan niets viel te schrijven, den kop soezig-zwaar van dat eindeloos zelfde zeurige kallen, van 't holle gezwets dier al maar smokende en pruvende Belzen om ons heen, bij de gloeiend gepookte kolomkachel. Een van de hoteldochters kwam dan uit dat poese-hoekje niet meer vandaan, bleekjes verliefd, ongelucht in de drukte, en verrookt tot tranen toe in haar slaperige oogen, die telkens verheerlijkend naar den jongen Belg opzagen, wiens bedremmeldheid de declaratie nog altijd terughield, waarom hij zich

dan maar weer als een inktvisch verhulde, in wolken pijpenwalm. En de andere zuster, uitdagend omdat zij zóó veel ouder was en niet verliefd, lachte en schaterde 't daar, druk-schenkende achter den toog, telkens weer uit in een redeloos proesten en draaien van heur wat zwaar geworden jufferen-statuur, wanneer een der gasten haar iets heimelijks toefluisterde in 't glimmend aangeroode gezicht met de tartend-glanzende karbonkel-oogen. Waarbij 'r modieuse kapsel staagaan in loszinnige pieken verzakte. Er werd vaak met haar aangestooten, - tot onrustig wordens toe van den dikken notaris, over wiens relaties tot Césarine druk gemonkeld werd in 't nest.

Maar als je dan opstond 's morgens, rook je alweer de weeë uienlucht van altijd diezelfde soep voor 't twaalf-uursche diner. Je zag den nieuwen dag in als die rookerige gelagkamer vol eeuwig door-klappende Belgen, die je nu aanstonds, om 'n praatje verlegen, weer aan zouden klampen, je geheimzinnig naar 'n hoek of naar buiten mee zouden nemen voor 'n nieuwsje uit hun allengskens wat verdwaasde verbeelding, en je vragen, op den man af, maar strikt in vertrouwen, - jou, man van de krant, die er toch alles van wist, - of er d'n Duts dan nóg niet uit werd gesmeten?

En dit was niet te ontkomen! Want nog altijd glibberde de regen langs de ruiten. De mooie buitenwegen waren niet te doorwaden. In 't kille logement was alleen de gelagkamer tot stikkens verwarmd, en 's avonds brandde enkel dáár licht... Voortdurend trilden de ramen van den verren geschutsdonder, soms plots een heftige luchtdruk dat ze rinktinkten en de deuren opensprongen van 'n zware ontploffing... daar achter den draad, waar 't ontzettend dramatische maar ál voortgebeurde, wat onze journalisten-gretigheid hunkerend verlangde te zien en weg te seinen in opperste spanning, met tóch die stille angstbeklemming, die immers ook als een passie naar bevrediging dringt. Die hartstocht naar de opwinding van steeds feller emoties, die je in één minuut doorsidderen als 't comprimé van jarenlang doorleven ... En dan hier, zóó dicht bij, die tergende leegheid, die onbewogen, vale dagen van duldeloos saai vervelen, waardoor de uren in slome traagheid werden gerekt, om er dol van te worden. Dat we jaloersch waren, en vlasten op de komst van in 's hemelsnaam dan toch maar weer eens een brievendrager, zooals er, steeds zeldzamer, gewaad door winterkoude beken en kanalen, gezwoegd door moerassen en vennen in pikzwarte stormnachten nog wel 's langs de verholen stroopers- en smokkelaarspaden uit België voortgekropen kwamen. Dan stonden ze, even, druipnat en vermodderd, met hun ruige, van doodsangst zweetbleeke tronies te kleumen voor den toog in 't grauwe licht van den dageraad, om allereerst een paar borrels naar binnen te slaan. Hun glimroode handen beefden aan 't glas, de modderdruppels dropen uit hun kleeren tot een plas om hun nog sijpelende zolen, waar ze stonden, stoppelbaardig en verwaakt, den wrok om het gevaar nog in hun koortsige oogen - stug zwijgzaam de kaken op elkaar gebeten, 't pak brieven in hun schoenen en kleeren vermoffeld, tot een loon van zoo enkele honderden guldens, waarvoor ze dan ook, telkens opnieuw, zóó hun leven hadden gewaagd. En nijdig sisten ze ons van zich weg, uit vrees voor

verraders... Tot er telkens wéér een niet meer terugkwam -, opgevangen en gefusilleerd, of wiens gewonde lichaam hier of daar in die verlatenheden wel lag uit te bloeden.

Eindnoten:

* den elektrischen draad: de Duitsers hadden in België aan de Nederlandse grens een versperring van metaaldraden aangelegd, waarop 2000 volt gezet kon worden; de bedoeling daarvan was het smokkelen tegen te gaan en te voorkomen dat Belgische mannen zich via Nederland bij het geallieerde leger achter de IJzer zouden voegen; deze stroomdraden veroorzaakten honderden doden.
* comiteitje spelen: comitei = comité; vgl. de oprichting van de vele hulpcomités om vluchtelingen bij te staan.
* staminets: vgl. staminee(ke) = kroeg, café.

3. Alexander Cohen: Het verhoor van Duitse krijgsgevangenen

Jozef Alexander Cohen (1864-1961) was een fel polemist, die zijn doelwitten scherp kon treffen. Aanvankelijk was hij uiterst links georiënteerd en werkte hij mee aan het blad *Recht voor Allen* van de anarchistisch-socialistische dominee Ferdinand Domela Nieuwenhuis. In 1887 betitelde hij Willem III als 'Koning Gorilla', wat hem op een half jaar gevangenisstraf kwam te staan. Door zijn artikelen maakte hij zich steeds gehater bij de autoriteiten en een volgende veroordeling kon niet uitblijven. Daarom week hij uit naar België, maar toen de Nederlandse regering probeerde hem te laten uitwijzen, vertrok hij naar Frankrijk. In januari 1890 vroeg hij de Franse nationaliteit aan, die hem echter pas in 1907 werd verleend. Inmiddels was hij, door bemiddeling van de schilder Kees van Dongen, in Parijs correspondent voor *De Telegraaf* geworden.

Toen de oorlog uitbrak, werd Cohen ondanks zijn leeftijd - hij was op enkele maanden na vijftig jaar! - gemobiliseerd. Na korte tijd als tolk-vertaler gewerkt te hebben, werd hij afgekeurd. Hij bleef vanuit Frankrijk schrijven voor *De Telegraaf*. Zijn boerderijtje aan de Marne raakte in 1918 in de vuurlinie en werd bij een Duitse aanval volledig vernield. In zijn politieke ontwikkeling schoof Cohen in de loop van de jaren op van uiterst links naar uiterst rechts.
Het onderstaande fragment, dat zich afspeelt in augustus-september 1914, is afkomstig uit het tweede deel van Cohens autobiografie *Van Anarchist tot Monarchist* (Amsterdam, 1961). Het streekgebonden Duits is onvertaald gelaten.

Mijn verhuizing van de kazerne naar de woning van de directeur der gasfabriek, waar de kolonel in kwartier ligt, is niet omslachtig, en precies op het door hem vastgestelde uur sta ik weer in de kamer van de regimentscommandant.

- *Ah! vous voilà?... Bien!*... Ik heb wérk voor u!... U hebt mij immers gezegd dat u Duits spreekt?

- Jawel! kolonel.

- Goed! Dan gaat u naar de gevangenis. (Alwéér? Maar hij stelt mij gerust:) *Te-*

nez! hier hebt u een order, anders laten ze u er niet in. Daar zitten een stuk of twintig duitse krijgsgevangenen, die hier gisteravond zijn binnengebracht. Ga die kerels eens uithoren. Niet om informaties van militaire aard van hen los te krijgen. Daar weet u tóch niets van en daar is, trouwens, aan het front al voor gezorgd... Wat ik verlang, dat is... hoe zal ik het zeggen?... een soort psychologisch verhoor. Ik zou, *pour ma propre gouverne*, willen weten wat die kerels eigenlijk dénken... áls zij tenminste iets denken, van de oorlog, hoe hun stémming is... Begrijpt u wat ik bedoel?

- *Très-bien! mon colonel*. Ik begrijp heel goed wat u bedoelt. En ik zal de opdracht, die u mij geeft, met des te groter nauwgezetheid uitvoeren, waar mij dit vraagstuk ook interesseert.
- *Ah! Cela vous intéresse aussi?*
- *Beaucoup! mon colonel*.

Hij geeft mij een cahier en een order voor de cipier van het Huis van Bewaring, die mij bij de krijgsgevangenen moet toelaten en mij in de gelegenheid stellen met hen te spreken, een voor een.

Ik begin met mij het *'régistre d'écrou'* te laten geven, de gevangenisrol, waarop de namen en de geboorteplaatsen der in de wacht gesleepte Duitsers zijn ingeschreven. Hun námen kunnen mij geen drommel schelen. Wél hun land van hérkomst! Ik doe, successievelijk, een keus uit het feldgraue troepje, dat op de binnenplaats der gevangenis heen en weer slentert, en laat, een voor een, een Sakser, een Beier een Hanoveraan, een Pool en een Pruis naar boven sturen, in het kamertje waar il zit.

Behalve de Pruis, die ik *pour la bonne bouche*[*] bewaarde, waren mijn verhoorlingen allen fél tegen de oorlog. Dat verzekerden zij mij plechtiglijk, en ik nam daarvar áán wat ik wilde: niet véél! De Sakser, een fabrieksarbeider uit Chemnitz, was één kermend beklag over de *'Saupreessen'*, de énigen, beweerde hij, die de oorlog gewild hadden. Hij persoonlijk voelde niets voor *'diese Schweinerei'* en zijn landgenoot-schappelijke kameraden, voor het merendeel Sozialdemokraten zoals hij zélf, evenmin... *'Sind wir nich' alle Brieder?'* Maar wat konden zij eraan doen? Wat hem aanging, hij was wát blij dat hij zo gauw *'aus dem Mist geraten'* was en hij zegende het lot dat hem tot een krijgsgevangene gemaakt had. Hij had het nog nooit zo goed gehad als nu... *Scheenes Brot, gute Suppe!* Wat kon een mens méér verlangen? De Franse soldaten vond hij heel *liebenswierdig* en de officieren *ganz feine Herrschaften*. Hij grijnsde van onderworpen voldoening en schold nóg eens op *diese gottverdammten Preessen*. Ik wakkerde zijn antipruisische gezindheid zo krachtig mogelijk aan, gaf hem een cigarette en stuurde hem weg.

De Beier, die ik vervolgens onder handen kreeg, was al even afkerig van de oorlog als hij. En nog antipruisischer! De Kaiser, in Berlijn, was een *'Schindluder'*, zei hij en ik berispte hem niet voor deze verregaand oneerbiedige qualificatie van den *Obersten Kriegsherr*. Ook hij was dankbaar voor zijn gevangenschap en hij uitte zijn

voldoening door mij een geschenk aan te bieden: een uniformknoop - daar stond een leeuw met twéé staarten op - die hij van zijn kapotjas afdraaide en voor mij neerlegde. Uit erkentelijkheid voor dit aandenken vereerde ik ook hém een cigarette, suggereerde hem nog wat méér afkeer van het *Schindluder* in het bizonder en van de Pruisen in het algemeen, en gaf hem te verstaan dat ik hem niet langer ophield.

De Hanoveraan en de Pool kwamen mij het opréchtst voor in hun prussofobie. De Pool, een musketier uit Wreschen, had slechts één wens, maar die was vurig: *'Dass die Preussen verhauen werden!'* Twéé cigaretten voor de man uit Hannover, twéé voor de *Pole aus der Polackei*, en een hartelijk gemeende aanmoediging aan beiden om zo voort te gaan.

De Pruis, die ik nu voor mij kreeg, had wáárdig kunnen zijn. Hij wás onbeschaamd. Hij had een poos in Grenoble gestudeerd - net als mijn nichtje Truus later - en hij sprak een mondvol berispelijk Frans. De oorlog vond hij prachtig! Rechtvaardig of onrechtvaardig kon hem niet schelen! Duitsland had geen plaats genoeg onder de zon, en het wilde en zou die nu veroveren. Hij was de levende weer-klank van Hardens* imprudente artikels in de Zukunft... vóór de slag aan de Marne! Hij sprak met verklaarbare bitterheid van zijn gevangenschap - *'ein verdammtes Missgeschick!'* - en hij beklaagde zich over alles, met name over de *'Roheit'* der Franse officieren en over het eten, dat niet naar zijn smaak was. Hier viel ik hem even in de rede met de goedgehumeurde opmerking, dat hij *'ja nicht eingeladen'* was en dus genoegen zou moeten nemen met hetgeen de pot schafte. Waarop hij giftig werd en mij de verzekering gaf, dat zijn beproeving niet láng zou duren, want dat over een paar weken, een paar máánden uiterlijk, de Kaiser, aan het hoofd van zijn onoverwinlijke legerscharen, zijn plechtige intocht in Parijs zou houden, waarmee de oorlog dan gedáán zou zijn. Frankrijk zou een derde deel van zijn grondgebied hebben af te staan, plus *'die schönen Kolonien'*. België werd natuurlijk ingelijfd! En wat Engeland aanging... Als zij, de Duitsers, eenmaal de hele noordelijke kuststrook van Frankrijk in bezit hadden genomen, van Duinkerken tot en met Brest, dan zou Engeland zijn matten wel op kunnen rollen... Toen had ik genoeg van de vent en ik stuurde hem wég.

De kolonel was zó tevreden over de wijze waarop ik zijn opdracht had uitgevoerd, dat hij mij de volgende dag bevorderde tot soldaat eerste klas, [een] onderscheiding waarvoor ik uitermate gevoelig was en waarvan ik het kenteken, een drie centimeter brede, rood katoenen streep, zonder verwijl op de mouwen van mijn tuniek en van mijn kapotjas liet naaien.

Soldaat éérste klas! Mijn stoutste dromen waren overtroffen![...]

[...] Aan het eind van augustus wordt het depot van mijn regiment overgeplaatst naar Cosnes, een klein stadje in het departement van de Nièvre, en wij zijn hier nauwelijks aangekomen, of een zware aanval van lendenjicht, een allerpijnlijkst ongemak, waaraan ik, met korter of langer tussenpozen, onderhevig ben, kluistert mij,

een week lang, op mijn strozak. En op de 12de september word ik, op voordracht van de garnizoensarts, afgekeurd voor de militaire dienst. [...]

Eindnoten:

* garder pour la bonne bouche: het lekkerste voor het laatst bewaren.
* Harden: de Duitse journalist Maximilian Harden was de oprichter van het tijdschrift *Die Zukunft*; ofschoon hij een fel criticus was van Wilhelm II en diens politiek, schreef hij bij het uitbreken van de oorlog sterk patriottische artikelen, waarin hij een 'Siegfrieden' eiste, d.w.z. een vrede na het behalen van de militaire overwinning.

4. Arthur Knaap: Brieven uit de loopgraaf

Arthur Knaap (jaartallen en andere personalia onbekend) behoorde tot de Nederlandse vrijwilligers die zich tijdens de Eerste Wereldoorlog om uiteenlopende redenen aanmeldden voor het Vreemdelingenlegioen en aan de Franse kant gingen meevechten. (Zie: Jorge Groen, *Nederlanders in de Groote Oorlog*, Amsterdam 2004.) Knaaps brieven, die uit 1915 en 1916 dateren en gericht zijn aan zijn directe familieleden en aan zijn vriendin in Frankrijk, geven een schokkend beeld van de oorlogsrealiteit waar de gewone soldaten mee te maken kregen. Hieronder volgen twee voorbeelden uit de 'Brieven uit den loopgraaf' die in 1916 in het oktober- en het decembernummer van het bekende tijdschrift *De Nieuwe Gids* werden afgedrukt.

17/5/16

Beste Mies,

Ik heb je laatsten brief ontvangen. Heb nog een weinig geduld. Ik had eigenlijk van morgen al met verlof moeten vertrekken, maar het is uitgesteld, daar een ander, die getrouwd is en kinderen heeft, mijn plaats heeft ingenomen. Ik ga onmiddellijk na hem, zoodat ik dus den 24en of den 25en 's avonds aan de Gare du Nord zal aankomen. Daar ik je niet precies den datum kan zeggen, is het onnoodig me af te halen.

Iedere keer dat ik permissie heb, heb ik zoo'n massa menschen op te zoeken, dat ik bijna nooit tijd heb voor me zelf, maar dezen keer moet ik ook een dag of wat aan mijn meisje besteden. Jullie moet dan niet boos zijn, als je me een dag of twee in het geheel niet ziet. Je kunt je voorstellen, dat ik op heete kolen zit, en dat ik elken dag bang ben, dat het mis is met de permissies en dat wij aanvallen moeten. Het weer is zoo mooi! Maar ik hoop en geloof stellig, dat dat uur nog niet geslagen is, en dat wij nog een maand wachten moeten. Het zou wanbof zijn, om die reden niet naar Parijs te kunnen komen, en toch zijn wij hier zoo tamelijk dicht bij de hoofdstad en verwondert mij het contrast van het levendige Parijs met de hel van de vuurlijn zoo nabij.

Wij worden de laatste dagen hevig gebombardeerd, en het gedonder van onze en hunne kanonnen is soms oorverdovend. Ik ben nog immer en tot nader order de-

zelfde geluksvogel en kom overal door, zonder de minste schram, waar anderen terug komen na drie en zelfs viermaal gewond te zijn geweest. [...]

Wij zijn hier verpest door ratten, luizen en vlooien, en ik geloof, dat de luis nog de grootste plaag is. Je kunt je niet voorstellen, hoe hinderlijk dat ongedierte is, en hoe onmogelijk het is zich er geheel van te ontdoen. Als je zelf geheel gereinigd bent, heeft een kameraad er in overvloed, enz. Sommige luizen dragen een rood kruis op hun rug, andere hebben groote zwarte oogen. Ik zal er een meenemen, zoodat je ziet wat het is. Je kunt het beest zelfs voor me bewaren, als souvenir van den oorlog.

Het is het uur van de vliegmachines, en de Duitschers schieten ontelbare obussen*, in de lucht, maar het is zoo moeilijk ze te raken. De blauwe hemel is gevlekt met witte wolkjes, die hoe langer grooter worden, en die de wind ten slotte wegdrijft. De lucht is zoel, en de avond valt. Een dichter zou hier geïnspireerd worden, maar ik denk zoo prozaïsch mogelijk. Alweer een dag dichter bij de permissie. De nachten zijn helder met de volle maan de laatste dagen en dat rust een weinig uit, daar niets vermoeiender is dan het turen in de duisternis om den vijand af te wachten, het blind staren van de oogen die niets zien en het inspannen der ooren die slechts het geruisch van den nachtwind in de bladeren en in het gras vernemen. Daar komt men sluipen, soms, en iedereen springt op zijn geweer, en het tak, tak, tak begint, droog, wreed, onheilspellend. Niettegenstaande de gewoonte, springt het hart in de borst en de handen, die het geweer omklemmen, zijn kil. Maar men heeft getelephoneerd en vlak boven ons hoofd suizen de 75-ers, die uitbarsten in een geweldigen donder. Dat windt ons op, dat exalteert ons, en toch moeten wij blijven, op dezelfde plaats, en de vijandelijke kanonkogels ontvangen, onbewegelijk, maar het hart slaat weer op normale wijze. In den grijzenden morgen ontwaart men dan soms eenige lijken meer tusschen de twee lijnen en die lijken zijn gedoemd daar te blijven totdat veel later, veel later misschien, de vijand teruggeworpen wordt. En aan onzen kant trekken de roode-kruis soldaten dan de loopgraven in, een brancard dragend, met onherkenbare en kreunende mannen. Maar het communiqué, dat jullie lezen, vermeldt zulke kleinigheden niet eens, en den volgenden dag met de traditioneele koffie-en-rhum, die ons ontbijt uitmaakt, wordt alles vergeten. De khaki-uniformen met breede blauwe ceinturen staan als altijd, gedurende bijna twee jaar, op hun eerepost, en ieder is gereed te sterven voor het land dat niet zijn vaderland is, en voor de vlag die niet zijn kleuren draagt.

En in den beginne gehaat, miskend (want onbekend) en verafschuwd door wie het kenden, is het Vreemdelingenlegioen een uitverkoren regiment, dat meer dan negen tienden van zijn soldaten heeft zien vallen. Qu'importe, va, het is mij eender, indien wij winnen, ten slotte.

Hartelijk gezoend door
ARTHUR

5 October 1916

Lieve Ouders, Broers en Zusjes,

[...] Ik heb geprobeerd eenige indrukken op te schrijven van het eerste gevecht en weet zelf niet, of ze de waarheid wel goed weêrgeven, ik was zoo bingoeng (in de war).

De Eerste

Gedurende drie dagen en nachten reeds, duurde het ontzettende bombardement van de vijandelijke linie. De loopgraaf tegenover ons, in krijtgrond gegraven, kronkelde als een witte slang, zoo ver het oog zag. Het schijnt onmogelijk, dat menschen leven kunnen, waar tonnen staal en ijzer den grond omwoelen, en niettegenstaande alles wás er nog leven, en 's nachts verlichtten de Duitsche vuurpijlen den hemel, als noodsignalen. De vijand was op zijn hoede, maar indien hij neergedrukt moest zijn door de geweldige ontploffingen, begon een zekere neergeslagenheid zich ook van ons meester te maken. De meest vroolijken verloren hun lach en hun spraakzaamheid, en wat men ook probeerde, altijd hoorde men het gebulder. Gedurende de weinige uren rust die wij in de onderaardsche kazematten doorbrachten, was het ons moeilijk den slaap te vatten, en onwillekeurig luisterde men naar de machtige, diepe, ernstige stem van het kanon. Soms ontplofte een vijandelijke granaat vlak bij ons, dan dreunde de grond sterker en de luchtverplaatsing deed de kaars flikkeren.

De beslissende morgen brak eindelijk aan. Wij wisten dat de aanval plaats moest hebben om 10 uur min 40 minuten, 10 uur bleef nog geheim. Iedereen was in de loopgraaf en wij bereidden ons voor tot den stormloop. Soms kijk ik naar den overkant door een schietgat. Van de prikkeldraadversperringen is schijnbaar niets meer over, en de loopgraaf zelf, lijkt me toe, is met den bodem geëffend.

Dan vernemen wij dat ons nog 25 minuten overblijven, omdat de eerste ‘golf’ zal stormen. Boven onze hoofden is het een voortdurend gesuis van de kleine granaten, en het blazend gezucht van de middelbare. Van tijd tot tijd gaat een groote voorbij, met het geratel van een locomotief. Ik heb het mécanisme van mijn geweer nog eens nagekeken, me rekenschap gegeven dat de bajonet goed bevestigd is, en mijn vingers beefden. Ten allen koste beproevende mijn koelbloedigheid te bewaren, steek ik een sigaret op, maar na enige trekken word ik duizelig. Ik durf niet te spreken, uit angst mijn zenuwachtigheid te toonen. Mijn kameraden zijn trouwens in hetzelfde geval, onrustig, de oogen wijd open, als zagen ze iets ontzagwekkends. Sommigen bidden en ik benijd ze, één zag ik in een hoek gezakt, die stil weent. Een officier bijt zenuwachtig op zijn snor. Met beide handen omklem ik het geweer zoo stijf mogelijk. Mijn God, wat zijn de minuten lang!

Nu regent het; een kille, doordringende mistregen, die den krijtgrond in een oogwenk in een witte modder heeft veranderd. Het landschap is woestijnachtig, onbebouwde velden overal, nergens groen, een klein boschje links, is door het artillerie-

vuur geheel vernietigd, eenige boomskeletten rekken ten hemel hun onbebladerde takken. Eindelijk heb ik de geestelijke kracht niet meer, op te merken wat er om mij heen voorvalt. Tegen de verschansing geleund, kijk ik strak voor mij, aan niets denkende. De regen druipt me in den nek, ik bemerk het niet, en soms, - een reflexbeweging - sidder ik bij een sterker ontploffing. Iemand duwt me op zij om voorbij te gaan, geloof ik; ik kijk niet op, het is een onderofficier misschien. Ik weet niet hoe lang ik zoo heb gesuft, als een schril gefluit me wakker schudt.

Ik kijk over de verschansing: de granaten ontploffen nu verder, en de eerste golf vormt zich. De manschappen, gescheiden door eenige meters, een lange lijn van blauwe vlekken, hollen voorwaarts, zonder een kreet, zonder trompetgeschal, in de grootste stilte. Ze rennen, maar het komt me voor dat ze kruipen. Ik zou ze onmiddellijk willen naloopen en inhalen, want de versuftheid heeft plaats gemaakt voor een plotselinge excitatie, maar ik ben van de tweede golf. Eenige minuten later is het onze beurt. Ik hijsch me op, val met het gezicht in de modder, sta op, glijd nog eens uit, alle angst is verdwenen. De eerste golf hypnotiseert mij, ik kan mijn oogen niet van haar afwenden, en voort gaan wij, als jonge dieven die men loslaat. De eersten hebben de vijandelijke loopgraaf bereikt, als plotseling boven onze hoofden, sst-boem, vliegen de shrapnels* uiteen. Het gordijnvuur, te laat; wij zijn al voorbij. Maar ginder, rechts, hoor ik een regelmatig en onophoudelijk tak-tak-tak, in een razend tempo. Hier en daar vallen sommige blauwe vlekken, hoe langer hoe meer. Om mij heen slaan de kogels in den grond met een doffen slag, en een beetje modder spat dan op. De mitrailleuse schijnt onbereikbaar te zijn. Ik ben bij het ijzerdraad aangekomen, en wat mij van uit de verte geheel vernietigd toescheen, bestaat in werkelijkheid nog. Ik struikel, stap met moeite over allerhande paaltjes, en het angstzweet breekt me uit, want ik geloof dat tientallen mitrailleuses en geweren zich op mij richten, en mijn onhandige worsteling nooit zal eindigen.

Als een blok laat ik me in de loopgraaf vallen. Wij hebben de opdracht de loopgraaf ‘schoon te maken’, dat is te zeggen de verdedigers onschadelijk te maken, zoodat ze vooral niet in den rug van de eerste golf kunnen schieten. Het eerste wat ik zie, is een lijk, half bedolven onder verscheurde zakken met aarde. Dan begin ik de loopgraaf links te volgen, met koortsachtige haast, om den verdedigers de gelegenheid niet te laten, zich te hernemen. Nauwelijks heb ik eenige meters afgelegd, als ik, een hoek omdraaiende, tegen een levenden Duitscher stoot, gewapend, evenals ik.

Goede hemel, wat was hij jong, achttien jaar misschien, en zijn groote blauwe oogen waren zoo schichtig. Het scheen mij toe dat mijn armen lam geslagen werden, bij de gedachte zoo'n jong mensch te dooden. Ik zag dat hij zijn mond opende om iets te zeggen, of om te vloeken, misschien. Dit alles duurde echter minder dan een seconde, want voordat ik het wist, stak mijn bajonet reeds in zijn buik, en had ik eenige moeite het wapen terug te trekken. Mijn eerste stoot. Nooit zal ik den blik vergeten dien hij op me vestigde, en die mij een koude rilling in den rug joeg; een

blik zóó vol pijn en verdriet, en zoo vol verwijt. Hij zeide niets, zijn mond bleef open, hij bloedde niet eens, en keek me immer aan. Toen kwam er een licht waas over zijn mooie oogen, en hij zakte langzaam in elkander, zijn geweer kletterde op den grond.

Alsof de duivel me op de hielen zat, zoo rende ik weg, zonder om te durven kijken, een moordenaar gelijk. Mijn hart sloeg als een trommel en ik hijgde, buiten adem, toen ik twee kameraden ontmoette, die uit een onderaardsch hol te voorschijn kwamen. Den tweeden onderscheidde ik niet goed in het halfdonkere gat. Maar de eerste droop van het bloed, zijn eigen bloed ook, want hij had zijn muts verloren, en zijn haren waren rood en kleefden tezamen. In zijn linkerhand hield hij een revolver, in de rechter een slagersmes. Ik kwam op adem, en de ontmoeting gaf mij een zucht van verlichting.

- Kom, help ons een handje, jongen, er zijn er nog meer, verder op.

Schrijf jullie me gauw. Ik begin me te vervelen. Weest allen hartelijk omhelsd door jullie

ARTHUR

Eindnoten:

* obus: granaat.
* shrapnels: granaten die behalve een springlading ook kogels bevatten.

5. Willem van Iependaal: Kluivenduikers aan het front

Willem van lependaal, pseudoniem van Willem van der Kulk (1891-1970), bracht zijn rommelig verlopende jeugd door in Rotterdam. Nadat hij voor een stage naar Engeland was vertrokken, meldde hij zich aan het begin van de oorlog aan als vrijwilliger voor het Britse leger. Hij werd ingedeeld bij het uit buitenlanders bestaande Schotse regiment van de South Africa Infantery en vocht in België korte tijd mee in de loopgraven bij leper; daar raakte hij tweemaal gewond en ademde hij ook gifgas in. Na zijn terugkeer naar Rotterdam leidde hij een zwervend leven en belandde enige tijd in de gevangenis. Daar begon hij, op aansporing van de socialistische schrijver A.M. de Jong, aan een carrière als schrijver en cabaretier. Tijdens de Tweede Wereldoorlog verleende hij onderdak aan joodse onderduikers; daarvoor werd hij later, behalve met een onderscheiding, ook beloond met de teruggave van de Nederlandse nationaliteit, die hij indertijd verloren had door ‘in vreemde krijgsdienst’ te gaan.

Willem van lependaal heeft een veelzijdig oeuvre op zijn naam staan, grotendeels geschreven in een ‘volkse’ toon. Bekend werden vooral zijn maatschappijkritische liedjes en zijn romans die in de penozewereld spelen (bijv. *Polletje Piekhaar*). Direct op zijn eigen oorlogservaringen gebaseerd

zijn de ‘Brieven van een frontsoldaat’, gepubliceerd in het tijdschrift *Oorlog of Vrede* (eind 1931-1932) en ook wat de personages betreft overeenkomsten vertonend met zijn roman *Kluivenduikers doedeldans* (Antwerpen-Hilversum, 1937).
‘Doedeldans’ verwijst naar de doedelzakmuziek van het regiment. De soldaten noemen elkaar

kameraadschappelijk ‘kluivenduikers’: een benaming, die verklaard wordt als ‘duiken naar de kluif in de erwtensoep’, d.w.z. zorgen voor je eigen kostje. De hoofdfiguur, Lodewijk van Wemeldonk, wordt gemakshalve ‘Jim’ genoemd, op voorstel van zijn beschermer de Ier Paddy (= Patrick Nil). Het verhaal, dat vol staat met voorbeelden van bizarre en cynische soldatenhumor, beschrijft hoe Jim en zijn kameraden eerst worden getraind en dan naar het oorlogsterrein gaan. Als hij een baantje als vertaler krijgt, lijkt Jim aan de frontdienst te ontkomen, maar hij wil zijn vrienden niet in de steek laten. Dan wordt het bloedige ernst, getuige de volgende fragmenten uit hoofdstuk XIII en XIV, hier geciteerd naar de derde druk van de roman. De plaats van handeling lijkt het front bij de IJzer in Vlaanderen te zijn, rond 1916/1917.

De colonne slingerde, instinctmatig de pas versnellend, over het open gebied, dat aan drie kanten werd ingesloten door vooruitspringend prikkeldraad.

Plots barstte het vuren los, blaften de machinegeweren aan de linkerflank. Dan rechts en in het front: ‘Taktaktaktaktaktak...’ Een hels spektakel raasde als het geweld van honderden klinkhamers op een scheepswerf: ‘Taktaktak... wraam-wram!... Taktaktaktaktaktak...’ Links, rechts, achter en aan de spits vielen de manschappen. Van drie kanten beschoten zochten ze uitweg in de richting van het woud, weifelden een tel, holden dan voort, achtervolgd door de Dood, die z'n keus deed...

‘Hier!... Hier! Gauw!!’ schreeuwde Paddy. Snel trok hij Jim in de greppel van een kabelput, terwijl hij Vannykerk, die voorbij stoof, wenkte. Rens liet zich vallen, kroop terug, gevolgd door Ken, die op één hand verder kroop en onophoudelijk naar z'n borst greep.

Pad sleepte de getroffene naar zich toe, rolde hem in de greppel: ‘Hebben!’

‘Oeah!’ reutelde Taylor, de stromende modder afdammend met z'n stuipende lichaam. Kruipend sleurde de Ier de reutelende naar de kabelput, verscheurde het doorweekte hemd, dat opbolde over het gutsende bloed en legde het slapneerhangende hoofd tegen de betonnen schoeiïng. Hij liet de arm van de wapenbroeder vallen: ‘Poor old Ken... Is er geweest.’ Dan gleed hij in de put, waar Jim en Vannykerk tot aan hun middel in het water stonden, trok het lijk de nauwe doorgang in om zakken en ransel te doorzoeken.

‘Dat is geen werk!’ protesteerde Jim, slikkend van afkeer en onrust. ‘Het is toch een kameraad...’

‘Poor old Ken,’ negeerde Paddy, stak verband, brieven en noodrantsoen in z'n kiltschort, streelde, in antwoord op het protest, de sluike haren van de dode: ‘Beste, brave jongen...’

Jim naderde het lijk, wilde eveneens het hoofd aanraken, maar deinsde: ‘Ken!... Dag Ken!!’ Hij snikte kinderlijk, keek verwijtend naar Pad, die aan het identiteitsplaatje morrelde.

‘De Moffen, Paddy!... De Moffen!’ waarschuwde de klappertandende Vannykerk, terwijl hij vergeefs steun zocht aan de glibberige ronding van de put. Hij poogde zich staande te houden aan de voeten van de gesneuvelde om wijzend te overtuigen. ‘Daar!... De Moffen!... Daar!’

‘Niks te koop!’ verzekerde de Ier, rustig turend naar de Duitse loopgraven, waar de helmen bewogen boven de borstweringen. ‘Ze willen alleen maar weten of het goed raak geweest is. En dat is het.’

‘En de gewonden, hoe moet het daar mee?’

‘A la guerre, comme à la guerre, zegt de Fransman.’

‘Daar liggen nog mensen van ons. Net buiten het talud... Vlak bij! Kan je zien wie het zijn?’

‘Nee, het gras is te hoog en m'n verstand groter dan m'n nieuwsgierigheid. We kunnen niets doen dan wachten tot het goed donker is en onderwijl bidden om een buik met pootjes, net als bij de krokedillen.’

‘Hoe komen we er weer uit met Ken in de doorgang,’ bleef Jim tobben om dan zeurend aan te dringen. ‘Zeg is hoe, Paddy?... Zeg is?’

‘Dat is voor later zorg,’ gromde die, de tabak van z'n doorweekte sigaretten verzamelend in z'n drijvende helm. ‘Voorlopig houdt poor Ken de modder tegen en belet het inkijken. Hij doet nog wat hij kan voor z'n makkers...’

Rens begon met het hoofd tegen de wand te schuren: ‘Pijn... Pijn!’

‘Ook geraakt? Waar?!’ Pad onderzocht het hoofd, draaide het naar de spleet licht, betastte nek en schedel: ‘Niks aan de hand. Je kop is zo gaaf als een nieuwe stuiter. Als je weer op het rapport komt, krijg je drie dagen strafexerceren van me! Begrepen?!... Jammer, jongens, ik ben m'n compas kwijt. Ik weet wel ongeveer waar we zitten, maar we zijn nog niet waar we wezen willen.’

‘Moeten we dan hier en zo tot vannacht blijven staan?’ dubde Jim huiverend. ‘Kan dat niet anders nou ze niet meer schieten?’

‘Zeker, jongeheer,’ spotte Paddy. ‘U hebt het maar voor het zeggen. Een slaapkamer met centrale verwarming, liefst niet aan de straatkant? Stromend water, ochtendblad en telefoon?... Dank God nou op je blote mergpijpen dat je dáár niet ligt tussen de anderen. Die zijn uitgezorgd over vreten en bedding. Jij hebt geboft! Jou werden nog poten gelaten om op te staan. Over een uur wagen we de aftocht. Als het stil blijft tenminste.’

Jim zweeg, luisterend naar het rusteloos getikketak van Paddy's polshorloge. Hij telde de seconden, telkens tot zestig, poogde de verstreken minuten te verzamelen: ‘Vijf... Zeven... Negen... O, wat een eeuwigheid! En als ze weer gaan schieten... Lieve Here Jezus!’

‘Pijn!... Pijn!’ begon Vannykerk weer te jammeren. Hij schoof, telkens wegglijdend, steunzoekend voor z'n rug tegen de vettige putwand: ‘Pijn!... M'n hoofd!’

Vloekend poogde de Ier het domineeskind tot bedaren te brengen: ‘Je bent niet geraakt. De schrik zit in je kop! Schei toch uit met dat gekerm, verdomme! Je denkt toch niet dat ik het hier zo hemels vind?’

‘Paddy!’

‘Ja, Jim?!’

‘Als ze nou beginnen met geschut?!’

‘Lul niet aan m'n hersens, wil je?!’

‘Ja, maar als ze nou toch beginnen...’

Het weerwoord bleef uit. Doffe stilte volgde. Slechts het schuren van de lijven tegen de wand werd gehoord in de benauwder wordende ruimte van de langzaam vollopende put. Van Wemeldonk rilde, werd misselijk. Hij dacht aan de dood, die verkillend opsteeg uit het wassende water...

Pad deed z'n polshorloge af, stak de riem door een haak van z'n tuniekkraag: ‘Eer het water tot aan m'n strot komt zijn we geblazen, of...’ De wegglibberende Jim wilde niet begrijpen, vroeg afleidend: ‘Wie zouden er nog over zijn van de jongens? De voorsten zijn het best af geweest. Die hebben zich waarschijnlijk weten te bergen.’ ‘Ze zijn misschien al terug en afgelost,’ veronderstelde Pad.

‘Terug en afgelost,’ koortste door het brein van Jim. ‘De anderen afgelost terwijl wij hier...’

‘Vuurpijlen!’ jammerde de geschrokken Vannykerk. ‘Lieve God!’ smeekte Jim, z'n gevouwen handen opstekend. ‘Lieve God, laat ze ophouden!’

‘Schei nou uit met je gefemel over Onzelieveheer!’ schamperde Pad. ‘God en al de heiligen hebben het veel te druk om zich met ons drieën te bemoeien. Laten we, als we toch moeten verrekken, de hemel geen overlast aandoen. Duizenden kilometers front waar de hemelingen elke seconde worden aangeroepen.’ De Ier plaatste de kolf van z'n geweer tussen het kruis van Ken om zodoende de dode bij de benen op te drukken. ‘We zullen de hemel er maar buiten laten en liever proberen er op eigen kracht door te komen.’ Weer begon hij aan het lijk te wrikken om ruimte te krijgen: ‘Spuit er bij!... Rens!. Jim!’

‘Kan niet!’ hijgde Rens, die z'n geweer verloren had en moeite deed de benen van de dode op te duwen. ‘Het tikt zo in m'n hoofd, Paddy... Hier!’ ‘Tikken! Ik weet een middeltje... Je doet maar net of je niet thuis bent... Opschuiven gaat niet. Ken is te zwaar. Dan maar naar binnen slepen,’ regelde Pad, die het geweer van Jim opzij smeet om aan de uitstekende voeten van de dode te rukken: ‘Halen... Even wachten! Alle drie tegelijk in ene ruk!’

Schuw week Jim terug: ‘Ken hier in de put?!’ ‘Als je nog even wacht, jij met je hallelujastreken, zijn we keurig verzopen,’ grauwde Pad, drukte Rens een voet in de handen en zette zich, meerukkend, schoor tegen de wand: ‘Mooi!!... Laat maar doorglijden! Gelijk dubbelvouwen, als het kan. Ja de kop naar de knieën! Zo, dat geeft een betere opstap bij het uitklimmen.’ Met de borst op de benen werd het lijk onder water geduwd, door Pad met kracht tegen de wand getrapt en krom gehouden: ‘Jij er eerst uit, Jim! Direkt liggen, zo plat als een bidprentje. In de grep blijven en geen vin verroeren. Opschieten, jij!’

Met z'n voet op de dode weifelde Jim afkerig...

‘Vooruit, godverdomme!!’ ketterde Paddy stompend. Driftig greep hij de deinzende bij de koppelriem en drukte hem door het vrijkomende gat: ‘Vort!... Je spuit, kaffer!’ Hij plonsde door het water, zocht met z'n voet naar het gezonken geweer,

viste het op aan de punt van de bajonet: ‘Hier... Bij tijd en wijle terug naar de bewaarschool.’

Decimeter na decimeter vorderend kroop Jim door de greppel, schouwde met de mokerende angst in z'n keel naar het prikkeldraad, dat in ijle warreling scheen te dansen in het licht van de verkwijnende vuurpijlen. Vannykerk volgde, liet de Ier in een moment van volslagen duisternis over zich heen kruipen om de leiding aan hem te laten.

‘Mij na,’ gaf Pad te verstaan, de woorden uitademend terwijl hij voortkroop in de richting van het bos... Onregelmatig stegen de vuurpijlen op uit de vijandelijke stelling. Plat en roerloos lag het naar adem snakkende drietal tussen de vele doden, die, in het wankele licht van de raketten, schijnbaar herleefden en ontkropen.

Weer was het licht een ogenblik van de hemel. Jim kroop sneller om naast Patrick te komen: ‘Mag het?’

‘Yes, right... Wachten op Rens.’

‘Wat een smak doden, Pad... De halve compagnie... En wij kunnen niks doen.’

‘Nee, niks!... Plat!’

‘Hoe ver is het nog?’

‘Vraag liever, hoe kort... Maar eenmaal achter het bos zijn we klaar. Dat is te zeggen, als het zo blijft achter.’

‘Waar zitten de onzen?’

‘Weet ik niet precies. Eerst maar tussen de bomen zien te komen. Rechtdoor, als 'k me niet vergis... Plat!... Mooi, het licht weer uit. Daar gaan we dan... Bijblijven, Rens.’

Na een paar minuten kruipen moest weer gewacht worden in roerloos platliggen. Dan ging het nogmaals verder, een tiental meters. Hortend waren de fel belaagden vooruitgekropen tot aan een brede sloot, waar de doden kriskras over en door elkaar lagen.

‘Stevens!’ ontwaarde Pad, die voorzichtig z'n hoofd uit het gras hief. ‘Z'n nek doorzeefd!’

‘De luit!’ gruwde Jim, de dode ontwijkend. Vannykerk kroop stotterend rond: ‘Stone... Drapkin... Thompson... Tucker... Sterling... Heregod!... Heregod!... Allemaal!... God!’ Verzinkend in de drassige slootkant sloeg het domineeskind de bemodderde handen voor het gelaat: ‘Mijn God... Mijn God!... Moord!!’

De Ier kroop toe. ‘Smoel dicht!’

‘Moord!... En daar doen wij aan mee. Allemaal aan mee! Ik... jullie... de kerk... de vrouwen... de moeders...’

‘Taktaktaktaktaktak...’

‘Kop neer, huilebalk,’ beet Pad woedend.

Rens weigerde, sprak luidop door, hield z'n hoofd boven het lage talud en wilde rijzen.

‘Je bent krankzinnig!’ hijgde de Ier, worstelend met Vannykerk, die zich wild ver-

zette, terwijl hij pogingen deed op de benen te komen om zich, steeds ‘Moord!’ gillend bloot te geven.

‘Zwip!... Zwip!... Zwip!’ sloegen de kogels in aan beide kanten van de sloot.

Paddy zoog sissend adem, schorde: ‘Je dagge*, Jim!’ Hij drukte het hoofd van Rens in de bagger en dreigde:

‘Ik steek 'm de strot af als hij er ons aan waagt!... Stapelgek!... Stapel.’

Jim trok z'n dagge, wierp 'm in het water: ‘Nooit!’

Dan kroop hij, naar Paddy om die het geweer te ontnemen: ‘Weg er mee! Weg!’

‘Jim!!!’

‘Liever ook kapot dan dát! Als jij Rens niet loslaat ga ik overeind staan!’

De Ier liet het hoofd van de stikkende los, staarde een wijle zwijgend naar de jongeheer uit Holland, greep hem in z'n middel en gleed de sloot in: ‘Alle respect!... Daar de kant op... Hollen... Ze hebben ons op de korrel...’

‘En Rens?!’

‘Rennen!... Plat!... Hollen... Hier!’

Dravend bereikten ze het bos, zochten voortkruipend beschutting achter de gevelde bomen in het welvende terrein.

‘Oei!’ kermde Jim, telkens achterblijvend om z'n smart te verbijten in de blootliggende wortels op het bospad.

‘Waar?’ vroeg Pad, nader kruipend. Hij haalde het noodverband uit z'n opgebonden kiltschort. Met z'n tanden scheurde hij het pakje open, betastte z'n vriend.

‘In m'n heup,’ hijgde Jim, z'n bebloede vingers tonend in het licht van de spattende vuurbundels. [...]

In de uitlopende groeven van de Britse stellingen stond de schildwacht, grauw en gehavend, tegen de vernielde zandzakken van de wering. Hij loerde, peilde de nevel in schemerende morgen.

‘Daar!’ zei de korporaal die naast hem stond, wijzend door de verzakte kijksleuf, in het prikkeldraad en nam een handgranaat uit z'n gordel: ‘Beweging... zie je?’

‘Ja, verdomd!’ De schildwacht schoof behoedzaam de loop van z'n geweer door het kijkgat: ‘Moffen-patrouille!’

‘Niet schiete! Nee!... Om godswil niet schieten!’ gilde Jim rijzend: ‘Englishman!... English!’

‘Moffen-Engels,’ verstond de grijnzende schildwacht, richtend.

‘Niet schieten!... English!... Vierde Regiment...’

‘Pruisische Garde!’ lachte de korporaal en stond op het punt de handgranaat weg te slingeren.

‘English!’ schorde Jim en liep de wapenmakkers tegemoet.

‘Allright!’

Eindnoten:

* dagge: mes, steekwapen.

6. Izak Samson: Op de grens van twee werelden

Nederlandse verslaggevers hebben indertijd voor verschillende bladen vanaf het front als ooggetuige verslag gedaan van de gruwelen van de oorlog. Tot hen behoorde ook Izak Samson (1872-1928), die in de loop van zijn leven behalve als journalist ook werkzaam is geweest als diamantbewerker, vertegenwoordiger in alcoholvrij bier en boekhandelaar. Hij was een overtuigd socialist en anti-militarist en schreef voor *Het Volk*, het *Algemeen Handelsblad* en *Het Nieuws van den Dag*. Een bloemlezing uit zijn stukken verscheen onder de titel *Brieven, indrukken en beschouwingen door een neutraal journalist aan het Westfront der Geallieerden gedurende de jaren 1914, 1915, 1916, 1917* (Amsterdam 1917). Daaraan is het volgende fragment van januari-februari 1917 ontleend.

Noord-Frankrijk

Eenige dagen heb ik rondgedoold in het gebied van den volstrekten dood. Ik was er n.l. toe gekomen om eenige soldatenkerkhoven in de legerzône te bezoeken. Hier mist men alles wat op de gewone kerkhoven het oog boeit. Hier geen praalgraven, of monumentale grafkelders. Voorzoover er nog iets van dien aard in wezen [= aanwezig?] was op de bestaande doodenakkers, heeft het moderne geschut alles tot gruis verpuind. En toch, of juist wegens het gemis van die gewone praal der doodenakkers, maakt zoo'n soldatenkerkhof een machtigen indruk. Het spreekt tot ons veel machtiger en slaat dieper in ons gemoedsleven dan een gewoon kerkhof. Een gewoon kerkhof heeft nooit eerbiedige gevoelens bij mij opgewekt. Doch hier, voor die onafzienbare rijen eenvoudige houten kruizen, met nummers en letters, boog ik me ter aarde, als wilde ik beluisteren de stem dier velen, de stem, voor eeuwig verstomd. Maar niets, niets was er te hooren dan altijd weer het kanon, dat nieuwe slachtoffers maakte. Hier beving eerbied me voor al die duizenden die waren ondergegaan, bij de verdediging van een door hen heilig geachte zaak.

Hier lagen ze vereenigd, die gemeenschappelijk duizende gevaren trotseerden, en bij tientallen te gelijk den dood vonden; den dood, om anderen te doen leven. Want zoo ziet men het hier. Hoe langer deze oorlog duurt, hoe moediger men ten strijde trekt. En wanneer men de kerkhoven hier bezoekt, verstaat men die taal. Men wil niet, dat al die offers voor weinig of niets zijn gebracht. Men wil vrede, maar men wil vóór alles vredeszekerheid. Men wil niet andermaal in afzienbaren tijd weer de bloem der natie verscheurd en verminkt ten grave brengen. En als men die cijfers leest, zoo welsprekend, die leeftijden! Bijv. vele 1890-1914, 1891-[1915], 1892-[1915] enz., dan weet men genoeg. Men steekt het hier heusch niet onder stoelen en banken, dat Frankrijk zeer zware offers bracht, en zoo noodig nog brengen zal. Doch men acht het plengen dier offers overwaardig.* Zoo raakt men aan het peinzen op die plaats des doods.

Dezer dagen hoorde ik het denkbeeld opperen, om na den oorlog een doodenboulevard* aan te leggen van de Noordzee tot Belfort, midden door Frankrijk.

Ik weet niet of het er toe zal komen. Zoo ja, dan zou ik toch willen voorstellen, dat men

de graven langs die boulevard even eenvoudig aanlegt als ze nu op de soldatenkerkhoven zijn. Die soberheid is een machtiger gedenkteeken, dan welk monument ook. Dat men de steen, het hout, het marmer en al wat dienen kan, aanwende om het verblijf der levenden te veraangenamen. Dat men er lusthoven mee bouwe voor de verminkten en tuinen en paviljoenen voor de oorlogsweezen. Dat dus de levende slachtoffers van den wereldoorlog de troetelkinderen worden, van ons allen. Die boete mogen we tenminste allen wel doen. Hun leed worde tenminste niet verzwaard door materieele zorg en verzacht door meegevoel. Voor zoo ver ik kan oordeelen, zal men hier in die richting werkzaam zijn.

Wat zal ik u overigens verder vertellen van mijn bezoeken aan die plaatsen des doods? 't Is waar, er groeien bloemen, en er is groen op die graven. Vrienden en familie komen soms de graven sieren, en deden uit de aarde die den geliefden doode dekt, weer leven ontspruiten. Hier en daar vindt men kransen van verwelkte bloemen, of een eenvoudige versiering. Dit alles spreekt van diepgevoelde piëteit. Hier deed men het niet formeel. Hier strooide men bloemen met eigen hartebloed, hier drenkte men den grond met oprecht gemeende en lang teruggehouden tranen. Wat moet het gevoel voor eigen land en liefde voor eigen rechtsgebied diep zitten om dit alles te kunnen blijven doen. Zoo is het dan toch waar, dat Frankrijk zich voelt als één gezin, als één familie. Hier getuigen de dooden ervan. En de overlevenden houden die getuigenis in eere.

Zoo had ik uren doorgebracht, te midden der graven.

De kruisen, vaak van ongeverfd hout, spraken een duidelijke taal. Maar ook sprak er uit, den vasten wil tot een nieuw leven. Een nieuw leven, niet individueel, doch als natie. Men wil eens en vooral nadien rustig kunnen bouwen aan het huis des vredes. Intusschen maait en oogst nog de dood. En nog maar weinige honderden meters ben ik van het groote complex weg, of ik zie weer de deinende, levende rangen die opgaan naar het front. Langs wegen, die 10 tot 20 centimeter onder water staan marcheeren ze met vluggen pas. De raderen der kanonwagens spatten ons het modderwater om de ooren, doch niemand moppert, niemand vindt het erg. Men denkt er niet aan voor het water te wijken, evenmin als straks voor het vuur. En overal klinkt het kanongeluid op, als wilde het ons herinneren dat de vrede er toch nog niet is, en voorshands wel niet zal komen. Misschien als de velden groen en de boomen kleurig van bloesem zijn? We zullen zien.

Eindnoten:

* overwaardig: meer dan waard, dus: zeker op zijn plaats.
* doodenboulevard: ruwweg de loop van het front, vanaf Nieuwpoort aan de Belgische kust tot aan het Franse stadje Belfort bij de grens met Zwitserland.

M.C.M. Voorbeytel: Bij de ‘Sammies’

In het boekje *Van veerkracht en heldenmoed. Aan en achter het Fransche front* (Amsterdam, z.j. = 1917) heeft M.C.M. Voorbeytel (1881-1959) indertijd de stukken gebundeld die hij als Parijs' correspondent voor het *Algemeen Handelsblad* had geschreven. In het volgende fragment vertelt hij welke indruk de Amerikaanse troepen maken, die in juli 1917 in een niet nader genoemde Franse haven (vermoedelijk St. Nazaire) bezig zijn hun troepen te ontschepen en zich voor te bereiden op de komende strijd aan het front. De Verenigde Staten hadden in april 1917 aan Duitsland de oorlog verklaard in verband met de door dat land afgekondigde onbeperkte duikbotenoorlog.

De totaalindruk dan dien ik van dit bezoek heb meegebracht, is er een van onweerstaanbare, jonge, zelfbewuste kracht, die in álles wat de nieuwe bondgenooten doen, tot uiting komt. Het zou mij niet verwonderen als velen bij ons, toen er voor het eerst sprake was van Amerikaansche expedities in Europa, van daadwerkelijke militaire hulp van Amerikaansche troepen op het Westelijke front, gedacht hebben aan ‘bluff’. Hoe kón dat nu, daar toch immers de Vereenigde Staten geen noemenswaardig leger hadden, en maanden, zoo geen jaren, noodig zouden hebben om er een te vormen; hoe kón het, nu de verscherpte duikbooten-oorlog het verkeer tusschen de oude en de nieuwe wereld steeds meer bemoeilijkte, en het geregelde vervoer van een troepenmacht die iets beteekende met de enorme hoeveelheid ‘impedimenta’* die een modern leger met zich voert, wel geheel onmogelijk maken moest. Nu ja, er zouden er wel wat komen, voor het moreele effect en om ook de vlag met de sterren en strepen in de loopgraven gehad te hebben, er zouden er wel wat defileeren over de groote boulevards, - maar wat zou dit nu kunnen beteekenen te midden van de enorme millioenen-massa's die elkander hier in Frankrijk eiken duim gronds betwisten? Zoo hebben zeker velen geredeneerd, en niet bij ons alléén. De ‘bourrage de crânesrs’*, waaraan nog altijd tal van Fransche bladen zich schuldig maken, de geweldige overdrijving van het aantal schepen, en mannen, en vliegmachines, die Amerika zou kunnen sturen, maakte dat zelfs hier die effectieve hulp nogal eens op sceptische wijze besproken werd, en tal van Franschen hebben er niet aan willen gelooven, om zich niet bloot te stellen aan een nieuwe teleurstelling. De beschouwingen van de verstandige, bezadigde journalisten, die je hier waarlijk óók nog wel hebt, al maken ze niet zooveel leven als vele anderen, bepaalden zich dan ook meestal tot de zedelijke beteekenis van Wilson's hulp, tot den economischen, den financieelen, den technischen steun dien Amerika kwam brengen, zonder omtrent den militairen en navalen steun te groote verwachtingen te willen wekken, waarin ze zelf niet geloofden. En om eerlijk te zijn, moet ik erkennen, dat ook ik mij van hetgeen ik in die ‘haven aan den Atlantischen Oceaan’ zien zou, niet al te veel had voorgesteld.

Maar sindsdien heb ik *gezien* - en hoe is mijn impressie veranderd! Hoe verdient gij, Sint-Thomas, gij die zien en tasten wildet, de patroon te zijn van alle mannen-van-de-krant!

Ik heb de duizenden en duizenden soldaten gezien die de eerste transporten reeds hebben aangevoerd, en die, in afwachting van hun aanstaand vertrek naar de trainingskampen om plaats te maken voor de anderen die komen, zijn ondergebracht in de barakken, die de Fransche genie voor hen had gebouwd. Ik heb de geweldige 'liners' zien binnenkomen, beladen met al wat een modern leger voor zijn moorddadig werk behoeft. In een onophoudelijk va-et-vient, dat zelfs 's nachts voortgaat, heb ik de vrachtauto's, die de expeditie-corpsen zelf meebrengen, heen en weer zien rijden, hoog-beladen met wapenen, met fourrage, met munitie, met genie-materiaal. Honderden en honderden paarden en muilezels afkomstig uit dat onuitputtelijke reservoir der Nieuwe Wereld heb ik langs me zien trekken, in groepen van vier of vijf, lastig en zenuwachtig nog van de reis en met moeite bedwongen door de soldaten en matrozen, die ze moesten begeleiden naar hun nieuwe stallen. En dat alles marcheerde met een orde, een zekerheid, alsof al die mannen nooit iets anders gedaan hadden dan expedities organiseeren naar vreemde werelddeelen!

Maar als ik met de Amerikaansche officieren sprak, en mijn bewondering uitte over wat in zoo korten tijd was tot stand gebracht, dan haalden ze allicht een beetje verachtelijk hun schouders op. Dat? Maar dat was nog niets - niets dan een beginnetje. Als ze maar eerst eens goed aan den gang waren, zou men nog eens wat anders zien. Jammer dat ik niet eens kon komen kijken aan den overkant, wat men dáár aan het voorbereiden was...

En somme[*] is hetgeen ik daar in die 'haven aan den Atlantischen Oceaan' heb zien gebeuren hetzelfde als wat er gebeurd is in andere havens in het begin van den oorlog, toen de eerste Engelsche troepen begonnen aan te komen. Het 'verachtelijke kleine legertje' van toen is gegroeid tot een legermacht van ettelijke millioenen, voorzien van al wat daarbij hoort, macht die steeds grootere stukken front van Franschen en Belgen overneemt, en die het sterkste en best-getrainde leger der wereld reeds herhaaldelijk tot een terugtocht heeft gedwongen. Zoo zal het ook met het Amerikaansche 'legertje' gaan.

Maar de Amerikanen beschikken over voordeden boven hun Angel-Saksische voorgangers. Ze hebben meer menschen - oneindig veel meer. Ze hebben nog veel meer geld. Hun industrie, die met die van geen ander land vergeleken kan worden, is al sinds geruimen tijd op het maken van munitie ingericht. Ze hebben nog veel sterker dan de Engelschman het gevoel van 'nu eens te zullen laten kijken hoe wij zooiets opknappen als we er mee beginnen'. En dan, onschatbare factor: ze hebben de driejarige ervaring van de Engelschen om zich naar te richten. Ze behoeven geen van de fouten te maken die de anderen in het begin gemaakt hebben, en ze hebben voor alle mogelijke moeilijkheden dadelijk de oplossing bij de hand die in drie jaar de beste gebleken is, en waarnaar hun voorgangers dikwijls zoo lang hebben moeten zoeken. Dit alles gevoegd bij hun bijzonder sterk ontwikkeld gevoel van wat 'practisch' is, hun van het militaire minder afkeerigen aard en hun grooter organisatie-talent, maakt dat men op het cijfer dat door Engeland bereikte resultaten aan-

duidt gerust een duchtigen exponent zetten mag ter bepaling van wat, als we wat verder zijn, de allernieuwste bondgenoot zal kunnen praesteeren. [...]

De 'Sammies'* - want zoo is, naar het schijnt, de naam voor de Amerikaansche soldaten, en niet 'Teddies', zooals men ze hier, naar den vorigen ex-president Roosevelt, een oogenblik heeft willen noemen - de 'Sammies' vormen op het oogenblik in X... verreweg het overwegende element. Met hun collega's van de zee, de Amerikaansche matrozen, vullen ze alle straten en pleinen van het nogal kleine, vuile en onaanzienlijke stadje, en hun houding bewijst, dat ze zich er al zeer goed rekenschap van geven, dat ze, met hun soldij van een dollar per dag, door de leveranciers, sigaren-verkoopers en kroegbazen, als klanten-van-beteekenis worden beschouwd.

Het zijn over het algemeen stevige, flink-opgeschoten kerels, met mooie, door allerlei sport ontwikkelde lichamen, en meer gemak van beweging dan de licht wat stijve Engelsche jongens uit de middenklasse plegen te vertoonen. Hun gang is soepel en gemakkelijk; een beroeps-militair van de oude school zou ze vermoedelijk niet 'stram' genoeg vinden. Trouwens, uit heel hun houding, hun wijze van groeten, hun praten met hun meerderen, spreekt een zekere onafhankelijkheid. Men krijgt den indruk, dat hun discipline, waaraan op zichzelf niets hapert, minder berust op een ingestampt ontzag, dan wel op een onderlinge afspraak tusschen meerdere en mindere, die zich au fond gelijken voelen, maar in gemeenschappelijk overleg en in het belang van het te bereiken doel zijn overeengekomen, dat de een den ander gehoorzamen zal. Letterlijk álle gezichten zijn glad-geschoren; ik geloof niet dat er van de honderd mannen meer dan twee of drie hun snor dragen. Het trof mij dat de meeste profielen merkwaardig zuiver waren, en dat uit bijna al die koppen kracht en beslistheid spraken.

In het kamp, waar de kolonel ons in eigen persoon ontving en de honneurs waarnam, waren we ineens als in een andere wereld, duizenden mijlen buiten Frankrijk, en dierbare herinneringen aan de heerlijke boeken van Aimard, van Cooper, van Mayne-Reid kwamen ons bestormen. Tal van kleine détails gaven den indruk van een milieu van trappers en woudloopers, menschen vertrouwd met het leven der prairieën, gewoon zich te behelpen en met de eenvoudigste middelen de moeilijkheden op te lossen die het vinden van voedsel en onderdak in een vreemde en vaak vijandige omgeving meebrengt. Uit alles sprak gewoonte en handigheid, uit de wijze van opslaan van de khaki-tenten, uit de inrichting van de kampvuren waarop de koks het eten aan het klaarmaken waren, uit de zorg voor het drinkwater, dat bewaard werd in groote zakken van impermeabele stof, zorgvuldig toegedekt en aan een drietal samengebonden stokken opgehangen. De schildwachten om ons heen, den grooten, slappen khaki-hoed op het hoofd, het korte, gestoepte karabijn-geweer op schouder, die naar onze begrippen zoo weinig militairs, maar daarentegen iets bijzonder waakzaams en beslists hadden, voltooiden dezen merkwaardigen indruk. [...]

Het uniform van den ‘troupier’ bestaat uit een hoogst-simple buis-en-broek van khaki, een grooten breedgeranden slappen hoed, die door een bandje om het achterhoofd wordt vastgehouden, een warme, impermeabele overjas, een paar stevige schoenen en een paar buitengewoon handige linnen slobkousen, die in een oogenblik aan- en uit-gedaan kunnen worden. De soepele ransel is niet vierkant maar langwerpig en bedekt den rug tot over de lenden. De patronen zijn over een aantal kleine, aan den gordel bevestigde patroon-zakjes verdeeld. Bijzonder practisch zijn de eetketel, in den vorm van een ondiepe pan, die gemakkelijk schoongemaakt kan worden en tevens kan dienstdoen voor het klaarmaken van een individueel rantsoen, de heupflesch met drinkbeker, de platte, mesvormige sabel-bajonet. De karabijn, die nog al wat korter is dan het Europeesche infanterie-geweer en daardoor veel handelbaarder, moet zeer juist zijn; ze bevat evenals de geweren hier houders met vijf patronen. Het uniform van de officieren wijkt van dat van de soldaten alleen af in de fijnere stof, waaruit het gemaakt is, en in de kleine, bijna onzichtbare distinctieven op de schouders. Kleur en aantal van de kleine eikels, die de uiteinden vormen van de tressen om den hoed, duiden de wapens en de lagere graden aan.

Naar de kolonel ons nog verder mededeelde, zijn de troepen, die tot dusver zijn aangekomen, voor het meerendeel reeds vroeger in het veld geweest; slechts ongeveer een vierde deel bestaat uit recruten. Ze blijven te X... alleen maar zoolang als noodig is om hun bagage te lossen en nog het een en ander te regelen en vertrekken dan naar de eigenlijke instructiekampen, om plaats te maken voor nieuwe bezendingen. En dat zal zoo geregeld blijven doorgaan tot - tot het niet meer noodig is. Waarschijnlijk dus nog een heelen tijd!...

Juist toen we het uitgestrekte kamp verlieten, dat zoo goed als uitgestorven was omdat de meeste manschappen naar het eenige kilometers verder gelegen manoeuvreterrein waren, kwam er een troep aangemarcheerd, die merkwaardig geëquipeerd was. Ze droegen geen wapenen of ransels, maar hadden allen een wit rolletje onder den arm.

‘Waar komen die vandaan, kolonel?’

‘Van hun bad. Zoolang we hier in de buurt zijn, gaan ze allen om de beurt in zee baden. Daar houden ze van, de jongens!’

Wat lekker frisch en roodgeboend zagen ze er uit. 't Was ‘a pity’ te bedenken dat diezelfde jonge mannen, die zoo op de properheid uit zijn, binnen een paar weken in de tranchées* zullen zitten, waar ze zelfs geen water zullen kunnen krijgen om hun tanden te poetsen. Maar dat is nu eenmaal de oorlog, die zoo érg weinig heeft van een ‘frisschen, fröhlichen Krieg’, - en ze zullen er evengoed aan moeten wennen als hun Engelsche voorgangers, voor wie de onvermijdelijke onzindelijkheid van de loopgraven óók een van de zwaarste bezoekingen is...

Behalve bondgenooten van alle mogelijke rassen - ik zag er in bonte mengeling Amerikanen, negers, Arabieren, Chineezen, Russen en Franschen - herbergt X... op het oogenblik nog andere gasten, die er nu juist niet met hun goedvinden zijn.

Het zijn krijgsgevangenen, die werken aan het laden en lossen van booten en aan het onderhoud van den spoorweg. Ook hierbij is van alles; Duitschers, Oostenrijkers, Bulgaren, Turken. Een hunner, met wien we een praatje wilden maken, bleek op geen ons bekende taal te reageeren; het was een Roemeniër uit Transsylvanië, die gedwongen met de Oostenrijkers had moeten meevechten, en die op een of andere wijze via Saloniki hier beland was. Zoo'n wereld-oorlog is goed om al je aardrijkskundige noties in de war te sturen... Zijn gevangenschap was begrijpelijkerwijze geen erg onaangename, en hij deed, naar ik meende te begrijpen, zoo'n beetje wat hij verkoos.

Ook voor de Duitsche gevangenen is het leven hier in de frissche lucht langs de havenkaden nu niet zoo heel hard, al moet er natuurlijk gewerkt worden; de meesten zijn trouwens dokwerkers van hun ambacht, en dus met dit werk vertrouwd. Het ergste is op het oogenblik hun moreele misère. Van de bewoners van X... hoorde ik, dat ze, toen men begon te praten over de komst van de Amerikanen, geweldig veel pleizier hadden gehad. 'Jawel, jawel,' zeiden ze maar, 'dat zouden jullie nu wel willen, hè, dat we dát geloofden!' Maar dan moesten we niet beter weten hoe onze onderzeeërs de baas zijn op zee. En ze wilden zich maar niet laten 'beetnemen'.

Tot de eerste transportschepen aankwamen, en ze zagen. Ineens was het met hun vroolijkheid gedaan. Het was dus wáár; tot uit Amerika kwamen ze om hun kameraden te bevechten... Hoe moest dát afloopen! En naarmate de schepen binnenvielen en de soldaten ontscheept werden, honderden na honderden, duizenden en nog eens duizenden, toen werden hun gezichten langer en langer. Ze begrepen nu wat ieder denkend mensch begrijpen moet die de gebeurtenissen van de laatste maanden volgt: dat tegen zulk een macht geen vechten meer is, dat de nederlaag, de verplettering, militair en economisch, nog een tijdlang tegengehouden kan worden, maar dat ze in het eind onvermijdelijk komen moet. En sindsdien is hun lot wel heel veel beklagenswaardiger geworden, nu ze werken moeten onder het spottend toezien van de Amerikaansche matrozen, die er, zoodra hun eigen werk gedaan is, pruim-kauwend en beenbengelend naar zitten te kijken.

'Jammer dat we er niet een paar kunnen loslaten, om thuis te gaan vertellen wat ze hier gezien hebben,' zei een Amerikaansch officier. 'Dat zou daarginds weer een leelijken klap geven aan hun weerstandsvermogen!'

'Niet noodig,' vond zijn collega, die met hem opwandelde. 'Als wij maar eenmaal aan het front zijn, zullen we 't hun zélf gauw genoeg aan hun verstand brengen!'

Eindnoten:

* impedimenta: belemmeringen.
* bourrage de crânes: voor-de-gek-houderij, leugenpropaganda.
* en somme: over het geheel genomen.
* sammies: naast *sammies* was ook toen al *yankees* de meest gebruikte naam voor de Amerikaanse soldaten.
* tranchées: loopgraven.

8. Barbarossa: Eén dag poilu

Barbarossa was het pseudoniem van J.C. Schröder (1871-1938): de hoofdredacteur van het dagblad *De Telegraaf*, dat tijdens de Eerste Wereldoorlog een anti-Duitse koers volgde. Toen hij in 1915 een keer werd gearresteerd voor zijn artikelen, leidde dat tot een forse rel. Behalve in zijn commentaren (zie het *Dagboek van een Amsterdammer*) besteedde Barbarossa ook op andere manieren speciale aandacht aan de oorlog. Een voorbeeld daarvan is zijn boekje *Eén dag poilu* (Amsterdam, 1918), waarin hij op ironische toon verslag doet van een reis naar Frankrijk eind 1917 - begin 1918. In het onderstaande hoofdstuk komt hij bij het Frans-Duitse front in de buurt van de Loire terecht.

- U treft het, zegt mijn commandant mij den volgenden morgen, als ik beneden kom. Het is prachtig weer en van beide kanten heeft men een uitstekend uitzicht. Dat wordt een dag van groote activiteit.

- Hm, zeg ik en kijk met teederen blik naar de stalen helm, die me opgepast wordt en naar het gasmasker, dat om mijn hals wordt gehangen.

Een paar uur lang rijden we door een landstreek, waar, behalve het drukke verkeer op den weg, weinig van den oorlog te bemerken is. Eindelijk het eerste teeken, dat wij het front naderen. De weg is kilometers lang gecamoufleerd, aan het gezicht van den vijand onttrokken door lappen dun doek aan staken opgehangen, hier en daar afgewisseld door dennetakken. Langs de wegen overal loopgraven. Wij passeeren een alleenstaande boerderij, die half in puin ligt. De steenen muur om den hof vertoont groote gaten en scheuren. Links en rechts van den weg kerkhoven. Een vrij groot dorp, waarvan de helft is stuk geschoten, laten we links liggen. De kerktoren staat nog gedeeltelijk overeind en het dak van de kerk hangt er in flarden tegen aan. De streek wordt nu eensklaps kaal als een woestijn. Hier en daar een stuk muur van gelen steen, laatste restanten van wat eenmaal een boerderij was; slaan een zijweg in en wij zijn in het dorp X. Het is een bouwval. Van dit dorp met zijn 2000 inwoners staat niets meer overeind dan een enkel muurtje, als een slechte tand in een oude-mannetjes-gebit. De auto wordt in een hollen weg gevoerd en wij stappen uit. Kolonel Z., die in dezen sector commandeert, ontvangt ons en de levendige man vertelt me onmiddellijk, dat ik buitengewoon bof. Den vorigen nacht hebben de Duitschers een coup de main* op zijn stelling geprobeerd, die afgeslagen is en een paar kilometer verder hebben de Franschen hetzelfde gedaan, om te zien, welke Duitsche regimenten voor hen liggen. Ze zijn er in geslaagd. Een paar krijgsgevangenen zijn gemaakt en men weet nu dat hetzelfde regiment er nog altijd ligt.

- Ze zullen straks wel gaan schieten, uit wraak dat ze vannacht niets bereikt hebben. Wij kennen de heeren, zegt de kolonel.

- Schieten ze raak? vraag ik.

- Het is er altijd naast, antwoordt de kolonel. Ik ben te bescheiden om te vragen waar naast.

Het gezelschap, waarbij zich generaal R. gevoegd heeft, die een jaar geleden in

dezen sector het bevel voerde, splitst zich om een zoo klein mogelijk doelwit aan den vijand te bieden en de kolonel, die, ondanks zijn 55 jaar, als een hazewind loopt, is weldra met mij aan het hoofd.

Een kale vlakte ligt voor ons, overal doorsneden met loopgraven. De grond is als door de pokken geschonden. We springen van den eenen granaatkuil in den anderen.

- Wij hebben dit terrein goed begoten! zegt de kolonel. Wij hebben maanden lang achter het dorp gelegen, maar dat begon ons op een goeden dag te vervelen, en wij zijn opgerukt tot gindschen heuvelkam en hij wijst mij 'n heuvelreeks in de verte. Dat is onze thans meest vooruitspringende stelling. De Duitschers liggen er aan den anderen kant pal tegen aan en wij vermoeden, dat zij nog een ‘oeil’ hebben in de vlakte, dat zij nog ergens een uitkijk hebben.

Ik hoop in stilte, dat dit ‘oeil’ vandaag erg scheel kijkt. Boven ons hoofd zweeft een Duitsche vlieger, die in de schelle zon glinstert als aluminium. Een Fransche vlieger nadert spoorslags en de Duitscher trekt zich terug achter zijn linie, onderwijl uit de Fransche loopgraven een aanhoudend mitrailleurvuur op hem gericht wordt. Ver aan den horizon zweven nog een twaalftal vliegers en overal stijgen kabelbalons op.

Bong-bong gaat het door de lucht. Het is of twee reuzen aan het kleeden kloppen zijn. De Fransche vlieger is nu onder, het vuur der Duitschers en de shrapnels springen in lila wolkjes om hem heen.

Ik begin iets te voelen voor een wandeling door de boyaux* naar de eerste linie, maar de kolonel moet er blijkbaar niets van hebben. Hij wandelt door de vlakte zooals u en ik in het Vondelpark.

- Hier loopt den weg van X. naar Y., zegt hij mij en ik zie niets in de sneeuw. Een van Frankrijk's historische wegen. De statige boomen zijn alle verdwenen. Er is zelfs geen splintertje meer van te zien.

- En hier lagen de Duitschers voor we hen tot over de heuvels terugdreven. Ik zie vernielde draadversperringen en een heel stelsel van in elkaar geschoten en gezakte loopgraven.

- Het is merkwaardig, zegt de kolonel, zoo snel als de natuur zoo'n stukgeschoten terrein weer gelijk maakt. Enkele maanden geleden was het vol ravijnen en afgronden. Nu begint het al te lijken op het gezicht van een oude dame, die zich stevig poeiert.

Er fluit iets door de lucht en ik kijk naar boven.

- O, ze beginnen op onze batterij, die daar achter ons ligt, te vuren. Hun dagelijksch spelletje.

- En er altijd naast?

-Altijd!

Ik sta nu midden op het slagveld en onder het wijde uitspansel krijg ik den indruk alsof ik in een reusachtige fabriek ben. De lucht is vol van zware geluiden als donderden zware hamers op ijzeren platen.

- 't Is ook een soort industrie, zegt mijn kolonel. Heel de wetenschap en heel de techniek staan ons ten dienste. Het is in onze werkplaats vanmorgen een beetje rumoerig, voegt hij er lachend aan toe en hij kijkt naar een der heuvels in de verte, waarboven de Duitsche granaten beginnen te springen.

- Slecht materiaal hebben ze tegenwoordig, vervolgt hij. Die dingen springen meestal te vroeg.

Wij passeeren een in elkaar geschoten cementen pillen-doos en ik hoor generaal R., die zich bij ons gevoegd heeft, zeggen:

- Dat ding heeft ons een jaar geleden wat last bezorgd. Hij stond toen in een dicht bosch en wij konden hem niet te pakken krijgen.

Het dichte bosch is verdwenen, radicaal weg. Geen boom, geen tak, geen splinter is er meer van over.

Wij staan nu aan den voet van de heuvelrij en mijn kolonel wijst mij een gat in een der heuvels.

- Hier hebben we 284 Duitschers uitgehaald, alle gestikt in hun eigen tunnel. Ik heb veel meegemaakt, dat was het ergste dat ik gezien heb.

Ik wandel een paar meter den gang in en een luitenant, die met zijn manschappen het ding aan het opruimen is trekt me naar een hoek en laat het licht van zijn lantaarn door een spleet in de kalksteen spelen. Ik doe een stap achteruit. Zie de verdroogde koppen van twee lijken in feldgraue-uniformen.

- We hebben ze maar hier laten liggen. Twee officieren van het Brandenburgsche regiment.

Ik ben blij als ik weer in de frissche lucht sta en met mijn kolonel naar boven klim naar een der observatie-posten. Hij doet een ijzeren deur open en wij staan in een klein hokje, in den heuvel uitgegraven. Hij licht een ijzeren klep op en voor me liggen de Duitsche linies. Eenzaam als de Fransche en even vlak. Veertig meter beneden me zijn hun ijzerdraadversperringen en ik tel zes lijken van Duitsche soldaten, die daar den vorigen nacht bij de coup-de-main gevallen zijn.

Verder op de eentonige vlakte niets te zien dan recht voor ons een in gruizele-menten geschoten dorp. Enkele kraaien zweven boven de lijken. Ik sta met al mijn oogen naar het verlaten tafereel voor me te kijken, als plotseling de heele berg schudt en trilt.

- Bong! dondert het in hetzelfde oogenblik.

De kolonel springt naar de deur en werkt me naar buiten.

- D'r uit! Ze hebben ons gezien!

Ik sta met een paar glazige oogen naar de blauwe lucht te kijken en voel, dat van onder mijn helm een zweetdroppel op mijn neus tikt. Toch vriest het 14 graden...

Mijn snelvoetige kolonel laat me niet op adem komen en is alweer weggedoken in een loopgraaf.

- We gaan naar de eerste linie, roept hij me toe. Daar is 't niet zoo gevaarlijk als hier.

- Hm, zeg ik.

Er blijft weinig anders over dan hem na te duiken en in de hardbevroren gang breek ik beenen en enkels over de keiharde stukken kalk. Wij naderen bedenkelijk dicht de eerste linie van de Duitschers en op een punt waar de loopgraaf een scherpe bocht naar voren maakt, houdt de kolonel halt en fluistert me in mijn oor:

- Vlug die bocht door. We zijn hier op twintig meter van ze vandaan en de heeren konden wel eens de attentie hebben een granaat naar ons hoofd te slingeren.

Hij is alweer weggewipt en ik wip na. Wonderlijk zoo snel als een mensch in sommige levensomstandigheden loopen kan. Ik hoor boven mijn hoofd fluitende geluiden, maar ben al zoo deskundig dat ik me daar niet meer ongerust over maak. Ook dat is wonderlijk - het aanpassingsvermogen van een mensch.

Ik kom zonder kleerscheuren de bocht door, en stuit - op een groepje soldaten aan den ingang van hun abri.* Word voorgesteld aan den kapitein die den vorigen nacht de Duitsche coup-de-main heeft afgeslagen. Een zachtzinnig uitziende man, met een weemoedigen blik in zijn oogen. Een wollen muts, die hij onder zijn helm draagt, geeft hem een nog vriendelijker uiterlijk.

- Geen wonder dat hij goed vecht, zegt mijn kolonel die een grappenmaker is, hij komt uit deze streek en al de terreinen, waar wij nu vechten, zijn z'n eigendom.

En hij vertelt me, dat deze zelfde vriendelijke man een maand geleden tegen een groote overmacht uren lang zijn stelling verdedigd heeft met de revolver in de vuist.

Ik daal in de abri af en zie eindelijk eens wat poilu's*, de eerste en ik ben nu al bijna 'n uur in de gevechtslinie. Bewijs hoe goed in den modernen oorlog de soldaten worden weggestopt.

Het is benauwd in de abri. Niet veel meer dan een hol. Het licht van de lantaarns wakkelt er onzeker heen en weer en ik zie in de schemering de poilu's aan hun maaltijd. Het eten ziet er kostelijk uit en een portie, me voorgezet, smaakt me buitengewoon. Heldenmoed staalt blijkbaar de eetlust.

- Dat is het eenige genot dat de arme bliksems hebben, zegt de kolonel. Het eten moet voortreffelijk zijn en het is het ook. Dat is niet onze grootste zorg. Het ergste bezwaar is het vervoer er van naar de eerste linies. En je moet maar zorgen dat het er op tijd is. Met een leege maag vecht geen soldaat goed.

Tegen de wand staan de stalen matrassen en de stroozakken waarop de manschappen slapen. Ernstig en stil zijn de jongens en over al de gezichten ligt dezelfde trek van vastberadenheid, die mij in Parijs ook reeds is opgevallen. Het is aandoenlijk, de wijze waarop de kolonel met ze spreekt. Zijn stem heeft accenten, die ik er tot dusver niet in gehoord heb. Zij antwoorden hem vrijmoedig maar er is respect in hun oogen.

Bewonderenswaardige discipline. Mijn heldenmoed heeft me ook dorst gegeven en de ‘pinard’, zooals de poilu zijn wijn noemt, smaakt me buitengewoon. Drie dagen blijven ze in de eerste linies. Dan gaan ze naar achteren. Je herkent ze dan niet meer.

- Dat is een van onze eigenschappen, zegt de kolonel, die als alle humoristen een groot wijsgeer is. Ernstig in ernstige omstandigheden en lachend en druk zoodra het gevaar geweken is. Had u ooit gedacht, dat het Fransche volk, zooals u het in Parijs voor den oorlog gekend heeft, tot deze krachtsinspanning in staat was?

- Was het wel het Fransche volk dat wij, vreemdelingen, voor den oorlog in Parijs, zagen? Was er niet langzamerhand alles Duitsch, tot zelfs de Petite Loulou van de Boulevard?

Als ik uit de abri en weer in de loopgraaf sta, bliksemt en dondert het boven onze hoofden. De kolonel kijkt bezorgd in de lucht en zoodra wij weer achter de heuvelrij zijn, springt hij uit de loopgraaf en loopt wat hij loopen kan, het veld over.

De Duitschers hebben de stelling thans onder een onafgebroken vuur genomen en links van ons is een der heuvels in een dichte rook gehuld. De granaten springen er boven in zwarte wolken, de grond dampt en een onaangenaam, scherpe lucht komt in mijn neus.

- Dat wordt ernstig, mompelt de kolonel.

Wij zijn de rest van het gezelschap ver voor en draven. Over onze hoofden heen fluit het.

- Daar! zegt de kolonel en hij wijst op een paar honderd meter links van me.

Bong! dondert het en de granaat slaat in, werpt een kolom steenen en stof op en ik krijg door den luchtdruk een niet onzachten duw.

- Hm, zeg ik.

- Het is niets, zegt de kolonel, wiens gezicht een en al bezorgdheid is, ze vuren op onze batterij, die daar is opgesteld - hij wijst een paar honderd meter van ons af. Fffuut! Fffuut! gaat het door de lucht. En telkens wijst de kolonel de plek aan waar ze inslaan. Het blijft op denzelfden afstand van ons en ik hoop van harte, dat de Feldgraue, die aan den anderen kant zijn stuk bedient, vandaag niet beeft. Een poilu staat op een zestig meter van de batterij met belangstelling naar het inslaan der granaten te kijken. Hij is blijkbaar voor zijn plezier uit, heeft zijn kepie op.

De Fransche batterij antwoordt heel matig. Maar dan wordt de lucht rechts van me plotseling gescheurd door een blafgeluid alsof al de honden van de hel zijn losgelaten. Ik denk en voel dat al mijn slanke ledematen op de splinters van een 32oer door de ruimte rijden, maar de kolonel stelt me alweer gerust.

- Onze 75, die begint!

Een minuut later beantwoorden de Duitschers ook deze batterij en ik heb nu het twijfelachtige genoegen links en rechts van me de granaten te zien springen.

Een heel wonderlijk geluid snijdt door de lucht, de kolonel draait zich plotseling om en wijst een veertig meter achter me.

- Daar!

Er gebeurt niets. De schok blijft uit.

- Raté![*]

De granaat is ingeslagen, maar niet gesprongen.

- Slecht materiaal. Vermoedelijk een slecht gevulde. Vandaar zijn zonderlinge loop.

Van die zonderlinge dingen houd ik heelemaal niet en een wonderlijk gevoel komt over me. Het is niet directe doodsangst, maar toch een levendige zucht om ergens achter te kruipen en nooit heb ik den waanzin van wat oorlog is, sterker gevoeld dan in deze oogenblikken.

- Gevaar is er niet, zegt de kolonel, maar ik moet weten wat daar ginds gebeurt, en zijn blikken gaan bezorgd naar de heuvelrij, waar thans een trommelvuur in optima forma op gericht wordt. Het kraakt en dondert, in 'n kring slaan de granaten in en het is een muur van steenen, stof en rook die om de stelling geslagen schijnt.

Ik begin nu te begrijpen wat in dit moordhol het woord ‘gevaar’ beteekent. Zoolang ze je niet met stoffer en blik bij elkaar vegen, is er geen gevaar. Eerder niet.

- Links, commandeert mijn kolonel. Hij springt in een loopgraaf. Wij staan voor een houten trap. Acht meter naar beneden en ik ben in de abri der officieren, zet de helm van mijn dampende hoofd en zeg in al de wereldtalen tegelijk:

-Oef!

Dat is heldenmoed...

Eindnoten:

* coup de main: overval.
* boyaux: verbindingsloopgraven.
* abri: schuilplaats.
* poilu: in de Eerste Wereldoorlog de dagelijkse benaming voor een soldaat; vgl. woorden als *baardmans, baardaap.*
* raté: mis.

9. Johan Fabricius: Schetsen

Johan Fabricius (1899-1981) werd geboren in het voormalige Nederlands-Indië en bracht daar zijn jeugd door. Als jongeman volgde hij in Nederland enige tijd lessen in de schilderkunst, totdat hij - in opdracht van de persdienst van het Oostenrijkse Ministerie van Oorlog - als oorlogstekenaar naar het Oostenrijks-Italiaanse front vertrok. De onthutsende prozaschetsen die hij daar schreef en waarvan er hier twee zijn opgenomen, werden gepubliceerd in het bekende tijdschrift *De Gids* (1920, III, p. 216-222) en kunnen beschouwd worden als zijn literaire debuut. In de jaren daarna werd hij bekend en beroemd, vooral als schrijver van boeken als *De scheepsjongens van Bontekoe, Het meisje met de blauwe hoed* en *Komedianten trokken voorbij*. Zijn oorlogsherinneringen uit 1918 heeft Fabricius later nog opgehaald in *De oorlog van de kleine paardjes* (1975).

9a. Parfum

Het was lente. Zoele voorjaarslucht. Zuidenwind.

De stank der gesneuvelden vóór het prikkeldraad werd, nu de sneeuw gesmolten was, onverdragelijk.

En steeds bleef de wind Zuid en blies hij de giftige lijkenlucht, die weken lang boven het doodenveld had gehangen, in onze loopgraven.

De eau-de-cologne, die aan de manschappen verstrekt zou worden, liet op zich wachten. En eindelijk kwam van het legercommando de tijding, dat de voorraad was uitgeput.

Het proviand ging zeer snel tot bederf over; men zag kevers en torren, die aan alles knaagden en lijkengif en andere smetstoffen overbrachten.

De gelaatskleur der mannen werd met den dag fletser; het onschuldigste wondje werd door infectie tot een afzichtelijk gezwel. Velen werden ziek.

Op een zonnigen voorjaarsmorgen keken de manschappen van de tweede compagnie Bosniërs elkaar verrast aan.

'Wat ruikt het lekker!' riepen ze. En blij snoven ze den zoeten, bedwelmenden geur op, die in de loopgraven drong. Zouden de Italianen medelijden met hen hebben gehad en hun parfum hebben toegeblazen?

De mannen schreeuwden en juichten en ze staken de schoppen omhoog en zwaaiden bij wijze van dank het lemmer* boven den rand van de loopgraaf.

Maar enkele minuten later krompen de Bosniërs* onder hevige pijnen ineen; braakten; wentelden zich gillend over den grond, en bleven eindelijk liggen met krampachtig vertrokken ledematen, met paarse, gezwollen gezichten, uit de kassen puilende oogen en met bloedig schuim op de lippen.

Ditmaal was het gifgas geparfumeerd.

9b. 'Zu Befehl'

'Na, was gibt's denn fur Suppe heute?'

'Melde gehorsamst, Herr Oberst: tomatensoep.'

'Gottsakrament!! Wat is er nog meer?'

'Lamsvleesch met champignon-sauce, snijboonen...'

'Laat zien!'

De ordonnans zette het vleesch en de boonen op de gedekte tafel. Oberst Zibotskô keek in de schalen en scheen tevree. Hij sneed langzaam het vleesch in reepjes, snoof de geurige lucht van de lichtgroene boontjes op, slikte zich de lippen en schoof zijn stoel nog wat dichterbij. De oppasser en de ordonnans stonden tegen den wand en volgden gespannen elke beweging van hun chef.

Herr Oberst at. Maar hij scheen niet voldaan. Hij bekeek nog eens aandachtig het vleesch, stak weer een stuk in z'n mond - en stootte een ruwen vloek uit.

‘Roep den kok!’ schreeuwde hij.

De oppasser verwijderde zich snel. De ordonnans bleef in de houding staan.

De kok kwam binnen, gevolgd door den oppasser en salueerde.

‘Hoe heb je dat vleesch gebraden?!’

‘Ik hád geen boter, Herr Oberst.’

Dat was waar. Het regiment lag in stelling in de beruchte Franzella-Schlucht en de proviand-officieren hadden wel andere zorgen dan het bizondere vraagstuk: of vleesch lekkerder in boter dan in vet wordt gebraden.

‘Ga daar zitten!’ De Oberst wees op de plaats, waar hij zelf gezeten had.

Met een onmiskenbare uitdrukking van angst op het gezicht deed de man wat hem bevolen was.

‘Eet dat vleesch op!’

De kok aarzelde.

‘Vreet het op!!’

Hij begon te eten.

Roerloos stonden de oppasser en de ordonnans tegen den wand.

‘Hoe smaakt het?’

De kok beefde over al zijn leden. Hij dúrfde niet anders zeggen dan...

‘Hoe smáákt het?’

‘...slecht, Herr Oberst.’

‘Het smaakt afschuwelijk!’

‘Het smaakt afschuwelijk, Herr Oberst.’

‘Het is niette eten!’

‘...Het is niet te eten.’

Toen werd Oberst Zibotskô schrikkelijk kalm. ‘Neem dat bord soep.’

De kok deed het.

‘Wat is dat voor soep?’

De kok stamelde iets van: ‘Tomatens...’

‘Smijt die soep op den grond!’

De man aarzelde. Maar hij durfde het bevel niet weerstaan. In Godsnaam dan maar... De scherven kletterden, de soep spatte in het rond.

Met één sprong stond Oberst Zibotskô voor hem. ‘Schweinhund! Varken! Gooi jij de borden hier stuk?!’

De kok zag wit als een doek; antwoordde niet.

Toen dreef Oberst Zibotskô hem met schoppen de deur uit.

's Avonds voor donker al begon de Italiaansche artillerie te trommelen. De granaten gierden door de Franzella-Schlucht en explodeerden tot in het Campo-Mulo-dal en op den Monte de Gallio. In de voorste loopgraven en op de wegen erheen was het een hel; de grond scheen te leven.

Ook hier, in de buurt van het regiments-commando, bliksemde en donderde het zonder ophouden. Toen het vuur een oogenblik luwde, greep Oberst Zibotskô, die zich in het regiments-commando bevond, nerveus z'n helm en gasmasker en stapte vlug naar buiten. Blijkbaar wilde hij zich naar z'n barak begeven, die een dertigtal passen verderop achter een rots stond.

Daar kwam weer een shrapnel aansuizen. De verdekt opgestelde manschappen bukten onwillekeurig het hoofd, maar Oberst Zibotskô, die wierp zich in z'n volle lengte op den grond. Een honderd meter verder barstte het projectiel uiteen zonder schade aan te richten.

Toen Oberst Zibotskô weer overeind krabbelde, konden enkele soldaten hun lachen niet bedwingen. De helm van den commandant was namelijk een eind weggerold en hijzelf bleef op z'n knieën in de glibberige modder zitten.

Bleek van woede, richtte Oberst Zibotskô zich op, sprong in de overdekte stelling en keek de mannen onderzoekend aan. Hij gebood diegenen, op wier gezicht nog een zweem van vroolijkheid viel te bespeuren, hem te volgen naar z'n barak.

Het waren er zes.

Niemand lachte meer.

Toen Oberst Zibotskô zich had gewasschen en z'n bemorste jas tegen een andere had verwisseld, liet hij de delinquenten bij zich komen. Vijf van hen waren jongens van achttien tot twee-en-twintig jaar, de zesde kon een vijf-en-veertiger zijn.

'Wat viel er te lachen?'

'...Niets, Herr Oberst.'

'Iemand, die zonder reden lacht, is een idioot. Jij (tegen den eerste) bent dus een idioot. Jij (tegen den tweede) bent dus een idioot; (tot nummer drie) jij bent een stomme idioot; (tot nummer vier) jij...' Hij was bij den vijf-en-veertiger aangeland. Maar deze kwam haastig met een verklaring voor den dag: 'Herr Oberst, ik lachte om uw helm.'

Oberst Zibotskô barstte in een geforceerden schaterlach uit: 'Hahaha! Welzeker! Waarom zouden jullie daarom lachen! Ik lach ook! Hahaha! Wacht eens even... Ga alle zes naar Hauptmann Hordasz van het tweede bataljon en zeg hem dat ik lach! Dat zal hem genoegen doen!' En plotseling weer in den strengen, militairen toon vervallend voegde hij er aan toe: 'Breng hem m'n Visitenkarte en vraag hem of hij het onderteekenen wil. Hier is m'n kaartje. Márs ch!'

De soldaten waren vaalwit geworden. De weg naar het tweede bataljon was een krater op het oogenblik.

De oudste trad naar voren; trachtte stamelend iets te zeggen.

'Doe wat je bevolen is!'

'Zu Befehl...'

De mannen gingen heen, naar buiten.

Twee van de zes kwamen heelhuids terug. De vijf-en-veertigjarige was er één. Zij hadden den Hauptmann Hordasz niet kunnen bereiken.

Maar ze troffen den Oberst in een goeie bui en *kregen geen straf*.

Eindnoten:

* lemmer: lemmet.
* Bosniërs: de Donaumonarchie omvatte vele nationaliteiten en etnische groeperingen, waaronder de Bosniërs; de onderdelen van het leger waren grotendeels langs etnische lijnen samengesteld.

Rubriek 4: Gevlucht, gewond, geïnterneerd

Tijdens de Eerste Wereldoorlog kreeg Nederland te maken met de zorg voor bijna een miljoen vluchtelingen uit België, onder wie zich ook 40.000 militairen bevonden. De burgers werden, voor zover ze zelf geen onderdak vonden, over het hele land verspreid en overgedragen aan de zorg van provinciale comités. De militairen, voor het overgrote deel Belgen, werden volgens de internationale regels ontwapend en geïnterneerd. De bekendste kampen bevonden zich in Harderwijk en Zeist (voor de Belgen), te Groningen (voor de Engelsen) en te Bergen N.H. (voor de Duitsers). Ontsnappingspogingen in burgerkleding kwamen nogal eens voor.

Eind 1914 waren de meeste burgervluchtelingen uit België weer teruggekeerd naar hun woonplaatsen. In mei 1915 verbleven er nog ongeveer 100.000 in Nederland, die niet konden of wilden terugkeren. Voor de armlastigen en sociaal zwakkeren onder hen werden 'vluchtoorden' gebouwd in Uden, Nunspeet, Ede en Gouda.

Soms werden er in Nederland ook oorlogsgewonden verpleegd, maar vaker trokken Nederlanders zelf naar de frontgebieden om zich daarop uiteenlopende manieren voor hen in te zetten. Wrang was het lot van de enkele Nederlanders die door een samenloop van omstandigheden terechtkwamen in een Duits gevangenenkamp.

1. De opvang van Belgische vluchtelingen

Hoe de opvang van de vluchtelingen uit België in eerste instantie verliep, valt op te maken uit de volgende vier stukjes, die ook typerend zijn door de toonzetting ervan. Achtereenvolgens geven ze een beeld van de opvang in de gemeente Clinge in Zeeuws-Vlaanderen (zie het *Verslag van het Provinciaal Comité tot Hulpverlening in Zeeland*, 1915), van de opvang in de gemeente Bedum in de provincie Groningen (zie het *Verslag van de Werkzaamheden van het Provinciaal Comité tot Steun van Belgischeen Andere Vluchtelingen te Groningen*, 1915), van de behoefte aan zuigelingenzorg (brief in

No 58. October - 1 - Octobre 1918
INTER-NOS-REVUE
BIENVENUE AUX AMIS DU CAMP DE ZEIST.
WELKOM AAN DE VRIENDEN VAN ZEIST.
KAMP :: HARDERWIJK :: CAMP
Omslag van een tijdschrift voor geïnterneerde Belgische militairen

de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 16 oktober 1914) en van de voeding van vluchtelingen in de gemeente Haarlem (zie een verslag in de *Hollandsche Revue* uit 1915, waarin de heer Latenstein aan het woord is).

1a. Vluchtelingen in Clinge (Zeeuws-Vlaanderen)

In den loop der maand september kwamen reeds dagelijks gegoede personen over, die bij ieder, die maar een plaatsje beschikbaar had, kamers wensten te huren. Toen in den loop der maand september telkens het gerucht liep, dat de Duitsers bij Dendermonde over de Schelde waren getrokken, kwamen talrijke Belgische families zich hier vestigen of trokken verderop. Hierbij bewees het comité goede diensten om inlichtingen te verschaffen en te waken tegen afzetterij. In den loop der maand september waren dan ook alle kamers en kamertjes aan de vluchtelingen verhuurd, waarvan het toen reeds wemelde. In de tweede week van oktober nam het vluchten een ander karakter aan. Reeds op zondag 4 oktober kwam er een partij behoeftige vluchtelingen over, alsmede enkele militairen, welke werden onder dak gebracht en des anderen daags doorgezonden. Op maandag 5, dinsdag 6 en woensdag 7 oktober nam het overkomen zowel van burgers als soldaten uit België, zeer toe. Op woensdagavond moesten twee lokalen der school worden in gebruik genomen, terwijl op andere plaatsen reeds velen onderdak hadden gevonden. Deze arme lieden werden natuurlijk den volgenden dag doorgezonden. Dit was trouwens de ons opgelegde taak: de mensen een nacht herbergen en dan doorzenden. Op donderdag 8 oktober werden we door honderden vluchtelingen overvallen en daarbij zeer vele armen. In de openbare school werden er toen een 300-tal onder dak gebracht. De straten liepen vol. Ook vele Belgische soldaten werden geïnterneerd. Het was dien dag met zijn lugubere avond, dat de petroleumtanks van Antwerpen brandden, waarbij velen toen dachten, dat de stad in brand was geschoten. Daar er op dat ogenblik nog geen levensmiddelen in voorraad waren, moest bij particulieren worden aangeklopt. Het is een genoegen te kunnen vermelden, dat er voor alles gezorgd werd, door de ingezetenen. De 3 à 400 vluchtelingen werden 's avonds en 's morgens van alles voorzien en konden opgefrist verder gaan. Vanaf donderdag 8 oktober begint de ‘zware strijd’.

Op vrijdag 9 oktober kwamen de vluchtelingen niet meer bij honderden, maar bij duizenden. Er ontstond tegen de avond zelfs paniek op de grensgemeente Clinge-Waes. Deze werd veroorzaakt door de komst van een 500-tal Engelse marine-soldaten*, die van Dendermonde kwamen en voor Duitsers werden aangezien. Vrijdags in den namiddag kwamen deze Engelsen aan de Nederlandse grens. Zij bleven daar op Belgisch gebied tot het donker was en betraden toen het Nederlands gebied, waar zij met wapens en al langs de dorpsstraat van Clinge hun oververmoeide leden uit-

strekten op het bereidwillig aangebrachte stro. Deze Engelsen hadden aan alles behoefte, doch zij hadden geld. Met de komst dezer troepen was de verwarring, naar wij dachten, ten top gestegen en toch was het nog maar een begin. De meeste mensen hebben in die dagen niet geslapen of althans zeer weinig. De geweren der Engelsen werden in den nacht van vrijdag 9 en zaterdag 10 oktober door burgers en militairen vervoerd naar het wachtlokaal der grenswacht. Er waren veel te weinig Nederlandse militairen in den beginne - een 25 man - zodat iedereen, die wat kon presteren moest helpen bij het interneren. Hierbij was de taak zwaar voor politie en comitéleden, die echter goed samenwerkten. Ook was het werk zeer gevaarlijk, want een groot aantal der geweren waren geladen en moesten eerst ontladen worden, wat niet ieder even gemakkelijk kon doen. Zoo was de nacht van 9 op 10 oktober al even sensationeel als de vorige.

Zaterdag 11 oktober. Van in de vroege morgen rijden honderden karren voorbij, alle naar Holland. Het is een treurig gezicht. Maar nog treuriger indruk maakte het doen aantreden en doorzenden naar Hulst van dat groot getal Engelse soldaten. Het was echter maar een begin, want in het eerste achttal dagen, dat nu volgt, kwam de gehele bezetting van de vesting Antwerpen door onze gemeente, zowat een 35.000 man. Zij werden gevolgd door honderdduizenden vluchtelingen, welke door deze gemeente heentrokken en tijdelijk vertoefden. Men overdrijft niet als men het aantal vluchtelingen, dat tussen 10 en 30 oktober door onze gemeente trok op 5 à 700.000 schat. Dagen lang vertoefden er hier in wijk B met 325 huizen en huisjes meer dan 20.000 vluchtelingen. Neemt men aan, dat de drukte door de gehele gemeente even groot was - wat wel waarschijnlijk is - dan komt men tot de slotsom, dat van 11 oktober tot zowat 20 oktober elke dag 50 à 60.000 mensen in deze gemeente vertoefden, er onderdak en voeding genoten. Het waren geregeld anderen, maar het getal was er. Op de grote boerderijen waren er 1.000 en meer - plus 20 tot 80 karren en wagens, paarden en vee naar evenredigheid. Men kan zich voorstellen wat een verwarring dit gaf...

1b. Vluchtelingen in Bedum (Groningen)

Het aantal vluchtelingen in deze gemeente bedroeg oorspronkelijk 65. Op 1 Juni j.l. waren er nog twee Belgische meisjes (in dienstbetrekking) in de gemeente woonachtig.

Er bestond in deze gemeente een Comité, leden daarvan waren: de heer K. van

Sevenhoven, burgemeester, mevr. R.H. Boerma, mevr. I. Keizer, mej. A.P. Servaas en verder de dames J.C. Wiersema en R. Kok.

De werkzaamheden van dat comité bestonden hoofdzakelijk in het nagaan welke behoefte aan kleding enz. er bestond, alsmede in het onderzoeken der eventueel ingekomen klachten betreffende de voeding. Voor de vluchtelingen is uitgegeven een bedrag van f 315,221/2, welke som door de ingezetenen door collecte werd opgebracht.

Overigens is er niets voor de vluchtelingen gedaan, daar het grootste aantal bij ingezetenen was ingekwartierd, slechts een vijftiental werd onderdak verschaft in het gemeentelijk Armenhuis. Over het algemeen viel over het gedrag niet te klagen, alleen waren de vluchtelingen, volgens het oordeel veler ingezetenen teveel in cafés waarom door de burgemeester de caféhouders is verboden aan Belgen te tappen. Eind november [1914] waren op twee na allen weer vertrokken naar hun vaderland.

De Burgemeester van Bedum, K. van Sevenhoven.

1c. Hartekreet van een ‘oud-verpleegster-moeder’

Mijnheer de Redacteur,

Nog steeds schijnen troepen vluchtelingen buiten te moeten slapen, waaronder ook natuurlijk een massa zuigelingen. Melk krijgen ze niet (uitgezonderd de zuigelingen, door de moeder zelf gevoed) of te hooi en te gras. Is de melk warm, hebben ze een zuigflesch? Een zuigeling moet om de 4 of 3 uur warme melk, al of niet verdund met water: krijgen ze dit niet, dan gaan ze dood. Laten ze dan de zuigelingen uit de bosschen en van de straat halen, al of niet aan de borst. Wat helpt de borst als de stumperds in kou en regen buiten moeten zijn. Plaats voor zuigelingen is er altijd: er gaan er 5 in een waschmand, 20 op een linnentafel, 10 in één ledikant, 50 in één flinke kamer. Eén enkele loods, eenige flinke verpleegsters, een stuk of tien matrassen, twintig dekens, verder melk, water en flesschen, luiertjes, och, 't moet gaan.

Geld is er. De moeders willen hun stakkerds wel afgeven, als ze weten dat ze verzorgd worden.

Maar laat er spoedig gehandeld worden: iederen dag leest men van omgekomen zuigelingen, iedere dag verloren is te bejammeren.

Een oud-verpleegster-moeder.

1d. Voeding van vluchtelingen in Haarlem

[...] 's Morgens hielden wij zitting in Hotel Royal, Stationsplein, waar leveranciers kwamen en gaven wij bons uit; vluchtelingen liepen af en aan, en werden met raad en daad bijgestaan, 't Was altijd een drukte van belang, daar er behalve de afdeeling Voeding, ook zitting hielden de afdeelingen Huisvesting, Arbeid, Inlichtingsdienst, Algemeene zaken, Wisselbureau en de Kas. Ook zij nog medegedeeld, dat al de Comitéleden hun hulp gratis, zonder de minste vergoeding, hadden aangeboden en nog nooit de minste vergoeding hebben genoten of zouden willen genieten.

Ik werd 's morgens op het Comité bijgestaan door een jongmensch, die 's middags rond reed per fiets om alle adressen te kontroleeren.

's Morgens maakten wij de staten op hoeveel personen eten moesten hebben, boekten dit nauwkeurig in en stelden het menu vast voor den volgenden dag; daarna werden de leveranciers opgebeld, onderhandeld en besteld, waarna alles weer ingeboekt werd.

't Ging echter over groote hoeveelheden, als ik u zeg, dat in de eerste dagen voor één dag soms noodig was: 81/2 mud aardappelen en 650 éénpondsbrooden!

Om 111/2 uur gingen wij naar de Kweekschool en gaf de heer Drost ons op wat hij noodig had voor de keuken, hoeveel melk en pap hij had verbruikt, enz. Wij gaven hem de lijst van de bestelde artikelen, en dan maakte hij weer dat de vrouwen aanwezig waren om aardappelen te schillen en dat alle werkzaamheden in de keuken marcheerden; hij kontroleerde de bestellingen en gaf bons om bij de rekening over te leggen. Om 12 uur kwamen de menschen uit de stad eten halen, 't Eten werd gegeven tusschen 12 en 121/2; wie na dien tijd nog kwam, vond de deur beslist gesloten. Deze tijd hadden wij echter wel noodig, daar er voor ongeveer 300 personen werd gehaald.

Dan kwamen er 2 mannen uit de Kweekschool eten halen voor de vrouwen en meisjes, die bedienden. Deze aten vooraf en hadden ook daarvoor 1 uur tijd. Om 12 luidde de bel en moest iedereen in de Kweekschool (280 à 300 inwoners) zich naar de eetzaal begeven en aan tafel zitten in de groote zaal.

De dames-comité-leden, 4 in getal, posteerden zich ieder in een hoek naast een tafel, en er werden 4 ketels binnen gedragen. Iedere dame kreeg 2 meisjes ter assistentie. De chef van de Kweekschool stond dan met het horloge in de hand en blies klokslag 1 uur op zijn fluitje. Alles was dan doodstil; de hoeden en petten gingen af er werd gebeden. Weer werd gefloten en dan kwamen de meisjes binnen met stapels borden, die zij bij de dames naast de ketels neerzetten. Vorken of lepels, naar gelang gestampte pot of soep werden uitgedeeld, en ieder kreeg een bord met spijs opgeschept. Was het op, zoo kregen zij een 2e bord, totdat zij voldoende hadden. Enkele jonge mannen waren de maatstaf; als die genoeg hadden, moesten de anderen ook wel voldoende gespijzigd zijn, want zulk eten was nog nooit vertoond. Tien à twaalf borden erwtensoep waren geen zeldzaamheid! Waren allen verzadigd, dan

werd er weer gefloten, gebeden, gefloten, en moest iedereen de eetzaal verlaten. De borden, lepels en vorken werden afgewasschen door vrouwen op lijsten aangewezen.

Om 2 uur kwam dan de wagen van de bakkerij met 600 à 700 brooden. Deze werden op rekken in platen van 25 stuks door Belgen binnen gebracht in de voedingskamer, naast de eetzaal gelegen.

Om 21/2 kwamen vrouwen om het brood te snijden en te smeeren, bijgestaan door enkele uit de Kweekschool. De kok was in dien tijd bezig koffie te zetten (450 à 600 liter) en kookte de melk.

De brooden van één pond moesten in 6 sneeden gesneden worden en werden daarna weer flink met boter besmeerd, 't Brood was tarwebrood, en wit brood voor hen die 't andere niet verdragen konden, echter alleen op advies van een dokter. Ook werd melk op advies van den dokter verstrekt. Om 5 uur kwamen de menschen uit de stad brood halen en stonden wij met drieën uit te deelen: - 1. het brood; 2. noteerde, en één de koffie, melk en pap. Dit duurde tot halfzes.

Ieder kreeg per persoon 6 sneden (ook wel eens meer), en dit was voor 2 keer, 's avonds en voor den volgenden dag 's morgens, benevens koffie.

Om 6 uur werd weer gebeld in de Kweekschool, gefloten enz. en kregen de menschen brood en koffie. Dit herhaalde zich ook 's morgens om 8 uur.

Wie niet op tijd in de eetzaal was, kreeg geen eten.

Onder zoo veel menschen uit allerlei elementen bestaande, moest orde heersenen.

Dames waren bij de uitdeeling van brood altijd aanwezig en zorgden ook voor de uitdeeling van melk en 't vullen van de fleschjes voor de zuigelingen.

Zoo men ziet, ging alles als een groote machine. Laat ik u nu eens een menu van een week opgeven:

1. Snij-, witteboonen en aardappelen, met vleesch (1 ons per persoon); 2. Rijstsoep; 3.Hutspot; 4. Erwtensoep; 5. Aardappelen met savoie kool; 6. Bruine boonensoep; 7. Aardappelen met roode kool.

Iederen dag een ander menu. De hoeveelheden voor één dag waren bijv. voor de snij- en witte boonen: 8 mud aardappelen, 22 kop witte boonen, 60 pond snijboonen, 20 pond reuzel en 15 pond vet, en 600 ossenlapjes à 1 ons. De kosten per dag en per hoofd, doorsnee, alles inbegrepen ook brood en koffie, melk, pap, vuur enz. bedroegen 18-22 cts.

Dit ging zoo door, tot wij op 31 December de Kweekschool ontruimden. Vele vluchtelingen waren vertrokken*, en het restant werd ingekwartierd in een perceel [aan de] Nassaulaan. Hier waren zij nog met 60 personen. Vele werden echter onder gebracht in partikuliere huizen.

Ik gaf op 1 Januari 1915 nog 400 personen eten.

Mijn keuken werd opgebouwd op de binnenplaats van het gebouw de ‘Gouden Leeuw’. Wij namen de ketels uit de Kweekschool mee. Alles ging zoo door. De Hol-

landsche kok werd vervangen door een Belgischen bijkok en er werkte daar uitsluitend Belgisch personeel.

Op 1 Mei nu is de keuken weer verplaatst naar de Balistraat 9 te Schoten, en daar wonen ook die menschen, die of door ziekte of door te hoogen ouderdom niet naar een kamp kunnen worden gezonden. Ik laat nu nog koken voor 29 personen, waarvan 16 in de Balistraat wonen en 13 in nog 4 perceelen, terwijl ik 43 brood en koffie geef.

Alleen ben ik overgebleven en vertegenwoordig ik nu de geheele Voedingskommissie. Veel is er niet meer te doen, doch ik wil mijn werk van het begin tot einde volbrengen.

Eindnoten:

* Engelse marine-soldaten: het ging hier om de voorhoede van de in totaal 1500 Britse militairen die naar Nederland vluchtten, toen zij na de belegering van Antwerpen niet meer terugkonden naar Gent; uiteindelijk kwamen zij terecht in een interneringskamp te Groningen (zie ook hieronder, bij tekst 4 b).
* vertrokken: na verloop van tijd vertrokken de vluchtelingen naar de grote opvangkampen in Zeist en Harderwijk, met uitzondering van enkele zieken en bejaarden.

2. Henri van Booven: uit *De Scheiding*

Over het verblijf van de Belgische militairen die tijdens de Eerste Wereldoorlog geïnterneerd waren in de kampen te Zeist en Harderwijk, is ook in een literaire vorm geschreven. Een voorbeeld daarvan is de roman *De scheiding* (1919) van de vroeger veelgelezen journalist en romancier Henri van Booven (1877-1964), ‘Geschreven in oorlogstijd, October 1914 - Mei 1919’. Het boek vertoont verschillende eigenaardigheden van het naturalisme, zoals de rol van het noodlot en het geloof in een temperamentenleer. Op de voorgrond staat een liefdesdrama, waarin de Eerste Wereldoorlog een grote rol speelt.

Twee Nederlandse studenten, Marius Renesse en Miel Vervoort, verblijven voor hun studie een tijdje in België en maken dan ook kennis met Vincent Lemair en diens vrouw Louise. Marius en Louise voelen zich tot elkaar aangetrokken, maar daar blijft het voorlopig bij. Aan het begin van de oorlog reizen Marius en zijn vriend opnieuw door België. Daar maken zij dramatische gebeurtenissen mee, met name in Leuven. Dan blijkt dat Louise als verpleegster in Antwerpen is gaan werken en het bericht heeft gekregen dat haar man als officier is gesneuveld. Marius en Louise voelen zich opnieuw tot elkaar aangetrokken en besluiten samen in Nederland te gaan wonen. Zij trouwen, maar Louise kan Vincent niet vergeten, ook omdat hij een strijdbaar iemand was, in tegenstelling tot de meer bedachtzame en pacifistisch ingestelde Marius. Om Louise wat afleiding

te geven, maakt Marius af en toe samen met haar tochtjes. In het slothoofdstuk komen ze ook een keer in Harderwijk en volgt de ontknoping.

Het kamp van Harderwijk, een kleine stad, met zijn goed onderhouden straten, werkplaatsen, zijn schouwburg, kiosken, cantines, tuinen, zijn hospitalen, bakkerijen, keukens, lag in een geweldige hitte van zon, toen zij er door een jong reserveofficier werden rondgeleid. Het trof hen hoe welverzorgd alles er uitzag, en Louise, die door het leven vol afleiding van reizen en nieuwe dingen zien, thans vroolijk ge-

stemd werd, wijl zij zich te midden van landgenooten bevond na zoovele jaren van scheiding, vraagde haren geleider allerlei en zij scheen overal belang in te stellen. Langen tijd bleef zij in de zalen der houtbewerkers, de werkplaatsen der klompenmakers, metaaldraaiers, de cantine en de keuken. Toen zij alles gezien hadden en vermoeid en hongerig waren geworden van het uren lange ronddrentelen in het zonlaaiende kamp, vraagde Marius den jongen officier of in de groote restauratie zijner collega's ook bezoekers werden toegelaten. Toen deze bevestigend antwoordde, besloot Marius in die zaal het noenmaal te nemen, en hij noodde den jongen officier bij hen aan tafel.

Dit was een voorkomend en beschaafd man, een jonge advocaat reeds van af het begin der mobilisatie in dienst. Hij was geestig en vermaakte Marius en Louise met zijn geschiedenissen en anecdoten uit het kamp, en hij sprak over het lange afwezig zijn uit zijne zaken met een eigenaardigen, aanstekeligen galgenhumor.

Zij gingen eindelijk heen en namen afscheid van hun geleider, die de adjudant was van den plaatsvervangenden kamp-commandant, bij wien zij nog een bezoek brachten om hem te bedanken. Toen zij terugwandelden naar hun hotel te Harderwijk langs de velden, waar de tuinbouwende geïnterneerden druk over hun arbeid gebukt stonden in de heete velden, vond Marius Louise's gelaat verhelderd, en zij sprak ondanks haar vermoeidheid aangaande al wat zij hadden gezien, zoodat hij verheugd was over de uitkomst en de gevolgen hunner reize.

Verscheidene geïnterneerden, waaronder ook officieren, die zij op hun weg ontmoetten, keerden van uit de stad naar het kamp terug. Op het oogenblik dat zij nabij den grooten weg waren gekomen, die de spoorbaan kruist omtrent het station en zij weldra den hoek zouden omgaan, zagen zij daar een officier verschijnen, wiens gestalte zij beiden tegelijk meenden te herkennen. Nog een tiental schreden en hij zou voorbijgaan. Doch reeds zag Marius hoe Louise plotseling sneller al sneller van hem wegtrad in de richting van den officier. Nu ijlde zij dezen met luide, wilde uitroepen tegemoet, zoodat zij een oogwenk zich plaatste tusschen hem en Marius.

Dan, en het was Marius alsof het bloed hem in zijn lijf verkilde, alsof zijn geheele wezen verstijfde, of verschrompelde van plotseling afgrijzen, van vertwijfeling en ontzetting, zag hij hoe Louise zich als een waanzinnige in de wijd geheven en de uitgebreide armen van den man voor hem knellen liet, terwijl zij snikte en misbaarde tegen dien man aan, die gelijk een spooksel doodsbleek daar stond met afgevallen kepi. Het was een uit het graf herrezene, een doode, die een levende vrouw, zijn snikkende vrouw, zijn Louise zwijgend omhelsde en in de oogen staarde: het spooksel van Vincent Lemair. Neen, groote God, het was geen spooksel, het wás Vincent Lemair...

In ijzige zelfbeheersching trad hij nu op die beiden toe; hij raakte Louise aan, die hem in het geheel niet scheen te bemerken, maar die hij zag in een overgave van weerzin tegen dien ander gedrukt, een zelfvergeten, waanzinnige overgegevenheid, die hem walgen deed. Want hij stond daar thans gelijk een indringer nabij een we-

zen, waarvan het oneigene seconde na seconde toenam, omdat het volmaakt van hem afgewend dat andere wezen in zich scheen op te nemen, dat fantoom. En nu donderde de vernedering ook op hem neer in de plotselinge overtuiging, dat hij nimmer was geweest voor die vrouw wat hij jaren gewaand had voor haar te zijn. Dat spooksel had zij blijvend aangebeden.

Nu waren op eenmaal ook al zijn driften, nu was heel een woeste ijverzucht in hem opgelaaid als een vuur, en hij riep, terwijl hij haar als in kramp verstijfde armen van den ander zocht los te maken:

'Louise! Louise!' maar hij herkende zijn eigen stem niet, die geheel ontzet scheen van wanhoop.

Lemair deed alsof hij hem niet zag, niet eens opmerkte. Nog eens riep Marius zijn vrouw, en nu zag hij hoe zij hem een gelaat toekeerde, zóó volmaakt veranderd, zóó vreeslijk bewogen en verwrongen, dat hij als geslagen achteruit trad. En hij hoorde haar roepen, gillen, neen, het was krijschen dat Louise deed:

'Ga weg! Ga weg! Hier is Vincent! Hier is Vincent! Dit is mijn man! Ik wil je niet meer zien!' En hij zag hoe haar lichaam in het dunne witte kleed zich opnieuw wrong tegen dien man aan in den waanzin van het wederzien, van dit noodlottige hervinden. En dan wist hij alleen nog maar hoe hij vol afgrijzen en van bitteren wrok en haat vervuld, zich een weg baande tusschen een groep menschen door, die wat daar op straat gebeurde al reeds aanstaarden, en hoe hij als een geslagene geheel en al vertwijfeld wegliep in de richting van Harderwijk, in de vlammende hitte van een dolle woede, een woeste razernij, die scheen toe te nemen, naarmate hij zich van die beiden verwijderde. Wat ging het hem aan, hem, het weggeworpen vuil, het nietswaardige, wat ging het hem aan wat daar achter hem nog gebeurde op straat? Er was iets weggerukt uit zijn hart door die beiden, door die twee hereenigden, die beiden nu als spooksels voor hem waren geworden en hij stond weder volmaakt eenzaam, verlaten. In dolzinnige drift stapte hij voort en hij sloeg geen acht op de dingen rond zich heen. Eerst in zijn hotel begon hij wat tot kalmte te komen, en ving hij nu ook aan na te denken waarom hij niet nog een poging had gedaan om althans dit rampzalige, vijandige afscheid af te voeren van de straat. Daar dichtbij was een hotel geweest: hadden zij daar niet kunnen spreken, samen overleggen? En toch, wat had hij bij alle overleg kunnen winnen? Niets, niets! Het einde zou voor hem volmaakt hetzelfde zijn geweest: de scheiding. Had trouwens een hunner bij dit verschrikkelijke gebeuren wel met een zweem van overleg of koele overwogenheid kunnen handelen? Op ieder hunner was het met plotselinge, volle zwaarte neergebeukt, en het had hen met waanzin geslagen. Zijn eenige gedachte was thans, zoo snel mogelijk naar huis te gaan, zijn werk te hervatten.

Maar nog dien avond kwam de vreeselijke reactie, na een wandeling door de schemering van het strand, een eenzame dooltocht met een lang staren op de huizenlijn, de boomen van het stadje waar de roode gloed van de ondergaande zon blonk in de vensters.

En dan alleen op zijn kamer, zijn als gebroken ineenzinken op de knieën voor zijn bed, zijn eenzaam uitgesnikt verdriet...

Na de eerste rampzalige maanden dezer plotselinge losscheuring, dat onophoudelijk moeten denken aan de vrouw, die een groot deel van zijn leven zooveel vervuld had, begon Marius zijn lot gelaten te dragen; zijn overwegingen waren koeler geworden en zij kwamen in hoofdzaak hierop neer, dat hij nu inzag waarom zijn huwelijk met Louise niet anders dan noodlottig had kunnen eindigen. En dan dacht hij niet zoozeer aan de verschillen in hun beider aard en aanleg, hun ras, hunne wijze van denken en handelen, ál hunne wijzen van handelen. Hij begreep nu waarom Louise hem altijd met zulk een spotachtigen blik van half verholen minachting aangehoord had, wanneer hij haar trachtte te doen begrijpen waarom oorlogen in de beschaafde wereld langzamerhand tot de onmogelijkheden zouden gaan behooren: waarom zij eens als in woede was opgevlogen, fel beleedigd blijkbaar, toen hij tegenover haar volhield, dat alle krijgsgevangenen recht hadden op menschwaardige behandeling. Neen, had zij geschreeuwd, 'die boches'[*] hebben daarop geen recht: dat zijn geen menschen, dat zijn duivels, zij hebben geen enkele groot-menschelijke eigenschap; als wij overwonnen hebben, moeten wij als overwinnaars het volste recht houden, hen desnoods nog jaren lang als slaven te laten zwoegen om te herstellen wat zij in ons land vernielden!'

Was zij niet een Belgische, die in haar diepste binnen rouwde om haar land en om haar geknechte landgenooten, die in dat diepst geheim durend gerouwd had om Vincent? Hij, als Hollander, zou nooit kunnen voelen en denken als zij: hij oordeelde als een man van het Noorden te verstandelijk vergeleken bij haar, die als intuïtieve en spontane zuidelijke vrouw, weduwe nog wel van een Belgisch officier, hartstochtelijk en fanatiek den overweldiger haten kon, oneindig feller dan hij ooit afkeer van den Duitscher in het veroverde België had gehad.

Neen, bij zijn aard en aanleg was er in zijn ziel geen plaats geweest voor fanatisme en het was in zijn leven iets noodlottigs geweest, zijn liefde, zijn genegenheid voor Vlaanderen, voor België. Miel Vervoort was óók sterker geweest dan hij. Miel had de consequenties van die genegenheid aanvaard: die had niet als hij op een afstand van deze ontzettende wereldramp, van al dit heroïsche gebeuren stilgestaan en ga geslagen: die had niet als alle Hollanders in vernedering geduld, in ergernissen geleefd om de willekeur der grooten: die had zijn Hollandsche eigenbelang met een kordaten ruk omvergesmeten, overtuigd als hij er van was, dat hij, al was hij dan neutrale, de kracht moest hebben zijn gaven te schenken aan de zaak der Franschen, der verbondenen, die hij meende dat de rechtvaardigste was. Miel was een krachtig man geweest en hij was het gebleven, *omdat hij had partij kunnen kiezen uit overtuiging*.

Maar waar hij in aanraking geweest was met de dingen, de menschen, de gebeurtenissen van den grooten oorlog, daar had hij voortdurend gefaald. Hij begreep nu, hij was nu eerst volmaakt er van overtuigd, dat hij gedoemd was uitsluitend dát te

ontwikkelen wat lag: in zijn aard, zijn aanleg en in zijn karakter. Aanvankelijk kon hij geen berusting vinden bij die overtuiging; doch hoe meer hij er over nadacht, hoe meer hij geneigd was eindelijk in die richting te blijven gaan, vastberaden, stug en hardnekkiger dan hij het ooit gedaan had. Zoo trachtte Marius te vergeten.

Maar hij leed toch om de scheiding van Louise, waarvan hij niets meer had gehoord, die hij niet meer had teruggezien.

Eindnoten:

* boches: moffen.

3. E. van Lidth de Jeude: De geïnterneerde

In dit korte verhaal wordt de problematiek rond de ontvluchtingspogingen van geïnterneerde officieren geschilderd. In dit geval betreft het een Belgische officier, maar moeilijkheden deden zich ook voor bij de Britse en Duitse officieren. Het verhaal verscheen op 28 oktober 1916 in het tijdschrift *Buiten, Geïllustreerd Weekblad aan het Buitenleven gewijd*. De auteur is vermoedelijk dezelfde als de romancier Everardus Johannes van Lidth de Jeude (1890-1932), die o.m. ook *De genoegens van tafel en glas* (1929) en *De vreemde erfenis. Roman uit de krantenwereld* (1929) schreef.

Het was een Zaterdagmiddag in Februari. De klok van het dorp had ver weg zijn vijf slagen de luchten in gegalmd. Het was bladstil, in het westen daalde de zon in rooden brand achter wat grijze wolkenbanken en zóó stil stond alles in het landschap dat men meenen mocht de zon te zien dalen.

Majoor Boedaert, bevelvoerder van het fort Werkerschans*, als interneeringskamp ingericht, ging met verlof.

Majoor Boedaert had in een plotselinge gril verkozen ditmaal in politiek* zijn verlofdagen door te brengen.

Dus wandelde er een reeds grijzend heer, zeer verzorgd gekleed, met een lintje in het knoopsgat over de bruggen en door de poorten van het fort Werkerschans en werd eerbiedig gegroet door zijn soldaten. Hij had zich nog eens bekeken in den spiegel van zijn ontvangkamer en was voldaan. Zonder verwaandheid had hij gedacht: een gentleman.

Een coquet groen deukhoedje droeg hij, net zoo schuin dat het nog niet poenig, doch reeds zwierig was. Glanzige lakschoenen met zwart laken Absatz* verborgen zijn nette, kleine voeten. Zijn ronde, gepolijste nagels had hij nog even gepolitoerd aan de zeemleeren handschoenen, alvorens de kamer te verlaten. Links had hij gekeken naar den langen donkeren tunnel in den wal, die de loodsen der geïnterneerde officieren omringde en hij zag met welgevallen de zware, houten deuren die op zijn initiatief vernieuwd waren. De wacht voor die poort ging in de houding staan, en

toen de majoor door de tweede poort ging was ook daar een wacht en tenslotte stond op de breede brug over den vestinggracht de derde. Al die wachten gaven hem

het aangename, ofschoon onbewuste, gevoel van herwonnen vrijheid, toen hij eenmaal buiten stond.

Hij dacht bij zichzelf: ze zitten goed achter slot, en die gedachte deed hem goed.

Majoor Boedaert was geen wreed man, integendeel; maar twee officieren, die erin geslaagd waren eenige maanden tevoren te ontvluchten, hadden hem een zoodanige reprimande bezorgd, dat hij alle maatregelen van bewaking tot het uiterste verscherpt had.

Terwijl hij langzaam voortwandelde over den weg buitenom den fortwal heen, en zijn eigen vrijheid op dien kalmen Februariavond zoo sterk waardeerde, kroop er wel weer het menschelijke gevoel van medelijden, dat ten slotte iedere bewaker voor zijn gevangene krijgen moet, in hem omhoog.

Maar, dacht hij, betrekkelijk gesproken hebben zij het goed. Hij had een cantine voor hen laten bouwen, en een biljartkamer, en een leeszaal en badkamers. Dan konden ze met elkaar spreken, kaarten, wandelen. Want zoolang het licht was had hij hun verlof gegeven rond te stappen op het middenplein van het fort. En dus hadden zij het betrekkelijk goed.

Zoo voortwandelend was hij verborgen voor het fort door een rij van laag geboomte, dat aan den waterkant groeide. Hij stond juist een wijle stil om zijn jas dicht te knoopen (want nu de zon daalde, werd het kil) toen hij een zachten plomp aan de overzijde van de gracht meende te hooren. De majoor bleef staan en tuurde voorzichtig door het dichte maar bladerlooze net van takken en twijgen, dat hem verborg. En inderdaad zag hij daar een naakte mannengestalte, die zich zoo geluidloos mogelijk in het water liet glijden.

Majoor Boedaert voelde het bloed in zware golven naar zijn hoofd stroomen, zijn wangen gloeiden van verontwaardiging. Toen werd hij weer kalmer en vooral: hij was voldaan.

- Een vluchteling, verdomd, zoo'n rakker, maar ik heb 'm fijn gesnapt. Vijf minuten vroeger of vijf minuten later had ik maar met verlof moeten gaan en de schooier was ontsnapt. Maar nou is ie d'erbij, fijn d'erbij. Hoe zal ik hem inrekenen. Moet ik een patrouille aanroepen of fluiten. Nee, ik zal 't zelf doen (en de majoor tastte bij deze overpeinzing naar zijn achterzak, waarin een revolver zat). Ik zal me nu nog niet laten zien, maar als ie vlak bij den kant gekomen is stap ik te voorschijn en roep hem aan en richt m'n revolver op hem. Daar zal ik dan staan als de wrekende gerechtigheid...

Maar toen de majoor zoo dacht aan die mooie apotheose van de gerechtigheid, begon hij ietwat verlegen aan zijn knevel te draaien Tja, zie je, gerechtigheid, daar had 'et om de waarheid te zeggen bliksems weinig mee te maken, bliksems weinig....

En intusschen zwom de gevangene zoo snel en zoo geruischloos mogelijk door. Hij droeg een pakje met zijn tanden, zoodat de majoor hem nog niet herkende, ofschoon hij ingespannen keek.

- Zoo'n rakker, die daar, op god weet welke manier, aan de waakzaamheid van de schildwachten ontsnapt was; maar hij zou ze vinden die lummels (de majoor wond zich weer op), hij zou ze vinden; als deze kerel ontsnapt was, zou hij, Boedaert, een schrobbeering gekregen hebben, die niet malsch was, en dat voor zoo'n kwibus die genoeg had van het gevangen zitten...

Maar terwijl de majoor nog nadacht over dat gevangen zitten, kwam onwillekeurig het gevoel weer over hem, dat zijn eigen vrijheid hem bezorgd had, toen hij zoo juist de Werkenschans verliet als gedistingeerd en ambteloos burger.

- Het is een mensch, dacht hij, een arm, verlangend mensch, hij verlangt naar zijn land, naar zijn vrouw en kinderen misschien..., misschien verlangt ie er zelfs naar om weer aan het front te komen, om weer te vechten.

En een zachte stem in majoor's binnenste onder de correcte, dichtgeknoopte jas, scheen te zeggen:

- Laat 'm vluchten, Boedaert, het is een mensch als jij, geen misdadiger, een gevangene door toeval, een ongelukkig slachtoffer van het noodlot...

Maar de zwemmer had nu de kant van de vestinggracht bereikt. Hij trachtte ineens zich erop te heffen, doch die inspanning was na de vermoeienis van het snelle zwemmen schijnbaar te veel, tenminste hij rolde terug in het water. En na den zachten plomp, die dat veroorzaakte, bleef hij eenige minuten angstig om zich heen zien of niemand het gehoord had. Maar op het fort bleef alles rustig en dus heesch hij zich nu op den wal en begon snel het pakje te ontvouwen. Boedaert had hem nu herkend: het was een kleine magere, piepjonge, Belgische luitenant, een zwak en stil kereltje. En de majoor bedacht in een vlaag van medelijden hoe dikwijls dat ventje dien winter ziek was geweest: dat koude bad zou hem geen goed doen. En ook bedacht hij zich hoe hij zelf extra versterkende middelen voortdurend aan het nietige mannetje had doen verstrekken om hem een beetje aan te sterken...

Maar, wat donder, die versterkende middelen, die hij gegeven had, die benutte die zwakke nu, logisch geredeneerd, om den majoor zelven een loer te draaien door te ontvluchten. Ineens zag hij weer de scène van het onderhoud vóór zich met den generaal, dat noodwendig op deze ontvluchting moest volgen en toen werd de majoor weer zoo rood-kwaad, dat ie bruusk een paar stappen naar voren deed... en... weer angstig en zoo stil mogelijk zijn passen inhield.

Want de kleine gevangene was, voor hij zich aan ging kleeden, op de knieën gevallen in het gras en lag daar nu naakt en wit, beschenen door de allerlaatste gangen van de zon, en bad. Majoor Boedaert kon niet veronderstellen wat hij bad. En misschien wist hij het zelve niet eens. Of hij dankte voor zijn tot zoover geslaagde vlucht of smeekte om hulp voor zijn verdere ontsnapping, majoor Boedaert zou het niet hebben durven zeggen, maar hij was heel geroerd. Het arme kereltje, dat daar lag te bidden, meende zelf dat hij God aanriep, maar majoor Boedaert was, en misschien niet ten onrechte, van meening dat hij op dit moment, meer directen invloed op het slagen van de vlucht had, dan onze Lieve Heer.

Hij voelde zich grooter en beter worden, toen hij vast, maar dan ook vast besloot om hem te laten ontsnappen. En hij werd bijna ongeduldig, toen het naakte figuurtje nog langer in het gras geknield bleef liggen.

Hij wilde nu teruggaan naar het fort en zeggen, dat hij iets vergeten had en dan met een lateren trein naar de hoofdstad gaan en dus telaat aan het vriendendiner verschijnen. Ja, majoor Boedaert was stellig besloten deze goede daad te volvoeren. En de kleine Belg zou ontvluchten, en bij vrouw en kinderen terug keeren en een gelukkig mensch zijn. En nooit zou hij weten, dat het alleen van den majoor had afgehangen, of hij was weer opgeborgen en nog strenger bewaakt. Later, na het einde van den oorlog, kon de majoor hem misschien eens een brief schrijven om te zeggen, dat hij zijn vlucht had gadegeslagen, want majoor Boedaert was ook maar een mensch met al zijn kleine ijdelheden, en hij vond het toch wel jammer dat zoo'n goede daad zoo geheel voor de wereld verloren zou gaan.

En terwijl de majoor nog zoo voortmijmerde als een goedhartig, oud heer dat kan doen in den schemer van een zachten Februaridag, zei een harde stem, de stem van een korporaal van de patrouille, naast hem:

- Als de majoor goedvindt, za'-me-n'em eerst twallet late maken, en dan inpikke, nietwaar jongens?

Dit laatste tegen de soldaten van de patrouille. De jongens grijnsden en de majoor rilde even. Maar dien avond was hij op tijd aan het vriendendiner.

Eindnoten:

* Werkerschans: verwijzing naar het fort De Wierickerschans bij Bodegraven; volgens Evelyn de Roodts studie *Oorlogskasten* hebben daar echter wél Duitse en Britse officieren gezeten, maar geen Belgische; bij de Britten ging het om een groep die, in overeenstemming met het standpunt van hun regering, níet op hun erewoord had willen beloven niet te zullen ontsnappen; toen zij eind 1915 wél hun erewoord mochten geven, kregen ook zij de gebruikelijke bewegingsvrijheid.
* in politiek: in burgerkleding.
* Absatz: hak.

4. De Britse militairen in de schijnwerpers

Veel aandacht in Nederland trokken de geïnterneerde Britse militairen van de land- en zeemacht, zoals kan blijken uit de volgende twee stukjes. Het eerste, geschreven door een zekere ARI (= ?), verscheen in *De (Groene) Amsterdammer* van 6 april 1918 en vertelt op een ironische manier over de invloed van de Engelse militairen op het Haagse uitgaansleven. Het tweede is een niet ondertekend verslag uit de *Provinciaal Geldersche en Nijmeegsche Courant* van 13/14 februari 1916, en handelt over het optreden van ‘The Timbertown Follies’. Dat variétégezelschap was opgericht door de Britten die in het zgn. Engelse Kamp te Groningen waren geïnterneerd, en ging later in het gehele land met veel succes voorstellingen geven.

4a. ARI [= ?]: Onze Tommies

Gelijk het werk van een Engelschen trainer, die voor eenigen tijd wordt geëngageerd door een golf-, cricket-, tennis- of footballclub, de spelkwaliteit van de leden dezer club aanmerkelijk verbetert door het persoonlijk voorbeeld, zoo heeft zich in zeer korten tijd de high-life, de society, die al eenige jaren zich in Den Haag naar Engelschen trant ontwikkelde, aanmerkelijk geperfectioneerd, tijdens het nog zoo korte verblijf der Engelsche geïnterneerden.*

Den Haag had behoefte aan deze finishing touch.

Met voldoening constateerde de *Haagsche Post* reeds, dat de korte Engelsche pijp, hoe langer hoe meer in zwang komt.

En het is niet alleen de korte Engelsche pijp, ook het gele dunne wandelstokje, zooals dat door den Engelschen geïnterneerden officier onder den arm gedragen wordt, wint veld.

Het aantal beef-tea's* is aanmerkelijk uitgebreid. We treffen ze thans aan in drie hotels. Bovendien hebben we reeds vier American bars, die nog whisky schenken. Al deze gelegenheden zijn voorzien van Hongaarsche muzikanten, die rag-times spelen, en alle worden zeer druk gefrequenteerd door 'the smart interned officer'. Het khaki geeft er meer toon en cachet, dan vroeger het gewaagde décolleté eener voyante demimondaine.

U de schoonheid van den Engelschman te beschrijven, is een overbodige taak, ook een taak, waartegen het Haagsche freuletje beter opgewassen is dan ik.

Hij is slank en elegant, simply 'smart'. Alleen wil ik u slechts beschrijven het goede voorbeeld dat hij ons Hagenaars geeft.

Hij bezoekt het theater. Met smaak, met stijl, en met geduld bezoekt hij het theater. Geen woord verstaat hij van Emants' *Domheidsmacht** of van *Monsieur le Directeur**.

Maar hij zit in de loge van het Verkadezaaltje, zelfvoldaan, zonder dat ook maar één trek van zijn stoïcijnsch gelaat nieuwsgierigheid of belangstelling voor het tooneelstuk verraadt, of verveling of ergernis over het feit, dat elk woord, dat op het tooneel gesproken wordt, hem vreemd is.

Als een levende decoratie vervult hij zijn mondainen plicht op de duurste plaats in den schouwburg. Maar naast hem zit een zeer bekoorlijke verschijning, een bescheiden, mooi meisje, dat de blanke huid harer armen en de mooie vormen ervan vertoont door een mouwtje van zwarte tulle*, en van haar boezem zooveel laat zien, als de uiterste grens der decentie veroorlooft. Haar mondaine lach geeft cachet aan zijn stijlvol bezoek.

Zooals in den schouwburg, is de Engelsche officier, waar men hem ziet, steeds vergezeld door een mooi gekleede vrouw. En deze mooi gekleede vrouwen hebben we vóór hun komst nog niet opgemerkt in onze residentie.

Zijn ze overgekomen uit Engeland?

Neen.

Ze bevonden zich reeds hier, maar ze zijn gereleveerd door de Engelsche officieren. Ze zijn uit hare schuilhoeken te voorschijn gehaald en door haar illustre gezelschap overtogen met een waas, een sfeer van ‘smartness’. Ze hebben een betoovering ondergaan, haar ‘spelkwaliteit’ is plotseling verbeterd door den Engelschen trainer.

De Engelsche officieren hebben ze ontdekt in eenvoudige bloesjes, met zwarte schortjes en een schaar aan een zwart lint in onze groote magazijnen. Ze zijn de in tulle gehulde winkeljuffertjes van Gerzon en de Bonneterie*, die met bepoederde snoetjes en gepolijste nagels de decortjes van onze decoratieve Tommies geworden zijn.

Don 't say shocking.

4b. TheTimbertown Follies

Dinsdagavond om 8 uur heeft in de groote zaal der ‘Vereeniging’ de reeds aangekondigde voorstelling plaats van ‘The Timbertown Follies’, het variété-gezelschap, gevormd door de te Groningen geïnterneerde Engelsche militairen. Het zijn zonen van eene natie, met welke we in vrede leven, die, door de oorlogsomstandigheden in Nederland gedwongen gastvrijheid genieten. Hun lot is verre van benijdenswaardig, want waar van den oorlog nog het einde niet is te overzien - is ook het einde van die ‘gastvrijheid’ nog verre van nabij. Dat zij zich daarom het leven wat minder vervelend trachten te maken dan het in een interneeringskamp wezen moet, ligt voor de hand en met belangstelling is hun poging om in Nederland iets van de Engelsche variété-kunst te doen zien overal begroet. Aanvankelijk richtten zij hun variété-gezelschap op om wat vroolijkheid te brengen in het kamp en toen dadelijk het optreden van de Follies in Groningens houten voorstad - door de Engelsche zeesoldaten Timbertown* gedoopt - met succes werd bekroond en eenige genoodigden, onder wie vertegenwoordigers der Groningsche pers, aandrongen op voorstellingen, welke voor het publiek toegankelijk zouden zijn, gaven Fred Penley en de zijnen gehoor aan die roepstem. Niet weinig aangemoedigd door de loftuitingen der Groningsche

pers en den spontanen bijval in de volle schouwburgzaal, zijn zij voortgegaan met het geven van openbare voorstellingen, veelal ten bate van liefdadigheidsinstellingen. Herhaaldelijk kwamen er aanvragen uit de groote steden van Holland, om aldaar op te treden en waar zij verschenen hadden zij uitbundig succes.

Naar het programma te oordelen is hunne voorstelling op dezelfde wijze ingericht als in de groote Engelsche variété's, die elke bezoeker van Londen kent en die zeker de beste en meest amusante van de geheele wereld zijn. ‘Song and dance’ spelen daarbij de hoofdrol. Het programma bevat nagenoeg alle Londensche succesliedjes van den laatsten tijd voor solo en koor en er zijn uitnemende stemmen onder het gezelschap. Doch behalve dat wordt er groote afwisseling geboden, o.a. door een goochelaar, door een sneltekenaar enz. enz. In een uitvoerig Tekstboekje zijn alle liedjes, die gezongen worden, opgenomen. Een ieder kan ze dus gemakkelijk volgen. Decor en costumes zijn uiterst verzorgd - in één woord we krijgen Dinsdag eene origineele vertooning te zien, zooals er hier nog nimmer een gegeven werd. En dat voor een uiterst matige entrée-prijs!

Wat verder de voorstelling nog bijzonder aantrekkelijk maakt is het feit, dat de netto-opbrengst komt ten bate van de slachtoffers van den Watersnood*. Een comité van dames en heeren heeft de leiding van dezen avond op zich genomen en verschillende voorbereidingen getroffen om het verblijf in de zalen der ‘Vereeniging’ zoo aantrekkelijk mogelijk te maken. Wij mogen niet uit de school klappen, doch kunnen hier wel meedeelen, dat na de voorstelling nog gelegenheid zal worden gegeven een dansje te maken en dat er o.a. een champagne-bar zal worden ingericht.

Eindnoten:

* Engelsche geïnterneerden: het gaat hier om Britse krijgsgevangenen die afkomstig waren uit Duitsland en als gevolg van een internationaal uitwisselingsprogramma o.m. in Den Haag terecht waren gekomen.
* beef tea's: het lijkt hier te gaan om plaatsen waar men toen typisch Engelse consumpties kon krijgen zoals beef tea = bouillon.
* Emants: Marcellus Emants was een bekende Nederlands roman- en toneelschrijver.
* *Monsieur le Directeur*, vertaald blijspel.
* tulle: meestal gespeld als *tule* = een fijn, doorschijnend weefsel.
* Gerzon en de Bonneterie: bekende modehuizen.
* Timbertown: de geïnterneerde, uit België gevluchte Britten noemden hun kamp zelf ‘Timbertown’, omdat de barakken van houten planken waren gemaakt; in de volksmond kreeg het Interneringsdepot Groningen de naam ‘Engelse Kamp’.
* Watersnood: in 1916 veroorzaakte een hevige storm op allerlei plaatsen in Nederland een watersnood.

5. J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard: Uit mijn oorlogsdagboek

Jan Derk Domela Nieuwenhuis Nyegaard (1870-1955) was een neef van de bekende socialist-anarchist Ferdinand Domela Nieuwenhuis, maar sloeg een geheel andere weg in dan zijn oom. Na een buitenlandse opleiding tot

predikant kreeg hij in 1895 een aanstelling te Oostende en in de daaropvolgende jaren begon hij sterk te sympathiseren met de Vlaamse Beweging. Na enige tijd in Nederland werkzaam te zijn geweest, keerde hij in 1903 terug naar Gent, waar hij predikant werd bij de Evangelische Gemeente. Samen met verschillende jonge Vlamingen kreeg hij een afkeer van de door de Walen gedomineerde Belgische staat en begon hij te dromen van een Groot-Nederlands ofwel 'Diets' rijk, dat dan weer deel uit zou moeten maken van een veelomvattend Germaans geheel. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd hij dan ook een echte 'aktivist' en reisde hij meermalen

naar Duitsland om de Vlaamse zaak te bepleiten. Tegelijkertijd bracht zijn pastorale werk hem vaak in contact met gewonde soldaten van verschillende nationaliteiten.
Na de Eerste Wereldoorlog vluchtte hij samen met andere aktivisten naar Nederland en werd hij bij verstek ter dood veroordeeld. Tijdens zijn predikantschap in het Friese Beesterzwaag bleef hij contact houden met zijn vroegere vrienden en verder nadenken over een grote Germaanse statenbond. Tegenover Hitler en de NSB van Mussert stond hij afwijzend, maar hij voelde zich wel aangetrokken tot de Nationaal Front-beweging van Arnold Meijer. Na de Tweede Wereldoorlog is hij een omstreden figuur gebleven: door sommigen bewonderd en verdedigd, door anderen scherp veroordeeld.
Hieronder volgen enkele wat langere fragmenten uit de aantekeningen die Domela Nieuwenhuis Nyegaard eerst publiceerde in de tijdschriften *De Tijdspiegel* en *De Toekomst* en die later apart als een overdruk zijn uitgegeven onder de titel *Uit mijn oorlogsdagboek* (Den Haag/Nieuwe Uitgevers-Maatschappij, 1915). Menselijke bewogenheid, Godsvertrouwen en sterk nationalistische, soms aan racisme grenzende denkbeelden vormen een merkwaardig mengsel in zijn verslagen. De pro-Duitse toon valt op, ook als het gaat om het optreden van Duitse militairen (vgl. sommige teksten in rubriek 1): een onderwerp waarover ook later veel discussies zijn gevoerd.

De eerste keer, dat ik in dezen oorlogstijd in het krijgsgasthuis, zooals de Vlamingen schrijven, geroepen werd, was in het begin van Augustus. Met den rabijn van Gent trad ik het hospitaal binnen. Wij hadden al menig gesticht van het Roode Kruis samen doorloopen om te zien of er ook gewonden van een onzer geloofsbelijdenissen waren. Voor hem was het gemakkelijk - hij keek maar naar de gekwetste soldaten of ze de eigenaardige trekken, aan 't Semitiesch ras eigen, vertoonden; voor mij was 't moeilijk; immers aan elken soldaat moest ik vragen: ‘Zijt gij Protestant?’ ‘tesvous Protestant?’ Immers op een zielental van 7 millioen zijn er hoogstens 60.000 Protestanten in de Waalsche en Vlaamsche gewesten en daarvan zijn meer dan de helft Duitschers, Hollanders, Skandinaven, Engelschen enz. Als er op de heele bevolking 20.000 Protestantsche landskinderen zijn, zal 't veel zijn. [...]

Maar ik keer tot mijn eerste bezoek in 't militair hospitaal terug, - dáár lagen onder de talrijke Vlaamsche en Waalsche gekwetsten een zevental Duitschers - huzaren en dragonders - jonge krachtige mannen uit Mecklenburg, Pommeren en Sleeswijk-Holstein. Ze waren, nadat de Duitsche troepen den 7en Augustus de stad Luik waren binnengetrokken, als eerste verkenners op patrouille gezonden en bij verschillende kleine schermutselingen gevallen. Een hunner was zwaar gewond in den buik. Op patrouillerit had hij zijn 5 makkers achtereenvolgens zien vallen, eindelijk werd hij zelf ook getroffen en valt van zijn paard, maar blijft aan den stijgbeugel hangen. Zijn eveneens gewond paard holt weg en sleurt hem meê. Gelukkig breekt de stijgbeugel en stort hij op den grond en blijft daar bewegingloos achter een boschje struiken liggen, - daar ligt hij 6 dagen in 't gras, niet in staat om zich ook maar eenigszins van zijn plaats te bewegen in den ontzettendsten toestand, - versmachtend van dorst, - uitgehongerd, afgemat door bloedverlies, - terwijl de

wormen uit zijn wonden kropen. ‘Wat ik toen uitgestaan heb, beschrijft geen pen,’ zei mijn Noord-Duitscher, half in het plat. ‘Dikwijls kwamen een paar koeien naar mij kijken, ik hief de handen op om mij van hun lastige nieuwsgierigheid te vrijwaren. Eindelijk hoorde ik een auto, ik was meer dood dan levend, maar toch zag ik, dat Duitsche uniformen door de struiken drongen, zoekende naar gewonden of lijken. Ze vonden mij; heel zacht met een geschoolde voorzichtigheid droegen twee hospitaalsoldaten mij naar de auto, die echter reeds boordevol gekwetsten was; niet ver van daar stond een andere Roode Kruisauto, ook met gekwetsten, de doktoren en manschappen waren echter van 't vijandelijke leger. Daar beiden in dienst van het internationale Roode Kruis stonden, overlegden zij vriendschappelijk samen en daar er in de Duitsche Roode Kruis-auto geen plaats was, namen de Belgen mij mee. Ik werd eerst naar Thienen, toen naar Brussel, en vandaar naar Gent gebracht, hetgeen mijn toestand zeer verergerde.’

Innig sprak die jonge man over zijn rotsvast geloof in God, - maar lang mocht ik niet bij hem toeven, daar zijn toestand zóó ernstig was; - na met hem gebeden te hebben, verliet ik hem, na nog een warmen handdruk met hem gewisseld te hebben.

In het naaste bed lag een dragonder. Op een verkenningstocht in Limburg had hij een schot door beide dijen, links vleeschwonden, rechts beenversplintering gekregen. Hij vertelde mij hoe hij in de eerste dagen van Augustus de grenzen was overgetrokken, - zijn afdeeling was vlak langs de Hollandsche grenzen gegaan; - hij had zelfs de Hollandsche grenswacht meerdere malen gezien en één keer hadden zij zóó dicht bij de grenzen gekampeerd, dat zij met de Hollanders gepraat hadden.

‘Hoe spraakt gij dan met hen,’ vroeg ik: ‘Och, zei hij - onze eigen taal, ik ben uit Friesoyte bij Saterland in Oldenburg en ik kan heel goed met de Hollanders praten: Hoogduitsch moeten wij leeren, dat is voor ons als een vreemde taal, maar Hollandsch waait ons vanzelf aan.’

Hij verhaalde van dien vreeselijken tijd in het Luiker Walenland. Uit de dorpen werd telkens door de boeren op hen geschoten. ‘Velen van ons vielen zonder dat wij nog een Belgisch soldaat hadden gezien. Wij stormden dan op zulk een gehucht aan, en als wij het genomen hadden, brandden wij alles af, zetten de mannelijke bevolking tegen een muur en schoten ze overhoop. 't Is afschuwelijk, maar “Es ist ja Krieg und es kann nicht anders”.’ ‘Er waren burgemeesters, die schietvoorraad aan de bevolking hadden uitgedeeld,’ zoo ging hij voort, ‘ja zelfs waren er vrouwen, die ons op gruwelijke wijze belaagden. Een aantal der onzen werden door vrouwen, terwijl zij 's nachts buiten op een veld lagen te slapen, vermoord; velen vonden wij met afgesneden halzen. Vooral op onze gewonden hadden zij 't gemunt en martelden ze dood. Toen wij uit het Luikerland kwamen, werd alles heel anders; op bivouak* brachten de Limburger boeren ons vaak rijstepap, ik herinner mij nog, hoe wij met een aantal boeren gezamenlijk gegeten hebben: wij konden elkaar vrij goed verstaan, het waren aardige menschen.’

In een derde bed trof ik een stoeren artillerist aan met een allergunstigst voorkomen, hij was in de long gewond en had moeite met spreken. Hij toonde mij zijn kerkboekje, *Feldgesangbuch*, het bevat de geloofsartikelen, eenige gebeden, een 30-tal godsdienstige liederen [...], ook had hij een Nieuw Testament met de Psalmen bij zich, zijn moeder gaf het hem. ‘O,’ zuchtte hij, ‘zal ik haar nog weerzien?’

Mij trof de innige berusting in Gods wil van dezen zwaargewonden Pommer, - toen ik met hem bad, was er als een hemelsche uitdrukking op zijn gelaat en daarna greep hij met zijn groote hand zoo innig de mijne en keek mij met zijn trouwe oogen zoo echt dankbaar aan.

Een vierde gekwetste, een uit Hamburg - meen ik - zei: ‘Het is zulk een wonderlijke gewaarwording, als je voor 't eerst in een kogelregen komt. 't Is als valt de koorts op je lijf, je weet niet meer wat je doet. En dan als er stormaanval gecommandeerd wordt. Toen ik voor 't eerst mijn bajonet in een tegenstander stak, en hij een akeligen wanhoopskreet uitstootte en in elkaar zakte, kreeg ik zoo'n wild krankzinnig gevoel. Telkens is het mij of ik dien gil nog hoor. Eindelijk werd ik zelf ook gewond, ik lag een uur of tien tusschen verscheidene kameraden, een heelen tijd vuurden zij over ons heen, een tiental van mijn beste makkers lagen daar dood naast mij; toen de duisternis viel, kroop ik met groote inspanning een eind verder en werd door een Belgischen schildwacht opgemerkt, ik werd goed verpleegd en na eenige dagen naar hier overgebracht.’

Bij een vijfde bed sta ik stil - daarin ligt een jonge man met koortsachtige trekken, een korten blonden baard, een vastberaden samengepersten mond.

Hij heeft eerst moeite met spreken. Als ik over zijn huis spreek, komt er een weemoedige glans in zijn oog, hij wijst op zijn beddetafeltje - daar ligt een boekje - het is het *Deutsches Gemeinschaftsliederbuch* [...]; het doorbladerend vind ik een portret van een allerliefst jong vrouwtje, omringd door een vijftal kinderen... ‘Mijn gezin,’ stamelt de gekwetste. ‘God geve, dat ik ze weer zal zien - wilt U schrijven, dat ik hier gewond lig en goed verzorgd word en dat de Heer bij ons is en het groote vaderland de zege zal geven.’ Hij kan niet verder, - tranen rollen langs zijn wangen. Ik beloof het hem, lees hem wat uit den Bijbel voor, ga verder, diep getroffen door het Godsbetrouwen en de vaderlandsliefde van de Duitschers.

Niet ver daar vandaan in den hoek van de groote zaal ligt een Antwerpenaar, ook ernstig in het onderlijf gekwetst, - hij spreekt vriendschappelijk met de Duitschers, - en zei mij: ‘Ik heb te Antwerpen veel met Duitschers omgegaan en mag ze goed lijden, - nu moesten wij tegen hen vechten, maar ik deed het niet gaarne. We zijn toch alle moeder's kinderen en 't is vreeselijk elkaar te dooden.’

Bij een andere Duitscher stond een lichtgewonde Bruggeling - ze redeneerden samen als de beste vrienden, en bij 't heengaan schudde de West-Vlaming den Duitscher de hand en zei: ‘Dag kameraad.’

Met de Walen was de verstandhouding meer gespannen. Een van mijn gewonden, dien ik tien weken lang bezocht, een Lauenburger, lag eenige weken achtereen

in een afzonderlijk kamertje, omdat hij in de lever gewond was en de dokters het beter voor hem vonden, dat hij alleen was. Hij was een lieve jongeman, - altijd als ik binnenkwam, verspreidde zich een glans van geluk over zijn gelaat, - herhaaldelijk schreef ik aan zijn moeder - zelf een verpleegster; en het eerste wat hij na zijn terugkomst in Duitschland deed, was een brief aan zijn lieven Herr Pastor te schrijven. De doktoren hadden hem als hopeloos opgegeven en ik bereidde hem voor op den dood, - zelf werd ik gesterkt door zijn kinderlijk Godsbetrouwen. Zijn kamertje had een groot raam, dat uitzicht verleende op een binnenhof, waar de herstellende soldaten vaak heen en weer liepen. Met 't warme zomerweer stond 't raam meest open en 't is ongelooflijk, hoe die Walen hem uitscholden: ‘Sale cochon d'Alboche’ - en weet ik meer wat. [...]

Vrijdag 28 Augustus moest ik te Lokeren zijn. Wij fietsten erheen.

Onderweg zagen wij gendarmes te paard en talrijke troepen - ook burgerwachten. Nu de uhlanen* te veel in het Zuiden te doen hebben, heeft 't Belgische leger weer het land van Waes bezet. Verleden week durfde er zich geen soldaat vertoonen. Toen waren er overal uhlanen, dragonders en huzaren. [...]

Alles wat men hoort, bewijst op welk een verrassende manier die uhlanen overal ineens verschijnen en dan weer verdwijnen. Zij reden in kleine afdeelingen door deze streek, vroegen in alle kalmte inlichtingen en voedsel van de boeren. Op een heelen afstand van de hoofdmacht verwijderd, verkennen zij de stellingen van hun vijand. Hun stoutmoedig vooruitdringen op verschillende plaatsen verontrust de bewoners. Zij kwamen zelfs tot St. Anna, aan den overkant van Antwerpen.

‘Wonderlijk,’ zei de veldwachter van Calcken, ‘zoo kalm en rustig als die uhlanen hier door de streek reden. Bij elk boschje, bij elke greppel, bij elk huis moet de onverschrokken ruiter tegen zichzelf zeggen: Hier zou wel eens een vijand verscholen kunnen zitten. Hij weet, dat hij zich niet verdedigen kan en dat er van alle kanten op hem geschoten kan worden. Overal schuilt voor den uhlaan gevaar en toch rijdt hij rustig voort, als ware hij in vredestijd in zijn eigen land.’

Wij spraken nog andere menschen, die ook vol lof waren over het optreden der uhlanen. Een zei: ‘Ik meende, dat het barbaren waren. Toen dan ook plotseling de kreet weerklonk: ‘Daar komen ze,’ hield ik mijn hart vast van angst. De ruiters hielden voor mijn deur stil, ze stegen af, en schenen een tijdje te willen uitrusten. Ze traden mijn huis binnen. Een der krijgers, een man met een vollen zwarten baard en groote blauwe oogen, trad op mijn kinderen toe. Die waren zoo beangst, maar toen hij ze koekjes gaf, traden ze naderbij. Hij nam één van mijn kleinen op schoot en kuste het. ‘Ach!’ zeide hij, ‘zeven kinders heb ik thuis, hoe gaarne zou ik mijn eigen kinderen op schoot nemen, maar ik zal ze misschien nooit weerzien. Wij rijden dikwijls onzen dood tegemoet. Een traan blonk in zijn oog, zijn stem stokte. Hij stond op, het teeken van vertrek was gegeven. Weldra stegen ze weer te paard en in een oogenblik waren ze uit 't gezicht. Ze reden naar Laarne, waar ze dien nacht verbleven.’

Van anderen kant wordt te Gent, waar men ze nog niet heeft gezien, verhaald, hoe zij vrouwen en meisjes belagen en dat menig burger juist daarom op de Duitschers heeft geschoten. De bladen vertellen zooveel kwaad van hen, dat het gebeurt, dat heel een dorp voor hen vlucht. Er zijn ook bladen, die verhalen hoe een Belg, die reeds vele Duitschers gevangen nam, zeide: 'Ik ga er op uit, niet met het geweer maar met een boterham, dan loopen de vijanden mij vanzelf achterna.' Een Belg vangt op die wijze, zóó vertellen die courantenberichten, tientallen uhlanen.

Wie het gelooven wil, die geloove het! [...]

Verleden Zondag waren er ontzaglijk veel troepen te G. ingekwartierd. De burgemeester was hun met de witte vlag tegemoet gegaan. Ze lieten de vlag op den toren wapperen. Mijn vriend vertelde ons hoe de Duitschers op de marschen gelegerd waren. Sommigen waren bij hem en zijn buren geweest en hadden genoten van het brood, dat ze lekkerder vonden dan in Duitschland. Tot verwondering der Vlamingen baden zij hardop vóór het eten. Zondag hadden zij een veldgodsdienstoefening gehouden. In alle deelen van het stadje hoorde men zingen: 'Ein feste Burg ist unser Gort' enz. Enkele verlichte inwoners hadden het verschil tusschen de Duitsche volksjongens en de Vlamingen opgemerkt. Eén zeide zelfs tot mij: 'Het is voor de bevolking te wenschen, dat Vlaanderen onder hun toezicht komt, dan zal heel ons volk leeren lezen en schrijven, in alle opzichten zal dat beter voor den Vlaming zijn.'

[...]

Ik wil er nu niet verder over uitweiden, maar ik stond verwonderd over den hoogen trap van ontwikkeling, waarop 't Duitsche volk staat. Het was een lust om te zien, hoe ze lazen, en dat niet enkel lichte lectuur. Sommigen lazen zelfs Schiller en Goethe en toch waren het grootendeels jongens uit den eenvoudigen stand. Hun troostboek is echter de Bijbel. Onwillekeurig vergeleek ik hen met volksjongens van hier. De Vlamingen lezen haast niet, in de ziekenzalen ziet men hier niet veel anders dan kaarten.

Het tweede, dat mij trof, was hun innige verknochtheid aan vrouw en kinderen. Allen hadden een portret van hun gezin of van hun ouders bij zich en de grootste dienst, welke men hun bewijzen kon, was aan hun dierbaren te schrijven. Daarmee hangt nauw samen de liefde voor de 'Heimat'. Telkens hoort men dan ook de door de stad marcheerende troepen zingen: 'In der Heimat.' - Vaderlandsliefde is diep in de Duitsche ziel ingeworteld, zooals een Noord-Duitscher tot mij zei: 'In vredestijd zijn wij Rijnlanders, Oost-Friezen, Oldenburgers, Sleeswijkers, Beieren,' - hij somde de gewesten op waaruit de naast en bij hem liggende gekwetste makkers stamden, 'nu zijn wij slechts Duitschers.' Voor Keizer en Vaderland! Dat gevoel gaat zóó diep, dat een Hauptmann tot mij zei: 'Mijn zuster heeft nu haar derden zoon voor 't vaderland geofferd en schreef mij: "Hoe treurig, dat mijn man het niet beleefd heeft, dat drie zijner zonen hun leven voor God, Vaderland en Keizer gegeven hebben."'

Of ze dan allen zóó voelen? Natuurlijk niet. In den tijd, toen het Belgische bewind hier nog meester was, werd ik bij twee Duitsche deserteurs geroepen, die wegens bij hen gevonden voorwerpen achter slot en grendel zaten. De een zei tot mij: ‘De laatste aanval, dien ik meemaakte, was afschuwelijk. Tandenknarsend met verbeten woede stormt onze menschengolf op den vijand aan. Kolfslagen, bajonetsteken, gillen, neerplonsende lichamen en dat alles in 't pikduister. En toen wij eindelijk 't veld behielden, kwam juist de maan achter de wolken op en verlichtte spookachtig het slagveld.

Overal lagen de lijken op elkaar gestapeld. Het bloed siepelde door de velden. Tal der onzen schenen afgemaakt en lagen verminkt op 't bloedig veld. Karren vol lijken werden naar een gemeenschappelijken kuil vervoerd en na een kort gebed bloedig en afschuwelijk gehavend in de diepte geworpen. 't Was zoo afschuwelijk, dat ik besloot te vluchten. Den volgenden dag sprak ik met een vriend af, dat wij samen zouden wegloopen. Hij nam een pak kleeren weg uit een halfverwoest verlaten boerenhuis, ik kreeg een jas en een broek van een, - tusschen de puinhoopen van een gehucht bij Laon vonden wij nog een paar voorwerpen, die daar neergeworpen waren en die wij meenamen. Dagen lang liepen wij, overdag hielden wij ons schuil, uit angst voor patrouilles, 's nachts zetten wij onzen tocht voort. 't Doel was de vrijheid in Holland. Vriendelijke boeren gaven ons vaak wat te eten, vooral toen wij in Vlaanderen kwamen, kregen wij een goed leven. Hier konden wij goed met de menschen praten, want hun taal lijkt meer op ons plat en is voor ons veel meer eigen dan Hoogduitsch. Te Nederbrakel werden wij echter gevangen genomen; bij het onderzoek beschuldigde men ons van gestolen kleeren te dragen en vond men bij mij een opgeraapte doos met een valsch gebit, dat ik voor mijn tandelooze moeder bestemd had.’ [...]

Onder de Engelschen, die ik in het hospitaal bezocht, zijn ook heel sympathieke jonge mannen. Een hunner verhaalde mij nog onlangs van hun leven in de loopgraven in West-Vlaanderen. Acht weken lang bracht hij daar door. Belgische of Fransche soldaten zag hij voor 't eerst als krijgsgevangenen. Na verloop van die acht weken werd zijn regiment naar Yperen verplaatst. Daar vocht hij drie dagen tot hij vreeselijk gewond werd, hij verloor n.l. zijn been, en werd krijgsgevangen gemaakt. Die Engelschen zijn ten deele ook vrome jongens, Church of England-lidmaten, Wesleyanen, Presbyterianen; maar die geestdrift voor het vaderland trof ik nog geen enkelen keer bij hen aan. Waarom zij vechten, is hun niet recht duidelijk.

De meesten, welke ik sprak, waren jongens uit den volksstand, doch nu en dan ontmoette ik ook een officier. Een hunner, die niet gewond, maar ziek was, zeide mij: ‘This war is so awful, for it is a most dreadful quarrel between kindmen. This war between the two leading European nations, between two peoples of the same Gothic origin, between two Protestant states is a betrayal of the cause of our whole race.’ [...]

De Engelsche troepen maakten dan ook niet dien geweldigen, imponeerenden,

doodernstigen indruk, welken men van de Duitschers ontvangt, van wie men voelt: ‘Wij moeten winnen - in Gods naam zullen wij zegepralen.’

Bij de Engelschen scheen het mij meer als een ernstig opgevatte, maar toch vroolijke sport. Hun hoogst correct gekleede mooie troepen maakten een prettigen, opgewekten indruk. Die lange, slanke gestalten, met hun groote blauwe oogen en rosse of blonde haren hadden iets, dat in 't geheel niet aan oorlog deed denken. Bij de Duitschers daarentegen is alles massief, vierkant, - op leven of dood, - men voelt dat het hier gaat om de eeuwen der toekomst, om de hoogste belangen van een groot volk. Bij de Engelschen schijnt het meer ‘amateurswerk’ - liefhebberij - sport, bij de Duitschers een dramatische reuzenworsteling, iets dat doet denken aan het lied der Edda's.*

Eindnoten:

* op bivouak: op bivak.
* uhlanen: eigenlijk Ulanen; Duitse ruiterpatrouilles, met een lange lans gewapend, die vóór de troepen uit opereerden; ze moesten in hun eigen onderhoud voorzien en traden mede daardoor vaak intimiderend op.
* lied der Edda's: liederen over goden en helden uit de middeleeuwse IJslandse literatuur; varianten daarvan waren ook bekend bij Germaanse volkeren.

6. L.H.J. Lamberts Hurrelbrinck: De opvang van krijgsgevangenen

Louis Herman Jean Lamberts Hurrelbrinck (1856-1941) - zie voor gegevens over hem ook rubriek 2 - vertelde in zijn boekje *Het internatoniaal liefdewerk voor gewonden en krijgsgevangenen te Maastricht* (Maastricht, z.j. = 1919) over het werk van deze organisatie, waarvan hij behalve mede-oprichter ook secretaris was. Uit zijn verslag is hier een fragment gekozen waarin wordt beschreven hoe in Maastricht treinen aankwamen met gewonde Duitse en Britse krijgsgevangenen, die op grond van een internationale overeenkomst werden uitgewisseld.
Evenals in zijn roman *Vaderland* (1917) geeft de auteur ook in dit stuk uitdrukking aan zijn afkeer van tot nationalisme opgezweepte vaderlandsliefde.

En immer voort die oorlog, die wereldverdelgende krijg, die met stroomen bloed den grond van schier geheel Europa drenkt: duizende en duizende lichamen van voor hun vaderland gevallen strijders liggen, als waardelooze vodden, in diepe, haastig gegraven kuilen: ontzaglijk veel grooter nog het aantal der vertrapten, der verdoemden, der gebrekkigen en gewonden, der voor het geheele leven verminkte soldaten - millioenen krijgsgevangenen, heinde en verre verspreid in alle landen der oorlogvoerende natiën.

Oneindig harder, wreeder nog hun lot dan dat der dooden, die niet meer lijden: onmenschelijker hun leven dan dat der vluchtelingen, die op vreemden bodem hun

toevlucht hebben gezocht en gevonden - deze laatsten te midden van beschermers en vrienden: deze deelen met hunne gastheeren hun huis, hun haard, hun brood - de anderen daarentegen, de gevangenen, van hun vrijheid beroofd, afgezonderd in met prikkeldraad omsloten vijandelijke kampen, waarvoor sarrend en tergend soldaten met geladen geweer; gekerkerd in donkere gevangenishokken bij ontevreden woord; mishandeld bij het minste verzet; karig, ontoereikend, slecht hun voedsel.

Hunne lichamen slechts met gescheurde lompen bedekt; als voddezakken bengelen om hunne lendenen de kleeren, waarin zij hebben gevochten gedurende de zomer- en herfstmaanden, waarin zij hebben gelegen, geslapen in de modderige loopgraven en... het is reeds winter.

De menschelijkheid eischt, dat ook deze rampzaligen verzorgd, gesteund worden en ook aan dezen eisch zal Nederland gehoor geven; ons volk zal ook over hen op onbekrompen wijze zijne weldaden, zijne zorgen uitspreiden. [...]

Wij hebben betreden de waggons*, waarin werden vervoerd de door de Engelsche en Duitsche Regeeringen uitgewisselde gevangenen, de gebrekkigen, de voor het leven verminkten. Eens bijna het geheele personeel van ons Liefdewerk, vereenigd op het perron van ons Station, benevens de Duitsche consul met zijne echtgenoote, te midden van groote, omvangrijke, manden vol bloemen.

Er was ons gemeld, dat een trein met uit Engeland wederkeerende Duitsche gewonden onze veste op een bepaald uur zoude voorbij trekken op haar doortocht naar Aken. Een angstig, beklemd voelen in ons, toen wij in de verte de schitteroogen ontwaarden van het monster, drager van zoo onnoemelijk veel leed, ramp en ellende.

Onze dames hebben zich terstond meester gemaakt van tal van schenkbladen, waarop hoog gestapeld broodjes met worst, rookvleesch, ham enz.; anderen hebben koppen met chocolade, thee, koffie en bouillon, pakjes sigaretten ter hand genomen.

Bij het binnenstoomen enkelen in verlepte, kleurlooze uniformen; soldaten, welke op voor- en achterbalkons springhuppelen op één been; lachend met vriendelijke dankwoorden nemen zij uit de handen onzer helpsters de hun aangeboden versnaperingen - geen indruk nog van veel lijden, van veel smart, welke deze pretvolle kerels in onze harten te weeg brengen, in weerwil van hun gebrekkig zijn... maar daarbinnen... o God... daarbinnen in die waggons... op de bedden, mannen zonder armen, anderen zonder beenen... in een bed twee dezer rompen, er was plaats voldoende voor beide halve lichamen.

Vele, vele blinden met leege oogkassen; sommigen dezer bovendien met één arm, anderen met één been - tranen in de oogen van vele onzer dames, als zij moeten vastgrijpen de vingers dier menschelijke ruïnes, van die wrakken, om hun het broodje in de handen te duwen, dat zij niet zien, als zij moeten opheffen de hoofden om de koppen te brengen aan den mond dier martelaars, die met tevreden glimlach

‘dank’ stamelen tegenover hunne weldoensters, die ze niet ontwaren.

Ik heb dat ‘dank... dank’ hooren zeggen tegen de echtgenoote van den Duitschen consul, toen deze met een vriendelijk woord bloemen legde op hunne borsten, bloemen, die zij terstond grepen om ze te strijken onder de neusvleugels.

‘Dank für die schönen Rosen’, een hunner - 't waren anjelieren.

Ik vroeg aan een dezer blinden of de verre reis hem niet vermoeid had; geen antwoord; ik herhaalde mijn vraag en... weer geen klank over zijn lippen.

‘Er is auch taub, der arme Teufel’ verklaarde mij de naast hem liggende lijdensmakker.

God in den Hemel... welk bestaan... welk leven, blind en doof... nooit meer te zien de ouders, z'n vrouw, z'n kinderen, hunne stemmen nooit meer te hooren, zelf niet weten of zijn spreken zal worden gehoord, omdat hij niet zal weten of ze zijn in zijn nabijheid of ver van hem verwijderd; hij zal niet weten of ze waken of slapen, want hij zal ook niet weten of het zal zijn ‘dag’ of ‘nacht’, hij zal slechts voelen hunne handen, als ze hem zullen geleiden naar zijn stoel, naar zijn bed of naar den disch, 't eenig teeken van zijn niet doodzijn.

Ik heb met anderen gesproken en zij hebben mij verteld, dat zij zich toch zoo innig gelukkig gevoelden weer in de Heimat terug te keeren; zij hebben mij hunne uitbundige vreugde te kennen gegeven, toen ik hen verzekerde, dat zij over een uur reeds dat geluk deelachtig zouden zijn, dat zij dan weer den voet zouden kunnen zetten op eigen bodem.

‘Ik helaas niet, mijnheer,’ een hunner, ‘ik heb geen voeten meer,’ en wegduwend het zijn lichaam bedekkend laken toonde hij mij zijne onder de knieën geamputeerde beenen, twee stompen.

Ik heb een dame gezien, de door haar aangestoken cigaretten duwend tusschen de lippen der ontarmden; ik heb ook een meisje gezien weghollend uit deze enge ruimte, stapelplaats van zoo onmetelijk veel leed en droefheid om daar buiten uit te barsten in snikkend geween.

Enkele waggons, dicht gesloten ontoegangkelijk voor ons - 't waren de verblijven der krankzinnigen.

Men heeft van Duitsche zijde enkele onzer dames van eenige onkieschheid beschuldigd, omdat zij in tegenwoordigheid dier ongelukkigen elkander in het Fransch hebben toegesproken - geheel ten onrechte - 't waren Belgische meisjes, het Duitsch niet machtig, welke in hun taal hun innig diep medelijden met die rampzaligen te kennen gaven - ‘oh, les pauvres malheureux, comme je les plains, même qu'ils soient nos ennemis’* heb ik een hunner hooren zeggen en de anderen weerspraken haar niet.

Wanneer op dat oogenblik die Belgische jonge vrouwen de macht hadden bezeten wonderen te verwekken, wanneer zij door één enkel woord genezing hadden

kunnen brengen aan die allen, wanneer zij door één enkel gebaar die door hun zoo verachte en gehate 'Boches, Hunnen en Barbaren'* weer hadden kunnen herscheppen in flinke, krachtige mannen, dan zou op dat oogenblik geen enkele hunner ook slechts maar één seconde geaarzeld hebben... ze zouden dat woord uitgesproken, dat gebaar gemaakt hebben... hiervan ben ik innig overtuigd.

Lang, heel lang heb ik den eindelijk wegstoomenden trein nagestaard - in mijn geest visioenen, akelige, vreeselijke visioenen - het oogenblik van het eerste ontmoeten.

In mijne verbeelding een ouden vader, in zijn armen dragend den romp van den voor enkele jaren grooten, sterken kerel, zijn zoon, toen zijn hulpe, zijn steun; ik zag weenende vrouwen, leidend met trillende handen door de eeuwige nacht hunne mannen met de leege oogkassen; ik zag moeders, zusters en kinderen in bange vreeze, in angstige wanhoop voor die van hun verstand beroofden, voor die krankzinnigen en tegelijk met die visioenen heb ik gevoeld den haat van allen tegen die verdoemelingen, de grooten, de machtigen der aarde, tegen de drijvers, de raddraaiers, tegen de bekvechters in veilige lokalen, die onder het mom van nationale eer, van liefde voor het dierbaar vaderland met geschetter, getier en geraas over gekrenkten, beleedigden trots, in volksvertegenwoordigingen, in openbare vergaderingen, millioenen en millioenen hunner zonen ad maximam gloriam populi, ten doode of tot eeuwig gebrekkig zijn hebben gedoemd, over dat zoo hooggeprezen, verafgood vaderland hebben gestort zeeën van tranen... een haat, diep verborgen in hunne zielen, een haat met helsche fluisterstemmen, met trillende lippen gelispeld op eenzame, afgelegen oorden, een haat, waaraan zij geen uiting kunnen geven in het bijzijn van velen... omdat de wetten van het land, ook door die 'hoogen', die 'machtigen' gemaakt, met strenge straffen bedreigen het in het openbaar verkondigen van dien haat.

Nog tal van zulke treinen met nog levende stukken van menschen beladen, hebben voor een korte wijle vertoefd aan het stationsgebouw te Maastricht; ik heb geweigerd om nog eenmaal getuige te zijn van zooveel beestachtigheid, op hoog bevel gepleegd door menschen tegenover menschen.

Toch heb ik betreurd niet nog eenmaal het aankomen van zoo'n lijdensvracht te hebben bijgewoond; 't was ditmaal een uit Aken komende trein met Engelsche gewonden.

In een der waggons een aantal verminkte en zieke Hindoes - mooie prachtkerels, met bronskleurige gezichten, omlijst door krullende zwarte baarden, waartusschen hel glinsterden de ivoren tanden.

Behalve weer tal van dames waren ditmaal ter ontvangst dezer vreemde krijgers ook aanwezig de te Maastricht wonende Engelsche consul, en een hoofdofficier in uniform.

Beiden hebben getracht hun toe te spreken om uiting te geven aan hunne deelneming; te vergeefs. Geen enkele hunner, die ook slechts een Engelsch woord verstond, hetgeen zij te kennen gaven door een onverschillig schouderophalen; de hun aangeboden sigaretten werden geweigerd met nokkend gebrom, met Oostersche hooghartigheid, met oogen die den bezoekers niet zien wilden.

'Ik ben overtuigd, dat zij denken nog in Duitschland te zijn, dat ze je uniform voor die van een Pruisisch officier aanzien,' geeft de consul zijn metgezel als zijne meening te kennen. En ik zie ook geen kans om hun aan het verstand te brengen, dat zij zich vergissen.

'Ik ook niet... dan maar naar een anderen wagen.'

Enkele oogenblikken later, als zij weer voorbijschrijden, luid schaterend gelach daarbinnen.

Verwonderd betreden zij weer den zoo even verlaten waggon en zij aanschouwen een onzer Maastrichtsche schoonen in dichten cirkel omringd door die bruine gestalten, die nu met gretige handen aannemen de hun aangeboden broodjes.

'Hoe hebt u dat klaargespeeld, juffrouw,' wordt haar terstond gevraagd, 'ons beschouwden zij als lucht.'

'Wel, ik heb ze verteld, dat zij niet meer in Duitschland waren.'

'Verteld... kent u dan hun taal?'

'Geen stom woord... ik bedoel eigenlijk ook "gewezen", met gebaren duidelijk gemaakt.'

'En... hoe hebt u dat gewezen?'

'Ja. ziet u, heeren, 't was niet bepaald ladylike... niet erg netjes, maar ik heb er toch mijn doel mee bereikt... Ziet u daar in het beschot het portret van den Duitschen Keizer?'

'Ja.'

'Nu daar heb ik eerst met mijn vingers een langen neus tegen gemaakt, ik heb er mijn tong tegen uitgestoken en toen tegelijk hoofdschuddend met den vinger op den grond gewezen, als teeken, dat die hier niets te vertellen had en ze hebben het gesnapt en... toen werden de opnieuw aangeboden cigaretten met dankbaarheid aanvaard, toen lachten hunne donker witbeparelde monden, staarden de fluweele oogen den gevers vriendelijk aan.

En lang nog daverde hun lachen, wuifden hunne roetarmen, toen reeds verre voortgleed de trein, die hen voerde naar het land niet meer bewoond door hunne vijanden, door het land, waar slechts waren vrienden, helpers, troosters in hun leed.

Dit opgewekt, vroolijk tooneeltje, 'la note gaie'* in het drama zou ik gaarne met eigen oogen aanschouwd hebben. [...]

Eindnoten:

* waggons: vgl. het Engelse woord *waggon*; de spelling *wagon* kwam pas langzamerhand in zwang.
* oh, les pauvres etc.: o, de arme ongelukkigen, hoe beklaag ik hen, zelfs al zijn het onze vijanden.
* Boches etc.: gebruikelijke scheldwoorden om de Duitsers mee aan te duiden.
* la note gaie: de vrolijke noot.

7. Proces-verbaal: Ontsnapte krijgsgevangenen

Duitsland herbergde tijdens de Eerste Wereldoorlog al gauw een groot aantal krijgsgevangenen. In januari 1915 zaten er al meer dan een half miljoen buitenlandse militairen vast, vooral Franse en Russische. De situatie in de kampen was, ook door de toenemende voedselschaarste, slecht; ontsnappingen kwamen dan ook geregeld voor. Vooral in de grensstreek van Achterhoek en Liemers meldden zich dikwijls kleine groepjes mannen aan. In het neutrale Nederland werden ze in eerste instantie opgevangen en verzorgd, waarna ze, indien mogelijk, naar hun eigen land mochten terugkeren.
Een merkwaardig document is hier het proces-verbaal dat veldwachter Feike Hoekstra in oktober 1915 opmaakte in het plaatsje Lichtenvoorde. Het is gepubliceerd in *De Lichte Voorde, Periodiek van de Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde*, nr. 21 = januari 1990. Enkele typefouten zijn gecorrigeerd, de onderstrepingen zijn gehandhaafd.

Proces-Verbaal

In den avond van Woensdag den Zevenentwintigsten October 1900 en vijftien, ten omstreeks 7 ure, kwam de landbouwer Jan Wolters geboren te Lichtenvoorde 14 September 1880, wonende te Zieuwent op de Heideweert onder de gemeente Lichtenvoorde mij aan mijne woning mededeelen, dat in de nabijheid zijner woning in het veld, drie hem onbekende manspersonen naar zijne meening bedelaars, aldaar een vuurtje stookten.

Onmiddellijk heb ik Feike Hoekstra, Gemeente Veldwachter, tevens onbezoldigd Rijksveldwachter mij met den Jachtopziener Johannes Martinus Terburg, tevens onbezoldigd Rijksveldwachter, wonende te Lichtenvoorde derwaarts begeven. Ter plaatse gekomen, zagen wij dat aldaar drie ons onbekende manspersonen om een brandend vuurtje lagen, eenige oude zakken als bed gebruikende.

Door ons aangesproken vernamen wij dat het vreemdelingen waren en vermoedden wij al direkt dat het Fransche of Russische militairen waren, daar één hunner bij onze komst dadelijk de militaire houding aannam.

Eén hunner verklaarde ons desgevraagd dat zij in Duitschland gewerkt hadden en dat zij nu werk zochten in Nederland.

Door ons verbalisanten werd hun beduid, dat zij ons moesten volgen, waaraan zij bereidwillig voldeden, ten doel hebbende hun voor den Heer Burgemeester van Lichtenvoorde Hulpofficier van Justitie te geleiden.

Aan den Heer Burgemeester deelden zij mede, dat zij Fransche militairen waren en dat zij uit het gevangenkamp te Meschede Westfalen, Duitschland waren ontvlucht. Op last van den Heer Burgemeester werden bedoelde personen bij den Bakker Knippenborg te Lichtenvoorde onthaald op boterhammen met worst, koffie en melk. Na afloop werden zij onder een verder verhoor door den Heer Burgemeester onderworpen.

Aan den Heer Burgemeester gaven zij op genaamd te zijn:

No.1 Jozef Rouzoud Chef de Bureau van een Handelshuis te Buenos Ayres Argentinie, geboren te Prades, dep. De l'Ariege, Frankrijk, oud 31 jaar, gehuwd, 16 Februari 1915 krijgsgevangen gemaakt door Duitschers in de Argonne, behoorende tot het 20ste Regiment Infanterie 4e Comp.

No.2 Emmanuel Nicoulaud, slotenmaker te Arras, nabij Calais, Frankrijk, geboren te Parijs 17 November 1887, gehuwd, eveneens op 16 februari krijgsgevangen gemaakt door de Duitschers in de Argonne, behoorende tot het 33ste Regiment Infanterie 32ste Comp. 2de Bat.

No.3 Louis Lamicault, korenmolenaar te Luynens, Frankrijk, geboren aldaar 6 Augustus 1895, ongehuwd. Op 16 Februari 1915 krijgsgevangen gemaakt door de Duitschers in de Argonne behoorende tot het 8e Regiment Koloniale Troepen, 1ste Comp.

Na verhoor zijn bedoelde personen op last van den Heer Burgemeester dien zelfden avond door eerste verbalisant per Tram naar de Militaire Commandant naar Groenlo gebracht, vanwaar zij den volgende dag, zijnde 28 October 1915 naar de Fransche Consul te Rotterdam zijn gebracht.

En hebben wij hiervan op onzen ambtseed opgemaakt en geteekend dit procesverbaal.

Gesloten te Lichtenvoorde, 30 October 1915
w.g. F. Hoekstra J.M. Terburg

8. A. van Tienhoven: De gruwelen van de oorlog in Servië

Samen met een missie van het Nederlandse Rode Kruis maakte de chirurg A. van Tienhoven de eerste maanden van de oorlog in Servië mee, toen er slag geleverd werd met de Oostenrijkers. Hij moest naar Nederland terugkeren wegens vlektyfus en vertrok na zijn genezing als oorlogschirurg naar Frankrijk. Van zijn aantekeningen, waarin sympathie met de Serviërs doorklinkt, maakte M.J. Brusse een journalistieke bewerking, uitgegeven onder de titel *De gruwelen van de oorlog in Servië. Het dagboek van den oorlogs-chirurg Dr. A. van Tienhoven* (Rotterdam, 1915). Onderstaande fragmenten dateren uit september-oktober 1914.

2 September

In het magazijn van het vijfde regiment zijn achthonderd gewonden binnengebracht, vannacht. Ik ga er heen om de zwaarste gevallen uit te zoeken. Wat is 't een droevig gezicht! Die niet te ontwarren massa in hun lange jassen, doorloopen van bloed, zoo op 't stroo, als vee. Op de bovenverdieping, waar boven elkaar drie stellingen dienden om de munitie te bergen, daar liggen nu de gewonden opgepakt, zoo maar op die harde planken. Overal liggen de zwaar gewonden, zonder verbanden,

verlamd, of blind, met de darmen uit het lichaam, - de stervenden, de dooden reeds. En wat is 't vreeselijk, dat ik er niet méér dan tien opereeren kan op een dag; dat we zoovelen nog langer moeten laten liggen, dat ze niet eens verbonden kunnen worden. Denzelfden nacht vervoeren we er eenigen naar mijn chirurgische afdeeling; de anderen laat ik zooveel mogelijk verdeelen over de hulpziekenhuizen.

3 September

Eindeloos voort worden ze aangevoerd van de slagvelden. 't Is om wanhopend onder te worden. Weer ga ik er uitzoeken uit de magazijnen, zie ik dezelfde ellende. - Er komt een Oostenrijksche vlieger over Waljewo. Hij wordt uit de kanonnen beschoten. - Mijn operatiezuster, zuster de Groote, kan mij bovendien niet assisteeren zooals anders; haar verbrande hand is geïnfecteerd. Medische hulp is er nog altijd onvoldoende. 's Middags ga ik kijken in een ander hospitaal, een kazerne. Chirurgen zijn er niet, enkel een paar Zwitschersche internisten. Ik zie er zwaar gewonden nog in hun uniformen liggen in de bedden. Er heerscht de grootste wanorde; - zij weten er geen raad mee. Maar ik zelf heb zestig zeer zware gevallen liggen, die op mij wachten. Ik zet zooveel mogelijk menschen aan 't werk om te helpen. Als ik laat in den nacht te bed kom, houd ik nog even mijn dagboek bij.

7 Sept.

Eindelijk wat meer hulp, uit 't Vaderland! Een telegram, dat zusters Van der Maden en Westerhof, met de verplegers Henke en Das uit Nisj onderweg zijn. 's Middags arriveeren ze. Ze zijn zeer vermoeid, kunnen nog niet helpen met verbinden van de geopereerden. In ons hospitaal is geen plaats voor hen. Alles ligt vol. Zij worden ondergebracht in een hotel. Maar zij hebben kranten bij zich en tijdschriften, waaruit we lezen wat er in de laatste weken in Europa is gebeurd. Weekbladen met kieken, die ons hevig ontroeren. De verwoesting van Leuven! - De 42 c.M.-kanonnen van de Duitschers. En ze hebben chocola meegebracht en verdere versnaperingen. - 't Is alles even welkom.

8 Sept.

Tot 3 uur vanmiddag heb ik geopereerd. Toen ben ik op mijn bed gaan liggen, doodmoe. 's Avonds nog opgestaan voor twee amputaties. Er zijn duizenden gewonden.

9 Sept.

Ik heb angina. Maar ik moet gauw beter zijn. Anders komt de kolonel weer hakken. Hulp heb ik nu wel genoeg aan mijn drie Servische dames en de twee studenten, die heel goed geoefend zijn. Maar in de hoofdverbandplaats van het militaire hospitaal liggen er nog hoopen onverzorgd. Ik verzoek de Hollandsche zusters en verplegers daar aan te gaan staan. - Eén van mijn patiënten heeft een soldaat de stad ingestuurd om een half speenvarkentje te koopen voor den zieken dokter: dan zou ik wel

gauw beter worden. - Het speenvarkentje heeft geholpen, ik was gauw hersteld. En dat moest ook. Er waren een massa zwaargewonde officieren, voor wie ik een der paviljoens heb ingericht. Mijn eerste werk is om een der officieren een arm en een soldaat een been te amputeeren.

11 Sept.

De Oostenrijkers zijn weer teruggeslagen. Dat wordt een rustiger tijd. - Ik zit 's middags in mijn kamer, heb me wat gemakkelijk gemaakt en daar komt mijn brave bediende Milewoy in de uiterste opwinding binnen: ‘pretzelje natzalnik! O, dokter, dokter, - de kroonprins!’ - Ik ben op pantoffels, maar er valt niets meer te redden: de kroonprins komt binnen. Herkent mij dadelijk van twee jaar geleden, is erg vriendelijk en eenvoudig. Zijn bezoek gold een kapitein van den staf, die, zwaar gewond door een borstschot, bij ons lag. Daar vroeg hij heel hartelijk naar, maar jammer genoeg kon ik hem weinig hoop geven. - Hij ziet er wel uiterst bescheiden uit. Heel mager, schraal, met een sterk geteekend gezicht, - een lorgnet op. Velduniform van kolonel zonder versierselen, zelfs zie je geen glimmende knoopen, die schuil gaan onder den overslag van z'n jas. Niets dan een goud randje om zijn pet. Ik vind 'm heel aardig. Hij spreekt vloeiend Fransch. Onder de gewonden heeft hij geld uitgedeeld. En den volgenden dag stuurde hij sigaretten.

14 Sept.

Ik krijg de Hollandsche zusters bij mij ter assistentie. Een van mijn studenten is ziek geworden. En er is nu een groote Russische ambulance aangekomen, van zes en twintig personen, mooi ingericht. Zij werken in het gerechtshof. Maar er is weinig werk meer voor hen. Ook zijn er Zwitsersche dokters gearriveerd.

16 Sept.

't Werk wordt slap. Gevallen van tetanus komen zoo goed als niet voor. - In 't geheel heb ik er niet meer dan vijf gezien. Zou 't liggen aan den Servischen bodem?

18 Sept.

Ik had vier beenen af te zagen. Daar was ik mee bezig toen Prof. Reiss werd aangekondigd, hoogleeraar te Lausanne in de crimineele anthropologie. Hij komt om een onderzoek in te stellen naar de gruwelen van de Oostenrijkers, en speciaal naar hun gebruik van ontplofbare patronen.

Wenscht mij daarover als getuige te hooren. Ik zeg hem dat ik, wat de verhalen over die beruchte kogels betreft, van 't begin af zeer sterk heb getwijfeld. Er wordt zooveel verteld, en ik stond er sceptisch tegenover. Ook later nog, toen ik de groote wonden zag, die evenzoo door dumdums gemaakt worden. Want ik wist uit ervaring, dat een patroon, die teruggestuit is op een steen, een stuk ijzer of een kanon, genoeg kracht houdt om in dien vervormden staat geweldige wonden te slaan. Dan

is de mantel kapot, krijg je uittreding van lood, verbuiging van den kogel...

(Ik geloofde echter aanvankelijk niet aan ontplofbare patronen. Maar later ben ik van mijn twijfel bekeerd, en heb ik zekerheid gekregen, dát de Oostenrijkers ze gebruiken. De typische wond van zoo'n patroon is: een kleine inschotopening in het vleesch. Doch daaronder is ze gestuit, ontploft, en heeft ze een enorme uitschotopening geslagen. [Van] die wonden heb ik er sedert enkele gezien.) [...]

23 Sept.

Ik heb een statistiek van mijn operaties gemaakt, sedert mijn werkzaamheid hier in Waljewo. Dat is dus van 7 Augustus af. Geopereerd 235 patiënten, van wie er 67 gestorven zijn. De meesten na hoofdoperaties: 35; buikwonden 8; ruggemergwonden 4...

30 Sept.

Onze koffers zijn aangekomen. Naar huis om uit te pakken. Wat een heerlijke emoties!

14 October

Wij lezen een bericht dat Duitschland den doortocht door Nederland verlangt. Onze troepen zijn samengetrokken aan de grens. Onze zusters en verplegers zijn geweldig zenuwachtig. Sommigen willen direct naar huis terug, desnoods over zee. Later wordt het bericht gelukkig tegengesproken.

15 October

O ja, die arme moeder heeft den heelen nacht in de kapel doorgebracht bij het lijk van haar zoon. Het was haar eenige kind, een dapper officier, zeer bemind onder zijn soldaten. Vreeselijk heeft hij geleden en de meedoogenlooze tetanusinfectie maakte er een eind aan. Met alle eerbetoon is hij begraven. Eerst een dienst van den bisschop voor de geopende kist, geplaatst op twee stoelen voor onze kapel, en onder gezang en ceremonieel van de Grieksch Katholieke Kerk. Voorafgegaan door de geestelijkheid droeg men hem weg. 't Was treffend.

Overigens raak je hier gewend aan 't uiterlijk vertoon van smart onder de Serviërs, als er een nabestaande is overleden. Dat waanzinnige huilen, dat schrikkelijk luidruchtige huilebalken, met maar voortdurend slaan op de borst is als 't ware een nationale ceremonie. Ze pauseeren even om wat te eten, kop koffie te drinken, vegen den mond af, en beginnen dan weer. Maar aandoenlijk is hun zorg voor het kaarsje. Als er iemand dood gaat in Servië, moet er een kaarsje worden aangestoken bij zijn

lijk. Zoo heeft er in ons hospitaal dagen lang een vrouw bij 't bed van haar man gezeten, voortdurend met een kaarsje en een doosje lucifers in haar schoot. De zusters vertelden, dat zij ook 's nachts niet naar bed wilde, - om 't kaarsje... Maar de man ging niet dood. En ook voor hun vijanden, voor gewonde Oostenrijkers in 't

hospitaal, zouden de Serviërs in de andere bedden hun laatste cent geven, om een kaars voor hen te koopen, als zij mochten sterven. Waar ze 't altijd zoo gauw vandaan haalden op de zaal? - maar geen minuut na den dood, of 't stond te branden. En dan, in hun gewone doen, niet alleen de begrafenis maaltijden, maar telkens weer als de sterfdag verjaart wordt er getracteerd. Ik kwam nog eens bij vrienden in Waljewo, dat ik aan de huisvrouw vroeg waaraan we dit bijzondere onthaal dankten. ‘O, 't is de verjaardag van moeder's sterven.’

21 Oct.

Een van de collega's vertelt, dat er massa's Servische vluchtelingen uit de richting van Sjabats optrekken langs de landwegen naar Waljewo. De Oostenrijkers zijn aan de winnende hand, dringen door. En na de gruwelen uit de eerste periode is de bevolking in doodsangst op de vlucht geslagen. En 's middags zien we ze komen, die armzalige stoeten, bij duizenden en duizenden, met vrouwen en kinderen, met zieken, gebrekkigen, te voet, uitgeput, nog wat gered goed op den nek, in karren met huisraad... En ze zijn uitgehongerd, hebben dorst, en er is haast geen voedsel voor die eindelooze drommen. Zij kampeeren langs den weg en de meest bedeelden koken zelf hun potje, bakken op primitieve wijze hun brood op een metalen plaat boven een houtskool vuurtje.

De Oostenrijkers dringen op. De toestand werd critiek. 's Middags heb ik er bij een burger nog een blindedarm uitgehaald. Dan komen ook weer de gewonden. En in een tragen sleep trekken oneindig de vluchtelingen door de straten voort, gaan er wanhopend bij zitten, vallen neer om niet meer op te staan.

De opwinding wordt grooter en grooter. De berichten van: de vijand komt - komt nog niet - 't gaat slecht - gaat weer beter, electriseeren schokkend de angstige menschen. En de hospitalen liggen overal vol.

26 Oct.

Wij krijgen een order, dat al wat levend het volgend station kan bereiken, moet worden weggevoerd. Geweldig bulderen de kanonnen. Inmiddels blijkt het hoofdkwartier reeds stilletjes te zijn vertrokken naar Kragoejewats.

27 Oct.

Wij zijn druk bezig met evacueeren van patiënten, met opruimen.

9. Joh. F. Petri: In Duitse gevangenschap

Joh. F. Petri, vaak naar België reizend als agent voor een Nederlandse uitgever, werd tijdens de Eerste Wereldoorlog door de Duitse bezetter gearresteerd. Hij zou niet alleen kerstkaarten met het opschrift *'t Gebed der Belgische kinderen* geïmporteerd hebben, maar ook in correspondentie staan

met enkele bevriende Belgen in Engeland en Frankrijk. Zijn verweer mocht niet baten en na een proces zonder advocaat werd hij uiteindelijk veroordeeld tot zes maanden gevangenisstraf, uit te zitten in Duitsland. Na zeven (!) maanden kreeg hij 'gratie' en kwam hij na een barre tocht ten slotte weer thuis in Terneuzen aan. In een brochure, getiteld *Onthullingen over het leven in de gevangenkampen in Duitschland*, in 1916 in eigen beheer uitgegeven te Den Haag, vertelde hij daarna vol ingehouden woede wat hem allemaal was overkomen. Hieronder volgt een beschrijving van het leven in het gevangenenkamp, waar mensen van uiteenlopende nationaliteiten om heel verschillende redenen vastzaten.

Het was Zondag 28 Februari toen ik dus mijn entree maakte in de Barak, welke als mijn verblijf voor zes maanden was aangeduid.

Ik zag voor mij een ruimte van circa 25 meter lang en 8 meter breed waarin een 250 gevangenen verbleven. Het was 6 uur, uit een grooten ketel kreeg iedereen een schep koffie welke getrokken was van gebrande haver en tenminste de goede hoedanigheid had van zeer heet te zijn, even later ontving elk een rantsoen brood, ongeveer 200 gram, gemaakt van een mengsel van lijnmeel en aardappelen. Dit brood was, zooals te begrijpen is, erg zuur, maar nog nooit heeft mijn ontbijt mij beter gesmaakt, als dien morgen, ofschoon ik uren later er nog maagpijn van had daar het zeer zwaar te verteren is.

Een der lotgenooten wees mij toen een plaats, waar ik aan een spijker mijn koffer kon hangen. Op mijn vraag waar ik 's nachts moest slapen werd mij gezegd, dat ik mij een plaats kon uitzoeken. 's Avonds werd er een hoop houtwol, hetwelk nu in een hoek geveegd was, uitgespreid en dan viel iedereen maar neer waar hij wilde. Om zeven uur werd er appèl gehouden, alle man moest naar buiten en na een uur in de houding gestaan te hebben, werden de namen afgeroepen. Toen kon iedereen gaan waar hij verkoos, echter niet in de Barak, deze moest gedurende eenige uren gelucht worden.

Ofschoon ik zeer vermoeid was, ging ik het kamp rondwandelen en zag toen dat dit bestond uit circa 80 barakken, geplaatst in 4 rijen van 20. Langs de beide kanten nabij de afsluiting waren de cabinetten waar men bij een natuurlijke behoefte naast elkander op een balk moest gaan zitten. Schaamtegevoel behoefde men hier dan ook niet te hebben. Oude mannen en jongens van 12 jaar zaten naast elkander. Mijn begeleider zei mij, dat ik zeer voorzichtig moest zijn, daar er reeds zeer vele personen met ongedierte waren betrapt en hij raadde mij dan ook, steeds staande er van gebruik te maken. In het midden van 't kamp liep een breede weg, door de gevangenen de Boulevard Joffre genoemd; hier waren de keukens, waar het eten voor de gevangenen bereid werd. De bewaking bestond uit soldaten, welke gewond waren geweest en die ongeschikt waren weder naar het front gezonden te worden. Deze liepen langs de 4 meter hooge afsluiting, die men niet verder mocht naderen, dan op een afstand van 2 meter, aangegeven door een prikkeldraad. Toen gingen we naar de cantine, waar men voor den prijs van 1 Mark 50 rijst kon koopen en mijn be-

geleider postkaarten kocht. Het was Zondag en dan mochten wij schrijven, een kaart van 8 regels, welke echter slechts mededeelingen over familiezaken mocht bevatten. Over hetgeen in het kamp gebeurde mocht niet geschreven worden.

Ik kocht ook zoo'n postkaart en wij gingen toen naar de barak terug om te schrijven.

Daar mijn vrouw mij gezegd had, dat zij zou trachten naar onze familie in Holland te gaan, richtte ik mijn schrijven dan ook aan het adres van mijn schoonouders, hun meldende dat ik krijgsgevangen was genomen en dat mijn vrouw denkelijk naar Holland zou komen met de kleine. Van verdere bijzonderheden was geen sprake, daar hiermede mijn kaart vol was. In dien tusschentijd was het 12 uur geworden, tijd voor de soep. Soep, wat een heerlijke gedachte, voor 't eerst sedert 5 dagen weder warm eten te krijgen. Maar toen de ketel soep kwam en ik ook mijn literschep in mijn emaille schaaltje ontving, was het mij niet mogelijk ze te gebruiken.

Die soep bestond namelijk uit een mengsel van gemalen eikels met aardappelmeel en verspreidde een afschuwelijke lucht, de smaak was bitter en wrang.

Trots mijn honger, kon ik er niet meer dan twee lepels van eten, en gaf de rest weg.

De persoon welke naast mij op den grond zat, stoelen of banken waren er niet, zei, dat ik er wel aan zou gewoon raken en dat ik na eenige dagen blij zou zijn als een ander mij zijn overschot zou geven. Hij was nu reeds 4 maanden gevangen, en was juist zoo begonnen als ik, maar honger leert alles, nu was het nog zeer goed, hij had het nog veel erger medegemaakt.

Om vijf uur kregen we weder soep, welke ik mij alle geweld aandeed te gebruiken, met het gevolg dat mijn maag er tegen in opstand kwam en na 5 minuten de soep weder terug gaf langs denzelfden weg als zij gekomen was.

Ziek en rillende van koorts, was ik gelukkig toen om half acht de houtwol uitgespreid werd en ik een deken ontving. Om 8 uur was het appèl en toen moesten alle mannen in de barakken om te slapen. De meeste personen gingen tot mijn verwondering maar liggen met hun jas en schoenen aan. Anderen maakten van hun kleeren een hoofdkussen. Behalve een deken, had mijn vrouw mij ook een reiskussen medegegeven. Na mijn jas en mijn schoenen uitgetrokken te hebben, rolde ik mij dan ook zoo goed mogelijk in mijn dekens en met mijn kussen onder het hoofd sliep ik uitgeput als ik was direct in.

Den volgenden morgen om 4 uur was het appèl, de namen werden afgeroepen van hen welke moesten gaan werken, iedereen moest opstaan en de houtwol werd weder in den hoek geveegd. Wat ik toen zag was nog het ergste van alles, wat ik tot nog toe gezien had.

De meesten ontkleedden zich geheel en begonnen hun hemd enz. na te kijken. Waarom deden ze dat, wel de houtwol, welke nooit ververscht werd zat vol luizen, en jawel, toen ik ook het voorbeeld der anderen volgde, vond ik er ook reeds drie in mijn kleren. Elk haalde toen zijn waschschaal te voorschijn en ging aan de pomp

water halen om zich te wasschen. Deze pompen bevinden zich op de middenlaan (Boulevard Joffre); daar was het een drukte en geschreeuw van belang om aan de beurt te komen. Eindelijk kreeg ik toch ook mijn bakje vol en ging mij wasschen. Toen nu anderen zagen dat ik in het bezit van zeep was, noemden ze dat een ongekende weelde en zij waren gelukkig dat ik hun aanbood er ook gebruik van te maken. Zeep was wel te verkrijgen aan de cantine tegen 75 pfennig per stukje, maar daar de meeste personen niet in het bezit van geld waren, moesten zij het maar zonder doen. Hierdoor maakte ik mij eenige vrienden, welke mij verschillende inlichtingen gaven, welke mij zeer goed te pas kwamen.

Om zes uur kwam er weder als den vorigen dag koffie en brood. Na dat gebruikt te hebben, het brood gedeeltelijk, moest ik weder na 't appèl naar buiten en daar ik niet was afgeroepen om te werken, ging ik het kamp eens doorloopen.

Steeds tusschen de barakken loopende zag ik plotseling een soldaat staan, welke mij in het Duitsch toeriep: ‘terug, terug’. Ik zag in de verte een afsluiting en daarachter weder barakken. Dit was de afdeeling voor vrouwen en kinderen. Alleen de getrouwde mannen, wier vrouw ook gevangen was, mochten op vertoon van een kaart welke hun verstrekt was, deze afdeeling naderen van 12 tot 1 uur en dan met hun vrouw spreken. Tusschen hen in was echter altijd nog een afsluiting van 4 meter hoog en een tweede van prikkeldraad van 1 meter zoodat zij elkander zelfs geen hand mochten geven. De kinderen, welke loopen konden, mochten zoo nu en dan eens door hun vader gehaald worden, en die mochten dan eenige uren bij hem blijven.

Hoe zeer ik ook naar mijn vrouw en kind verlangde, toch was ik blij dat zij niet daar waren, want uit de verhalen van mannen wier vrouw daar was, vernam ik dat hun lot treurig was.

De sterfte onder de kinderen was dan ook meer dan erg en vele mannen welke na een bezoek aan hun vrouw terug kwamen, deelden mij mede: ze (de Duitschers) hebben mijn kind vermoord.

Heden nacht is het van ontbering gestorven.

Het was goed voor diegene, welke zoo iets met een verwrongen gezicht en met haat tegen de Duitschers meedeelde, dat geen Duitscher zooiets hoorde, want dan kon hij zeker zijn, zijn vrouw voor de laatste maal gezien te hebben. Hij zou gefusilleerd zijn. Het reglement van orde was buitengewoon streng en de minste uitlating van haat was voldoende om den kogel te krijgen. Als iemand, ten einde van zijn geduld, een bewaker welke hem sarde, of sloeg, ten slotte een klap terug gaf, werd hij zonder vorm van proces op de plaats zelve neergeschoten als voorbeeld voor de anderen. Alsof het aantal van de personen, welke van ontbering en besmettelijke ziekten stierven, circa 60 à 70 per dag nog niet genoeg was.

Al het mogelijke werd gedaan om het menschelijke uit ons te verwijderen.

Een der minste straffen bestond bijvoorbeeld hierin, dat men aan een paal gebonden werd; geheel naakt, en dan zoo moest blijven staan uren lang, terwijl elke

soldaat die passeerde zoo iemand met de kolf van zijn geweer bewerkte of hem een prikje met zijn bajonet gaf. Als men nu weet dat zoo iets gebeurde in den winter als het vroor of sneeuwde, of in den zomer als de zon brandde, dan kan men begrijpen dat iemand die zoo iets heeft doorstaan, dit in de meeste gevallen met den dood bekoopt. Zoo passeerden de dagen zonder verandering. Aan mijn nationaliteit van Hollander had ik het te danken, dat ik niet moest werken, dit was gelukkig, daar diegenen, welke moesten werken, dikwijls met schoppen en slagen aangespoord werden, maar aan de andere zijde was het minder goed, daar de dagen verbazend lang duurden.

Er waren reeds 2 weken zoo voorbij gegaan zonder dat ik iets van mijn vrouw vernam, toen ik eindelijk den 19den Maart den eersten brief ontving. Mijn vrouw was in Holland en zij en de kleine waren dus veilig. Wat was ik gelukkig. Ik vergat voor eenige oogenblikken alles wat ik doorstaan had.

Zij berichtte mij, dat zij me op mijn verzoek een pak met zeebeschuiten en tabak had afgezonden. Wat was ik gelukkig toen ik dat pak, welk slechts met veel moeite gezonden kon worden, ontving. Voor 't eerst sedert langen tijd weer eens menschelijk eten hebben. Het heerlijkste diner heeft mij nooit zoo goed gesmaakt als die droge beschuiten. Ik gunde me geen tijd de eerste te weeken, en begon er direct aan te knabbelen. Voortaan was ik dan ook in regelmatige briefwisseling met mijn vrouw, elke week ontving ik een of meer brieven, terwijl ik alle Zondagen schreef. In de maand April werd er zelfs bekend gemaakt dat wij niet alleen Zondags een kaart, maar ook tweemaal per maand een brief mochten schrijven. Ook ontving ik geregeld pakken met beschuiten en chocolade. Hieraan heb ik het te danken, dat ik het uitgehouden heb, want ik was reeds 15 kilo afgevallen, en dat is voor iemand welke nooit meer dan 76 kilo gewogen heeft, niet zeer weinig.

Daar ik, ofschoon ik wel moeite had mij in te houden, bij een of ander ergerlijk feit, nog nooit met de kolf van een geweer had kennis gemaakt, dacht ik tot de gelukkigen te behooren, tot zich het volgende voordeed.

Ik stond te praten met een vriend, dien ik daar had leeren kennen, toen er achter mij om een onderofficier passeerde. Mijn vriend had nog juist den tijd om in de houding te gaan staan en te groeten, maar voordat ik mij omgedraaid had om hetzelfde te doen, kreeg ik een slag met het plat van de sabel over mijn gezicht, waarvan het resultaat was dat ik zulke verbazende oorpijnen heb gekregen, en dat mijn oor zoo gebloed heeft, dat ik niet anders dacht, dan dat ik krankzinnig zou worden, of er aan zou sterven.

Dagelijks moest ik toen naar het hospitaal, de schrik van alle gevangenen, want velen gingen er naar toe, doch slechts zeer weinig kwamen ervan terug. Na een week was ik echter genezen, in zooverre tenminste, dat ik er nu nog, zoo nu en dan hinder van heb.

Als een mooi voorbeeld van hedendaagsche beschaving dient nog de volgende barbaarschheid.

De inwoners van Holzminden hadden natuurlijk dikwijls er pleizier in naar de wilde beesten te komen kijken, welke achter de tralies liepen en de jongens vonden er veel pleizier in, naar de gevangenen te gooien met steentjes, die langs den weg lagen.

Nu heb ik persoonlijk gezien, dat een officier geld gaf aan een jongen als belooning omdat hij zoo mooi een gevangene op zijn gezicht gegooid had, met een steen, zoodat het bloed dezen uit den neus liep. De officier in kwestie stond er hartelijk om te lachen.

Is het dan wonder dat er om eventueelen opstand te onderdrukken altijd drie kanonnen geladen stonden, gericht op het kamp.

Mij heeft het altijd verwonderd, dat er nooit een algemeene opstand is uitgebroken.

Rubriek 5: Mobilisatieperikelen

Toen Nederland door de oorlogsomstandigheden moest mobiliseren, veroorzaakte dat begrijpelijkerwijs weinig enthousiasme onder de opgeroepen dienstplichtigen (de miliciens) en reservisten (de landweermannen). Veel militairen konden aanvankelijk maar moeilijk onder dak worden gebracht in hun standplaats en ook de uitrusting van het leger was een bron van zorg. In de kazernes en de forten heerste vaak een landerige sfeer; de verveling was de belangrijkste vijand, zodat de overheid voor enig vermaak probeerde te zorgen. De meest serieuze taak van de landmacht, die af en toe op oefening moest, was het bewaken van de grenzen: met name om het smokkelen tegen te gaan. Dat leverde soms wrange taferelen op. Kritiek op de gang van zaken binnen het leger kwam veelvuldig voor, met name in linkse kringen.

1. Inkwartieringsproblemen

In zijn pas in 1981 bijeengebrachte herinneringen (zie bij het in rubriek 1 opgenomen fragment) bespreekt Jan Heijenk ook in het kort met welke problemen hijzelf en andere dienstplichtigen aanvankelijk te maken kregen bij het vinden van onderdak. Hoe het eraan toeging bij particulieren die soldaten in huis moesten nemen, is het onderwerp van het verhaal ‘Inkwartiering’, geschreven in naturalistische trant en afgedrukt in *Eigen Haard, Geïllustreerd Volkstijdschrift* (jrg. 41 = 1915). De auteur is Kees Valkenstein (= Alfons van Lier), een avontuurlijke onderwijzer, die ook jeugdboeken heeft geschreven.

Opklapbaar Soldatenbed.

Ootrooi aangevraagd.

Voor soldaten, geïnterneerden en vluchtelingen.

Vele bestellingen door de hoogste autoriteiten.

VISSER's LANDBOUWKANTOOR,

AMSTERDAM.

MOBILISATIEKIST

inhoudende:

4 fl. St. Julien.
1 „ Cognac fine.
1 kr. Oude Genever.
3 fl. Limonade.
1 „ geperst Citroensap.
2 „ Punch.
1 „ Bisschopwijn.

zendt franco door geheel Nederland tegen inzending van

f 10.— 42374.16

VISSER & Co., Wijnhandelaren, Schiedam

Dagbladadvertenties uit de mobilisatiejaren

1a. Jan Heijenk: Nog meer mobilisatieherinneringen

We konden onder diensttijd ook cursussen volgen. Ik heb een cursus algemene ontwikkeling en een fruitteelt cursus gevolgd. Soldaten die in de burgermaatschappij onderwijzer of leeraar waren gaven deze lessen. Deze cursussen waren net goed op gang, toen het bericht kwam dat de 3e en 4e comp. overgeplaatst werden naar Enschede ter bewaking van de grens. Nog dezelfde avond, het was begin November, stapten we in de trein naar Enschede. Toen we daar aankwamen was het donker. We marcheerden door en kwamen na een uur in Aamsveen aan de grens, temidden van hei en struiken. Het vroor, en er waren hagel- en sneeuwbuien. Nu waren we dan aan de grens zei men ons. Maar wat moesten we er doen? De volgende dagen zou het ons verteld worden. Ze brachten ons in een boerderij. Op de deel bij de koeien mochten we uitrusten. Officieren en onderofficieren verdwenen in het voorhuis. Het was koud op de deel en we kropen tussen de koeien, daar was het warmer. Toen het licht was, marcheerden we weer af naar Enschede, en bracht men ons in een school aan de Oldenzaalsche straat. Lang waren we daar niet, want nog dezelfde dag verhuisden we naar zaal Lippinkhof aan het andere eind van de stad bij het station aan de spoorlijn naar Broekheurne. Als men door twee grote deuren de zaal inkwam, had men links de keuken en de bar, rechts het woongedeelte, doorlopende kwam men in de grote zaal. Een langwerpige vierkante ruimte van naar schatting 12 à 13 meter breed en 20 à 25 meter lang met aan de zijkanten ramen en enkele nooduitgangen. Zes rijen planken van zoo'n 30 cm hoog in de lengte door de zaal. Zoo'n 2 meter uit de kant, dan een meter voor pad, dan weer 2 meter en weer een plank. De andere zijde net zoo, zoodat er in 't midden een ruimte van ruim 3 meter overbleef, waar lange houten tafels stonden met aan weerszijden dito banken zonder leuning.

In die lange stroken van 2 meter breedte lag roggestroo van zoo'n 20 cm. dikte. Dat was ons leger. Zonder stroozakken en de ransel als hoofdkussen. Zonder lakens en de man twee dekens voor de warmte. Daar lagen we dan in 4 lange rijen in 't lange door de zaal. De voeten naar de beide paadjes. De gehele Comp., zoo'n 250 man was daar gelegerd. Het eten ontvingen we van zaal Lippinkhof uit de keuken. De eerste dagen waren nogal druk bezet. [...]

In zaal Lippinkhof werd het minder prettig. In diensttijd moesten we op zaal blijven, al hadden we niets te doen. Sommigen begonnen met kleedjes knopen, of ander handwerk. Ik had me plankjes gekocht en houtsnijmesjes om een naaidoos te maken voor Johanna, mijn verloofde. De meesten waren kaarters en lagen aan groepjes in het stroo. 's Avonds werden er veel café's bezocht en [werd er] veel gedronken en men had omgang met meisjes van slechte zeden. Er kwam een geval van geslachtsziekte. Kort daarna moest er weer één in het ziekenhuis opgenomen worden.

De nooddeuren die aanvankelijk gesloten waren, bleken niet allen meer op slot te

zijn, zoodat sommigen beschonken en wel in 't holst van de nacht thuiskwamen. Het was van dien aard, dat de kapitein de compagnie op het appèl riep en een toespraak hield. We moesten niet zooveel café's bezoeken en niet zooveel drank gebruiken en geen omgang hebben met slechte vrouwen. Ik weet nog het slot van zijn toespraak. 'Jullie hebben je verlof, de meesten hebben een meisje en anders zijn er op uw dorp wel wat. Zoek bij hen uw plezier, dan loopt ge geen gevaar van besmetting.'

1b. Kees Valkenstein: Inkwartiering

Meneer Deetje noch mevrouw Deetje hadden zich ooit kunnen voorstellen dat deze zoete after-dinner-stemming door zoo'n vorigendaags *Handelsblad* zou kunnen worden verstoord. En toch was het juist deze achterlijkheid van een dag die meneer Deetje op den namiddag van den eersten Augustus niet alleen beroofde van de zalige in-eenvloeiingen van politieke gedachten, krantenletters en dingen die hem omgaven in de serre, waarin hij zich had neergevleid op de breede zitting en in de mollige leuningen van zijn stoel, maar hem zelfs de kans ontnam van zijn partijtje whist met eventueel daaraan verbonden wegdraging der dubbeltjes des ontvangers, oversten en dominé's. Het eerste waar dien laten namiddag meneer Deetjes oog op viel was het dik zwart in het oog springende bericht der algemeene mobilisatie en meteen prentte het zich met gruwelijke duidelijkheid in zijn van zoete etensvoldaanheid vervulde binnenste, verstorend in één oogenblik alle heerlijkheden des gemoeds, die na 'n hartig diner met 'n toetje het doel plegen te zijn van den listigkrantenverschalkenden rentenier.

Meneer Deetje was geschrokken en mevrouw Deetje, die sedert veertig jaren haarfijn op de hoogte was van alle gelaatsuitdrukkingen, waarover haar man bij verschillende gelegenheden te beschikken had en al zijn willekeurige en onwillekeurige bewegingen wist te duiden, snapte onmiddellijk, dat die krant een jobstijding moest bevatten. Zoo keek hij en zoo bewoog reeds zijn mond als in het begin hunner over het algemeen fortuinlijke kruideniersloopbaan een kwitantie onbetaald bleef of een goeie klant naar 'n konkurrent ging. En net als in die dagen vroeg ze ook nu: 'Dorus, wat heb je!'

Maar meneer Deetje gaf niet onmiddellijk antwoord. Hij bestaroogde de krant van gisteren en eerst toen mevrouw nog sterker aandringend vroeg: 'Maar zeg het dan toch!' kwam het bijna stotterend uit zijn keel: 'Ze mo... be... le... seere.'

'Meubeleseere?' zei mevrouw... 'Meubeleseere... welnou laat ze... Da's toch niks waar jij zoo betuterd van hoef te kijke?'

'Mensch!' stoof meneer Deetje op, 'je weet er geen snars van! D'r is oorlog en al onze soldaten motte opkomme.'

'Zel jou zwaar zitte... Wat hebbe wij daar nou in godsnaam mee te make?'

‘Wat wij daar mee te maken hebben? Dat zel je gewaar worde!’

Meneer Deetje was opgestaan en gesticuleerde met zijn *Handelsblad* en uit deze zeer ongewone bewegingen maakte mevrouw Deetje de juiste gevolgtrekking, dat ze het volkomen mis had en de zaken ernstiger waren dan zij had meenen te mogen opmaken uit dit vreemde woord ‘meubeleseere’ dat haar geen onmiddellijk inzicht in de gevaarlijke situatie des vaderlands had kunnen bijbrengen.

‘Hier in de waterlinie,’ ging meneer voort, ‘hier vlak achter de Vecht zitten we d'r dadelijk middenin.’

Geweldig hard en ongewoon haastig klingelde de schel in de gang, het heele villatje vullende met onrustig geluid. Meneer Deetje liet zijn zwaaiende krant zakken en samen richtten zich de oogen van meneer en mevrouw naar de kamerdeur die wel dadelijk zou opengaan, nu ze de meid al hoorden stappend naar de voordeur. Ze wachtten zwijgend, lettend op de vreemde rumoerige geluiden, die van de voordeur tot hen doordrongen. De meid opende haastig, zonder kloppen, de deur van de kamer en boodschapte met een kleur: ‘Meneer daar binne twee soldaten.’

‘Twee... soldate!’ echode mevrouw.

‘Wat willen die?’ vroeg ferm meneer.

‘Die motte hier weze.’

‘Hier weze?’ zei mevrouw.

‘Ze hebbe briefies en ze motte hier slape.’

‘Inkwartiering,’ prevelde meneer Deetje.

‘Zeg maar an die soldate,’ kwam mevrouw haastig en eenigszins snibbig, ‘da we ze niet hebbe kunnen.’

Daar verscheen achter Mietjes piekerige blonde haar in het onzekere schijnsel van het ganglampje het ongeschoren gezicht van een landweerman, pet achterover en een kuif donker haar onder de klep. Zijn heele bagage, ransel, broodzak, veldflesch, patroontasch bungelde met zijn geweer naast zijn linkerbeen en in de hand had hij zijn inkwartieringsbiljet.

‘Met permissie mefrô, me binne hier ingekwartierd... ik en me maat en me binne moei... en me hebbe honger... De heile dag hebbe se ons in Nieuwersluis late staan en toen moste me hierheen marcheeren, asdat u wel begrape ken datte me half kapot binne.’

‘Pietje, neem de manne mee naar de keuken,’ gebood meneer Deetje niet zonder waardigheid. ‘We zullen zoo dadelijk voor ze zorgen.’

De soldaten verdwenen met Pietje en mevrouw Deetje plofte in een stoel. ‘Ja... daar is niks an te doen’... suste meneer. ‘We motte ze...’

‘We motte ze... we motte ze...,’ kijfde mevrouw..., ‘we motte ze niemendal. Twee van die vreemde kerels in huis... ik zou je danken.’

‘Luister nou es. Morgen kunnen we ze uitbesteden als je ze niet in huis wil houe. Maar vanavond gaat dat niet meer. Had ik nou ook maar die krant niet zoo laat gekregen... 't Bericht is al van gisteren... hadt jij me gisterenavond ook maar niet uit de

soos gehoue... dan had ik het óók geweten... en dan had ik er vandaag al voor kunnen zorgen.'

'Wat mot dat nou worde met twee van die kerels,' klaagde mevrouw.

'Ga jij nou eerst naar de keuken en zorg dat ze wat te eten krijgen. Die arme bliksems zijn natuurlijk uitgehongerd.'

'Wel ja... dat zal toch niet zoo haast... Wat mot ik ze geve?... Jij hebt goed prate... en je laat er mij maar voor zitten... Dat komt natuurlijk allemaal weer op mij an. 't Is wat moois om je zoo maar twee vreemde kerels op je dak te sture voor niks niemendal!'

'Voor niks niemendal' zei meneer Deetje gewichtig. 'Je krijgt er toch tachtig centen per dag voor per man.'

'O,' zei mevrouw Deetje iets beter gemutst, terwijl ze opstond, 'dat verandert de zaak.'

En ze stevende de kamer uit.

Meneer Deetje stond nog even in gedachten en overwegend of hij nu maar niet meteen naar de soos zou gaan, daar zou nieuws genoeg zijn. Dat zakie in de keuken daar diende je toch als man 'n oogje op te houden. Morgen kon hij de lui uitbesteden. Twee man in de keuken met zoo'n groene hit van een meid, - dat was ook niet alles.

Onder het denken ging hij als vanzelf zijn vrouw achterna en stond in de keuken of eigenlijk in de gang want de keuken was maar erg klein in het soort villatje, dat meneer Deetje bewoonde, vlak achter mevrouw, die bevelen gaf aan Pietje, de meid.

'Kan jullie dien rommel niet zoolang buiten zetten?' informeerde meneer Deetje over mevrouws schouder heen, doelend op de geweren en verdere equipementstukken der landweermannen, die op den grond in een hoek der keuken de buitendeur volkomen barrikadeerden.

'Nai meheir, da gaot absoluut niet,' protesteerde de landweerman met de kuif, die al in zijn hemdsmouwen zat maar zijn kepie nog ophad. Zijn blauwe soldatenjas hing heel gezellig aan den wand aan denzelfden spijker die Pietjes werkschort droeg. 'Zoo'n spuit roest allemachies gauw en dan mô je 'm maar weer opdoffe, anders ga je d'r morgen al dadelijk op. Daar hê 'k niks geen sjenie in.'

'O sou!' bevestigde zijn kameraad. 'Sussie,' dit tot Pietje, die op last van mevrouw boterhammen sneed, 'gaif jy me nog maor eris 'n paor van die boutrammetjes. Se smaoke as koek, sjonge meheir me hebbe fandaog sou 'n erremoe geleije.'

Het overhemd van den landweerman met de kuif zag er een beetje goor uit, had in den rechtermouw aan den elleboog 'n flarderig gat en de boordjes aan de polsen hadden franje. Zijn kameraad was niet te takseeren op zijn ondergoed, want daar kwam niemendal van te zien. Mevrouw Deetje vond haar gasten minder geschikt voor de logeerkamer, maar ze had op dat moment geen keus, omdat alleen de logeerkamer slaapgelegenheid bood. De mannen moesten voor dien eersten nacht maar bij elkaar slapen. Dat ging niet anders, want in die kamer stond het groote

tweepersoonsledikant, waarin meneer en mevrouw zelf gedurende hun kruideniersperiode hun nachten hadden doorgebracht. Als renteniers hadden zij dat ledikant op non-activiteit gesteld en nu sliepen ze in een ‘litjumeau’.

Mevrouw maakte met Pietje het bed in orde en de landweermannen maakten geen tegenwerpingen. Ze verdwenen na het eten in het voormalige echtelijke ledekant en meneer en mevrouw hoorden hen binnen het kwartier allergezelligst snurken, terwijl zij met eenigszins ontstemde gezichten hun thee slurpten in de serre. Het villatje was dunnetjes gebouwd. Snurkende landweermannen stonden niet in het bestek, toen de bouwmeester het plan voor het villatje ontwierp.

Mevrouw maakte de opmerking: ‘Ik doe vannacht geen oog dicht.’

‘Stil maar kind,’ troostte meneer Deetje, ongewoon beminnenswaardig, ‘morgen bestejen we die armoedzaaiers uit. Wij zijn niet ingericht op zulke logé's.’

‘Hoe komme ze d'rbij om ons inkwartiering te geve,’ zei mevrouw, ‘'t Is gewoon 'n schandaal! Die soldaten hooren in 'n kazerne.’

‘Dat is 't 'm juist, vrouw, die hebben we hier niet. Ik ga nog eve naar de soos. Ik mot es informeeren hoe dat inmekaar zit met dat uitbesteje.’

2. Bewapeningsproblemen

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was het voor het Nederlandse leger niet eenvoudig om de nieuwe ontwikkelingen te blijven volgen. Een indruk daarvan geven de terugblikken op die tijd van Nicolaas Bosboom (1855-1937), die na een militaire carrière vanaf 1913 tot mei 1917 minister van Oorlog was en door zijn weinig diplomatieke optreden veel conflicten veroorzaakte. In zijn boek, getiteld *In moeilijke omstandigheden. Augustus 1914-Mei 1917* (Gorinchem, 1933), beschrijft hij niet alleen de problemen op het gebied van kleding en huisvesting, maar ook bij de aanschaf van mitrailleurs en geschut. In aansluiting daarop volgen hieronder ook fragmenten uit het bijna komisch precieze verslag dat luitenant L.J. Schmidt schreef over de proeven met honden als trekdieren voor het vervoer van mitrailleurs. Het verscheen eerst in het tijdschrift *Onze Neutraliteit* en daarna ook in de *Hollandsche Revue* (jrg. 1916).

2a. Nicolaas Bosboom: De aanschaf van mitrailleurs en geschut

Mitrailleurs

In de legerorganisatie was het aantal mitrailleurs model '08 bij het veldleger vastgesteld op 6 stuks per infanterie- en 2 stuks per cavalerie-regiment, de eerste met hondentrekkracht, de laatste op draagpaarden. Eerst gedurende den oorlog bleek, hoe belachelijk klein die voorgenomen toebedeeling was. Op 1 Augustus 1914 was men aan de constructie-werkplaatsen te Delft bezig aan de vervaardiging van de wagentjes voor het vervoer der 75 mitrailleurs met de munitie, waarover als eerste behoef-

te voor de infanterie kon worden beschikt; een aantal binnenlandsche fabrieken verleende daarbij medewerking; sommige onderdeelen moesten nog uit Duitschland komen. Van de Oesterreichische Waffenfabrik te Steyer, die nog 55 mitrailleurs in bestelling had, was reeds 28 Juli bericht ingekomen, dat zij niet kon leveren. Toen onze vraag om alles wat van de bestelling gereed was onafgewerkt op te zenden en onze dreiging zelf het wapen te gaan namaken zonder uitwerking bleven - wij hadden voor ons geweer indertijd de licentie van deze fabriek gekocht - werd aan de artillerie-inrichtingen opdracht gegeven elders te pogen 100 mitrailleurs met 5 millioen patronen te verkrijgen. Van 8 fabrieken te Berlijn, Parijs, Londen, later ook in Amerika werd een ontkennend of in het geheel geen antwoord ontvangen; te Kopenhagen kon men ons met 3 maanden 75 madsengeweren (wel geen mitrailleur maar toch een repeteergeweer) leveren, geschikt voor onze patronen. Daarvoor werd in December contract gesloten. Ook werd bevel gegeven de Belgische geïnterneerde mitrailleurs met de medegebrachte patronen in de stelling van Amsterdam te plaatsen tegen een gelijk aantal van onze wapens, dat dan voor het veldleger moest worden uitgerust. In Februari 1915 weigerde de Deensche fabriek echter verder aan onze bestelling voort te werken, daar ze geen uitvoerconsent kon krijgen. Nadat dit door bemiddeling van Buitenlandsche Zaken was verkregen, onder voorwaarde dat wij niet in oorlog kwamen, schoot men er toch niet hard mede op, zelfs nadat in Mei een bedrijfsleider der artillerie-inrichtingen erheen was gezonden, aan wien ondertusschen bleek, dat de fabriek zeer sterk was bezet. Eindelijk, toen een officier, die door familierelatie de Deensche taal goed machtig was, werd afgevaardigd, kregen wij de bestelling los en kon in Augustus een nieuw contract voor 100 wapens gesloten worden met levering op 7 maanden. Door het stellen van een premie kwamen deze zelfs al in September binnen. Het oordeel over deze 100 was echter te onzent niet gunstig; een wel wat dure les dus!

Inmiddels waren met behulp van Buitenlandsche Zaken en van den heer LINTHORST HOMAN, voorzitter van de commissie voor het handelsverkeer, de pogingen te Steyer voortgezet. Het kostte nog een reis daarheen van den directeur der artillerie-inrichtingen, den heer VAN DAM, om de belofte te verwerven van levering van het bestelde met 3 maanden, benevens voor de uitvoervergunning. Zelfs werden verdere leveringen in uitzicht gesteld, mits men van ons rubber en koper zou krijgen. Duitschland zou den doorvoer vergunnen tegen levering van bankatin* door Koloniën. Later eischte Steyer ook contraprestatie voor de aanvankelijke bestelling en wilde zelfs betaald worden met een gelijk aantal guldens als in kronen gecontracteerd was! Het eindresultaat was, dat nu en dan een kleine bezending afkwam; maar dat het tot Juli 1916 duurde alvorens 100 mitrailleurs, waarvan nog een deel bestemd was voor Koloniën, in ons bezit waren.

De teleurstellingen, met het verkrijgen van onzen zoo uitstekenden mitrailleur te Steyer ondervonden, gaven vanzelf aanleiding nogmaals elders ons geluk te beproeven. Wij hadden daarbij de Lewismitrailleur op het oog, die, blijkens eenige op geïn-

terneerde vliegtuigen gevonden exemplaren, zich bijzonder eigende voor het gebruik in de lucht en ook voor het gebruik van onze patronen. In Engeland werd de uitvoer echter terstond geweigerd; in Frankrijk eveneens, nadat aanvankelijk de verwachting gewettigd scheen, dat wij ze zouden kunnen krijgen.

In Amerika had de bedrijfsleider ORNSTEIN den Coltmitrailleur zien werken. Het bezwaar tegen dat systeem was het na een zeker aantal schoten warm loopen van den loop, hetgeen ter verwisseling meer dan een minuut onderbreking van het vuur vereischte. Debatten, die in Juli 1915 in het Engelsche Lagerhuis over dit systeem werden gehouden en er de nadeelen van in het licht stelden, deden, afgescheiden van het weinige vertrouwen, dat wij in het Amerikaansche schietmaterieel stelden, mij aarzelen, dat stelsel te aanvaarden. Ten einde raad en in het gezicht van het overvloedig gebruik, dat op de slagvelden van mitrailleurvuur werd gemaakt, ging ik in November 1916 toch tot een bestelling van 500 dezer wapenen over; tegelijk werden 120.000 patronen naar New York gezonden voor de beproeving. In het begin van 1917 werd deze bestelling uitgebreid tot 1500 stuks. Ze zijn nimmer in ons land aangekomen, daar ze, tot verzending gereed, in April door de Amerikaansche regeering werden gevorderd. [...]

Geschut

De eerste vraag ging natuurlijk uit naar KRUPP, die al ons stalen geschut had geleverd en wiens stelsel ook voor het nieuwe geschut zou worden gevolgd. Den 8^{en} Augustus 1914 kwam bericht in, dat hij zelfs niet kon voldoen aan een kleine uitstaande proeforder (een kanon van 10 cM. en 15 stalen schilden). Ook de vraag, of hij wellicht voor andere afnemers houwitsers van 12 cM. gereed had liggen, die wij zouden kunnen koopen, werd ontkennend beantwoord. In verband met de doorloopende moeilijkheden met Duitschland over tegenleveringen en onze elders ondernomen pogingen om ons van geschut te voorzien, bleef nu de zaak rusten tot in Juli 1915 een der onzen toch voor een bespreking naar KRUPP moest en de opdracht kreeg nogmaals zijn geluk te beproeven. Dat viel samen met voorstellen door Werkspoor aan de firma gedaan, tot aankoop van het recht haar geschut na te maken. Nu werd men toeschietelijker en verklaarde zich bereid tot levering, een jaar na bestelling, van kanonnen of houwitsers, *mits* met contraprestatie van, onder meer, nikkel en chroom voor de legeering met het geschutstaal. Dat konden wij niet verschaffen, hadden het zelf niet! Februari 1916 kwam de Duitsche consul-generaal GNEIST zelf met de vraag, waarom wij geen geschut bestelden, altijd met dezelfde mits; antwoord: wij trachten nikkel te bekomen. Eindelijk, Mei 1916, zegt KRUPP te willen afzien van de *voor*levering van nikkel. Daar gaan we op in en sluiten contract voor 16 houwitsers van 15 cM., later nog gevolgd door een bestelling van een tweede 16-tal. Nu zendt KRUPP, zelfs met toestemming der Duitsche regeering, twee der vuurmonden, die gereed staan. Nikkel, met moeite verkregen, is met den Rijndam en den Andijk van New York onderweg; wij zullen kunnen betalen met een equivalee-

rende hoeveelheid van dat metaal! Jawel, daar komt in Augustus de jobstijding dat in Engelsche haven op dat nikkel beslag is gelegd! Protesten van Buitenlandsche Zaken helpen niet. Daarmede was de kans op levering van KRUPP definitief verkeken.

Een raadselachtige geschiedenis die inbeslagneming; de verzending had onder N.O.T.* verband aan het adres der Nederlandsche regeering plaats gehad. Men heeft mij later verteld, dat er veel meer nikkel aan boord was, buiten N.O.T. verband, bestemd voor de pantserplaten, die KRUPP zou leveren voor den in aanbouw zijnden kruiser der marine. Ik heb, daar ik inmiddels uit de regeering getreden was, dat niet kunnen onderzoeken; maar gelet op de groote onwaarschijnlijkheid, dat die platen in betrekkelijk korten tijd zouden kunnen geleverd worden, mag men wel aannemen dat KRUPP, ware hij in het bezit van dat nikkel gekomen, het zou hebben benut voor zijn zeer groote behoefte aan nikkelstaal ten dienste van zijn voortdurenden geschutaanmaak. Dat was ook de reden, dat door mij nimmer de eisch van *voor*-levering zou zijn aanvaard. Nu was niet alleen het verkrijgen van geschut onmogelijk, maar ook het vertrouwen in de N.O.T. had bij Engeland een schok gekregen.

2b. L.J. Schmidt: Mitrailleurhonden

Langzamerhand was bij de Infanterie-regimenten het aantal mitrailleurs van 2 op 6 gebracht, zonder dat evenwel een definitief middel van vervoer was vastgesteld. Deze 6 mitrailleurs vormen tezamen met hun toebehooren het Mitrailleur-peloton (M.P.).

Bij de Regimenten Grenadiers en Jagers waren inmiddels proeven genomen met honden als trekkracht, welke proeven zeer goed voldaan hadden, zoodat tot de invoering van de honden werd besloten.

Zoo zag ons de mobilisatie nog zonder goed transportmiddel. In allerijl werden ons gedurende de eerste dagen honden en hondenkarren toegezonden en het M.P. had ineens een heel andere gedaante gekregen.

De honden waren uit alle deelen des lands voor den militairen dienst gerequireerd; de karren werden geleverd door de Constructie-werkplaatsen te Delft. Voor de invoering van den hond als trekdier, voor de requireering van particuliere honden en voor de samenstelling van tuig en karren, heeft Jhr. C.A.J. Meijer, kapitein bij het Regiment Jagers, zich bizonder verdienstelijk gemaakt.

Ik heb als bezwaar van alle in beproeving genomen vervoermiddelen aange-

voerd, dat men niet overal kan komen, waar men moet zijn. Met de hondenkarren is dit wel mogelijk, omdat ze lichter en kleiner zijn. Op smalle wegen, bijv. in polderland, kunnen de hondenkarren langs colonnes marcheeren, zooals dit met geen ander vervoermiddel het geval zou kunnen zijn. Slooten kunnen overgestoken worden met behulp van twee planken, een eenvoudig vlot of met een roeiboot, waarin een hondenkar plaats kan vinden. Desnoods zwemmen de honden over. Door hei, door niet te dicht bosch, door duinen, overal kunnen de karren mede. Wordt de last voor de honden te zwaar, dan helpen de bedieningsmanschappen; desnoods komt ook nog de in de buurt zijnde infanterie te hulp.

Maar niet alleen kunnen de hondenkarren, tengevolge van hun geringe afmetingen, door elk terrein, doch door hun geringe hoogte worden ze door kleine terreinvoorwerpen, als boschjes, kaden, heggen enz. gemakkelijk aan 't oog des vijands onttrokken. Dit is geen gering voordeel, omdat daardoor mitrailleurs en patronen dichter bij het doel kunnen worden gebracht, zonder onder gericht vuur te komen. [...]

Waar de aanvulling in oorlogstijd van honden eenvoudiger en minder kostbaar zal blijken dan die van paarden, is de invoering van den hond als trekkracht een voordeel te noemen. Treden verliezen bij de honden in, dan kunnen door aankoop of door aanvoer uit de fok-inrichting in Den Haag, de verliezen worden aangevuld. Meestal zal men zich kunnen redden door aankoop ter plaatse. Laten de lezers en vooral de lezeressen zich niet ongerust maken, dat hun hond in die gevallen zal worden opgeroepen. Schoothondjes, welke in den regel geen plm. 70 cM. schofthoogte hebben, kunnen bij 't M.P. niet gebruikt worden.

Bij voorkeur neemt men trekhonden. Komen bij 't M.P. verliezen aan honden voor, dan kan één hond een karretje trekken. Valt ook deze uit, dan kan de kar door manschappen zeer gemakkelijk op den gebaanden weg worden voortgetrokken. In het terrein helpt desnoods de infanterie, die in de buurt is, mede.

Maar niet alleen is de aanvulling gemakkelijker, ook wat betreft de voeding stelt de hond minder eischen dan het paard. 't Is voor velen geen nieuws, dat het paard een zeer kieskeurig dier is. Is zijn haver of hooi niet goed of niet frisch, dan laat hij 't staan. Daarbij komt dat voor het groot aantal paarden van het leger de voeding zeer moeilijk is. De hond is minder kieskeurig, dat merkt men aanstonds als men hem aan den vuilnisbak zijn hart ziet ophalen.

Is men in oorlogstijd niet in staat apart eten voor hem te bereiden, dan stelt hij zich tevreden met de resten, die zijn baas voor hem bij elkaar kan zoeken van de maaltijden der manschappen. Ook de prijs van het voedsel van den hond is veel geringer, dan die van de voeding van het paard.

Kost het paard plm. f 1 per dag, een hond kan van plm. f 0.30 per dag gevoed worden. Deze kosten kunnen nog verminderd worden, als men hem geheel van de resten van de menage voedt.

Zooals elke medaille haar keerzijde heeft, zoo zijn ook aan het gebruik van de honden als trekkracht eenige nadeelen verbonden.

De hond is gevoelig voor felle koude en groote warmte. Aan deze nadeelen kan men evenwel door het nemen van eenige eenvoudige maatregelen tegemoet komen.

Moet men bij groote koude bivakkeeren of lang op eenzelfde plaats in de open lucht blijven, dan kunnen de zandzakken, die elk man bij zich draagt, als dekjes dienst doen, of gebruikt worden om den hond op te laten rusten. Als het zeer warm is, dan zorgt men er zoo veel maar eenigszins mogelijk is voor, in de schaduw te rusten en wascht men kop en pooten zoo nu en dan met niet te koud water. Bij marschen worden gedurende elke uur-rust 5 à 10 min. de honden gedrenkt. Echter is véél drinken bij elke rust verkeerd. Een paar slokken water zijn voldoende. [...]

Het blaffen van de honden wordt mede als een nadeel beschouwd. In het desbetreffende voorschrift leest men op blz. 35: ‘Een M.P. met blaffende honden is te velde niet te gebruiken.’

't Spreekt vanzelf, dat ook in de honden discipline moet zitten, dat ze elkaar niet elk oogenblik mogen aanvliegen of als dollen te keer mogen gaan.

Wanneer men een geheimen marsch of een nachtmarsch moet maken, waarbij geen geluid mag worden vernomen, dan is een M.P. met blaffende honden zeer zeker niet te gebruiken. Nu is het gedurende het marcheeren uitzondering, dat een hond blaft. Gedurende een langdurig halt houden, kan er wel eens een enkele hond uiting geven aan zijn ongeduld.

Moet het M.P. in stelling komen, dan worden de hondenkarren, die dan afgeladen zijn, een eind achterwaarts gebracht. Bij elk M.P. komen wel eens kritieke momenten voor, b.v. wanneer een geit, een schaap of een teefje plotseling in de buurt verschijnt. Dan vinden eenige honden - 't zijn alle reuen - daarin altijd aanleiding hun jachtlust of vreugde te uiten, door een flinke keel op te zetten.

In den regel is op het slagveld een zoodanig rumoer, - geknetter van geweervuur, gebulder van kanonnen - dat zelfs de hardst keffende hond het er tegen aflegt. Het nadeel van het blaffen wordt dus alleen maar beperkt tot enkele gevallen.

In de infanterie-colonne is het niet zoo gemakkelijk het blaffen achterwege te doen blijven. De hond meent bij elk signaal voorwaarts te kunnen gaan. Door langdurige oefening wordt hem gewend, pas voorwaarts te gaan op een bepaald fluitsignaal, waardoor hij leert zich van andere signalen niets aan te trekken.

't Moeilijkst is het bewaren van stilte in den stal. De honden zijn bij het M.P. van het 4e Reg. Inf. gelegerd in een noodstal, nl. een gymnastieklokaal. Ze liggen tweeaan-twee bij elkaar, maar kunnen niet buiten komen. Steeds hebben ze dus de neiging om te kijken of er niemand komt om hen eens naar buiten te brengen. Ze vervelen zich, worden lastig en hebben neiging om te gaan blaffen. Als er één hond blaft, volgen allen dat voorbeeld. Elke hond nu weet, dat blaffen in den stal verboden is, maar er zijn er enkele, die moeilijk onder appèl waren te krijgen. Slaan hielp niets, dus namen wij onze toevlucht tot list. Boven het hok van den ergsten levenmaker plaatsten wij een bak water, waaraan een lange lijn was verbonden. Toen de

hond eens naar voren rende om een keel op te zetten, kreeg hij onverwachts een stortbad door een ruk aan de lijn. Niet wetende waar al dat water vandaan kwam, stond hij eenige oogenblikken stijf van schrik en gaf geen geluid meer. Na driemaal herhalen van deze methode, was hem het blaffen in den stal afgeleerd.

Over het algemeen zijn de honden zeer verdraagzaam onder elkaar, maar er zijn er enkele, die elkaar niet verdragen kunnen. De een voelt zich soms als van hoogere geboorte dan de anderen en kijkt als 't ware met een soort minachting op hen neer. Andere zijn van plagerige natuur en leggen het overgehouden brood vlak voor een buurman, die er evenwel niet aan kan komen. Doet hij daartoe pogingen, dan is het doel bereikt en wordt hij door zijn belager aangevallen. Ze kunnen elkaar dan wel niet naderen, maar door de reten van de hokken toonen ze elkaar dan hun woede. Dit eindigt dan tot een ingrijpen van den stalwacht.

Vriendschap onder honden is geen zeldzaamheid. Als 't koud is, kruipen sommige dicht tegen elkaar aan. Er zijn zelfs enkele, die uit dezelfden bak eten, 't geen wel een zeer groot bewijs van vriendschap is. Dat ze de partij voor elkaar opnemen, is een aardige uiting van onderlinge gehechtheid. Bij het M.P. zijn twee honden, die zoo bevriend zijn, dat ze niet buiten elkaar kunnen en wanneer men de een bestraft, wordt de ander bepaald gevaarlijk.

De meest gevreesde ziekte is de hondenziekte. Deze ziekte komt meestal bij jonge honden voor, maar kan zich ook bij oudere honden openbaren, terwijl ook honden, die reeds hondenziekte hebben gehad, opnieuw kunnen worden aangetast. De ziekte eischt veel offers en uit zich in de meest uiteenloopende verschijnselen; ze is zeer besmettelijk. Zoodra kenteekenen zich vertoonen, moeten daartegen ten spoedigste maatregelen worden genomen. De besmette honden worden direct afgezonderd.

Hondsdolheid komt zelden meer voor. Mocht bij het M.P. een zoodanig geval zich voordoen, dan is reeds aangegeven, wat er gebeuren moet met iemand, die door zoo'n hond wordt gebeten.

Kreupelheid en oorziekten komen weinig voor; somtijds slaan de honden de ooren tegen de draagstang kapot. Ook wormen zijn een vervelende en dikwijls blijvende kwaal, waartegen het 't beste is, dat alle honden één of tweemaal per jaar een kuur doorloopen. Huidziekten komen betrekkelijk weinig voor, wanneer de hokken en honden dagelijks goed worden schoon gemaakt.

De honden worden, wanneer ze ziek zijn, behandeld door een paardenarts, die wekelijks een inspectie over hen houdt. Een medicijn- en verbandkist wordt te velde medegevoerd op den randselwagen.*

Het voedsel voor de honden is zeer eenvoudig en bestaat uit: 1/2 K.G. vleesch, 1 à 11/2 K.G. brood dat van de menages is overgebleven, al of niet in vet gedompeld, 1/2 K.G. rijst, afval van groenten of 1/2 K.G. hondenkoeken.

De bizonderheden, nummers, signalementen enz. van de honden vindt men in een register, dat door den Pel. Ct. wordt aangehouden. Ten bureele van den Inspec-

teur der Infanterie vindt men deze gegevens voor alle honden van het leger. Wordt een hond overgeplaatst, dan gaat met hem mede een opgave van hetgeen met hem gedurende zijn militaire loopbaan is gebeurd en van wien hij vroeger is gekocht.

De dienst bij het M.P. is zwaarder dan bij de infanterie, omdat het verkrijgen en behouden van de geoefendheid in het bedienen van den mitrailleur en het op peil houden van de geoefendheid der honden veel tijd en inspanning eischen. Met genoegen kan ik constateeren, dat zoowel kader, bedieningsmanschappen als hondengeleiders met toewijding hun dikwijls moeilijke en soms ondankbare taak verrichten, ondankbaar, omdat zoo weinigen begrijpen hoe verantwoordelijk de taak van het personeel bij het M.P. is.

Eindnoten:

* bankatin: tin uit het eiland Banka, dat deel uitmaakte van het vroegere Nederlands-Indië.
* N.O.T.: de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij, die de aanvoer regelde van artikelen die als contrabande beschouwd konden worden.
* randselwagen: wagen waarop randsels of ransels (= rugzakken) worden vervoerd.

3. Ervaringen uit het alledaagse soldatenleven

Talrijk zijn de verslagen en verhalen waarin wordt beschreven hoe de gewone soldaten hun mobilisatiejaren indertijd ervaren hebben. Juist de alledaagsheid en de saaiheid daarvan, die onvermijdelijk gepaard ging met flauwe grappen, is typerend. Een goed voorbeeld vormen enkele van de ironische stukjes die Herman Salomonson (1892-1942) onder het pseudoniem Melis Stoke (vgl. de naam van een middeleeuwse kroniekschrijver) eerst in *De Groene Amsterdammer* publiceerde en daarna verzamelde onder de titel *Van aardappel-mes tot officiersdegen. Uit het dagboek van een landstormplichtige* (Amsterdam, 1917). Deze uitgave, 'opgedragen aan alle officieren die weten willen "wat er leeft in den recruut"', werd geïllustreerd door I. van Mens, Henri van de Velde, Johan Brakensiek en anderen; de prozastukken erin worden afgewisseld door 'Krijgsmanszangen'. Salomonson, die onder zijn eigen naam ook de met de wereldoorlog verbonden roman *Bomston* (1920) publiceerde, bleef tijdens zijn Indische jaren zijn pseudoniem gebruiken om in 'rijmkronieken' op een geestige manier allerlei facetten van het koloniale leven te bespreken. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd hij wegens zijn joodse afkomst afgevoerd naar een concentratiekamp en 'op de vlucht' doodgeschoten.

Omdat het leger in de mobilisatiejaren paraat moest blijven, werden er van tijd tot tijd oefeningen gehouden. Soms ging het daarbij om een soort wapenvertoon voor genodigden, waarvan de vader van Gerard Reve een ironische beschrijving heeft gegeven in zijn boek *Mijn rode jaren* (1967).

Vaak was er echter ook sprake van langdurige manoeuvres waarbij de gewone soldaten lijdzaam moesten ondergaan wat hun superieuren hadden bedacht. Een levensechte indruk daarvan geven de bewaard gebleven dagboekaantekeningen van Garrit Jan Heurneman (1895-1978): één van de tienduizenden jongemannen van het platteland die in 1914 onder de wapenen moesten komen. Hij was afkomstig uit Eibergen en werd later vrachtwagenchauffeur, terwijl hij er ook een klein boerderijtje op nahield. Zijn verslag werd vierentwing jaar na zijn dood gepubliceerd in het streekhistorisch tijdschrift *Old Ni-js. Kroniek van Eibergen, Beltrum, Rekken en* [de buurtschap] *Zwolle* (jrg. 15, nr. 3 = oktober 2002). Duidelijkheidshalve zijn er tussenkopjes aan de tekst toegevoegd.

3a. Melis Stoke: Uit het dagboek van een landstormplichtige [Zie deel II en III]

Maand-overzicht

Het is nu een maand geleden, dat ik met u te samen ging wonen, Jan, Gerrit, Gijs en Jacob, en in dien maand zijn wij soldaten geworden.

Velerlei hebben wij te samen genoten en verfoeid... en ik zoude... Ha! ik zoude veel, veel meer vastgehouden hebben, van hetgeen ons overkwam, indien niet zoo schaarsch geweest waren de vrije uren, waarin ik dit, mijn besmoezeld zakboek, te voorschijn brengen mocht, en er in neerschrijven ons gemeenschappelijk leed.

In dien tijd zijn een viertal onzer vader geworden, en even zoovelen hebben hunne verkeering gewisseld; gisteren was er een broodje te weinig aan het ontbijt, en verleden week is een onzer overleden.

Overigens waren de dagen aan elkaar gelijk. En voor ons is het perspectief der wachtende weken wijd, emotieloos en grauw, als de in zonnebrand vértrillende einder van eene zandwoestenij.

Waarin ik slechts substantieel voel mijne aanteekeningen, hard en onbedekbaar als kantige steenen, waartegen wij vruchteloos schoppen op onzen langen marsch naar het onbekende...

9 April, Zondagmorgen

Zooeven ben ik mijn bad ontstegen; juist is het geklok van het wegstroomend, modderig water, vergorgeld, en als ik mijn eigen slaapkamer betreed, omvangt mij daar de stilte als de mystieke plechtigheid eener sinds lang verlaten abdij. Om zeven uur, twee uren geleden, verliet ik de chambrée, waar de Zondagmorgen aanbrak in feestelijk getier, vol pijnlijke geeuwen echter van mijne vele kamergenoten, wier Zaterdagavond zich in bier en brandewijn ontwikkeld had.

En nog slechts flauwelijk herinner ik mij, hoe zij, bij het avondappèl ietwat waggelend voor hunne stroozakken stonden, vriendelijk lachend tegen den strengen sergeant, met het kennelijk doel daardoor een sympathieken en onschuldigen indruk teweeg te brengen.

Nu ik weer rustig bij mijn eigen haardje zit, overdenk ik deze week, waarin één oogenblik was, waarin de realiteit van onze militaire bestemming doorgeschemerd heeft.

Dat waren vreemde dagen; het was, alsof, naarmate de krijgsgeruchten duidelijker verneembaar werden, al ons doen beteekenis verkreeg.

Het ‘verspreiden’, dat wij oorspronkelijk als eene moeilijke ordeoefening beschouwd hadden, bleek ons plotseling eene manoeuvre te zijn, om onverwacht invallend vuur te ontkomen; het doodstil liggen op den viezen grond van het exercitieterrein, met het geweer in de armen, en het hoofd diep weggedoken, eene oefening, die ons tegengestaan had om de noodzakelijk daaraan verbonden bevuiling van handen en tuniek, kreeg opeens de sombere beteekenis van schuilen voor levensbehoud.

En zoo meer.

Het is nu ook een week geleden, dat wij onze stroozakken op den vloer legden, en de kribben naar de nood-logies sjouwden. Men sprak van Duitsche hulptroepen, n.b. Den nacht daarop sliepen wij weinig.

De vloer was hard, en de toekomst ongewis.

Ik herinner mij, hoe een pijnlijke spanning ontstond gedurende den nacht door eene gebeurtenis, die - zonder de alarmeerende berichten der laatste dagen - onopgemerkt gebleven zou zijn.

Op het rangeerterrein voor de kazerne n.l., waar reeds sinds onheugelijke tijden een roode-kruis-trein staat te roesten, was bewegelijkheid. De wagens rammelbonkten tegen elkander, er klonken hoornsignalen, en stoom siste. Wij lagen allen stil in de donkere chambrée op ons stroo, en luisterden; niemand sprak, doch er was aandacht in de stilte, spanning zelfs, die gebroken werd door gebrom in een hoek: ‘daar komme wij nog es in terug!’

Niemand antwoordde: ieder hield zich slapende. En het gerammel en gestoot ging verder...

's Morgens lag een groot stuk spoorbaan bloot, als een akelig gat tusschen de nog restende wagons.

W.C.-wee

Stel u voor: een huisje, gelegen aan een ruim, ietwat afhellend, exercitie-terrein. Het huisje is niet nader te omschrijven: het terrein is grootendeels grauw; ik zeg grootendeels, want rondom het huisje is een terrein-strook van verscheidene tientallen meters uitgebreidheid donker getint en drassig. Ik onthoud mij van eene verdere verklaring van dit verschijnsel, doch prevel slechts iets van verstopten afvoer.

Ten slotte zij medegedeeld, dat op het exercitie-terrein dikwijls, en dan langdurig, plat op het aangezicht gelegen wordt... zonder gasmaskers.

Verloven

Wij, soldaten, wenschen de lengte en het aantal der ons van hooger hand toegestane verloven gehandhaafd te zien, zooals een huisdier het volume van zijn portie voedsel.

En het moge u drie-, viermaal gelukken, de etensbak van uwen hond weg te nemen, terwijl hij slechts dreigend gromt... er komt een keer, dat hij grimmig bijten zal. Intusschen zult ge in het daarop volgend conflict de sterkste en machtigste blijken, doch onloochenbaar zal het incident eene verkoeling teweeg brengen in de verhouding tusschen u en hem. De vergelijking gaat echter op één punt mank: het zal u n.l. niet mogelijk zijn, den hond aan het verstand te brengen, waarom hij zijn gewone portie derven moet, terwijl het ons, soldaten, zeer zeker aan het redelijk verstand te brengen zoude zijn, welke de reden is van deze onaangename onthouding.

En het meerendeel onzer zou deze explicatie, zoo niet getroost, dan toch berus-

tend aanvaarden. En in dit opzicht is dus onze wensch dezelfde als die van de burger-maatschappij: eenig commentaar van de zijde der regeering.

Nu is het grommen luider dan aangenaam is, en het gerucht van incidenten en onlusten bereikte ons van het veldleger.

'Maar wat wil je?' zegt mijn 'slaapie' - 'als d'r één man staakt, pakken er twee hem op, en douwen hem de pot in... als er een sectie staakt, staat er een compie klaar... en tegenover een compie een bataljon, en daartegenover weer een regiment, en dan een brigade en dan een divisie, en dan vier divisies... en dan?'

Ja, meer is er niet heeft de sergeant ons op de 'tieërie' geleerd... en opeens flakkeren de oogen van Simon, den stiekemen anti-militarist, en hij brult de gemeenplaatsen, die ik vandaag op de parapluie's eener demonstreerende menigte geschilderd zag:

'Algemeene demobilisatie... geen man en geen cent voor het militarisme.'

Verder gaan mijne vrienden niet; voor deze stoute geestes-schepping staan zij vol ontzag en ontzetting... zooals een groot kunstenaar voor zijn meesterwerk!

Een moment van ontzetting!

Voor het eerst in mijn militairen loopbaan ben ik heviglijk geschrokken; niet door het feit, dat dezer dagen mijne schoenen gestolen zijn... Wij zijn er reeds lang aan gewend, dat telkens zaken spoorloos uit de chambrées verdwijnen, en wij vatten dit op als roof- en plunderoefeningen van een mede-krijgsman. De schrik beving mij achteraf, toen men mij voorstelde als schadeloosstelling te aanvaarden: ...een paar gedragen schoenen! Nu vraag ik u... men zoude mij evengoed in overweging kunnen geven, mijns buurmans tandenborstel of oorlepel te benutten. Vol afschuw haastte ik mij, deze vraag met de wedervraag te beantwoorden: of er nieuwe schoenen verkrijgbaar waren. Helaas zag ik mij genoodzaakt den fourier te épateeren met het aanvaarden der laatste mogelijkheid: vijf weken soldij in ruil voor een nieuw paar schoenen!

Dief! Indien deze regelen u onder de oogen mochten komen, bedenk dan, dat ik vijf weken exerceeren zal, zonder daarvoor honorarium te genieten... Het ergste is, dat men mij van diefstal schijnt te verdenken; telkenmaal toch, dat ik met mijn citybag de kazerne verlaat, gelast de deurbewaker mij met verwachtingsvolle en bevelende gebaren de tasch te openen!

Regendag

Een regendag in de kazerne is, wat een vleeschlooze dag in een wildenbeestenspel zijn moet: het eenige noodige ontbreekt, en flauwe surrogaten vermogen niet, het te vervangen.

Reeds stemt de simpele kleeding van mijn anders zoo sierlijk geuniformden luitenant mij treurig, en met minder genoegen dan gewoonlijk, schiet ik zelve de tuchthuisboevenkleedij aan, die hier onder den naam van 'werkgoed' verstrekt

wordt. In dit goed nu wordt de dag gedood. Het begint met urenlange aanslag-oefeningen op de chambrée, waarbij gemikt wordt op de meubelen, en lang-uit gelegen op de vloer, waarvan de geringe oppervlakte den schutter noodzaakt zijn beenen onder de krib te schuiven, en den loop van zijn geweer onder het tegenoverstaande bed. Deze omstandigheden suggereeren allerminst slagveld-emoties, en de oefening verloopt met de animo, waarmede een krasse oude heer op zijn slaapkamer met halters werkt.

's Middags klaart het weer wat op, en trekken wij, tot de tanden gewapend, de modderzee van het exercitieterrein in, om een paar uur later aanmerkelijke hoeveelheden daarvan aan onze doorweekte kleeding het slaapvertrek weer binnen te dragen.

Een regendag is te hatelijker, door het gevoelen van een forcemajeure, die niet die des superieurs is. Er is weifeling in de lucht: weifeling omtrent de indeeling van den dienst, ...want op regen is de kazerne niet berekend.

...Zooals er ook geen rekening gehouden kan worden met schoenendieven en andere krachten, die in on-militaire geheimzinnigheid en onberekenbaarheid optreden.

'Voor den dokter'

Neen, neen, en nogmaals neen! Voor den dokter wensch ik mij niet aan te melden. Niet, omdat de localiteit, waarin de medicus heerscht, mij al te zeer aan een ongemeubelde stationswachtkamer derde klasse herinnert, doch om het bloote feit dat ik niet onder verdenking wil geraken van simuleeren. Want evenzeer als het meerendeel der drankjes, die een huisarts ons verstrekt, naar pepermunt riekt, is er aan de geneeswijzen des militairen dokters een onmiskenbaar geurtje van straf. Het moge zeer nuttig zijn, iemand, die gedurende den looppas uitvalt, twee dagen achtereen na den dienst het bed te doen opzoeken, of een ander, die zijn pols bezeerd heeft, hetzelfde recept te geven, ik persoonlijk prefereer een meer 'civiele' geneeswijze. Het is zonderling, maar ik, onmuzikaal aangelegde, verwar altijd de hoornsignalen, die de zieken naar den dokter en de gestraften naar de wacht roepen.

Klein viezigheidje

Op gevaar af, van mijne superieuren te mishagen, wil ik ook ditmaal eindigen met een klein viezigheidje. D.w.z., voor u is het er een..., voor mij mindere, is het er sinds lang geen meer.

Exercitie met het geweer op de chambrée. Men staat in een lange rij, met het geweer in den aanslag.

De sergeant: vuurrrrr!

Boven het rikketikketik der geweren klinkt, duidelijk waarneembaar het viezigheidje, waarmede Japanners hunnen gastheer het teeken van over-verzadigd te zijn geven. In dit geval echter, is het minder hoffelijk bedoeld, en de sergeant heeft ge-

lijk, met op strengen toon te vragen naar den dader. ‘Wie heeft dat gedaan?’ roept hij, vergetende dat er feitelijk - integendeel - iets gelaten is.

Doodsche, pijnlijke stilte.

‘Wie?’

Iedereen kijkt zijn buurman aan met den ernst, die ons alleen op belachelijke momenten beheerscht...

Het geval geeft aanleiding tot een ultimatum.

‘Indien de dader zich niet direct aanmeldt...!’

Dan treedt Kees naar voren.

‘Ik ben onschuldig,’ zegt hij ridderlijk, ‘maar ik moet vanavond tóch thuisblijven...’

‘Neen, neen,’ roepen wij, die niet minder edel willen zijn - ‘de dader!’

Het debat duurt voort... tant de bruit, pour un tout petit bruit... De ‘dader’ is nog steeds niet gevonden.

Eindelijk wordt ook de luitenant van het geval in kennis gesteld; hij is een practisch man.

‘Als niemand het gedaan heeft,’ zegt hij - ‘dan moet het de sergeant geweest...’

Dan pas lachen wij.

Ook de sergeant... die intusschen even onschuldig is, als uw dw. MELIS STOKE.

3b. G.J. Heurneman: Wat een soldaat op manoeuvre alzoo vertellen kan

Op mars

Om half negen staan we aangetreden en klaar voor de afmarsch. De Commandant van het Bataljon heeft nog iets op zijn geweten en deelt dit thans aan zijn menschen mede. In hoofdzaak kwam het hier op neer dat hij hoopte dat het bataljon zich goed zou gedragen. ‘Ge zult’, zegt hij, ‘op deze Manoeuvre veel ontberingen hebben en moeten doorstaan en ook zeker zware diensten.’ Nu, van dit alles hebben we gelukkig niets bemerkt. Hiermede was het kwart voor negen geworden en marcheerden we af in de richting Arnhem. Gekomen aan de Rijn moesten we ‘halt’ houden en daar wachten tot 10 uur. Om 10 uur werd de brug gesloten voor scheepvaart en voor het verkeer van Burgers. Klokslag 10 trokken we de rivier over en lieten we Arnhem achter ons. In het plaatsje Elden kregen we al weer rust, we hadden toen nog maar een half uur geloopen. Na een poosje gerust te hebben trokken we verder en kwamen we in het dorpje Elst. Hier hadden we ook weer rust. Ik wil echter niet heengaan om te beschrijven hoe dikwijls en waar we rust kregen. We trokken dus door, we hadden aardige wegen om te loopen, plezierig, want in de Betuwe is veel te zien, wat betreft veeteelt en vruchten- of ooftteelt. We vinden er groote boomgaarden, die daar den boer jaarlijks groote sommen opbrengen. We liepen dezen dag 25 km en kwamen in den namiddag tegen 3 uur aan in de buurtschap Wely dat onder de gemeente Dodewaard hoort.

Overnachting Dodewaard

Hier zouden we den nacht doorbrengen. We kwamen in een groote schuur te liggen. De boer scheen erg benauwd te zijn voor zijn boomgaard, want die vroeg al dadelijk aan de luitenant of hij een schildwacht voor den boomgaard wilde plaatsen en dit gebeurde dan ook. Ook moest nog een andere wacht bij nacht patrouilleren en hierbij hoorde ik dan ook. Van 12 tot 6 uur moesten wij naar buiten en al hadden we het niet zwaar en konden we het grootste gedeelte doorbrengen met slapen, toch viel dit niet mee, want we lagen in een tent op de koude grond.

Door Rivierenland - Pontonniers

Des morgens trokken we verder en kwamen al dadelijk aan de rivier de Waal. We trokken een eind langs de Waal verder en zagen daar het gehele 19e Regiment verzameld, tegenover het dorpje Winzen, dat aan de overzijde lag. We trokken de Waal over door middel van een pontonbrug, die in den afgeloopen nacht was gelegd door de pontonniers. Het was een kranig stukje werk, al was het gelukkig niet zoo, dat ze onder 't vuur van de vijand waren. De overtocht ging zeer voorspoedig, eerst trok het 8e regiment er over en daarna het 19e regiment. Deze overtocht duurde langer dan 2 uur. We bevonden ons nu tusschen Rijn en Waal. In dat landschap liggen de dorpjes zeer dicht bijeen. Groote plaatsen vonden we niet. Overal stonden hooge torenspitsen en daardoor zijn de dorpen ver in het rond zichtbaar. In den namiddag komen we aan in het plaatsje Wijchen. Het plan is om hier kwartier te zoeken. Doch dit gelukt alleen de le compagnie. De overige drie compagnieën rukken verder op naar Ravenstein. Voor we hier zijn, moeten we eerst nog de Maas overtrekken. We hebben dus in een dag het stuk land tusschen Waal en Maas afgelegd.

Ravenstein

Aan den oever der Maas ligt het dorpje Ravenstein. En hier krijgen we na lang zoeken een inkwartiering. De 4e compagnie lag in de kerk, de 3e in een school en de 2e in een fabriek. Ik geloof dat wij wel het beste kwartier hadden. Ook hier was een brug gelegd over de Maas door de pontonniers. Ik heb dien nacht zeer goed geslapen. Het eerste wat ons trof, was wel dit: we hadden tusschen Waal en Maas en ook daarvoor steeds nette zindelijke menschen aangetroffen. Doch zoodra we over de Maas waren, was dit uit en vonden we vuile menschen die het niet zeer nauw namen met de zindelijkheid. Ze waren echter voor de soldaten goed en we konden bij velen krijgen wat we maar wilden. Nu dat was voor ons al het voornaamste, het overige trokken we ons niet zoo erg aan. Hier zitten echter ook wel vrekkige boeren en die konden we al spoedig kennen. Ten eerste keken ze zuur en gaven niet en dan zeiden ze ook nog: ‘Komen daar die landopvreters al weer aan. We hebben de maag er al vol van, ga maar verder.’ Ge begrijpt dezulken hadden er 's nachts het meest te verduren van hen die trek hadden aan appels.

Noord-Brabant - Nog geen vijand gezien

Den volgenden morgen trokken we verder Noord-Brabant in. Dat was op Zaterdag. Onze compagnie splitst zich daar in tweeën, de le en 3e sectie gaat door naar Haren en de 3e en 4e naar Megem. Het is bekend dat we er blijven zullen tot Maandag. We moeten hier een stelling, die reeds door het 11e regiment is opgeworpen, verbeteren. Het dorpje Megem is daar in de omtrek bekend om de netheid der menschen en we zien er dan ook niet dat wat we in de andere dorpjes ontmoeten. Tot op heden zijn we nog niet met de vijand in aanraking geweest. Wel kunnen we van hieruit de kanonnen hooren. Hier dichtbij is een vliegkamp en zoo zien we hier steeds de machines in de lucht om verkenningen te doen, een enkele keer ook een vijandelijke, die boven de 1500 meter vliegt. We hebben tot op heden mooi weer en zien hierin den Zeegen Gods. [...]

Slapen in een menschenpakhuis

En nu zullen we maar weer eens beginnen met een nieuwe week. We lagen hier in een pakhuis, nu een pakhuis zult ge wel zeggen, dat is zooveel bijzonders niet, want daar ligt ge altijd in. En dat is ook zoo, doch dit was een graanpakhuis. Het werd wel veranderd in een menschenpakhuis, doch daarom was het nog geen kazerne. We lagen op stroo, er lagen bovendien nog een massa zakken, die we goed wisten te gebruiken. We gingen heen en maakten van een zak een hoofdkussen door hem te vullen met het overtollige stroo dat er lag. De overigen spreidden we over het stroo heen, waar we op gingen liggen en als we ons dan 's avonds in de deken, die we bij ons hadden, hadden gerold, trokken we bovendien nog een zak aan de voeten, dat was hiervoor, dat de deken niet los zou gaan en zoo bleven we 's nachts lekker warm. Nu weet ge, hoe we daar lagen en ziet ge al weer dat een soldaat zich overal mee moet kunnen redden.

Werken aan de stellingen

Het plan was om Maandagmorgen verder te trekken, doch dat gebeurt niet, we hebben tot opdracht, dat we de stellingen ten Zuiden van Megem moeten verbeteren. En zoo gaan we weer naar de loopgraaf. We gaan maar weer aan 't graven en verbeteren nog wat moet verbeterd worden. De majoor, dit is de sergeant-majoor, onze sectiecommandant, vertelt ons, dat we in de derde linie liggen moeten voorkomen, dat vijandelijke patrouilles de Maas overkomen. Zoo liggen we daar dan den geheelen dag en 't is bijna tijd om huiswaarts te keeren.

Alarm

Doch daar komt een ordonnans aan per rijwiel en brengt de verpletterende tijding, dat de vijandelijke cavalerie door onze linie is gebroken en ook zal proberen om de Maas over te trekken. Nu wordt de toestand critieker, we moeten onze stellingen gedeeltelijk bezet houden. De stelling die dichterbij de Maas-oever lag werd bezet door

een halve sectie, die om de 6 uur zal worden afgelost.

Nu moet ons kwartier worden opgeruimd want het is Dinsdag en morgen zullen we immers naar Deventer gaan. We gaan Megem verlaten en gaan weer naar onze stellingen en bezetten die thans en doen niets anders dan loeren of er ook een vijand komt opdaagen. We zien niets doch hooren zooveel te meer. Er wordt verbazend geschoten, waaruit valt op te maken dat het nu gaat, erop of eronder. De vliegeniers doen verbazend veel verkenningen, meer dan in de dagen voorheen. Het is middag en nog hebben we niets gezien. Ik dacht eens zoo na over de dagen die verlopen waren en dacht: 'Dit alles is nog maar schijn. Wat zal dit wezen in de werkelijkheid. Dit hooren en lezen we wel in onze dagen wat of het daar is en kan kunnen we niet anders dan den Almachtigen God te danken dat Hij ons er tot op heden nog heeft buiten gehouden.' Het wordt al later en later in den namiddag, we hebben ons avondeten al op en weten nog niet welke kant we op moeten. Onze sectiecommandant vertelt ons, dat we morgen vroeg nog niet vertrekken naar Deventer en dat de Manoeuvre waarschijnlijk is verlengd.

Verzamelen en naar Oss!

Doch daar komt opeens de ordonnans aan en brengt de tijding dat we verzamelen moeten in Haren om dan af te marcheren naar Oss. Groote blijdschap onder de jongens. Want nu hebben we kans op inkwartiering en anders hadden we op den blooten grond moeten slapen. In Haren aangekomen verzamelt zich de compagnie en rukt op naar Oss.

Terug naar Megem - Einde Oefening

In de buurt van Berchem kwam een luitenant met het bericht dat er geen inkwartiering was in Oss en dat we naar onze kwartieren moesten teruggaan. Dat stond de jongens niet aan om nu weer terug te loopen en dan morgen denzelfden weg nogmaals af te leggen. Op den terugweg werd niet veel goeds gehoord, het was maar mopperen, gepaard met vloeken. We kwamen eindelijk om half twaalf weer in Megem. We maken ons leger in het pakhuis van bakker Peeter weer in orde en slapen tegen twaalf uur al weer in. Den volgenden morgen gaan we weer op weg. Bij het aantreden worden de magazijnen der geweren geledigd. Dit is al een goed teeken en toen we afmarcheerden mocht de tamboer voor 't eerst de trom weer slaan, dat was een teeken van vrede, een teeken dat de Manoeuvre geëindigd was. In Berchem kregen we rust en moesten we wachten op de overige compagnieën. Hierna gingen we verder door naar Oss. Op de weg naar Oss ontmoetten we de generaal Burger, commandant der tweede divisie en voor hem moesten we toen nog defileren.

Verdwaald in Oss

We trekken Oss door, een eind buiten het dorp houden we ‘halt’ en krijgen grote rust. Hierna trekken we de boer op en vinden een kwartier.

We liggen weer goed dezen nacht en zullen morgenochtend op den trein gaan. Het is er echter lang niet zo netjes als in Megem. In Oss vooral is het smerig volk.

Het staat tevens bekend om de ruwheid en ook om de kwaadheid. Ze gebruiken dan ook zeer spoedig scherpe wapenen bij ruzies. We zijn 's avonds nog even het dorpje ingegaan en op den terugweg verdwaalde ik. Ik was in Oss van de kameraden afgekomen en ik moest alleen terug en ja, eindelijk na lang vragen en zoeken vond ik mijn kwartier weer terug. Ik ben toen maar spoedig gaan slapen want we moesten er 's morgens om 3 uur al weer uit en tegelijk moesten we afmarcheren naar de trein. [...]

4. Zingen in de forten

Tijdens de Eerste Wereldoorlog kreeg een Centrale Commissie voor Ontwikkeling en Ontspanning de opdracht de verveling te bestrijden die er in de forten onder de soldaten heerste. Het aanbieden van cursussen en opvoedende lectuur hielp niet erg, zodat er ook cabaretiers werden aangetrokken als Jean Louis Pisuisse, Koos Speenhoff en zijn echtgenote, Louis Davids, Dirk Witte en Clinge Doorenbos. Sommigen van hen, van wie b.v. teksten zijn te vinden in de bloemlezing *Het Monster van de oorlog* (2004), vervulden in die jaren ook zelf hun dienstplicht.
Een verslag van zo'n optreden voor de gemobiliseerde soldaten is te vinden in de stukjes die de bekende dichter-zanger J.H. (= Koos) Speenhoff (1869-1945) voor *De Telegraaf* schreef: later gebundeld onder de titel *In de forten. Overste Speenhoff en zijn adjudante gemobiliseerd in de forten* (Rotterdam, 1914). Aan deze geïllustreerde uitgave zijn hier twee fragmenten ontleend.
Veel aandacht trok ook de publicatie van de meermalen herdrukte en aangevulde officiële *Zangbundel voor het Nederlandsche leger* (± 1915), die behalve bekende vaderlandse liederen en volksliedjes ook nieuwe teksten bevatte. Omdat de soldaten geacht werden een aantal van deze liederen te kennen, werden er speciale zanglessen gegeven. Het lag voor de hand dat die de nodige deining veroorzaakten. Een verslag daarvan is te vinden in een veelgelezen roman van A.M de Jong (1888-1943): *Frank van Wezels roemruchte jaren* (1928; vgl. de verzameluitgave uit 1968). De Jong - een overtuigd socialist, later ook bekend geworden door zijn streekromans - had al tijdens zijn diensttijd onder de schuilnaam Frank van Waes op een ironisch-kritische manier over zijn eigen mobilisatie-ervaringen geschreven. Niet alleen de legerleiding, maar ook veel politici en gezagsgetrouwe burgers waren heel verontwaardigd over zijn aanval op de ‘kadaverdiscipline’ in het leger, waarin zij ook anti-militarisme proefden. Onder de titel *Notities van een landstormman* verschenen die stukjes eerst in het zondagsblad van de krant *Het Volk* en daarna ook in boekvorm (zie de verzameluitgave van 1968). Voor A.M. de Jong, die er al vroeg van verdacht werd de auteur te zijn, was geen plaats meer in de officiersopleiding.

4a. Koos Speenhoff: In de forten

Na krijgsraad gehouden te hebben met de mannen, die er op uit zijn om een beetje afwisseling te brengen in het fortleven, werd besloten, dat we om zes uur in den vooravond per Roode Kruis-auto naar het pantserfort aan de zee zouden 'gedirigeerd' worden. Het fort, dat alleen per veerboot en brandladder te bereiken is. Gesterkt door een glas heldere, zeer oude klare, een maaltijd op de Groote Markt in Haarlem en een duidelijke sigaar, stapten we in den auto en reden langs kronkelende paden, door reeds indommelende dorpjes, over bobbelende bruggen, dwars door fuivende kippen en goedgezinde karten, naar het fort.

Onze chauffeur, tevens eigenaar van den wagen werd door een fietser zonder licht en die aan den verkeerden kant reed, voor een boerenkaffer aangezien. We hoorden dit woord tenminste zeer duidelijk door de avondlucht balken. Maar onze chauffeur legde ons, al sturende en zonder om te zien sprekende, uit, dat deze fietser met dat woord, duidelijk en kort, zijn eigen rang en stand misschien als wachtwoord had willen openbaren. Zonder licht en aan den verkeerden kant rijden doen alleen spionnen en, vreezende, dat we hem daarvoor zouden aanzien, rangschikte hij zich zelf ineens maar bij de kaffers niet alleen, maar zelfs bij de boeren onder dien verliefden stam.

Plotseling daagt er een bajonet, een geweer, een muts, een gezicht, kortom een schildwacht-matroos voor den auto op en vraagt, of liever gebiedt: 'Wachtwoord!' We wisten 't niet, maar even geheimzinnig, waar vandaan was raadselachtig, stond er een onderofficier naast den wagen, die zei dat 't in orde was.

't Fort lag aan den overkant van de haven. Een vlet kwam, we stapten er in en werden over geroeid. Beneden aan de trap werden we in ontvangst genomen en langs overschotten van huizen en loodsen naar den onzichtbaren ingang van de bomvrije onderwereld gebracht.

Het gebruik van de brandladder was niet noodig, ofschoon we er op voorbereid waren. Er was een lift. Geen weelderige hotellift, maar een om reuzen mede te vervoeren. We stapten er op en daalden de diepe put in. Rammelende kettingen, twijfelachtig licht, schokkende stangen. 't Was of er een film van ons genomen werd. We kwamen beneden, midden in een groep soldaten, die ons met groote vertrouwelijkheid ontving. Gangen, trappen, kelders. Kelders, trappen, gangen. Deuren, die als kanonschoten dichtsloegen. Onderaardsch gerommel, gemompel, geschuif en gedreun. Telkens dachten we den graaf de Monte Cristo te zien, maar bij nader beschouwen was 't alweer een sterk blozende soldaat, uit Buiksloot misschien. Voorgegaan door de officieren, die ons overnamen, en gevolgd door een paar taanbruine padvinders met de tokkeldoos en de broodwinning (onze liedertasch) werden we naar den commandant gebracht, die ons in den officierskelder ontving.

Voorstellen, een kopje thee, een sigaartje, een biertje en een praatje.

Toen naar de batterijzaal, waar de geweldige donderbulderaars, de kanonnen, als stille koeien gestald staan.

Een orkest (blaas) ontving ons met een welkomstgeschal, dat door de kelders en gangen en catacomben klonk als oorlogsgalm.

De zaal was geheel vol met onderaardsche wakers voor onze onzijdigheid.

Een podium met een kleedje er op. Een onderaardsch tafeltje met een oorlampje. Een stoel, een gordijn van een vloerkleedje gemaakt. Overal glimlichten van metalen voorwerpen. Een piano was er natuurlijk niet, die kon niet door de lift.

Zooals ons daar 't Wilhelmus toeklonk, zoo roerend, zoo overplechtig heb ik 't nog immer gehoord.

We zongen zooals voorheen, ofschoon nu met meer vervoering.

In de pauze kwamen er eenige eskadrons kogelfleschjes voor de manschappen en werd ons toegestaan met de heeren kanonnen kennis te maken - van achteren, bij 't sluitsruk.

Zoo een dierbare vriend weegt vijftigduizend kilootjes en wordt met de pink van de onschuldigste maagd bewogen, gesteld dat er maagden waren, die daarvoor gemobiliseerd werden.

Nog wat liedjes en 't werd tijd voor de taptoe.

Terug naar de officierskamer, de longroom. Een algemeen gesprek. Oorlogsmoppen. Deze bijvoorbeeld:

Een cavalerie-officier was ingekwartierd bij een vegetarische familie, waarvan de heer des huizes om geheelonthouders-redenen niet rookte. Aan tafel bood men hem een glas water aan. ‘Dank u,’ zeide hij welgemeend, ‘ik eet mijn zeep toch ook niet op!’

We gingen scheiden. 't Was buiten pikdonker. In de liftkoker eveneens. We kwamen boven. Plotseling een hellelicht. Het zoeklicht, dat ons als een reuzen-zaklantaarn de schuine zijden van het fort afgeleidde.

We volgden de golvende stralen van den schijnwerper, die plotseling aan den overkant in het gras van den havendijk een overdreven minnend paartje waarnam, dat daar ongetwijfeld ernstig bezig was met het laatste oorlogsnieuws te behandelen en de eenzaamheid had gezocht, om ongestoorder de vreeselijke gevolgen van den Europeeschen strijd te bestudeeren. Toen zij bestraald werden met rijkslicht, stonden ze verontwaardigd op en begaven zich elders, ter voortzetting van hunne vaderlandslievende bedoelingen.

Het licht volgde ons in de vlet, naar den overkant, de trap op tot in den auto, die, onder toezicht van de wacht, opgeborgen was. We wuifden en tuften terug naar Haarlem, waar wij ons ter ruste begaven, om de noodige kracht op te doen voor een vier-uurs autotocht voor den volgenden dag.

[...]

In het vijfde fort, wat wij bezochten en waar de voorstelling er buiten werd gegeven in een groote loods, werden we verrast door de aanwezigheid van een deel publiek, dat we er niet verwacht hadden.

Eerste rij de kapitein-commandant met een eerste luitenant en een tweede. Daar

achter een sergeant-majoor en eenige sergeants. Dan weer de korporaals en eindelijk de bezetting. Maar rechts van ons zaten eenige burgers, en vooral veel burgeressen. De soldaten hadden een dozijn boeren-dochters uitgenoodigd om het feest bij te wonen. Ze deden dit als tegenbeleefdheid. De meisjes van het dorp hadden zich vereenigd tot een clubje, dat er op uit was, het ondergoed van de soldaten kosteloos te wasschen en te verstellen. De knollen werden in de sokken gestopt. De onderbroeken van knoopjes voorzien. De hemden gerepareerd. Ernstig zaten de meisjes op de eerste rangen. Rooken was er streng verboden. Als er hier of daar een peukie van een rookverspreider begon te gloeien en te smeulen, werd er net of er ‘Leg aan!’ en ‘vuur’ gecommandeerd werd ‘niet broeien!’ geroepen. Broeien beteekende dus rooken en in dat werkwoord was ook de hoedanigheid van de tabak uitgedrukt. De roode koonen van de jonge dochters wedijverden met de heerlijkste tomaten. In de pauze bespraken ze allerlei belangrijke waschgoedgevallen. Van hemden met onherstelbare scheuren. Van zijden kousen met bloemetjes er in geweven. Van onderbroeken waaraan iedere week dezelfde knoop ontbrak. Hoe trotsch konden ze daar vooraan zitten, omgeven door hunne schoonbeborstrokte ridders. Wie weet wat er nog gebeurt; hoeveel harten er zullen kloppen bij het verstellen der flanelletjes. Van de sok naar het hart. Van het fort naar het gemeentehuis. Wat een geslacht zou daarvan groeien. Vader zou zijn kinderen van den oorlog kunnen vertellen en verhalen hoe hij door een gat in zijn kous moeder had leeren kennen.

De meisjes kregen thee en koekjes.

Opmerkelijk is 't hoe de soldaten van weemoedige liedjes houden. Hoe aandoenlijker de woorden en hoe melankolieker de melodie, hoe liever.

‘We moeten ze laten lachen!’ zei een deskundige in volksvermaken tot me, toen ik zoo een voorstelling begon. Maar de man had ongelijk. Er was wel een opgewekte stemming maar tot brullachen kwam 't niet. Hij poogde de jongens er toe te krijgen om mede te zingen, maar 't lukte niet. Hij gaf ze te veel een lesje. Hij wilde ze wat leeren. Hij zong ze een liedje voor, dat op zichzelf heel aardig is, maar waarvan de inhoud zoo mijlen ver van zijn hoorders was. 't Is moeilijk om ze aan 't zingen te krijgen van versjes die ze niet voelen, die niet van hun tijd zijn. Maar de man deed zijn best, ofschoon hij beter van de Haarlemmerdijk dan van het watermolentje had kunnen zingen.

4b. A.M. de Jong: Zangles in de forten

's Middags kregen ze allemaal een blauw boekje cadeau. Buitenop stond een optimistisch plaatje: marcherende landverdedigers, de kepie kranig op één oor, de mond wagenwijd open, zingend met benijdenswaardige vrolijkheid en diep genot. Binnenin bleken liedjes gedrukt. Vaderlandse liedjes, schoolliedjes, die de meesten in een kleine twintig jaar niet meer onder de ogen gehad hadden. Nieuwe soldaten-

liederen, balkend van het ezelachtigste chauvinisme, voor het merendeel vervaardigd door genoeglijk thuiszittende prulpoëten, die zich gemakkelijk konden opvijzelen tot lofliederen op het schone soldatenleven, en de stoere kerels stroop om de mond smeren en kreten slaken over het verpletteren van de vijand, die het waagde zijn schennende handen uit te steken naar ons dierbaar plekje grond. [...]

'In orde...! Staat!'

Daar had je de luit: 'Naar de kantine, mannen, 't is zingen vanmiddag. Zingen is ook dienst, denk erom: geen lolletje d'r van maken. Buiten aantreden.'

Prachtig! Zingen was ook al dienst. Enfin, ze hadden d'r niks op tegen: 't was alles welbeschouwd een reuzelijn! Zo'n beetje galmen en knerpen was altijd nog heel wat genoeglijker dan dat eeuwige heen en weer dalven over het verschroeide terrein in die vervloekte zon, die maar niet wou ophouden te schijnen in deze junimaand vol onheilen. De kantine was een wriemelende en gonzende bijenkorf. Want ook oudere lichtingen [...] hadden deel te nemen aan de zangoefening.

De geestdrift voor de schone kunst was uiterst miniem, zoals trouwens voor alles wat de dienst meebracht. De lange luitenant van een andere compagnie, die op een stoel geklommen was, riep tevergeefs om stilte. De landstormers* disputeerden rustig verder, rookten haastig de toch al benauwde en overvulde ruimte blauw en schreeuwden op de malste manier, als doorgewinterde straatjongens met de driftige luitenant mee. Tot deze als laatste redmiddel naar het militaire commando greep: 'Geeft... acht...!'

Dat hielp. Dat hielp altijd. De magische invloed van het militaire commando sloeg alle lijdelijk verzet met bijna onfeilbare zekerheid lam. Er moest al een zeer ernstige ontstemming, een ware woede heersen, eer een krachtig en kort uitgesnerpt commando zijn uitwerking miste. De stilte die ontstond, had iets krampachtigs, benauwends, zoals alles wat plots en kunstmatig veroorzaakt wordt. En nu begon de luitenant te spreken.

Hij verklaarde de nieuwelingen de geweldige belangrijkheid van de zang in 't algemeen en de militaire zang in 't bijzonder. Het bleek dat dit gezang de saamhorigheid in de troep aanmerkelijk verhoogde, wat enige der bandeloze nieuwelingen een welgemeend 'hoera!' ontlokte, tot verbazing en ontstemming van de spreker, die op zoveel bijval niet gerekend had, noch gesteld scheen. Verder liep je veel gemakkelijker als er gezongen werd en bovendien werkte de zang veredelend en verzachtend op de mens, getuige het gedenkwaardige woord van een groot Duits dichter, Schiller of Goethe, dat wou spreker kwijt zijn, die immers gezegd had:

> Da wo man singt, da lass dich ruhig nieder,
> Böse Menschen haben keine Lieder...

Waarop een onbekende stem het niet minder gedenkwaardige woord uitsprak: 'Gooi 'et maar in me pet, dan zal ik 'et strak wel uitzoeken!'

De luitenant genoot belangrijk minder van deze snedigheid dan die landstormwacht, die door luid gelach te kennen gaf dat de onbekende naar zijn hart gesproken had. Zulke onschuldige interrupties vielen evenwel niet in de smaak van de officier, wie het zweet uitbrak tegenover deze onverschillige en naar alle schijn ontembare humoristen. Hij kuchte, zette zijn stem uit en deelde nogmaals mee: ‘D'r zijn hier veel nieuwe rekruten aanwezig en ik neem aan dat zij niet goed weten wat hier gebeurt.’

De tijd die hij nodig had om te kuchen, benutte een andere onbekende om te bewijzen dat hij zeer goed wist wat er gebeurde, door te roepen: ‘Hier gebeurt reuzeflauwekul!’ Ook hij oogstte veel applaus en enige krachtige en goedkeurende ‘zeer juist's’.

‘Hier gebeurt dienst!’ schreeuwde de luitenant plots woedend. ‘En as jullie dat niet begrijpt, zal ik er een paar uitzoeken om de provoost in te donderen!’

‘Nou, moe!’ piepte een angstige stem, en een ander waarschuwde: ‘Hou me vast...!’

‘Stilte!’ donderde de officier overspannen. ‘Als ik hier niet rustig spreken kan, zal ik jullie na het middagappèl terug laten komen om de oefening te hervatten!’

Dat dreigement sloeg beter in. Er werd nog wat binnensmonds gemopperd, maar de spreker kon zonder ernstige stoornis verder gaan. Zij moesten zich er goed van bewust zijn: deze zangoefening was dienst en moest als zodanig opgevat worden. Het zangboekje behoorde tot hun uitrusting, wat zeggen wou, dat ze het in goede staat moesten bewaren en het altijd bij zich hebben. En nu gaf hij het woord aan de korporaal, die zangleraar was en vertellen zou wat en hoe er gezongen zou worden.

De luitenant verdween van de tafel, zonk weg in de menigte, die ratelend in de handen klapte en luid bravo riep. In zijn plaats verscheen een korporaal met een antieke, blauwe uniform aan en een opvallend ongunstig uiterlijk. Naar zijn gezicht te oordelen moest de militaire zang veel uit te staan hebben met alcoholische en andere uitspattingen. Vooral zijn omvangrijke neus wekte bewondering en de opmerking werd gemaakt, dat als je er een kraantje in draaide de jenever tappelings te voorschijn moest komen.

Maar hij sprak niet slecht, deze zang-korporaal! Hij sprak in de oubollige taal van de manschappen, wist ze te doen lachen en luisteren, bracht ze met wat gelukkige kwinkslagen in de goede stemming. Toen ze lachend naar hem hoorden, zonder hinderlijke en aanvallende interrupties, bracht hij hen zelfs gezamenlijk tot het opslaan van bladzijde zoveel van het zangboekje, dat tot hun uitrusting behoorde, en zij ontdekten met enige verwondering, dat daar het schone lied gedrukt stond:

't Is plicht dat ied're jongen
Aan d'onafhanklijkheid
Van zijn geliefde vaderland

Zijn beste krachten wijdt!
Hoezee! Hoezee!
Voor 't vaderland hoezee!
Voor koningin en vaderland
Vecht ied're jongen meehee!

Ze kenden het allemaal wel. Sommigen hadden al zoons of dochters, die ermee van school waren thuisgekomen. Frank van Wezel kende het maar al te bitter-goed! Hoe dikwijls had hij zich op school niet gruwelijk geërgerd als hij z'n klas dit stukje vervaarlijke vaderlandse onzin had moeten leren zingen! Nooit had hij kunnen laten er nijdige stekeligheden over te zeggen en de jongens een ideetje te geven van de barre, de waanzinnige opschepperij van het malle rijmsel, de opgeschroefde toon, de daverende onnatuur van zo'n zot produkt, het gebrek aan ernst, dat een man al aanstonds tot een ezel stempelde, die jochies tot het oorlogswerk zou willen opzwepen! En dit vieze, misselijke, belachelijk kinderachtige malligheidje moest hier gezongen worden door volwassen mannen, mensen met oordeel des onderscheids? Daardoor moesten ze... veredeld worden? Er kon maar één verklaring voor zijn: de militairen vonden het vaderlandslievend en dan: het was een marslied! Natuurlijk! De benen konden er stevig, maatvast op stappen, en daar kwam het op aan. De hersens telden niet mee. In het leger werd met de hersens geen rekening gehouden. De soldaat behoefde geen hersens te hebben en als hij ze per ongeluk had, werd hem bij elke gelegenheid dringend onder het oog gebracht dat hij beter deed ze niet te gebruiken: hij had niet te denken, hij had bevelen uit te voeren. En basta!

Eindnoten:

* landstormers: de landstorm fungeerde als de legerreserve, die alleen in bijzondere omstandigheden werd opgeroepen; later kwam daar de vrijwillige landstorm bij.

5. J. Erkens: Grensbewaking

Tijdens de oorlog moesten de Nederlandse militairen, behalve oefenen op militaire terreinen, voornamelijk de grenzen bewaken. Een gevarieerd verslag van hun ervaringen is te vinden in een bundel van de reserve 1e luitenant J. Erkens, getiteld *Tusschen oorlog en vrede. Schetsen uit het soldatenleven* (Yerseke, 1917). Deze officier, die niet zonder emotie verslag doet van wat hij zoal meemaakt, heeft kennelijk dienst gedaan aan de Belgisch-Nederlandse grens. Aan de Belgische kant daarvan had de Duitse bezetter (zie ook bij rubriek 3) de berucht geworden metaaldraden gespannen waarop een spanning van 2000 volt kon worden gezet. Het volgende fragment geeft een beeld van de gevolgen.

De electrische dood

Het was één uur in den nacht; een heerlijke zomernacht. Helder schitterden de ster-

ren aan het hemelsch plafond. Na de drukkende hitte was het een genot de frissche nachtlucht in te snuiven. Ik zou me net ter ruste begeven, teruggekeerd van een ronde langs de grensposten. Uit gewoonte, als het ware bij instinct kijk ik nog even uit het raam over het thans zoo rustige dorp. Daar enkele honderden meters van me is de grens. Nu en dan zie ik een electrisch lichtje van een der Duitsche posten die juist over de grens achter den door hen aangelegden electrischen draad staan. Ik hoor stemmen. Smokkelaars? Ik luister. Het komt nader. Neen smokkelaars praten niet zoo luid. De aflossing zeker? Kan ook niet, het is één uur en om twee uur is het aflossen. Dan een patrouille? Die mag ook zoo luid niet spreken, dat is dom en ik maak me al nijdig, of ze het nou nooit leeren. Er zijn heele regimenten die het nooit leeren. Licht? Wat is er nu weer aan de hand. Zal ik geen rust hebben dan in het graf? Den geheelen dag al op stap van des morgens 7 uur af. Daar komen ze aan. De sergeant van de wacht met een lantaam bij zich en drie soldaten met geweer bewapend. De sergeants dragen meest een browning, wat veel gemakkelijker is. Als ze bij mijn raam zijn, roep ik ze aan:

- Hallo; wat is er aan de hand?
- Een man in den draad luit.
- Dood?
- Ja hij zal wel dood zijn, er is een man in de wacht, die er onder door gekomen is, die heeft hem er in zien hangen. Den man die in de wacht is, is zijn heele jas gescheurd.
- Wacht even, ik ga mee, ik kom zoo.
- Vlug de veldjas aan, de revolver om en naar buiten. Sabel droeg ik zelden aan de grens; is ook veel te lastig.
- Waar ligt hij?
- Een minuut of tien hier vandaan tusschen post vier en vijf, midden in het veld.

Hier moeten we van den weg af. We gaan midden door de klaver. In de richting waar we den Duitschen schildwacht zoo nu en dan met zijn lantaarntje hebben zien lichten, daar zal het wel ergens zijn. De sergeant gaat ons met zijn kaarslantaarn voorop, dan volg ik, dan de beide soldaten.

Al lang voelen we niet meer het fantastische van dit nachtwerk, het is voor ons een gewoonte. Bijna elken nacht zijn we er op uit. Alleen nu heeft het een zeer tragische zijde. Een man in den draad, door den electrischen stroom die door de draden loopt gedood. Kijk, daar ligt hij. Blauwe vlammetjes spelen van het lichaam op, het is een fantastisch gezicht. Licht eens bij. Hij is blijkbaar tusschen den eersten en tweeden draad doorgekropen. De rechterzijde van het lichaam ligt dan ook reeds over den draad in onze richting, het linkerbeen hangt over den eersten draad. Hij ligt met het hoofd voorover, den rechterarm en hand op den grond, terwijl de linkerhand krampachtig den draad omvat. Dood. Juist waar het hoofd en de rechterhand den grond raken spelen de blauwe vlammetjes.

De eerste draad is pl.m. 30 c.M. boven den grond. De tweede en derde draad zijn

ieder 30 c.M. daarboven, zoodat niemand er door kan zonder de draden te raken. Alle drie of vier draden zijn electrisch geladen. Nu zijn de vlammetjes niet meer te zien. Zeker de stroom uitgeschakeld. De geheele versperring is verdeeld in vakken, in elk vak kan desgewenscht de stroom uitgeschakeld worden. Daar komt wat aan. Het zijn de Duitschers die speciaal met den electrischen draad belast zijn. De voorman heeft een haak met geïsoleerd handvat bij zich.

Alvorens echter den man er uit te halen, probeert hij of de draden werkelijk ontladen zijn, ofschoon hij ze zelf heeft uitgeschakeld. Hij voelt er even met de vingertoppen aan. Bij het zwakke schijnsel van hun en onze lantaarn trekt de Duitscher met zijn haak den doode omver en van den draad af. We zien, dat het lijk stijf is, zoo stijf als een paal. De man ligt nu op den rug. We kunnen zijn gezicht zien, hij is niet jong meer, 45 tot 50 jaar, een grijzen knevel, een norsch uiterlijk. Een gat is in zijn voorhoofd gebrand, de neus is gedeeltelijk verbrand en de rechterhand eveneens.

Het zijn de plekken, waar het lichaam den grond raakte. Die Duitschers zijn handige kerels en goed gedresseerd op dit lugubre werk. Ze trokken den man met den haak van den draad om geen ongelukken te krijgen met mogelijk opgezamelde electrische stroomingen in het lichaam als anderszins. Nauwelijks is de man van den draad of direct worden de kleeren losgemaakt. Nog even gevoeld of hij werkelijk dood is. Hun eerste gedachte is: een spion. Zakken worden omgedraaid, voering der pet en van de kleeding nagezien, borst ontbloot, schoenen uitgetrokken, kortom een zeer nauwgezet onderzoek wordt direct aan den lijve gehouden. Papieren en al wat hij bij zich heeft, wordt bij elkaar in zijn zakdoek geknoopt. Pak aan. Twee man tillen het lichaam op en geven het twee anderen aan, die aan de buitenzijde der versperring staan. Medenemen kunnen ze hem niet midden in den nacht. Ze zullen hem morgen vroeg wel komen halen. Leg hier maar neer; en het lijk wordt niet al te voorzichtig in het vlak bij zijnde haverveld gelegd, aan het oog onttrokken voorloopig.

De draad is vernield. Dat wordt morgen weer hersteld. We vertellen dat een man er door gekomen is, en we kunnen nagaan dat het [daar] is, waar [men] een voor een van het land onder den draad doorgaat. Dáár heeft de eene die nu in de wacht zit, zich klein gemaakt en is wonder boven wonder er onder door gekropen.

- Wat doen ze ook er aan, zegt de Duitscher. Vele menschen gelooven niet dat de draad geladen is.

Vol van dit nog niet aanschouwde verschrikkingsbeeld begeven we ons naar de wacht, om den anderen man te hooren.

Toch waren we niet zoo van streek als de geachte lezer wel denken zou. Als men een jaar lang niets anders hoort en leest dan ellende, als men veel verdriet gezien heeft, dan raakt men er aan gewoon. Toen in begin 1914 Rozendaal vol vluchtelingen was en wij uitrukten met muziek, zagen wij dat deftige heeren en dames zich op straat omkeerden en stonden te snikken, zij dachten aan hun eigen kinderen; de muziek werkte ook mede. Ik wil getuigen dat toen mijn gemoed vol schoot. Ik zag in

de oogen mijner ruwste soldaten van de oudere lichtingen een traan blinken. Als we in de eerste dagen schreiende mannen, vrouwen en kinderen zagen, zeker toen voelden we mee en waren onder den indruk. Maar reeds na enkele dagen ontroerden ons de ellenden van de 'Java' niet meer en die ellenden waren velen; kinderen, wier ouders niet te vinden waren; stoere flinke werklui, die wezenloos voor zich uitstaarden, gegoeden die niets meer bezaten, vrouwen wier kinderen zoek waren, die hun man, hun zoon in den oorlog hadden, menschen die zich schaamden, nu een broodje te vragen aan de comiteit [het comité]; en dat op drie, vier reusachtige zolders van de Java-fabriek, mannen en vrouwen door elkaar, neen geachte lezer, men went er aan, men wordt gehard.

De man in de wacht was het type van een sjouwerman, sprak plat Antwerpsch. Zijn jas was op den rug van boven tot beneden opengescheurd.

Zijn moat en hij hadden het plan opgevat uit Antwerpen te vluchten om in Engeland werk te zoeken. Zijn getuigschriften wezen uit dat hij een eerlijk werkman was. Hij had zelf vrouw met twee kinderen achtergelaten, zijn moat een vrouw met vijf kinderen. Ginder was nikske nie meer te verdienen. Ze waren gekomen over den Doel en zoo naar Kieldrecht. Hij was er onder door gekropen, net was hij er uit, toen zijn moat riep:

- Ik goa dood, ik goa dood.

Maar hij durfde niet helpen, uit vrees zelf ook nog aan den draad te zullen blijven hangen. Hij had zijn moat nog toegeroepen, laat dan los. Nog zwak kreeg hij antwoord: Ik kan niet. Een vreeselijken dood moet de man gestorven zijn. Niet in eens dood, maar langzaam, met den dood voor oogen. Een vreeselijken dood!

En vrouw en kinderen blijven hulpeloos achter in armoede en ellende onder den druk van den overwinnaar.

God behoede ons voor oorlog!

De menschenjacht

''t Zonnetje gaat van ons scheiden, 't avondrood kleurt weer het veld.' Wie kent het liedje niet? Als de avond valt, fabrieken en kantoren gesloten worden, gaat men huiswaarts, naar vrouw en kinderen het avondmaal gebruiken, de krant lezen, 'of er ook iets van den oorlog instaat'.

Niets bijzonders! Er gebeurt niks! En onvoldaan legt man de krant ter zijde. Men praat er overheen en den volgenden dag wordt de arbeid hervat alsof het voile vrede is.

Als de avond valt, het dagwerk is afgeloopen, dan is ook het lanterfanten der smokkelaars uit, dan is het hun tijd, maar dan is het ook onze tijd.

Nog is het geen oorlog. Nog worden er geen gevechten op groote schaal geleverd. Aan de grenzen echter staan de voorposten gereed. Daar zullen de eerste slagen vallen als het menschenmoorden door den doop den naam 'oorlog' krijgt. Daar zullen onze vaders, broeders begraven, althans onder de aarde bedolven worden. Daar is

het oppassen dag en nacht. In Zeeuwsch-Vlaanderen ten Oosten van den Braakman ziet men dikwijls het spelen der zoeklichten. Geheimzinnig vliegt er somtijds een groene of roode vuurpijl de lucht in. Uit het Westen rommelt het kanongebulder.

Zeer dikwijls: 'als het zonnetje gaat van ons scheiden', als gij uw krant onvoldaan ter zijde legt, luistert men en mompelt: het is weer erg.

Als de avond valt is het tijd de revolver om te doen, met de electrische lantaarn in den zak op de fiets te springen en op de 'menschenjacht' te gaan.

Zijn wij dan slavenjagers? Zijn wij in oorlog en is het daardoor gesanctionneerd menschen te jagen, neer te schieten, op te sluiten als beesten?

Neen wij zijn in een neutralen staat; wij houden de wacht aan de grens.

Wij hebben te zorgen, dat er niemand over de schreef (grens) komt, opdat gij vredig uw krant kunt lezen. Wij hebben te zorgen, dat er geen conflicten ontstaan tusschen de regeeringen; daartoe moeten wij er o.a. op letten, dat er geen brieven gesmokkeld worden, geen petroleum, enz.

Wij moeten er voor zorgen, dat, mochten wij onverhoopt, in dezen alles-is-mogelijk-tijd, in oorlog gewikkeld worden, er voldoende eetwaren aanwezig zijn.

Daartoe moeten wij zorgen, dat niet gesmokkeld worden de goederen, die ons op een lange lijst zijn opgegeven.

Wij hebben nog voor meer te zorgen, opdat het vrede blijve. 'Nog door geen zorgen geveld.' Als de avond valt begint onze voornaamste taak. Dan moet er gepatrouilleerd worden naar en tusschen de posten. [...]

6. Verspijck Mijnssen: Goede raadgevingen aan onze gemobiliseerde jongens

> In de mobilisatiejaren leken de Nederlandse soldaten weinig gevaar te lopen, maar er kon altijd iets misgaan en soms dreigde Nederland toch rechtstreeks in de oorlog betrokken te worden. Wat dan? Wat moest een soldaat doen om op het ernstigste voorbereid te zijn? In het tijdschrift *Onze Neutraliteit* (1^e jrg., nr.7 = 1916) stonden de volgende raadgevingen afgedrukt. Wie ze nu leest, vraagt zich soms even af of ze misschien ironisch waren bedoeld.

Vooropstellende dat er wel weinig Nederlanders gevonden zullen worden, die verlangen dat ons land in den oorlog zal betrokken worden, is de mogelijkheid toch niet uitgesloten, dat zulks wel eens zou kunnen gebeuren.

Wij allen weten, dat er dan kans bestaat dat gij gewond of ziek wordt, erger nog, dat gij het leven er bij laat.

't Zou kinderachtig zijn die mogelijkheden niet als mannen onder de oogen te zien en vooraf de noodige maatregelen te nemen.

Geraakt gij gewond of ziek, laat gij voor ons dierbaar vaderland het leven, dan zullen uw bloedverwanten toch zeker begeerig zijn het lot te kennen, dat u beschoren was.

Op welke wijze zullen nu uw bloedverwanten de zoo zeer gewenschte inlichtingen kunnen verkrijgen?

Elk Nederlandsch militair behoort in het bezit te zijn van een, op zijn naam gesteld, *Veldzakboekje*.

Achter in dit boekje vindt gij twee geperforeerde *Berichtkaarten*. Wordt gij, te velde, ziek of gewond, dan vult de u behandelende geneesheer één dier kaarten in en zendt die aan het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis, zooals de adreszijde dier kaarten reeds, in druk, vermeldt. De andere kaart dient als reserve voor later.

Bedoeld bureau ontvangt de afgezonden kaart en is daardoor in staat de vragen, die naar u mochten gedaan worden, te beantwoorden; bovendien publiceert dat bureau, door middel van de nieuwsbladen, de omtrent u ontvangen gegevens.

Het is alzoo zaak, dat gij uw veldzakboekje te velde *op uw lijf mededraagt*, waardoor het voor den geneesheer, als gij buiten westen mocht zijn geraakt, nog te vinden is. Berg het dus *niet* in uw ransel, daar zich omstandigheden kunnen voordoen, dat gij dit uitrustingstuk niet mededraagt en, hebt gij het al bij u, er toch groote kans bestaat dat het, bij verwonding of ziekte, ter zijde wordt geworpen en daardoor uw veldzakboekje niet te vinden is.

Denkt u zich nu een oogenblik in, dat gij mocht komen te sneuvelen. Uw *identiteitsplaatje* wordt dan naar het Informatiebureau opgezonden en moet daar uitwijzen wie gij zijt. Het moet daarom *zonder fouten* beschreven en *goed kesbaar* zijn. Draag het - na u overtuigd te hebben dat *het opschrift volkomen goed is, nu reeds op uw bloote borst* en onderzoek of het - zooals 't behoort - met daartoe expresselijk vervaardigden inkt is beschreven. Gij zult, na lange marschen of hard werk, waarbij het zweeten flink intreedt, zelve kunnen bespeuren of het gestelde op uw naamplaatje goed leesbaar blijft. Mocht zulks *niet* het geval wezen, wil dan, op de voorgeschreven wijze, uw chef (compagnies-, eskadrons-, batterij-commandant) hiermede in kennis stellen. Hij zal wel begrijpen dat *nu* nog een zaak die voor uw naaste betrekkingen van het meeste gewicht kan zijn, in orde gebracht kan worden. Eenmaal voor den vijand staande, is het te laat.

Mocht gij onverhoopt sneuvelen, dan zal het u wel niet onverschillig wezen in wiens handen de eigendommen, die gij te velde mededraagt (beurs met geld, horloge, ringen, brieven, portretten, enz.) geraken. Al die voorwerpen worden, bij sneuvelen of overlijden, *met uw veldzakboekje* naar het Informatiebureau opgezonden. De officier van gezondheid, die u vindt, heeft de verplichting in dat boekje aanteekening te houden van de op u aangetroffen eigendommen.

Aan wien moet het Informatiebureau die nu laten overdragen? Gij leefdet b.v. in onmin met een broer, die uw eigendommen zou kunnen opeischen, waardoor de persoon in wiens handen gij die goederen gaarne wenschtet, van een en ander verstoken zou blijven.

Welnu, er bestaat een vrij eenvoudig middel om u te verzekeren, dat uw bezitting

niet in de door u gewraakte handen zal komen. Benoem hiertoe een uitvoerder van uw uitersten wil, door eigenhandig in uw veldzakboekje neer te schrijven:

'Het is mijn wensch dat, bij mijn sneuvelen of overlijden, de op mij gevonden eigendommen zullen overgaan aan..... (naam en voornamen van den uitvoerder van uw uitersten wil), te..... (woonplaats van dien uitvoerder).
..... (dag, maand en jaar).
..... (eigenhandige onderteekening).'

Het Informatiebureau verkrijgt hierdoor de zekerheid aan wien gij uw eigendommen wenscht toe te vertrouwen en zal dien wensch eerbiedigen.

Mijn raadgevingen zullen u wellicht een oogenblik van ernstige overpeinzing geven. Volgt gij ze op, dan zult gij daarna gerust kunnen slapen, in de overtuiging, dat gij van uw kant alles hebt gedaan om het Informatiebureau in de gelegenheid te stellen, hen die u lief zijn op de hoogte van uw wedervaren te brengen, zoo noodig, uw laatsten wensch uit te voeren.

's-Gravenhage, Augustus 1916.
De Kolonel-Directeur van het Informatiebureau van het Roode Kruis, Verspijck Mijnssen.

7. Dirk Schilp: Een linkse dienstplichtige aan het woord

> Dirk Schilp (1893-1969), die zich na de oorlog ontwikkelde als een uiterst linkse vakbondsman, werd tijdens de mobilisatie tewerkgesteld bij de Artillerie Inrichting Hembrug, de wapenfabriek van het Nederlandse leger. De arbeidsomstandigheden bij de Hembrug waren slecht en in 1918 leidde dat ten slotte tot een algemene staking van gewone arbeiders en dienstplichtigen. In het boek *Dromen van de revolutie* (Amsterdam-Antwerpen, 1967, $1^e/2^e$ druk) vertelt Schilp aan de journalist Joop van Tijn ook hoe het hem verging aan het begin van zijn diensttijd. Dat fragment is hier opgenomen ter illustratie van de problemen die links-georiënteerde dienstplichtigen toen ondervonden.

Ik zit in de hoek waar duidelijk gezegd wordt waar het op dat moment op staat. Dat zijn de communisten, de anarchisten, die zeggen het. Maar het waren stemmen in de woestijn. Toen ik in dienst moest had ik ontzettend veel bezwaren. Maar ik was geen anti-militarist, geen dienstweigeraar. Ik voelde veel meer dan de andere jongens: misschien kunnen we de revolutie maken in de Kazerne. Wel te luchtig gedacht. Maar toen die oorlog kwam, was ik onder de indruk.

Ik ben ook 's avonds naar Amsterdam gegaan en heb er een hevige ruzie gekregen met een paar SDAP'ers over de kwestie: Wat doen we nu? Ik kon het wel uit-

schreeuwen. Met één blauw oog kwam ik thuis. De hele buurt stond net buiten, in dat smalle straatje waar ik woonde. Heel rustig allemaal. Ze praten, ze roken een pijpje en de moeders poetsen de knopen glad van het uniform dat de zoons en de mannen straks moeten aantrekken. De klokken hadden al geluid. Maar toen het de volgende dag werkelijk zover was, huilden de vrouwen, de moeders.

Ik was de vorige dag, vóór de klokken luidden, niet aan het werk gegaan. Ik zeg tegen de jongens in het schaftlokaal: Jongens, er komt oorlog. Ach, kom, zeggen ze. Ik zeg: Maar als er oorlog komt, dan zal de revolutie komen. En dan? vragen de jongens. Ik verdedig mijn droom en kom laat thuis. Ze zijn thuis al dik door de pannekoeken heen, en mijn vader zegt: Waarom kom je zo laat thuis? Ik: Vader, weet je het dan niet? Er komt oorlog. Ach, kom toch jongen, zegt mijn vader, er komt geen oorlog. Ik: Natuurlijk komt er oorlog. En ik kan je wel zeggen, ik blijf thuis, ik ga niet meer naar de fabriek. Om drie uur, half vier gaan de klokken beieren in het dorp. En toen zeiden de vrijen: Daar heb je het gesodemieter, we hebben ze gewaarschuwd. Nou moeten ze het verdomme maar beleven. Het was misschien geen zuivere reactie, maar ergens zeer begrijpelijk. Want Domela* had het hun goed ingeprent, de Ouwe, de door velen verguisde. [...]

De oorlog. Ik ga dus. Op het perron krijg ik al zo'n ruzie, dat ik waarschijnlijk dáár al was gearresteerd als ik niet naar mijn bestemming had gemoeten. Ik was min of meer van streek. Niet dat ik mijn zinnen kwijt was, nee, ik had juist hoop. Ik zag allemaal nieuwe jongens, die allemaal naar Nieuwediep* gingen, naar de boten en naar de infanterie en naar de vestingartillerie. Dus ik praat vast met die jongens. Maar ja, ik kende de meesten niet. Aan de jongens uit mijn eigen dorp die ook gingen was niet veel te beleven. Zij zaten voor het grootste deel in de zangvereniging, weet je wel? Keurige jongens wel.

Er was angst. Vergeet niet dat we al honderd jaar geen oorlog kenden. We waren een vrij gezapig landje. Al was er armoed en ellende, men was verdraagzaam. Als de ratten niet aan je brood kwamen had je wel eens iets over. En dan was er nog de dominee, die altijd nog wel een preekje voor je had en je wel eens wou opzoeken. En je had tien of twaalf gulden loon en geen hoge huur, de aardappels waren goedkoop. Ik bedoel: als de mensen met rust gelaten werden en zo nu en dan eens in de kerk een goede preek of op de vergadering een goede belofte kregen, dan ging het goed. Zo nu en dan kregen ze ook wel eens wat. Loonsverhoging van een cent per uur of zoiets: dat was een heleboel, dat was zestig centen in de week! En eens in het jaar kermis en een halve dag vrij behalve de zondag. Daarom dachten de mensen: laat me in jezusnaam met rust!... Ik ben in die tijd nog nergens, geen lid ergens van. Maar ik práát, ik praat als een vrije. Want dat was toch het enige wat er was? Er gebeurde toch niks! Bij de Vrijen waren ze tot iets bereid, maar wat moesten ze doen? Het gezapige volk wou niet mee.

Alleen op de morgen dat ik in dienst moest heb ik even overwogen om dienst te weigeren. Tenslotte ben ik gegaan. Maar ik nam me niet voor te zwijgen. Ik ging om

te doen. Het begon al mooi. Ik word ingedeeld in een school en op het moment dat ik daar aankom zie ik een vrijwillige korporaal een grote smoel geven aan een buurman van me. Hij moest opschieten met zijn strozak vullen. Ik zeg tegen die korporaal: Dat kan een karweitje voor jou zijn, daarvoor ben jij gekomen, maar denk je dat wij hier gekomen zijn om strozakken te vullen? Dat was natuurlijk insubordinatie, al was ik óók korporaal. Maar hij was vrijwilliger. Ik zeg dat-ie naar de verdommenis kan lopen en geef hem een hengst op zijn harsens. En dat is natuurlijk helemaal mis. Er wordt een rapport van gemaakt en ik moet bij de commandant komen. Maar ze waren heel soepel. Dienstplichtigen zouden eens moeten weten wat ze de eerste dagen allemaal kunnen doen, dan kwam er geen leger tot stand. Dan durft de leiding namelijk nog niets. Ik kreeg ook niets en werd alleen de volgende dag uit de school overgebracht naar Oost-Oever. Niet gevangen, nee, gewoon om daar verder te dienen. Toch zie je uit die houding, dat er iets bij me broeit. Mijn buurman vond het overigens niet eens leuk wat ik had gedaan. 'Daar krijg ik nog moeilijkheden mee,' pruttelde hij. [...]

Die ontmenselijkende werking van een uniform merk je nog niet eens altijd in de eerste plaats bij de soldaten. Een soldaat kan op een gegeven ogenblik nog uiterst solidair zijn. Maar hoe hoger ze worden des te onbetrouwbaarder. Een socialistische luitenant... moet je luisteren, het is om te gillen.

De kapitein had het van de eerste dag aan op mij voorzien. En daar had hij misschien wel gelijk aan. Want hoewel ik niet provoceerde, deed ik toch anders dan de andere jongens. Je denkt namelijk wel dat je hetzelfde doet als die anderen, maar het is niet waar. Je loopt altijd net achter of net voor, zonder dat je het in de gaten hebt. Daar zit niets opzettelijks in, het is je natuur. Je wéét niet eens dat je het doet. Het was bijvoorbeeld echt gek dat ik als machinebankwerker mijn geweer niet goed schoon kon maken. En bij God, ze haalden mij er altijd uit.

Ik heb enorm veel conflicten met die kapitein gehad - had al een paar keer vast gezeten op de marinewerf waar ze speciale cellen hadden voor lui die niet wilden -, maar op een bepaalde manier was hij ook om me verlegen. Ik had namelijk de verzorging van het water. Niet dat dat zo'n kunst was, maar ik kon daar toevallig iets van. Ik moest een slang koppelen aan de andere kant van de dijk. Die slang liep over de bodem van het Noordzeekanaal, kwam er aan onze kant uit en spoot zo de tanks vol. Dat deed ik met ruw weer ook, dat kon mij niets schelen, hoe ruwer het was, hoe lekkerder: dat vond ik wel fijn. Zo'n jongetje was ik nou eenmaal. Maar die kapitein sloot me een keer op en toen kwam er geen water. De moeilijkheid van dat karwei was, dat die slang al op voile spanning moest zijn als-ie onder water kwam. Het water moet snel lopen en vóllopen. Als je dat niet doet, breekt-ie. Toen ik in de cel zat, hadden ze er allerlei lui bijgehaald, maar dat ging niet, hè? Alleen Jaap van Dorp kon het wel, maar die zei: Als jij er niet bent, doe ik het ook niet. Dus bij hem brak hij ook. [...]

Tenslotte werd de verhouding tussen de kapitein en mij steeds slechter. Op een

keer had ik weer eens provoost gekregen. Of provoost... het was een houten hokje, waar vroeger een handspuit in gestaan had. Dat ding was zo vochtig als de hel en als je geen rheuma of asthma had kon je het er krijgen. Ik kreeg het niet, maar er kwamen er tientallen doodziek uit. Sergeant-majoor Buter, een goeie, haalde mij eruit en zei: 'Loop es even mee de wal langs. Luister eens,' zei hij, 'het loopt voor jou hier mis. Je houdt het hier nooit uit.'

Daarbij komt nog iets typisch over mijn technische kant. Dat fort heeft aarden wallen. Volgens voorschrift moeten die ook van aarde zijn. Want als het beton of steen is en je wordt beschoten, zou je geraakt worden door de terugspattende kogels die eerst over je heen zijn gezeild. Natuurlijk werd de aarde bagger als er kerels hadden gewerkt en zo, maar dat hoorde erbij: daar moest geen steen in. Toch zegt die kapitein op een keer tegen me, dat ik er een laag steen op moest laten leggen. Maar kapitein zeg ik, dat klopt toch niet! Stel je voor, dat ze straks beginnen te schieten, dan worden we niet van voren geraakt, maar van achteren!' 't Is toch gebeurd. Maar de stellingscommandant - ik geloof dat die knaap Quanjer heette - is het aan de weet gekomen. Er komt inspectie een paar dagen later... en daar heeft die vent toch op zijn sodemieter gehad! Alles moest weer weg! En de kapitein moest maar raden hoe dat kwam. Ik ben helemaal niet gehoord, trouwens ik deed toch of ik verdomde Lowietje was. Wel heb ik de gelegenheid waargenomen om es even met een van de kolonels te gaan praten. Ik zeg: 'Kolonel, de stemming op dit fort is meer dan miserabel.' Dat was ook zo, door die rotvent. Iedereen had de pest aan die kerel. Enfin, het eind van het lied is, dat ik vraag om overplaatsing naar een werkplaats, als machinebankwerker. Ik wist dat dat de Hembrug zou zijn, waar ik in een grote werkplaats terecht zou komen. En op datzelfde ogenlik, zou je kunnen zeggen, dat ik daar in die Hembrug kom, word ik pas goed organisatieman.

Eindnoten:

* Domela Nieuwenhuis: de bekende socialistische-anarchistische voorman Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919).
* Nieuwediep: vgl. Den Helder.

Rubriek 6: De oorlog ter zee en in de lucht

In de jaren 1914-1918 kreeg het neutrale Nederland op zee direct te maken met de oorlog. Dat gold zowel voor de vissersboten als voor de koopvaardij- en passagiersschepen, die niet alleen het risico liepen aangehouden of opgebracht te worden, maar ook op een mijn konden lopen of getroffen worden door een Duitse torpedo. Toen de strijdende partijen hun vliegtuigen in toenemende mate behalve voor verkenningsdoeleinden ook voor het gooien van bommen gingen gebruiken, werd men daar met name ook in Zeeland meermalen de dupe van. De angst voor de zeppelins met hun bommenlading moet hier eveneens worden genoemd.

1. Verliezen bij de visserij

Tijdens de Eerste Wereldoorlog verzette de Britse regering zich niet alleen zoveel mogelijk tegen Nederlandse visleveranties aan Duitsland, maar legde zij ook in het algemeen allerlei beperkende maatregelen op aan het scheepvaartverkeer in de Noordzee om te voorkomen dat Duitsland via die route werd bevoorraad. Uiteraard verzette de Duitse regering zich tegen een dreigende blokkade, zodat er steeds spanningen en conflicten dreigden. De situatie verergerde toen de Duitsers begin 1917 de ‘onbeperkte duikbotenoorlog’ afkondigde en torpedo's als wapen inzetten. Ook schepen van neutrale landen konden toen zonder waarschuwing vooraf beschoten of getorpedeerd worden. Aanvankelijk kregen de opvarenden nog de gelegenheid zich in veiligheid te brengen, daarna niet meer.
Aan de ene kant wisten de rederijen via de veilingen vaak flinke winsten te maken door handig of sluw te profiteren van de grote vraag naar vis in eigen land én bij de oorlogvoerende partijen. Aan de andere kant werd de visserij een steeds gevaarlijker beroep. Een beeld daarvan geven de uitspraken van de Raad voor de Scheepvaart, waarin zo precies mogelijk werd vastgesteld wélke oorzaken tot wélke rampen hadden geleid. Hieronder volgen daarvan twee voorbeelden, ontleend

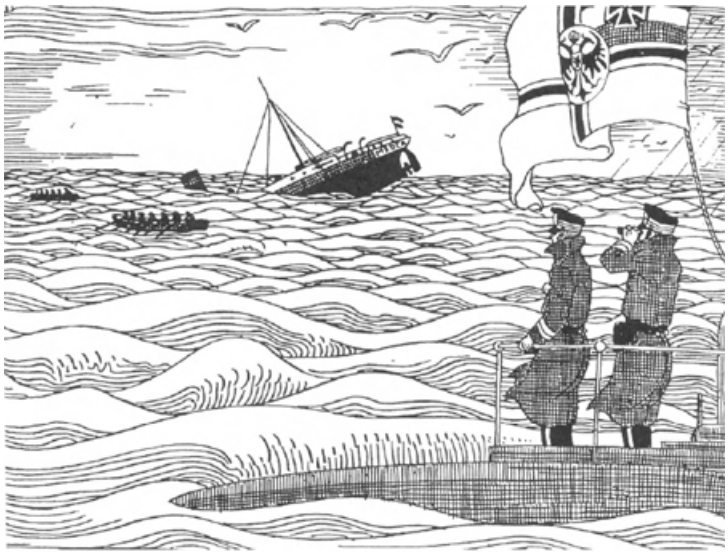

'Wat kijken die lui in de booten leelijk naar ons! Wat zouden die nou tegen ons kunnen hebben?'
(tekening Albert Hahn Sr.)

aan het onderzoek van A. van Dongen Azn., getiteld *Verloren gegane schepen en gebleven vissers. Scheveningen 1914-1920*. (Scheveningen, 1992).
Honderden vissers kwamen tijdens de oorlog bij het uitoefenen van hun beroep om het leven. Een wel heel schrijnend geval zette de jurist prof. J.A. van Hamel (1880-1964) aan tot het plaatsen van een protest in *De (Groene) Amsterdammer* van 17 november 1917, het blad waarvan hij toen hoofdredacteur was. Na de oorlog ging Van Hamel, die eerst ook kamerlid was, werken voor de toen opgerichte Volkenbond. Hij heeft ook een studie over Nederlands positie te midden van de grote mogendheden op zijn naam staan.

1a. Uitspraak van de Raad voor de Scheepvaart: Het tot zinken brengen van het zeilvissersvaartuig 'Marian' SCH. 235

Het zeilvissersvaartuig SCH. 235 'Marian' is op 9 februari 1917, terwijl het vissende was in de Noordzee, door een Duitse duikboot tot zinken gebracht.

De houten zeillogger SCH. 235 'Marian', groot 70,76 bruto reg. ton, toebehorende aan Hubert Dirkzwager te 's-Gravenhage, vertrok 31 januari 1917 's morgens tussen 9 en 10 uur bemand met acht koppen, van IJmuiden ter uitoefening van de schrobnetvisserij op de Noordzee. De kenmerken van de Nederlandse nationaliteit waren duidelijk zichtbaar aangebracht. Op ongeveer 6 mijlen N.N.W. van IJmuiden begon men te vissen en ging vissende en zeilende in verschillende koersen, meestal Z.O. zeilend, voort. Op 8 februari kreeg de schipper een middagsbreedte van 53°1′ Noord, terwijl de lengte naar gissing 3°20′ Oost bedroeg. Op die plek werd heen en weer gevist met flauwe O. koelte, kalme zee, helder gezicht. Op 9 februari, 's middags 11.30 ongeveer, toen het schip Z.t.O. voorlag, kwam recht vooruit een duikboot, die later bleek van Duitse nationaliteit te zijn, boven water die aan B.B. zijde tot op 300 meter naderde en een scherp schot loste, waarvan de kogel dicht bij de 'Marian' in het water viel. De schipper streek de stagfok en hees de Nederlandse vlag. Van de duikboot werd toen geroepen dat men de boot moest uitzetten en de papieren laten zien. De stuurman roeide met twee matrozen naar de duikboot en gaf de papieren over, welke de commandant niet inzag, doch [hij] verklaarde dat hij de 'Marian' tot zinken zou brengen omdat men zich meer dan 20 mijlen uit de wal bevond en in verboden vaarwater was.

De stuurman beklaagde zich hierover, zeggende dat men met deze bepaling onbekend was en daar geen kennis van had gekregen. Hij smeekte de commandant het schip niet te vernietigen, mede omdat men veel vis had gevangen. De duikboot-commandant zeide, dat hij de 'Marian' naar Duitsland zou opbrengen. De boot keerde terug met een officier en een matroos, die aan boord bleven. Een tros van de 'Marian' werd op de duikboot overgebracht, de boot weder aan boord genomen, waarop de duikboot te 1 uur's middags begon te slepen met een koers O.t.N.

Na ongeveer 1 uur gesleept te hebben brak de tros, de duikboot draaide Zuid-

waarts rond, kwam van achter opstomen en voer de ‘Marian’ aan stuurboord op de spiegel aan, waardoor schade boven water ontstond. De op de ‘Marian’ gebleven officier en matroos wisselden armseinen met de duikboot, waarop de officier last gaf de plunje in de boot te brengen en het schip te verlaten, waarvoor 1 uur tijd gegeven werd. Men begaf zich in de boot en werd op de duikboot opgenomen, waarna twee bommen in de ‘Marian’ geplaatst werden. Deze sprongen daarna, tengevolge waarvan het schip zonk. De duikboot zette hierop koers naar het Terschellinger lichtschip, waar men op 10 februari te 1 uur voormiddag aankwam. Met een boot van het lichtschip werd de bemanning van de duikboot gehaald, die daarop wegvoer. De bemanning is later te Scheveningen teruggekeerd.

Uit gesprekken tussen matrozen van de SCH. 235 ‘Marian’ en die van de duikboot, bleek deze de ‘U 53’ te zijn. Een merk was echter aan boord niet te zien. Nog verklaarde de schipper na zijn vertrek uit IJmuiden geen andere schepen gepraaid te hebben.

De Raad is van oordeel, dat de SCH. 235 ‘Marian’ is gezonken ten gevolge van door opvarenden van een Duitse duikboot opzettelijk teweeggebrachte ontploffingen in het schip. In de ochtend van 31 januari van IJmuiden vertrokken, kan de schipper van de ‘Marian’ niet bekend zijn met de op 1 februari afgekondigde bepaling, dat alle schepen zich bevindende op meer dan 20 zeemijlen afstand langs de Nederlandse kust, zonder meer met alle wapenen zullen worden bestreden. Hoewel in die afkondiging wordt bepaald dat schepen, vóór 1 februari vertrokken, gedurende een gepaste termijn zullen worden ontzien, heeft de commandant van de duikboot op de datum van het vertrek van de ‘Marian’ geen acht geslagen, doch niet-tegenstaande het daartegen ingebracht protest, het schip tot zinken gebracht.

Aldus uitgesproken door de plv. Voorzitter ter openbare zitting van 19 maart 1917.

1b. Uitspraak van de Raad voor de Scheepvaart: Het met man en muis vergaan van het zeilvissersvaartuig ‘President Commissaris van den Bergh’ SCH 134

Op 23 februari 1918 is het zeilvissersvaartuig SCH. 134 ‘President Commissaris van den Bergh’* op de Noordzee na een ontploffing met man en muis vergaan.

Het zeilvissersvaartuig ‘President Commissaris van den Bergh’, toebehorende aan de rederij-maatschappij ‘Scheveningen’, directeur W. den Dulk Jaczn., was half februari met acht koppen bemand ter visserij op de Noordzee vertrokken.

Het schip was in 1916 gebouwd, had 8 november 1917 op de helling gestaan en was toen door de Scheepvaartinspectie in orde bevonden; inventaris en reddingsmiddelen waren 26 november 1917 het laatst door de Scheepvaartinspectie nagezien.

Op 23 februari 1918 voormiddags 3 uur was het zeilvissersvaartuig SCH. 195 ‘Tonijn’ op een afstand van ongeveer 3 zeemijlen van Doggersbank-Noord, dat in het N.N.O. gepeild werd. In de nabijheid van de ‘Tonijn’ bevond zich de ‘President Commissaris van den Bergh’, die evenals de ‘Tonijn’ thuisvarende was en door deze werd opgelopen; als koers werd gestuurd Z.t.W. magn. met 1/2 streek drift. Om 11.15 voormiddags, toen de ‘President Commissaris van den Bergh’ op ongeveer 500 meter in het N.O. van de ‘Tonijn’ was, hoorde de schipper van laatstgemeld vaartuig, getuige Pronk, die zelf aan het roer stond, een hevige knal; ziende naar de ‘President Commissaris van den Bergh’, bemerkte hij, dat hiervan de voormast gebroken was, dat de achtermast in de lucht vloog, het schip naar stuurboord overhelde en binnen een paar minuten in de diepte verdween. Schipper Pronk liet de ‘Tonijn’ onmiddellijk over stag gaan en recht op de plaats des onheils aanlopen. Hij zag de boot van de ‘President Commissaris van den Bergh’ omgekeerd boven komen en verschillende stuk geslagen voorwerpen en dode vis drijven; geen spoor evenwel van mensen. Ook onder de boot bleek zich niemand te bevinden. Nog 1 1\2 uur bleef schipper Pronk ter plaatse, terwijl hij zijn eigen boot klaar hield voor het gebruik en de boot van de ‘President Commissaris van den Bergh’ achteraan vierde. Toen al het zoeken vergeefs bleek, zette schipper Pronk zijn thuisreis voort.

De Raad is van oordeel, dat de ‘President Commissaris van den Bergh’ door het stoten op en dientengevolge ontploffen van een onderzeese mijn met man en muis ten gronde gegaan is. Schipper Maarten Pronk van de SCH. 195 ‘Tonijn’ heeft gedaan wat hij kon om de opvarenden nog te redden; blijkbaar zijn allen echter door de ontploffing onmiddellijk omgekomen.

Aldus uitgesproken door de Voorzitter ter openbare zitting van 8 april 1918.

Omgekomen Bemanning:

Naam en voornamen	**Leeftijd**	**Rang**	**Wonende**
1. Visser, Gijsbert	38	Schipper	Scheveningen
2. Bruin, Arie	38	Stuurman	Scheveningen
3. Buis, Nicolaas	57	Matroos	Scheveningen
4. Heijer, Cornelis den	45	Matroos	Scheveningen
5. Taal, Johannes Cornelis	38	Matroos	Scheveningen
6. Heijer, Simon den	17	Jongste	Scheveningen
7. Pronk, Nicolaas	21	Oudste	Scheveningen
8. Plas, Leendert van der	18	Jongste	Scheveningen

1c. J.A. van Hamel: De doode jongen

Zijne makkers hebben hem meegevoerd van de zee waar hij met granaten was beschoten. Terug naar land, - den dooden visschersjongen.

Zij hebben met hem geroeid en gesjouwd, en anderen hebben hun vischvangst gestaakt, om hem in Ymuiden aan den wal te brengen.

Weet ge waarom?

Omdat er niets is, dat zóó weet aan te klagen, als de stille mond van een doode. Omdat er niets is, dat vernietigender weet te verachten, en onvergetelijker weet te waarschuwen, dan zijne geloken oogen.

Hadden zij hem het graf geschonken, dat hem toekwam, het graf van de zee, - wat anders ware er met hen teruggekomen, dan een *verhaal?*

Maar de visschers wilden *hem zélf* doen klagen over zijn smadelijk lot.

Nu getuigen zijne bleeke lippen voor geheel Nederland, zijn vaderland, van het schrikkelijke geweld dat den zeeman wordt aangedaan.

Zijn smalle knapenvingers richten zich klagend tegen de natie, die hare heerschappij denkt te vestigen op woestenij, op meedoogenloosheid en op hypocrisie.

Klagend maant hij ons volk aan, om zich nimmer door drogredenen te laten misleiden, nimmer zich door winstbejag of zakenbelangen te laten inpalmen, nimmer door bloô-hartigheid* zich te laten bevangen, tegenover die mogendheid, met wie wij niets anders gemeen hebben dan stoffelijke belangen, - maar van wie wij gescheiden zijn door de wereld van onderscheid tusschen hunne lawaaierige illusie's en de idealen van óns volk, door al wat er dreigt uit hun cyclopen-eerzucht, en door het opzettelijk, naar legerorder vergoten bloed van onze jonge kereltjes, zoo als hij.

Moge het noodlot hun een tijd met onweerstaanbaarheid dienen, zijn schrale jongenslijf bezielt tot machtiger, duurzamer tegenstand!

Daarom, om deze aanklacht te doen vernemen, die de aanklacht is van een gansche vreedzame visscherswereld, hebben de mannen van den logger hem weder teruggebracht.

En nog een tweede aanklacht spreken zijne bloedlooze lippen uit!

De onderzeeboot, die zoo zonder erbarmen zijn schip naar den kelder, zijn maats in het ongewisse en hem in de eeuwigheid heeft gejaagd, was... ongenummerd?

Het *was* de U-boot, die dezen zomer, na in de Nederlandsche binnenwateren te zijn gestrand en door de Nederlandsche marine in beslag genomen, *door de Nederlandsche regeering aan de Duitschers teruggegeven is*.

Eindnoten:

* Na het vergaan van de SCH. 134 in juli 1917 bracht de rederij-maatschappij ‘Scheveningen’ in 1918 een logger in de vaart met hetzelfde nummer en dezelfde naam.

* bloô-hartigheid: lafhartigheid.

2. Verliezen bij de koopvaardij

Ook de koopvaardij maakte tijdens de Eerste Wereldoorlog moeilijke tijden door. Steeds weer nieuwe maatregelen van de oorlogvoerende landen bemoeilijkten het vrije verkeer van personen en goederen en zowel mijnen als torpedo's bedreigden de schepen die de verbindingen onderhielden met de Europese landen, met het toenmalige Nederlands-Indië, met Noord-en Zuid-Amerika of nog weer andere bestemmingen. Allerlei verslagen en rapporten laten zien hoe het er in de praktijk aan toeging.

Zo beschreef de journalist Orobio de Castro in *De (Groene) Amsterdammer* van 7 oktober 1916 hoe twee weken daarvoor de Vlissingse mailboot 'Prins Hendrik', die op weg was naar Londen, door een Duitse torpedoboot werd aangehouden en opgebracht naar de door de Duitsers bezette Belgische haven Zeebrugge. Veel gegevens zijn ook te vinden in de zakelijke verslagen die J.H. Hoogendijk heeft verzameld in zijn boek *De Nederlandsche koopvaardij in den oorlogstijd (1914-1918). Eigen ervaringen van gezagvoerders, stuurlieden en andere opvarenden* (Amsterdam, 1930). Daaruit is hier de beschrijving gekozen van de ondergang van de 'Tubantia'. Dit schip van 14.200 ton, dat ingericht was voor 1500 passagiers, behoorde tot de grootste van de Nederlandse koopvaardijvloot. Het was op weg naar Argentinië, toen het 's nachts al op de Noordzee werd getroffen door een torpedo. Behalve 294 bemanningsleden waren er toen 87 passagiers aan boord; de rest zou pas in buitenlandse havens aan boord gaan. In het verslag is de administrateur R.. Schreuder aan het woord.

2a. E.S. Orobio de Castro jr.: Via Zeebrugge naar Londen met de 'Prins Hendrik'

Voor de boot van Zaterdag tijgen wij reeds Vrijdagochtend op weg, vier zusters van het Servische Roode Kruis, dr. Van Dijk, en voor mij het gewichtige, ikzelf. Als lid van het Comité - wie is er in deze dagen niet lid van een Comité - ga ik mee om eenige formaliteiten te Londen te vernagelen.

Nadat onze passen te Rotterdam door den Engelschen consul op zijn beurt onder handen zijn genomen - tik, tik, weer een paar stempels - en wij geruimen tijd zijn kwijt geraakt om ons in Engelsch en Fransch geld te steken, dat zoek schijnt te wezen, en in de straten en langs de Boompjes ik mij verlustigd heb in de waardeerende blikken der menschen, terwijl ik mij steeds meer een met het Roode Kruis begin te voelen, lang-treinen wij naar Vlissingen, waar weer aan onze passen wordt gemierd zoodat wij eerst 's nachts aan boord roodekruisen. Oef!

Aan den wal heb ik even een wee gevoel in de maagstreek als ik voor het passenbureau tusschen tal van ontsnapte gevangenen terechtkom. Mag zulk vervoer zoo maar zonder eenige restrictie? Maar men zegt dat dit al zoo lang gebeurt en dat de Duitschers 't ook wel weten.

In den grooten salon van de Prins Hendrik is het een vreemdsoortig spektakel, meer in 't bijzonder, in den zin van schouwspel. Om een der tafels een groep Fran-

sche ontsnapten. Arme kerels! De eenige levenslust schijnt nog te steken in de kranige donkere knevels. Welke gejaagde, woeste blikken! Er naast een tafel Russen, ruige, harde koppen, met oogen rustig als van bisons in een dierentuin; aan de overzijde de Fransche koerier, een lange nonchalante gedaante, het gelaat heel wit, het ravenzwart haar in twee dikke mooten, driest de fonkelende zwarte oogen; zijn jonge, kleine vrouw, Grieksch van profiel, bevallig gekleed in eendere grijze stof; bij het buffet twee Engelsche jongens, straattypen. Een is dronken en verfrommelt de paperassen zooeven aan het bureau verkregen, Them bl... papers!

De zusters - groepje van vrede en troost de heele reis door - vragen voor het naar bed gaan tot hoe lang zij veilig kunnen blijven slapen en alwetend zeg ik: gerust tot tien uur, dan is er eerst quaestie van mijnen.

Om circa 7 uur in den ochtend, word ik wakker door het stil gaan liggen van de boot. Ik vermoed onraad. Er wordt op de deur geklopt en ik voel dat het mis is. Als ik even later gekleed in het salon kom, zitten zij er alle weer; als of zij niet weg zijn geweest. Maar de gezichten zijn strak en er hangt een geest van onheil in de lage ruimte.

Van den breeden trap dalen af twee Duitsche matrozen, de revolvertasschen veelbeteekenend opgelicht houdende. Zij plaatsen zich zwijgend op de onderste trede, ieder aan een kant en staan er als trap-statuen. Een lijkt mij vooral heel grimmig en gevaarlijk.

Wij hebben meer dan een uur tijd ons de nieuwe situatie in te denken. Wij weten alleen dat wij naar Zeebrugge gaan. Wij mogen niet weg en niet door de raampjes kijken. Een enkele, die nog iets uit de kajuit wil halen of elders heen wil wordt door een gewapenden matroos geleid. [...]

Eindelijk komt er eenige beweging, die op zich zelve uitkomst is. Wij worden door Duitsche officieren bevolen alle op dek te gaan. Er zijn er drie, een heel kleine, dikke, het roode gezicht zwart ombaard, door veel goud op zijn blauwe gekleede jas blijkbaar de hoogste; een ander met fijn wit gezicht, scherpen neus, fel grijze oogen, steeds lachend en verder een stille Dritte im Bunde.

Op het dek wordt ons honderdtal gesplitst in vrouwen op het voordek, mannen op het achterdek. De zee is blauw en glad en ook de stralende zon is hartversterkend. Daar voor ons ligt de lange pier van Zeebrugge met ijzeren toren aan het eind. Geen schepen en geen menschen. Alleen vlak bij ons liggen de lange torpedofiguren met veel volk tot hoog op de bruggen. Hydroplanen* zweven rond als rumoerige vogels.

Enkele mannen willen naar hun vrouwen. Het wordt kortaf geweigerd. Alles gaat streng en bevelend. Waarom zooeven benee en nu weer hier niet een enkel woord van welwillende bemoediging dat het nu eenmaal oorlog is, maar dat men niet behoeft te vreezen? Wij staan er bij als een troep misdadigers en alsof wij ons oortje hebben versnoept.

Dr. Van Dijk en ik zijn spoedig aan de beurt. De geheele gestie* is in handen niet

van officieren, maar van twee mannen in civiel. Wat zijn het voor individuen? Een, groot en breed en met dunne bloedlooze satans lippen deelt de lakens uit.

Wij, weinige neutralen, worden na een vluchtig inkijken van onze passen en na enkele vragen weer naar den salon weggevoerd, waar wij later nauwkeuriger zullen worden onderzocht.

Een Hollander wordt het eerst onder het mes genomen. Het schijnt dat simpele brieven van aanbeveling aan Consulaten te Londen hem verdacht maken. Hij wordt in al zijne hoeken en gaten tot in de schoenen scherpzinnig onder microscoop genomen. Elk papiertje wordt fel bestudeerd en de koffers geheel doorsnuffeld. Nu en dan gaat de hatelijke commies met een stuk papier naar boven om raad te vragen. Het duurt lang en de brave Hollander wordt meermalen ruw afgesnauwd. Het onderzoek verontrust mij want ook ik heb dergelijke brieven en bovendien staat op mijn pas geschreven dat ik in verbinding sta met de Servische legatie te Londen en brieven aan die legatie bij mij draag. Een andere Hollander is reeds ingerekend om te Zeebrugge te worden geland. Het gelukt mij echter zoo te verschuiven, dat de Duitsche commies mij eenigszins uit het oog verliest. Bovendien verschijnen telkens de officieren boven aan den trap en dringen op gejaagden toon aan, wat voort te maken, want dat men weg moet. [...]

Even nog komt de breede speurhond in zijn gele regenjas op mij af en vordert mijn pas op. Hij heeft een vrij dik boek bij zich met gedrukte alphabetische lijsten. Een voor een slaat hij mijn namen op, die vele zijn, maar schijnt niets bedenkelijks te vinden. Daarop snelt hij weg en wij, drie Hollanders, de heer Rolin*, enkele Amerikanen waaronder een piep jong ventje van de Amerikaansche ambassade, de eenige die ik met eene zekere onderdanigheid heb zien behandelen, mogen ons nu vrij bewegen.

Ontslagen kom ik ondernemingsgezind op dek. Jammerlijk is de aanblik van de troep gedebarqueerden op de boot beneden ons. Roerloos en dicht op een staan zij gepakt en gezakt, als vee dat onbekende verschrikking tegemoet gaat. En hartverscheurend is het weenen der vrouwen die van de vrijheid geen gebruik maakten hare mannen te volgen.

Tegen de railing van onze boot staan de jonge gestalten der beide matrozen. Bij nader inzien lijken zij in het geheel niet grimmig. Zij zeggen dat het avontuur hun tegen de borst stuit, maar het is nu eenmaal Krieg. Zooeven beneden had de een zijn revolvertasch afgelegd en werd die naast mij door het sabeldier met de blauwe gekleede jas gevonden. So etwas! Ik hoorde hem den matroos een ongezouten schrobbeering toedienen. De beide jonge kerels zijn gedrukt. De heele wereld staat tegen ons op. Onze geheele jeugd gaat voorbij.

De zusters hadden 't best gehad. Hare passen waren niet eens gevraagd en manteltjes werden gehaald voor het geval het op 't dek te koud was.

Officieren, matrozen en de beide twijfelachtige individuen klauteren eindelijk het dek af. Wij stoomen weg achter een der torpedo-booten, die ons door het mij-

nenveld zal voorgaan. Er is dadelijk genoeg afleiding. Wij wisselen van indrukken en een hydroplane strijkt vlak over het water dicht bij ons. Erin een officier die met een revolver op meeuwen schiet, heel sportief.

Maar ineens schiet ons een torpedoboot op zij en van de commando-brug wordt door een roeper een kort bevel naar ons uitgestooten: Zurück nach Seêbrugge.

Het is een slag. In eens zitten wij weer in den put. Er is ook op de torpedobooten eenige onrust gaande. Er schijnt onraad in de lucht.

Ik sluip naar beneden en in een der lavatories, door de patrijspoort loerende of ik van buiten af ook gezien kan worden verscheur ik alle brieven die ik missen kan zonder met mijn pas in tegenspraak te komen. Zoo enghartig wordt degene die niet dapper is.

Nauwelijks ben ik op dek terug of een donderende slag slaat ons den schrik om het hart. Ik zie een zwarte rookkolom uit het water bij ons schip opslaan. De veelgeplaagde Hollander komt op mij toeloopen, met bloedenden neus. Er wordt geroepen dat wij op een mijn geloopen zijn. Een ieder grijpt naar een lijfgordel en snelt naar de booten. Maar het schip doet niets ongewoons. Het moet iets anders geweest zijn. Er is een stip aan den blauwen hemel, heel hoog. Wij vernemen dat de slag komt van een bom uit een aeroplane, een Fransche. [...]

De situatie is nog angstig, maar houdt ons bezig. Wij neuzen aan een stukje oorlog. Er kunnen elk oogenblik nieuwe bommen vallen. Bang raadpleegt men den blauwen hemel. De officieren van de Prins Hendrik manen de passagiers aan onder het bovendek schuil te gaan. Een oude vrouw met huilende kleinkinderen vlucht naar benee. Waren die torpedobooten maar weg en liet men ons maar aan ons lot over! Maar dr. Van Dijk zegt tot de menschen: wat wij nu meemaken, ondergaan de soldaten in de loopgraven veel erger dagen aaneen. En de zusters vinden afleiding in het verbinden van het drietal gewonden. Ik onnuttige overdenk - ik hang gaarne den onverbeterlijken wijsgeer uit - dat wij thans eigenlijk niet anders lijden dan een spanning van den geest die zich fel toespitst op uitkomst uit gevaar en beken dat ik aldus geen steek wijzer word.

De beide verdachte sujetten zijn aan boord teruggekeerd, met den Belgischen koerier en een jongen snuiter die bij hem hoort. Het heet dat uit een kruisverhoor is gebleken, dat de koerier twee waardevolle zakken heeft kunnen verbergen. Met deze zakken gaan de beide Duitsche speurders weer van boord af. Ik hoor de vrij bejaarde Belgische koerier nog zacht en weemoedig zeggen: Sie haben jetzt alles, lassen Sie mich nun gehen. Het mag niet baten. En het tiep met de hatelijke gele jas zegt nog tot ons op de zusters wijzend: Ge hebt die tenminste om voor u te zorgen, Gute Reise.

Weer stoomen wij weg achter de torpedoboot aan. Maar zoolang deze niet verdwijnt blijven wij ons onbehagelijk voelen. Even nog een schrik als zij weer op zij komt en weer een kort bevel wordt uitgestooten. Maar het klinkt nu: Ost Nord Nord Ost en daarmee kunnen wij nu verder zelf ons heil zoeken. En zoo verheugd is men

op de ‘Prins Hendrik’ dat men een vaarwel toewuift hetwelk van de torpedoboot vriendelijk wordt beantwoord. Ik kan met deze geestdrift niet instemmen ook al om hen die aan boord met smart geslagen zijn. Doch er zijn er onder ons die over de ondervonden behandeling heel goed te spreken zijn.

Het is één uur in den middag geworden en wij zijn er nog niet. Londen is nog ver.

2b. R. Schreuder: De ondergang van de ‘Tubantia’

In den donkeren nacht op de sluimerende Noordzee moet het een sprookjesschip geleken hebben, een droombeeld om de aandacht der duikbooten af te leiden van de snel voortschietende, duistere silhouëtten der geallieerde schepen.

Kapitein Wijtsma stelde koers op het vuurschip Maas, dat hij ten 9.10 n.m. op korten afstand passeerde. Vandaar W. 5/8 Z. miswijzend naar het vuurschip Noord Hinder. De kim was heiïg, met een geschatte gezichtsafstand van 4 tot 5 mijl. Er stond een flauwe O.N.O. koelte met woelige zee. Ten 12 uur gaf de kapitein de wacht over aan den len officier, met de opdracht hem om 2 uur te wekken. Met den len officier hadden de 3e en de 4e officier de wacht op de brug, er was een uitkijk op den bak en een in het kraaiennest. Het schip liep 9 à 10 mijl.

Ten 2 uur kwam de kapitein op de brug en gaf order om de machinekamer te waarschuwen dat we spoedig zouden ankeren. De bedoeling was om in de nabijheid van de Noord Hinder daglicht af te wachten voor het passeeren van de mijnenvelden. Toen kapitein Wijtsma ten 2.20 in de kaartenkamer ging om de looding van 2.15 in de kaart te zetten, hoorde hij den 4en officier roepen: ‘Kijk daar eens!’

Die officier had de bellenbaan van een torpedo, in snelle vaart recht op het schip zien aankomen. Dit werd ook waargenomen door den len officier en door den man in het kraaiennest. Deze laatste, een oudmarinegast, had in dienst dikwijls torpedos zien lanceeren. Hij was geen oogenblik in twijfel over het verschijnsel en later zeer positief in zijne verklaringen.

Onmiddellijk volgden een hevige schok en eene ontzettende ontploffing midscheeps aan stuurboord. De brug was omhuld van dichte gassen en een regen van houtsplinters en glasscherven daalde over het schip neer. Stukken van een vernielde sloep hingen in het net van de draadlooze telegrafie.

De kapitein zette de machine-telegraaf op ‘stop’, daarna op ‘achteruit’ totdat het schroefwater naar voren kwam; dan weer op ‘stop’. Hij gaf één lange en drie korte stooten op de stoomfluit, het sein voor de schepelingen om aan dek bij de sloepen te komen. Hij liet naar Scheveningen seinen om de Marine-autoriteiten en de directie

van den Koninklijken Hollandschen Lloyd te waarschuwen. De S.O.S. seinen werden opgenomen tot in de Middellandsche Zee en voorbij de Canarische eilanden, maar de schepen die betrekkelijk dichtbij waren hadden toevallig geen draadlooze installatie of luisterden niet. Met geregelde tusschenpoozen werden vuurpijlen en knalsignalen afgestoken, maar tot na 4 uur leek het alsof er op de wereld niets anders bestond als de doodelijk gewonde Tubantia.

Op het promenadedek stond de bemanning zoo rustig opgesteld als gold het een exercitie, maar sommige passagiers konden hun zenuwen niet de baas blijven. Op het commando 'bakboords sloepen bemannen en strijken!' werden de passagiers in de sloepen geholpen en de sloepenrij van achter naar voren in goede orde gestreken. Naar schatting waren de bakboordsbooten in 5 à 6 minuten vrij van het schip. De behandeling van de stuurboordssloepen was niet zoo eenvoudig. Sloep 11 was tot splinters geslagen, zoodat de bemanning over de andere sloepen moest verdeeld worden, en sloepen 3 en 7 maakten veel water. Zij waren bij de ontploffing door stukken metaal doorboord, wat bij het strijken niet te zien was. Men riep den menschen toe om zich niet ongerust te maken, daar de booten op de luchtkasten zouden blijven drijven en dat onmiddellijk hulp werd gezonden. Toch sprongen er eenigen te water en hielden zich vast aan de takels, een onaangename positie waaruit zij spoedig door de volgende booten werden gered. [...]

Alle buitensloepen waren in 12 tot 15 minuten van boord, waarna alleen de officieren met een deel der bemanning achterbleven om nog te trachten het schip te bergen. De 1en officier en ik hadden vele sloepen weggeholpen, sommige door het kappen der takels als zij beneden niet vlug genoeg losgemaakt konden worden. Je zag ze wegroeien in den donkeren nacht onder bevel van den flinksten kerel - soms een kwartiermeester, een barman of een matroos - met het wanhopige gevoel 'daar komt er geen een van aan land'. Gelukkig ging echter niemand verloren.

De hofmeesters hebben de hutten nagezocht, ook eenige officieren zijn rondgegaan en op het laatst heeft de kapitein zelf nog alle klassen doorloopen, zoodat er menschelijkerwijze gesproken zekerheid bestond dat niemand was achtergebleven.

Het schip viel nu eens over SB.*, dan over BB., maar het helde niet meer dan 6 tot 7 graden. Langzaam zonk het dieper. Op de stookplaat stond dadelijk veel water, wat gevaar voor ketelontploffing leverde, maar de nog bijna nieuwe ketels hielden zich goed. Voor zoover was vast te stellen, bestond er een groot langwerpig gat onder de waterlijn en een boven de waterlijn. Rondom dit laatste gat waren de huidplaten naar buiten omgekruld en vele patrijspoorten waren met de koperen ringen naar buiten weggedrukt. De gassen moeten uit den bunker een uitweg gezocht hebben door de daar boven liggende hutten. Hut 38 bestond niet meer, daar was een groot gat. De railing op het wandeldek was over vele meters weggeslagen, de buitendeuren versplinterd en alle poorten en ramen verbrijzeld. Het glazen schot van de social hall was verdwenen en de groote Steinway-vleugel een eind weggeslingerd. De zaal was een ruïne, evenals de bibliotheek, de schrijfzaal en de kinderkamer.

Daarentegen mankeerde aan de rookkamer niets en de groote eetzaal zoo goed als niets. Daar stonden de tafels gedekt voor het ontbijt, zij waren met bloemen versierd alsof de gasten zoo dadelijk zouden aanzitten.

Op het sloependek werd alles losgekapt en een nieuwe manillatros aan bakboord uitgevierd, voor drenkelingen om zich aan vast te houden of voor sloepen om bij het schip te blijven.

Door spuigaten en stuk geslagen patrijspoorten drong het water in de onderste dekken. Hulpeloos moest men er bij toezien, want pompen, machines en dynamos stonden reeds lang onder water.

Na de ontploffing is dadelijk de nood-dynamo aangezet, maar het duurde wel vijf minuten vóór de koude motor voldoende kracht ontwikkelde om de verlichting te verzorgen.

Dit geschiedde juist op tijd - op het oogenblik dat door condensatie in de hulpstoomleiding, welke op de stookplaats onder water stond, een cylinder van de groote dynamo-machine door waterslag stuk sloeg.

Het ketelruim stond onmiddellijk tot over de ketels onder water, maar de machinekamer bleef nog eenigen tijd droog. De schotten en de waterdichte deuren bleken goed dichtte zijn.

Naarmate het schip dieper zonk, liep ook de machinekamer onder, doch men heeft niet kunnen ontdekken hoe dit water daar binnendrong.

De nood-dynamo bestond uit een vier-cylinder benzine motor met aangekoppelde dynamo, zij was opgesteld in een compartiment op het sloependek. Zij leverde voldoenden stroom voor de navigatielichten en de noodlichten door het geheele schip. Ook voor de draadlooze telegraphie. Dank zij deze inrichting behielden we tot het laatst toe verbinding met den wal en ging het schip met brandende lichten onder. Het ongeval zou zeker niet zoo goed zijn afgeloopen als alles in volkomen duister gehuld ware geweest, dadelijk nadat de groote dynamos onder water kwamen, wat betrekkelijk spoedig na de ontploffing geschiedde.

Om ongeveer 4 uur bestond de overtuiging dat alles reddeloos verloren was. De hoop op een schip of een sleepboot, die de Tubantia op het strand of op een bank kon slepen, was voorbij. Toen gelastte de kapitein mij, om met sloep 5 van boord te gaan en allen mede te nemen, die niet tot het laatste oogenblik bij hem zouden blijven. Te voren had ik het papiergeld in een tasch gepakt, maar wijselijk eenige zakken met zilverstukken laten liggen. Later ben ik nog eens in het kantoor gegaan om de scheepspapieren uit de brandkast te halen. Dit moest in den donker geschieden omdat in de buurt van het bureau geen noodlamp brandde. Die documenten gaf ik aan den len officier. Aan dek kreeg ik een staaltje van koelbloedigheid te zien, zooals ik het voor of na dien niet meer heb beleefd. Juffrouw Bonsen, een van de linnenjuffrouwen, wandelde daar gehoed en gejast alleen rond, alsof zij in de Kalverstraat aan het winkelen was. Op mijn vraag antwoordde zij: ‘Ik zie geen boot.’ Nadat ik haar in de boot van den kapitein gewerkt had, is zij er weer uitgegaan en heeft een

partij dekens uit de hutten in het benedendek gehaald, om de menschen in de sloep warm te houden...

In sloep 5 kregen plaats de le machinist, de dokter, de maitre d'hotel, de 3e marconist, de bootsman en 24 man van het dek- en machinekamerpersoneel. De dokter had zijn ‘zegeltjes’, zijn postzegel-verzameling bij zich, en ik de tasch met de duiten. Dat was al de bagage in de boot.

Hoewel het schip slechts zacht rolde, kreeg de sloep door het hooge ophangpunt een zwaai van eenige meters. Als zij op het schip aankwam staken de menschen handen en voeten uit om den schok te breken - een zeer natuurlijke reflex, maar erg gevaarlijk. Ik liet op elke bank een riem door drie of vier man vasthouden en met het handgreep-einde buiten boord steken. De vereende krachten vormden een elastisch stootblok, de boot kwam heelhuids te water en niemand kreeg een buil of schram. Gedurende het zakken langs een van de poorten zag ik in een flits de verlichte, rustige eetzaal, met de gedekte tafels en de mooie bloemversiering...

De kapitein had order gegeven om bij het schip te blijven en dat zouden we allen graag gedaan hebben, want eenmaal op het water was het onbegrijpelijk dat het hoog optorenende gevaarte bezig was te zinken; we wilden veel liever weer aan boord. Maar er kwam werk voor mijn menschen! Aan een takel van een der achterste sloepen hing een passagier, de heer Van de Poll, dien we gelukkig binnen boord kregen. Iets verder kwam hulpgeroep uit een vol water geloopen boot, waarin drie bedienden en de linnenjuffrouw van de 2e klasse zaten. Drie maal moesten we om die boot heendraaien voor we den laatsten man er uit hadden. Om de zware sloep met dertig man 's nachts op een woelige zee rond te krijgen, was een heel moeilijk en gevaarlijk karwei, maar hoewel allen het gevaar om op de zinkende boot te stooten heel goed zagen, gaven de brave kerels geen kamp en niemand protesteerde. Daarbij hoorden we nog het geroep van een drenkeling. Het bleek een eenzaam op een zwemvest ronddrijvende barman, die gauw binnen boord geheschen werd. Nog steeds weet ik niet hoe hij daar in het water kwam.

Toen we eenmaal weer aan land waren, bleken we het geluk te hebben gehad om niemand te missen, maar op dat oogenblik kon ik de benauwende gedachte niet van mij afzetten, dat er nog velen moesten ronddrijven, hoewel er niets te zien of te hooren was.

Vóór ik weer aan de order van den kapitein kon denken, had de stroom ons circa 3/4 mijl afgedreven. Ondanks het harde werken van 16 man op de riemen, scheen het alsof we ons steeds verder van het nog goed verlichte schip verwijderden, totdat een lichte nevel het aan het oog onttrok en de Tubantia voor ons verloren was.

Intusschen wachtten de laatste schepelingen aan boord op het onontkoombare einde. Ten 6.38 kwam het water over den voorkuil, waarop de kapitein gelastte om het schip te verlaten. Ten 6.42 werd de boot gestreken, twee man bedienden de takels, waarlangs zij ten slotte naar beneden in de sloep gleden. De kapitein liet naar de manillatros roeien en op ongeveer 300 meter vastmaken. Ten 6.53 kantelde het

schip over bakboord en zonk weg onder het geraas van de, van hun stoelen vallende ketels.

De bemanning van de sloep stond rechtop met ontbloot hoofd. Zij vierden met de tros het wrak naar den bodem van de Noordzee, als een geliefde doode.

Eindnoten:

* hydroplanen: vaartuigen die door luchtschroeven worden voortbewogen; glijboten.
* gestie: werkzaamheid, ambtsuitoefening.
* Rolin: een Belg, werkzaam bij de bibliotheek van het Hof van Arbitrage te Den Haag.
* SB/BB: stuurboord, bakboord.

3. J.J.L. van Zuylen: Uit den strijd tegen het mijnengevaar

In 1939 gaf de Nationale Bond 'Het Mobilisatiekruis het *Herinneringsboek 1914-1918* uit. In de herinneringen van oud-gedienden van allerlei rang en stand en van verschillende legeronderdelen komen ook stukken voor die betrekking hebben op het onschadelijk maken van aangespoelde zeemijnen. J.J.L. van Zuylen beschrijft hoe amateuristisch dit gebeurde.

Toen in de Stelling van Hellevoetsluis in 1917 een paar artillerie en genie-officieren gevraagd werden, om aan de kust van de Zuidhollandsche eilanden aanspoelende mijnen te demonteeren of op andere wijze onschadelijk te maken, gaf ik mij op.

Met een paar anderen kreeg ik een korte en wel zeer simpele opleiding in de kennis der mijnen. De moeilijkheid was trouwens dat er telkens nieuwe modellen van mijnen aanspoelden, en als je van den buitenkant tegen zoo'n ding stond aan te kijken, dan had je er nog geen notie van wat er in verborgen kon zijn en hoe het werkte.

Er waren twee mogelijkheden om tegenover zoo'n vriend op te treden, maar welke mogelijkheid je koos, als je tegenover hem stond, hing van verschillende omstandigheden en van je eigen inzicht af. Men had in de hoogere regionen wel graag, dat je het ding demonteerde, want er zat een heele waarde aan explosiestoffen in, die men op zijn beurt nog best kon gebruiken. Demonteeren beteekende: er de koperen buis met de ontstekingslading uitschroeven, daaruit het slagkwikpijpje halen en dan de boel maar weer dichtmaken. Er kon dan niets meer gebeuren. Later kwam de marine dan wel om hem weg te sleepen. Of je liet het ding ergens op het politiebureau veilig achter slot en grendel bergen tot er een gelegenheid was, hem over land te vervoeren.

Maar soms lag de mijn zóóver af, of zou het zóóveel moeite kosten het geweldig zware monster te vervoeren, dat je niet beter kon doen dan hem maar te laten ploffen. Dat deed je ook als je tegenover een ding stond, dat je niet kende. Maar daarvoor moest toch ook weer aan enkele voorwaarden worden voldaan, want de explosie was niet mis. Er sloeg een gat in den grond en in een kring van een paar honderd meter

brandde alles zwart. Je diende dus wel degelijk te zorgen, dat het in den omtrek veilig was en dat er geen stukken gemaakt konden worden.

Ik verlangde echter naar avonturen, en ik heb er rijkelijk genoeg beleefd. Hier volgen er twee:

Ik was op 4 December des avonds juist teruggekeerd van een mijn-expeditie naar de binnenlanden van Goedereede* en zat met mijn drie collega's en huisgenooten bij de kachel in 'Het Behouden Huis', onze houten woning, toen er een telegram voor mij kwam, dat ik den volgenden morgen per eerste gelegenheid naar Ouddorp moest, want er was een mijn gesignaleerd ongeveer vijfhonderd meter van de plek, waar ik juist vandaan kwam.

Ik pakte dus maar weer getroost mijn bullen bij elkaar: wat gereedschappen, een Engelschen sleutel en zoo meer, wat blokken pikrinezuur*, wat lont, en dat alles ging op den bagagedrager van de fiets.

Den volgenden morgen je oudste pakje aan, wat extra-ondergoed, want die mijnen hadden de onaangename gewoonte bij voorkeur op stormachtige winterdagen aan te komen zetten, en toen met de boot van Hellevoetsluis naar den overkant en met de tram naar Ouddorp. Het was de eerste gelegenheid, maar ik geloof, dat het toch een uur of één werd, eer ik er was. Als je dan van het stationnetje naar het gemeentehuis fietste, zag je aan de gezichten van de menschen, hoe welkom je was. Want heel zoo'n dorp had een nacht van angst doorgebracht, vanwege die mijn daarginds.

Ook op het gemeentehuis was je welkom. Een van de eerste dingen was, dat je vroeg naar een broodkaart, want anders kreeg je straks je voedsel niet. Maar daaraan liet men het niet mankeeren. Ik kwam meestal thuis met genoeg broodkaarten voor een week voor mijzelf en mijn collega's.

Als je dan eerst je maag had gevuld, trok je er op af. Trappen maar, tegen den kouden wind in, door de duinen, langs het barre strand en door het mulle zand.

Daar eindelijk, in de verte, lag iets, een zwarte punt, dat moest hij zijn. En ja hoor, ik had hem gevonden.

Eens kijken. Het zou een heele toer zijn hem weg te sleepen over het strand, en een boot kon hier ook moeilijk komen om hem weg te halen. Dus dan maar laten springen. Ik moest een beetje vlug zijn. Het werd al donker. Daar ginds liep een wandelaar, een strandjutter waarschijnlijk. De man had niets in de gaten. In zoo'n geval schoot je je revolver af in de richting van de zee. Ja, de man had het gehoord en keek in mijn richting. Wenken, dat hij weg moest gaan; wijzen naar de mijn; desnoods een schot, een beetje meer in zijn richting, om hem bang te maken. Dan moest hij maar denken, dat hij met een gevaarlijk misdadiger te doen had; als hij maar verdween. En ja, hij zette het op een loopen.

Toen de blokjes pikrinezuur op de mijn gelegd, de lont erin geduwd (de lengte had je bepaald, zoodat de mijn niet zou springen voordat je op een kilometer afstand zou zijn), daarna de lucifer erbij en dan hollen, hollen naar je fiets, die je op duizend meter had laten liggen.

Daar ging ik staan kijken naar wat er gebeurde; het horloge in de hand. Nu moest de explosie plaats hebben. Wachten. Als het nou maar vlug gebeurde, want over een uur ging de laatste tram naar Middelharnis. De laatste gelegenheid om in

'Het Behouden Huis' Sinterklaas te vieren. Die tram zou je toch wel graag willen halen.

Geduld, vriend, het zal wel komen. Maar het kwam niet. Had je je dan verrekend, was de lont soms tweemaal te lang genomen?

Eindelijk zat er niets anders op, dan maar eens te gaan kijken. De lont was misschien vochtig geweest, of had een breuk, zoodat zij niet was doorgebrand.

Ik ging dus, eerst een beetje aarzelend, dan vlugger 'den Weg zurück', den blik strak op de mijn.

En opeens, toen ik halverwege was, kwam de explosie, gevolgd door een donderenden knal, weerkaatst door de duinen.

Plat op den grond. Om mij heen vielen de scherven. De zee was verbolgen... Maar ik haalde de laatste tram, en was om elf uur thuis. De warme groc en de boterletter stonden klaar.

Zomer 1918. Ik woonde met mijn vrouw te Oostvoorne, waar de troep het kamp had betrokken. Een warme Zondagmiddag. Ik was niet naar het strand gegaan, dat op zoo'n dag overvol was met Rotterdammers. Ik was een beetje aan het luieren in den ruin. Er werd gebeld, een politie-agent.

'Luitenant,' zei de man, 'er ligt een mijn aan het strand. We hebben gehoord, dat u die dingen kunt opruimen, en of u maar dadelijk wou komen.'

'Zijn er maatregelen genomen?'

'Ja, luit, we hebben alle menschen van het strand gejaagd. Maar nu ligt het heele bedrijf daar stil. Komt u dadelijk?'

'Ja goed, ik kom.'

Oudste pakje aan. Maar gereedschap had ik niet. Was er geen hamer en knijptang in huis? Die werden gevonden.

Toen er op af.

Het was een wonderlijk gezicht. Op het anders zoo bedrijvige strand was geen mensch. Op den kam van de duinen - waarheen allen waren gevlucht - stonden honderden te kijken. Ze waren er natuurlijk allerminst veilig, maar wat moest ik eraan doen? Als de mijn zou springen, was er van heel Oostvoorne weinig overgebleven. Er was haast bij, want de mijn lag te deinen op de scheiding van water en zand. In de verte, in zee, lag een Rotterdamsche boot, die niet binnen durfde varen.

De mijn was van een voor mij geheel nieuw type. Er was echter geen keus, omdat van laten springen geen sprake mocht zijn. Het zou een ramp zijn geworden.

Ik ging er dus maar aan peuteren en ik heb het ding zijn tanden weten uit te trekken. Het was meer geluk dan wijsheid, dat erken ik, die van techniek geen jota verstand heb.

Toen wenkte ik den agent, die op de duinen stond en zei dat het ding kon worden weggesleept. Onder het gejuich van de onmiddellijk toestroomende menigte werd het veilig in den kelder van het gemeentehuis opgeborgen.

Behalve ondergeteekende heeft wel niemand toen waarschijnlijk het gevaar begrepen, dat Oostvoorne heeft geloopen.

Eindnoten:

* Goedereede: evenals het verderop genoemde Ouddorp gelegen op het noordelijke gedeelte van het Zuid-Hollandse eiland Goeree-Overflakkee.
* pikrinezuur: explosieve stof.

4. De oorlog in de lucht

Vooral in Zeeland, dat immers dicht bij het front en de door de Duitsers bezette havens in Vlaanderen lag, kreeg de bevolking te maken met de gevolgen van de luchtoorlog. Zo werd Zierikzee in de nacht van 29 op 30 april 1917 door bommen getroffen doordat Engelse piloten meenden boven de Belgische kust te vliegen. Sommige journalisten zoals Philip Pinkhof (zie zijn verzamelbundel *De jacht op de primeur*) reisden direct af naar het getroffen stadje, maar er is ook een verslag bewaard van een ooggetuige: dominee J. Gouverneur. De hier opgenomen tekst is ontleend aan de door Kees Slager samengestelde bundel *De Zeeuwse geschiedenis in meer dan 100 verhalen* (Amsterdam, 2005). Heel informatief zijn ook de mobilisatieherinneringen van J.G. Imhof, *Met de compagnie te velde, 1914-1919* (Utrecht, ± 1955). Opgenomen zijn hier enkele aantekeningen die hij maakte toen hij in de maanden september-oktober 1917 in Zeeuws-Vlaanderen verbleef. Ten slotte volgen hieronder dan nog een paar berichtjes uit het katholieke dagblad *Het Centrum*. Tezamen geven ze een indruk van de angst in Nederland voor al dan niet uit de koers geraakte zeppelins die door Duitsland werden ingezet voor luchtraids op Engeland.

4a. J. Gouverneur: Het vergissingsbombardement op Zierikzee (1917)

Het waren mooie, heldere dagen in't laatst van april; prachtig zonnig weer bij noordenwind overdag, klare maannachten. Zo was het ook op die zondag 29 april. Ik had 't druk die dag: 's morgens en 's avonds preekdienst. Nu gebeurde 't, wat lang geen zeldzaamheid is, dat een vriendelijke Zierikzeeënaar mij de tijd tussen beide diensten wat kwam verkorten. Merkwaardig dat die man mij vroeg: ‘Hebt u daareven - het was ongeveer half drie in de middag - die vliegmachine gezien?’ Nee, ik had haar niet gezien. Maar was die vraag een profetie?

Na afloop van de avonddienst waren mijn vrouw en ik een wandeling gaan maken en bij onze thuiskomst hadden wij geen flauw vermoeden van wat ons enkele uren later te wachten stond. Naar onze gewoonte zaten wij nog een uurtje in de huiskamer en gingen toen argeloos naar bed.

Ongeveer om kwart over twee in de nacht werden wij uit een vaste slaap gewekt door een plotselinge knal. Mijn vrouw riep nog: ‘Zeker een mijn...’ Eigenlijk meer om zich te uiten dan uit overtuiging. Ik antwoordde: ‘Nee! Het is iets ontzettends.’

Spoedig volgde een tweede knal, een derde en intussen vielen de ruiten op onze slaapkamers in, terwijl stukken hout losraakten en het dak van de buurman op het balkon van mijn studeerkamer, vlak naast de slaapkamer, terecht kwam. Ik rilde in mijn bed. Toen zag ik door het gordijn heen een hels zoeklicht en hoorden wij de motor van een vliegmachine, benevens het fluiten der bommen.

Nu begrepen wij. Mijn eerste gedachte was namelijk geweest dat Zierikzee van de rede af beschoten werd door een oorlogsschip. Intussen viel er weer een bom, terwijl honderden ruiten rondom ons aan scherven vielen en het angstgeschreeuw van mensen tot ons doordrong. Dit geluid kwam van de tuinkant, uit een achterstraat, maar ook van de Oude Haven, waarin zich een aantal Belgische vissersschuiten bevond.

Bij de vreselijke sensatie die ons deel was, waren wij niet in staat ons te bewegen. Wij lagen maar af te wachten, in doodsangst. Toen weer een knal zich deed horen en aan alle zijden puin neerstortte, raakten wij diep onder de indruk dat ons laatste uur spoedig geslagen kon zijn. En wat was er van onze huisgenoten geworden? Vlak boven ons logeerde de dienstbode en op de kleine logeerkamer aan de voorkant een neef. Ach! Wij dachten dat wij niet bij elkander konden komen, dat een kloof ons scheidde. Eindelijk hadden we het besef dat het bommenstrooien ophield. Het scheen ons toe als had het uren geduurd. In werkelijkheid waren er slechts een acht à tien minuten verlopen.

Ons eerste werk was nu: opstaan en in allerijl ons kleden. Toen naar boven. Gelukkig bleken de daar aanwezigen ongedeerd, hoewel ze in dodelijke angst verkeerden.

Toen wij weer beneden in de gang kwamen, woei de nachtwind ons tegemoet door de verbrijzelde ruiten. Midden in de gang stond een deur open. Gelukkig konden wij het gaslicht opsteken. Er werd gebeld en de vrouw van een collega met haar twee zoontjes stond voor ons en verzocht bij ons te mogen blijven. Mijn vrouw had toen gezelschap en ik kon de straat op gaan. Daar zag ik op korte afstand van mijn huis een massa puin liggen. Ik spoedde mij er heen en kwam voor het huis van mijnheer Polvliet te staan. Ik trad er binnen en zag een toneel van verwoesting in de huiskamer. Mevrouw Polvliet was geheel ontdaan, wat niet te verwonderen was, daar zij in grote angst verkeerd had omtrent haar kinderen. Eigenlijk was zij verbaasd mij te zien omdat zij in de waan verkeerde dat heel de bevolking van Zierikzee was gedood door de bomaanslag.

Mijn nachtelijke tocht voortzettende, werd ik staande gehouden door een juffrouw die mij verzocht de politie te waarschuwen dat er achter op haar erf een lijk lag. Dit was een lugubere mededeling. Later bleek dit het lijk te zijn van Leidekker, die aan de overzijde van de straat over een hoge muur geslingerd was. Kort daarop liep ik een zijstraat door. Juist om de hoek van die straat lag het lijk van de vrouw van Leidekker, terwijl het geheel min of meer verlicht werd door een in brand staand pakhuis. Het geheel was huiveringwekkend.

Het spreekt vanzelf dat er van slapen niets meer kwam. Toen het daglicht aanbrak, ging ik mijn huis inspecteren, dat vrij veel had geleden van de luchtdruk. Verder was er de hele dag bezoek en wij werden moe van het gedwarrel van mensen langs onze Oude Haven. Toen kwamen ook de vreemdelingen en verslaggevers, fotografen en anderen.

Het was een gelukkige omstandigheid dat er zoveel ruiten in Zierikzee voorhanden waren. Zodra het dag geworden was, begonnen de glazenmakers hun werk.

Wij hadden na al de ervaringen van die bange zondagnacht een krachtige indruk ontvangen van de bewarende liefde Gods. Hij had gewaakt, terwijl de mensen sliepen. Moet het niet verwonderlijk genoemd worden dat slechts een gezin door de ramp om het leven kwam? Wanneer men wandelde door de nauwe straatjes, die op de Nieuwe Haven uitkomen, stond men verbaasd dat er niet vele slachtoffers waren. Men zag er voorgevels, zijmuren weggeslagen of ingedrukt. Onder dit puin waren hier een paar oude vrouwen en ginds kinderen ongedeerd te voorschijn gekomen.

Maar in de volgende nachten bleek dat veler zenuwgestel een gevoelige knak had gekregen. Velen durfden eigenlijk niet naar bed gaan en ik ben heel blij dat wij de nacht na de bomaanslag het bellen niet hebben vernomen van de politie, die meende dat er weer vliegtuigen naderden.

4b. J.G. Imhof: Oorlogsherinneringen

Maandag, 24 September 1917

Vandaag vlogen drie vliegmachines over ons dorpje heen - waarschijnlijk Engelsche. Wel 3000 M. hoog. En vanavond om half elf nog een, maar veel lager. Dat was angstiger. 'k Sliep juist, werd er door wakker, schoot me in de kleeren, vloog naar buiten - maar zag niets. Hoorde alleen nog maar het gezoem van den motor al verder en verder wegsterven.

Dinsdag, 23 September 1917

Vanmorgen in de vroegte weer twee vliegers. 't Zal wel erger worden, want 't wordt langzamerhand lichte maan. In de verte nu en dan hevig roffelvuur zoodat de ruiten rinkelen. Slapen kan je dan niet.

Donderdag, 27 September 1917

Acht vreemde vliegmachines vanmorgen. Als reusachtige vogels dreven ze aan. Majestueus gezicht! Totdat aan alle kanten de shrapnels* om hen uit elkander barstten. Al hooger en hooger stegen zij. Om toen uit het gezicht te verdwijnen.

En nu is het avond geworden. De maan klimt aan den horizont. Dat wordt 'n avondje voor de vliegers! 'k Ga het dorp uit, de kanaalbrug over en sta nu op den

dijk die langs de grens loopt en waar niemand komen mag. Wijd giet de maan haar mat-

zilveren zilveren licht over het Belgenland thans uit. Als eenzaam toeschouwer sta ik daar - te wachten op de dingen die komen. Nog is het stil...

Plotseling 'n paar ontzettende knallen. In 't dorp rinkelen de ramen in de kozijnen en vliegen de deuren open en dicht. 't Volk loopt uit en dromt samen aan de brug - de vliegmachines zijn immers in aantocht en de eerste bommen zijn zoo juist gevallen. Zien doe ik echter nog niets. Maar in eens hoor ik het - eerst heel zacht, dan luider en luider en al meer en meer aanzwellende: 't gezoem van 'n motor.

Daar gaan in de verte bij de Duitschers groene vuurpijlen als stippellijnen omhoog, dichterbij nog een en vlak bij mij ontsteekt de Duitsche post er ook een. 't Vuurwerk is begonnen.

Plotseling kleurt de lucht zich rossig: een regen van roode pijlen stijgt thans naar omhoog. 'n Eindje van me afgaat weer een bouquet groene pijlen de ruimte in - 't is een overweldigend gezicht!

Daar flitsen de zoeklichten op. Enorme lichtbundels gaan van alle kanten zoekend het luchtruim in. Totdat ze hem gevonden hebben in de kruising van twee bundels - den eenzamen vlieger die daar in de hoogte door de duisternis zweeft. En tegelijk springen, als [in de maand] mei vurige tongen, de granaatkartetsen om hem uiteen.

Menschen daar in de verte bij de brug! - voorzichtig toch! De stukken ijzer komen nu naar beneden! Jullie hebt alleen maar gezicht voor het vuurwerk maar je vergeet dat daar hoog in de lucht 'n doodenspel gespeeld wordt - dek je dan toch!... Nog 'n oogenblik - en dan rollen als zware donderslagen de geluidsgolven naar ons toe. Want gezien hebben we de uiteenbarstende shrapnels wel, maar gehoord nog niet - het geluid gaat immers zooveel langzamer dan het licht. Nu ratelen de slagen links en rechts om ons heen.

Met m'n kijker zie ik bij de brug de dorpelingen vluchten - het geluid schijnt op den mensch meer indruk te maken dan het licht.

Hoog in de lucht heeft de vlieger zich inmiddels uit de lichtbundels weten los te maken en het geluid van den motor wordt al zwakker en zwakker.

Langzaam keert de rust terug. En nog altijd schijnt de maan in volle pracht en giet haar vredig schijnsel uit over mensch en land.

Ook over het arme Vlaanderenland!

Vrijdag, 28 September 1917

Of nu straks de granaten in m'n dorpje zullen ploffen of langs het kanaal uiteen zullen spatten, verschil maakt het toch niet, gevaarlijk is het hier nu eenmaal overal...

Laat ik daarom maar weer op m'n eentje de kanaalbrug overgaan en den dijk op: je ziet de dingen dan tenminste van nabij - de maan is immers opgegaan, het sein dat het spel weer kan beginnen. Lang behoef ik niet te wachten - gonzende motoren, vuurpijlen die ten hemel gaan, zoeklichten die het luchtruim afspeuren, uiteen

barstende shrapnels, ratelende donderslagen... Wat voelt de ‘kantonnementscommandant van Retranchement’* zich vanavond weer klein - akelig, nietig klein!...

Zaterdag, 29 September 1917

't Is middag. 'k Ben het torentje van Retranchement opgegaan - je ziet dan verder het Belgenland in.

Hoog in de lucht gaan de vliegeniers. Eén, twee - tot acht machines tel ik. Als door het zonlicht met goud overgoten vogels drijven zij daarheen. Maar hun vlucht is verre van vredig, want ze zijn met elkander in gevecht. Ze naderen. 'k Ren den toren af- je kunt nooit weten. Hoor hoe de mitrailleurs knetteren! Zij stijgen, zij dalen, zij wijken, zij vliegen op elkander in - om dan al meer en meer weer af te drijven.

Maar één is er geraakt. Zie. Hij daalt. Als 'n gewonde vogel komt hij naar beneden - om 'n oogenblik later op ons gebied bij Zuidzande neer te komen. 't Is 'n Engelschman. Z'n machine is nog gloednieuw, pas veertien dagen in de vaart. Gelukkig! Hij heeft het er goed afgebracht - de vlieger leeft! Dan wordt hij geïnterneerd.

Maandag, 1 October 1917

Het is avond. 'k Sta weer met m'n kijker op den eenzamen dijk aan de grens. De maan is in al haar pracht opgegaan en alom wordt door haar vriendelijk schijnsel het landschap weer verlicht. Stil is het nog, suizend stil. Maar hoor! Daar heel in de verte zoemt wat. 't Geluid wordt sterker, al sterker en sterker - 't kan niet anders: de vliegeniers zijn weer in aantocht.

Daar gaat bij de Duitschers het alarmsein op. Vurige slangen van groene pijlen gaan als zoekers naar omhoog, elkander in het luchtruim kruisend. Zie! Daar bliksemt het al over de vlakte. De kanonnen braken hun dood en verderf uit en als vuurballen springen de granaatkartetsen uiteen. Als 'n hevige donder rolt het geluid over het eenzame land - het doodenspel is opnieuw begonnen...

Kijk! daar flitsen de zoeklichten aan - twee, drie... zes... acht... Kijk, kijk! Daar in de kruising van twee bundels gaat de vliegenier. 't Lijkt wel alsof het dag is - zoo fel wordt hij beschenen. Met m'n kijker kan ik hem duidelijk zien.

Maar wat gaat hij doen?... Plotseling ratelt 't vanuit de hoogte - hij schiet! Met z'n mitrailleur zaait hij 'n regen van kogels naar omlaag... Het spel is nu in vollen gang: lichtende vuurpijlen en stralenbundels, uiteenploffende shrapnels, 'n knetterende mitrailleur en donderende kanonnen - je weet niet wat je ziet en hoort, je ondergaat 't maar.

Maar nu opgepast - de vlieger vliegt in onze richting... 'k Loop wat ik loopen kan naar de wacht bij de brug - als 't noodig is, halen we 'm naar beneden... Aantreden!... De wacht komt in 't geweer... Daar komt ie... Hij vliegt over ons heen maar is te hoog

om onder schot genomen te worden. Door m'n kijker zie ik hoe hij - over ons dorpje heen - boven ons gebied in zuidelijke richting verdwijnt.

En dan?... Ontzettende, tot ver in den omtrek hoorbare knallen. De grond beeft, de huizen trillen, de ramen rinkelen... M'n lieve mensch! Dat zijn bommen!... Bommen heeft hij uitgegooid!... Maar waar? En wat is er vernield? Zijn er gewonden? Zijn er dooden?

'n Uur later komt bericht binnen: Sluis is gebombardeerd. 'n Uurtje loopen van ons afzijn ze gevallen. Midden in het stadje zijn ze terecht gekomen!

Dinsdag, 2 October 1917

Met de compagnie marcheeren we naar Sluis - we willen zelf zien wat er gebeurd is. Op den weg er heen, vinden we hier en daar al stukken ijzer - zoo heel ver van ons dorpje af zijn ze dus niet gevallen. En in Sluis zelf? In de Nieuwstraat en Kapellestraat is de aangerichte verwoesting ontzaggelijk. Huizen tot puin. Onder de puinhoopen van 'n ingestort huis hebben ze de kinderen vandaan moeten halen. In een ander huis lagen op zolder twee kinderen in 'n bedstee te slapen - de bedstee kwam met de kinderen in den kelder terecht. Ver in den omtrek alle ruiten gebroken. Wonder boven wonder is niemand gedood. De vliegenier heeft anders z'n werk wel gedaan!

4c. Bij Venlo een Zeppelin geland?

17 Februari 1916

Een Zeppelin gedaald?

Naar aanleiding van het bericht van onzen correspondent in Venlo hebben wij den militairen commandant te Blerick inlichtingen gevraagd en vernamen wij, dat ook hij vernomen heeft dat een Zeppelin zou gedaald zijn op Nederlandsch grondgebied, maar dat een definitief bericht nog niet door hem is ontvangen.

De patrouille, die naar de plaats waar het luchtschip zou gedaald zijn, is uitgezonden, heeft geen Zeppelin waargenomen, maar begeeft zich naar andere plaatsen waar de Zeppelin kan neergekomen zijn.

18 Februari 1916

Een Zeppelin?

Gisteren zijn verschillende patrouilles op onderzoek uitgegaan, doch zij zijn zonder resultaat teruggekeerd. Volgens berichten van verschillende kanten ontvangen zou het luchtschip op ongeveer 2 K.M. afstand van Blerick geland zijn.

Zoowel passagiers als conducteurs en machinisten van de treinen uit de richting

Nijmegen en Roermond hebben medegedeeld eveneens vernomen te hebben, dat een Zeppelin in de omstreken van Venlo zou zijn neergekomen, doch dat zij niets ontdekt hebben.

Gisterenmorgen vroeg werd wederom door de militairen een onderzoek in vele richtingen ingesteld. Hoewel nog steeds berichten omtrent de landing van een Zeppelin inkomen, meenen de militaire autoriteiten, dat deze slechts op een loos gerucht gegrond zijn.

19 Februari 1916

De Zeppelingeschiedenis.

't Werd gisteren met onwrikbare stelligheid verzekerd: ten Noorden van Blerick tusschen Horst - Sevenum, later heette het: achter de Centrale Werkplaats van Blerick, en eindelijk: bij wachtpost 71 is een heusche Zeppelin neergekomen, met 23 manschappen en officieren en 2 zusters van het Roode Kruis!

Dat was de mare, gedeeltelijk reeds in den voormiddag.

't Kon waar zijn; met zo'n stormweer! Wie weet was 't een noodlanding geweest. Meerderen kwamen ons 't nieuws vertellen, maar niemand wist iets bepaalds; allen hadden 't van hooren zeggen. Ten gemeentehuize van Blerick had men kort voor 1 uur nog niets van het geval gehoord. Op dien grond twijfelden wij aan het gerucht. Iets later vernamen wij, dat het feit in de omgeving der kazernes over de brug besproken werd als 'n gebeurtenis.

Wij besloten te 1½ uur nam. [= namiddags] te bevoegder plaatse telefonisch inlichtingen in te winnen en kregen van iemand ten bescheid, op de vraag: of er inderdaad een Zeppelin geland was? Ja, doch meer kunnen wij u niet zeggen.

Nu waagden wij de aankondiging voor ons tijdingraam*, dat ten Noorden van Blerick, tusschen Horst - Sevenum een Zeppelin gedaald zou zijn.

De telefoon rinkelde voortdurend: Zou het waar zijn? Wij antwoordden nu: beslist, het is ons uit de beste bron bevestigd.

Inmiddels vernamen wij, dat van militaire zijde begrijpelijkerwijze nauwkeurige nasporingen gedaan werden en dat de heer Ridder, vice-consul van Duitschland naar de vaag aangeduide streek was vertrokken en een onderzoek had doen instellen.

Op straat hoorde men het geval commentarieeren. Naar het spreken van sommige lieden zou men gezworen hebben, dat ze de heele Zeppelin-bemanning al gezien hadden.

Automobilisten en stoomfietsers gingen op jacht.

Maar... de Zeppelin bleef zoek en ook de bemanning, mitsgaders de sympathieke Roode-Kruiszusters, die je aan den ernst van het avontuur deden denken.

De Zeppelin werd niet gevonden. Geen Zeppelin daalde ten Noorden van Blerick op 1 April, pardon op 16 Februari. Ons bulletin woei natuurlijk plots van het raam weg.

Deze waarheid had korte beenen. Zij moest er ook ditmaal betrekkelijk langen tijd over doen, alvorens de leugen te achterhalen. Dat hebben velen ondervonden, die ter oorzake van de leugen gisteren moe in de beenen werden. Eerst moest een zeer groot terrein verkend worden, alvorens zekerheid verkregen was. En dat in dien stormwind!

En nu het vonnis over de schuldigen: de uitvinder van het loos alarm worde op water en brood gezet! Wij willen bij voorbaat aannemen dat de bevestiger van het bericht tegenover ons te goeder trouw handelde.

De Duitsche vice-consul te dezer stede deelde ons officieel mede dat, na een nauwkeurig onderzoek door hemzelven geleid, er geen spoor van een Zeppelin te ontdekken viel, terwijl evenmin met eenige grond kon aangenomen worden, dat een Zeppelin vliegende gezien was.

Eindnoten:

* shrapnels: granaten die behalve een springlading ook kogels bevatten.
* Retranchement: dorpje vlakbij Sluis; de naam, die dateert uit de tijd van Prins Maurits, betekent *verschansing in de vorm van een aarden wal.*
* tijdingraam: raam waar nieuwsbulletins werden opgehangen.

Bonlijst No. 86.

GEMEENTELIJK DISTRIBUTIEBEDRIJF
ROTTERDAM

EENHEIDSWORST.

Voor zoover bij de winkeliers voorradig, wordt uitsluitend tegen afgifte van bons vanaf 15 Mei a.s. verkrijgbaar gesteld:

op elken bon No. 499, **1 ons Eenheidsworst,**
tegen hoogstens 11 cent per ons.

Alles à contant, met dien verstande, dat bij levering op crediet een toeslag mag worden berekend van ten hoogste ½ pCt. per maand, indien het crediet wordt verleend op uitdrukkelijk verzoek van den kooper.

Deze bon (No. 499) blijft geldig tot een nader bekend te maken datum: dit met het doel, een ieder zooveel mogelijk in de gelegenheid te stellen, zich zijn deel eenheidsworst te verschaffen.

LOSSE BONS zijn NIET GELDIG.

De winkelier of zijn gemachtigde moet de betreffende bons uit het bonboekje scheuren. Het is verboden goederen af te leveren op een boekje dat niet van naam en adres voorzien is. Bons zijn niet overdraagbaar.

De winkelier is verplicht deze lijsten op van af de straat duidelijk zichtbare wijze in den winkel aanwezig te hebben.

ROTTERDAM, 13 Mei 1918.

De Directeur
van het Gemeentelijk Distributiebedrijf.

Maatregel in verband met de voedselschaarste

Rubriek 7: Winstbejag en schaarste

Toen in augustus 1914 de oorlogsdreiging toenam, probeerde iedereen bij de banken zo snel mogelijk zijn papiergeld in te ruilen voor de zeldzame gouden of althans de heel gangbare zilveren munten, omdat die hun waarde wel zouden behouden. Ook begon men al vlug levensmiddelen en brandstof te hamsteren. Het gevolg was dat de regering eerst 'noodgeld' en daarna 'zilverbonnen' invoerde om het tekort aan munten op te vangen, en tegelijkertijd ook allerlei distributiemaatregelen trof om een eerlijke verdeling van schaarse goederen te bevorderen. Intussen stegen de prijzen en kwamen er ook surrogaatproducten op de markt.

In de loop van de oorlogsjaren werd er in Nederland steeds meer honger en gebrek geleden, ook doordat de werkeloosheid groeide en gemobiliseerde soldaten hooguit maar één gulden per dag als vergoeding voor hun gezin ontvingen. Steuncomités kregen handenvol werk en de volksgezondheid verslechterde. Terwijl een groot deel van de bevolking het door de oorlogsomstandigheden steeds moeilijker kreeg, waren er echter ook mensen die van diezelfde situatie juist profiteerden. Berucht werden vooral de echte oweeërs ofwel de oorlogswinstmakers, die zich in het groot of in het klein met dubieuze, maar strikt genomen niet altijd verboden handelspraktijken bezighielden. Zij werden vaak bespot en moreel veroordeeld, maar trokken zich daar weinig van aan; bovendien lieten hun klanten op hun beurt ook niet graag een voordeeltje lopen. In de grensstreken waren vooral veel smokkelaars te vinden, die gedreven door armoede of pure hebzucht geld probeerden te verdienen door schaarse goederen en levensmiddelen over de Belgische en Duitse grens te brengen. Zij liepen daarbij grote risico's, want de grenzen werden meedogenloos streng bewaakt (zie ook rubriek 5).

1. Financiële en huishoudelijke zorgen

Hoe ging men in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog om met de toenemende zorgen van alledag? Theun de Vries had er een deel van zijn Friese *Wiarda*-cyclus aan willen wijden (zie jrg. 3 van het tijdschrift *Maatstaf*) en veel aspecten zijn indertijd zowel in dagboeken als in familiebladen belicht. In het dagboek dat de Haagse apothekersdochter M.J. de Zaaijer (geb. rond 1897) in de oorlogsjaren bijhield en dat later is afgedrukt in het *Jaarboek* van *Die Haghe* van 1931, zijn bijvoorbeeld gegevens te vinden over de run op banken en winkels in augustus 1914. De verder onbekende P.Br. beschreef in het *Christelijk Vijf-Cents Blad* (jrg. 12 = 1914) in een aflevering van zijn reeks 'Bange dagen', hoe een koopman door de oorlogsomstandigheden zijn zaak achteruit zag gaan. En W.B.Z. (= ?) ten slotte dreef in een 'Historische schets uit de dagen van den kolennood in 1917' voor het weekblad *De Prins* van 19 januari 1918 de spot met een onvervalste hamsteraar.

1a. M.J. de Zaaijer: Een Haagsch dagboek uit de oorlogsjaren

Zaterdag 1 Augustus

's Ochtends vroeg met Z. uit. Bij Ned. Bank queue tot aan de Doopsgezinde Kerk met groote bocht terug tot het Paleis. M. (assistente) stond 's morgens om 8 uur al in de queue, moest haar hospita betalen, maar deze nam alleen zilver of goud aan. M. kon natuurlijk niet lang genoeg wachten. Hospita had niets als papier in huis, de leveranciers weigeren hierop te leveren. Stad vol soldaten in vol tenue; op Malieveld soldaten, Boschlaan vol paarden. Bij den trein stampvol soldaten. Door de stad terug. Bulletins. Kruidenierswinkels worden bestormd, blijven gesloten. Alle tapperijen moeten sluiten. H. gaat met P. uit, komt weer thuis; de file bij de Ned. Bank nog zoo groot. Tante D. in groote angst want N. en A. zijn in Brussel. Beeklaan is afgezet voor de keuring groenteboerpaarden. Om 2 uur 's middags de stad in. Eerst was M.B. er even, zij had niets in huis, was naar de Bank geweest om zilver*, de file was haar te lang, hoe het gaan moest wist ze niet. Zij vertelde van twee zusters die afwisselend van 's morgens acht uur in de queue hadden gestaan, ze waren nu juist geholpen, om half twee. Om twee uur zou de Bank sluiten, wij er heen. Bij de Mauritskade ontmoetten wij troepen menschen met stoeltjes en taschjes gewapend. Bij de Bank stond een restje menschen nog te wachten, een gebrul weerklonk toen de deur dicht ging. Pas Maandag is er nu weer geld te krijgen. Pa hoorde van een meid, dat zij 5 uur in de queue had gestaan in die hitte, toen ze dicht bij de deur was sloot deze; ze was er beroerd van. Een ander had er van af half zes gestaan, politieregeling was toen nog niet goed, ze was teruggedrongen en had niets gekregen. De stad is vol soldaten, wagens met brood en dekens. Paarden worden in het Malieveld gekeurd. De brug naar de Oranje-kazerne is afgezet. Naar huis. B.C.v. B. weggebracht tot Viaduct. Soldaten brachten zelf de wagens vooruit.

In het begin van den middag H. naar mevrouw Sch. Deze had den vorigen avond

een uur in een kruidenierswinkel staan wachten en koopen. Alles wat ze zag had ze maar gekocht, alles bij kilo's, havermout, meel, geen aardappelen (houdt ze niet van), lucifers, kaarsen (je kunt nooit weten wat er met het licht gebeurt). Goud of zilver had ze niet kunnen krijgen, hierover zat ze in doodsangst. Tante A. heeft boonen en spek ingeslagen voor de inkwartiering. Vooreerst is daarop echter nog geen kans. De soldaten zijn in de scholen ondergebracht, alle scholen liggen vol, ook de Loge*, waarin de examens Engelsch worden afgenomen, ligt vol soldaten. Gepensioneerde officieren bieden hun diensten aan.

Neef P. kwam vragen om geld te wisselen en eens zien of hier de koppen ook in de war waren. Hij was gisteren, nergens om denkende, op reis gegaan, vernam onderweg de mobilisatie en wilde vanmorgen dadelijk uit Arnhem weer naar huis. Daartoe was hij reeds vroeg op het perron, maar de chef wist niet wanneer er gelegenheid zou wezen, de treinen waren voor de soldaten. Eindelijk stapten een paar soldaten uit, hij gauw in de coupé en kwam zoo, derde in plaats van eerste klasse, 's middags in den Haag. Daar vond hij de logées gevlogen. L., het hoofd op hol, zooals alle beurslui, had haar thuis gehaald.

De winkels worden bestormd zoodat de ramen met hout gebarricadeerd worden en de politie genoodzaakt is zich met de zaak te bemoeien. De winkeliers gaan wel bij de klanten rond, maar veel kan men niet krijgen. Een half pond suiker tegelijk, wij krijgen 1 pond omdat voor de apotheek ook een ½ half pond gerekend wordt. Wij krijgen dus geen suiker in koffie en thee. Het brood wordt ook al duurder, klein brood wordt niet meer gebakken.

Bankbiljetten worden er niet meer in betaling aangenomen, alleen goud en zilver. Iemand kon niet per spoor vertrekken omdat hij geen papiergeld had. Men verkoopt bankjes van f 10 voor f 7,50, zelfs voor f 2,50.

In Hôtel Central werden er zelfs bittertjes betaald met f 10 omdat de kellner geen geld terug wilde geven.

G.S. komt uit Gorkum terug: de trein natuurlijk veel te laat. In Gorkum ook alles overstuur: de vrijers van de meiden opgeroepen voor den dienst; thuis geen geld en geen eten. [...]

Woensdag 5 Augustus

Engeland heeft Duitschland den oorlog verklaard den 4 Aug. 1 uur.

Brief van J.A. van 3 Aug. Vannacht alle soldaten vertrokken. Dr. de B. vindt tuberculosebestrijding in oorlogstijd weinig belangrijk. Gaat toch naar Emmen.

Vanmorgen op de fiets de stad door, niets te zien. Moest koek halen maar vierstuiversche koeken niet meer te krijgen. Meel uit Rotterdam was niet gekomen. De bakker had de meesterknechten ontslagen, bakt niet meer. Van voorraad werd uit Groningen niet naar hier gezonden, risico was voor hem en er was alle kans dat het niet overkwam.

G.K. vertelde dat gisteren in de Valeriusstraat den geheelen dag paarden hadden

gestaan om gekeurd te worden. Zij hadden emmers water aangedragen voor den dorst, een emmer per paard.

R. kan geen meel en gort meer krijgen.

Bessen gekocht. Kruidenier komt zeggen dat wij geen suiker meer kunnen krijgen. De maximumprijs door de regeering vastgesteld is nu 50 cents. Wat moeten wij nu met de bessen beginnen? Pa heeft ook suiker noodig voor suikerstroop. Wij moeten overal maar zuinig mee wezen, boter is er ook niet veel. [...]

Donderdag 6 Augustus

Wilson* biedt bemiddeling aan. Bulletin dat Duitschland ultimatum stelt aan Italië*, dat nalaat zijn bondgenoot te helpen.

Nog steeds staat een file bij de Ned. Bank, ook bij de Hoofdwacht van vrijwilligers, die zich aanbieden; op het Voorhout is het druk van Roode Kruis-auto's. Het paleis van den Kroonprins* is ingericht voor het Roode Kruis waarbij padvinders dienst doen. Bij de huizen worden goederen opgehaald voor het Roode Kruis, jongens halen die en meisjes noteeren. Banden met H.G.M, (hulp gedurende mobilisatie). N. met vader en Joh. v.Z. ontmoet. N. opgeroepen voor den Pensioenraad, gebrek aan personeel doordat velen opgeroepen voor den dienst. N. had zich opgegeven voor Roode Kruisdienst. M.D. voor H.G.M., moest kinderen oppassen, haar kennissen moesten naaien, maar hadden daar geen verstand van. [...]

A. kocht tomaten voor soepvoorraad, tomaten geweldig goedkoop. N. is bij het Roode Kruis, chef de cuisine op de Prinsegracht. Zij draagt een band met rood kruis, maar alleen als zij in dienst is. Gisteren waren groote inkoopen gedaan van beddegoed, sloopen, handdoeken enz., die alle geletterd* moesten worden en voorzien van een rood kruis, 600 menschen hiermede bezig van 9-5 uur. Vandaag werden de potten en pannen in orde gemaakt, overgenomen van de herhalingsschool. Jongens van H.G.M, doen boodschappen, helpen mangelen* enz. Als er oorlog komt moet N. er den geheelen dag zijn; alles moet klaar staan om dadelijk te kunnen beginnen. N. had spijt zoo vroeg uit Brussel te zijn gegaan, de reis was nu zoo gewoon glad van stapel geloopen; een ander had in 2e en 3e klasse, in goederen- en in postwagens gezeten, veel emotioneeler. Een paar kennissen, die zich reeds vroeg voor het Roode Kruis aangegeven hadden en in Arnhem waren, konden door de volte der treinen niet weg, maar op bewijs dat zij door het Roode Kruis waren opgeroepen zorgde de Chef dadelijk voor plaats. B. hoorde bij de C.'s dat de soldaten het nu heel goed hebben nu alles beter geregeld is; S. was nu zeer tevreden. [...]

1b. P. Br.: Bange dagen

‘Zes gulden en vijftien cent...’ 't Geld ligt vóór hem op de huistafel uitgeteld en Pier Mandelaar kijkt ernaar of-ie z'n vonnis leest.

Dat was wel 't eind van alles. Hij weet, dat het den koopman niet steeds voor den wind gaat; dat er goede tijden zijn en slechte, verrassingen en teleurstellingen in elken handel, maar in 'n solide zaak heeft dan toch de ergste tegenspoed grenzen...

En hier zijn die grenzen vér overschreden, zóó vér als hij een maand terug absoluut onmogelijk had geacht; hier zijn geen grenzen meer aan den tegenspoed.

Zes gulden en wat kopergeld... En dat was dan de marktdag.

‘Je’ dag, die 't goedmaken moest voor 'n heele week. De dag van boerenbezoek en van kleine winkeliers uit honderd dorpen en buurten rondom. Waarop hij soms voor honderden had omgezet.

En hij blijft, de zes heele guldens vóór hem verschuiven en bevoelen, als om zich te overtuigen, dat hij niet droomt... 't Lijkt hem zoo onmogelijk, zoo onwezenlijk dat er in de bloeiende zaak van Mandelaar, die in drie jaar tijds reeds ver in den omtrek een goeden naam kreeg, op stads-marktdag gebeurd* zou zijn de somma van zes gulden...

Plus dan de vijftien cent.

Hij had zich op een teleurstelling voorbereid, dat wel. Het was na de plotselinge mobilisatie ineens een inzinking geweest. 't Kon wel eens loopen op de helft, één derde van anders.

't Was wel op een tiende, op een vijftigste gedaald... Zes gulden...

Dat was geen teleurstelling meer.

Dat mocht een débacle heeten.

Het was, ja, een vernietiging.

't Was evengoed, alsof de zaak van Pier Mandelaar niet meer bestond, weggevaagd was van den aardbodem... 'n Eindkras gehaald door alles, - winkel en inventaris, klanten en affaire in enkele dagen voor goed door de oorlogslawine overstormd en begraven.

Alleen hij is er nog over.

Pier Mandelaar, de koopman.

En hij zit hier tegenover zijn vrouw en boven slapen zijn drie kinderen en vóór hem ligt de ontvangst van den dag: zes gulden vijftien...

De Heere zijn God moge er hem voor bewaren, maar 'n oogenblik flitste het door zijn brein, dat hij nu begrijpt hoe iemand plotseling kan krankzinnig worden.

Hoe 't nu moet, is hem een raadsel. Zijn zaak is best, maar van 't begin afwas er één moeilijkheid. Hij had zeer weinig bedrijfskapitaal. De zaak ging gesmeerd... maar 't moest ook altijd rollen: koop-en-verkoop, inslaan en omzetten... zijn inventaris moest het geld dekken, dat hij opnam, met de rente, en dat kon, dat kon best en elk jaar ging hij vooruit, zijn crediet stond vast, als een pilaar van de beurs; ieder kende hem als een koopman in merg en nieren, altijd bij de pinken, tuk op elk eerlijk winstje; 't ging alles zoo gezegend...

En nu ineens komt dit.

't Menschdom koopt niet meer.

Zes gulden vijftien... op marktdag.

En de volgende week Maandag vervalt de maandwissel van Bredman en Co.: die is nog zelden zoo hoog geweest, twaalfhonderd gulden en nog wat, alles wintergoed, dat-ie alvast ingeslagen had. 't Was z'n eer en z'n glorie, dat het nog nooit één minuut met de uitbetaling van dien wissel gehaperd had.

Dan kwam daarbij de paniek in den tusschenhandel.

Voor 't weeshuis had-ie eergister 'n mooie bestelling gekregen: éérst geld, had men hem uit Amsterdam gemeld. Crediet wordt niet meer gegeven.... Onder rembours zelfs zendt de groothandel niet meer... geld vooruit en dan de waar.

Dat is gewoon moordend.

Dat kan geen winkelier volhouden. 'n Paar leveranciers drongen daarbij reeds aan op vervroegde betaling.

‘Als je zelf es wat geld trachtte binnen te krijgen,’ zegt schuchter z'n vrouw.

Mandelaar peinst over dat idee.

Zijn meeste vorderingen heeft hij uitstaan bij de boeren in den wijden omtrek. Die kunnen wel betalen, daar niet van. Verscheiden hunner betaalden echter vaste gewoonte, alleen met de jaarmarkt. Die vrouwen en dochters kochten veel, dongen weinig, vroegen niet naar een kwartje minder of meer, 't waren beste klanten... maar ze wilden niet voor elk koopje klaar staan met klein geld. Eens in 't jaar afrekenen, al liep 't over honderden guldens, dat was regel. En met zulke klanten was de winkelier nog best af.

Nog beter dan met de vele ‘loopklanten’, plattelandskoopmannetjes en dergelijke koopers.

Nu moet hij dat groote boerendom gaan affietsen... erkennen, dat-ie vast zit... géld maken moet... rekening aanbieden vóór den tijd...

Dat wordt een spitsroedenrit.

Hij voelt reeds de vernedering...

Hij schaamt zich reeds onder den zwijgenden blik van den boer, die wantrouwig

hem aanhoort, de rekening napluist, hem briefjes toeschuift en dan opstaande, dik opzwelt nevens koopmannetje uit de stad; 'n heer, maar die al radeloos piept, als-ie maar even geknepen wordt...

Toch zal 't wel moeten.

't Zijn ‘bange dagen’ ineens.

1c. W.B.Z.: Hamsteren

‘Nu hebben we vandaag de laatste anthraciet,’ zegt mevrouw Zorger tot haar wederhelft, die in het ochtendblad verdiept is.

‘Zoo,’ is het verstrooide antwoord.

Mevrouw loost een diepen zucht bij dit totale gebrek aan belangstelling. Met vrouwelijk doorzettingsvermogen vervolgt ze ietwat scheller en ietwat meer geaccentueerd: ‘We zitten straks zonder brand.’

‘Zonder brand? Maar lieve, bestel dan hout. Dat is overal te krijgen.’ Klinkt het van achter de courant.

Het woord ‘lieve’ heeft voor mevrouw altijd iets irriteerends en nu prikkelt het haar boven mate.

Met dribbelpasjes treedt ze op den steeds lezenden en niets kwaads vermoedenden eega toe en schreeuwt hem in 't oor: ‘Morgen zit je in de kou, lieve!’

Het blad valt ritselend op tafel, mijnheer is thans werkelijk een en al aandacht.

‘Maar vrouwtje, bel dan even Verheij op en vraag om hout.’

‘Dat heb ik gisteren al gedaan.’

‘En?’

‘Het oude praatje van tegenwoordig: niet voorradig, maar op komst. En ik heb geïnformeerd bij onze rechtsche buren en bij onze linksche buren (hoewel we die anders totaal negeeren, maar enfin ik deed het om jou).’

‘Maar wat hadden die buren...’

‘Snap je dat dan niet? Ik wou weten of zij hout hadden en van wien.’

‘Nu, en?’ Meneer slaat een smachtenden blik naar zijn half uitgelezen courant.

‘Geen van twee kon iets krijgen.’

‘Laat dat zaakje maar aan mij over,’ zegt meneer en hij vervolgt: ‘Ik zou dan wel eens willen zien of ik voor geld en goede woorden geen hout krijg.’

‘Span jij je d'r nou eens voor. En vraag eens aan ze waar al die omgehakte bosschen gebleven zijn.’

‘Op hun plaats,’ is het lakonieke antwoord.

‘Je snapt me best,’ bitst zij terug.

Terwijl moeder de vrouw haar huishoudelijke bezigheden verricht, is meneer

naar de telefoon gegaan. Snuffelend in het telefoonboek, krijgt hij een lumineuse ingeving. Hij neemt zijn aanteekenboekje en noteert: A. Aalsen, brandstoffenhandelaar, Aawers, brandstoffenhandelaar, Ammelt, brandstoffenhandelaar, enz. enz. Successievelijk wordt op deze wijze het alphabet afgehandeld. Wie had kunnen denken dat hier in Y. zooveel brandstoffenhandelaars woonden! En dan zou je geen hout kunnen krijgen? Malligheid! Vlug grijpt hij de fiets en met het notitieboekje als gids, gaat hij er pijlsnel vandoor.

No.1. Aalsen. ‘Kun je me wat hout leveren? Een paar honderd kilo's b.v.’

‘Vooreerst niet meneer. Maar zoo gauw er is, zonder mankeeren.’

Meneer laat zijn gouden horloge-ketting eens rammelen, ten bewijze, dat het er aan zit. Met veel plichtplegingen wordt de bestelling dan ook genoteerd.

Ongeveer hetzelfde gesprek heeft plaats bij de diverse brandstoffenhandelaars, zoodat meneer ten slotte zonder hout, doch met een groote dosis beloften huiswaarts keert. Al houden zich maar drie aan hun woord, dan kunnen we het toch voor een week of wat warm hebben, zegt meneer tot zijn teleurgesteld vrouwtje.

‘Maar als nu alles komt,’ vervolgt mevrouw, ‘dan moeten we het vooral niet aan de buren zeggen. Want, dat noemen ze hamsteren.’

‘Dan maar hamsteren,’ spot meneer en hij slaat een droeven blik naar den kolenemmer, waarvan den bodem reeds zichtbaar is. Als hij ergens spijt van heeft, dan is het zeker omdat hij niet gehamsterd heeft.

De dagen verloopen. Ondanks herhaaldelijk opbellen, verschijnt geen branstoffenhandelaar. Het humeur van mevrouw staat beneden nul. Mannen-grootdoenerij! Ze zorgen altijd te laat! - 's Avonds gaan ze met de kippen op stok, 's morgens staan ze op, als de zon reeds hoog aan de hemel staat.

Op zekeren bitter kouden ochtend komt er uitkomst. Er wordt gebeld, gebeld en nog eens gebeld. Marie, het dienstmeisje, die er ook lekker voor bedankt in een koude keuken te zitten, springt uit bed en tuurt door de bevroren ruiten. Dan holt ze naar de trap en gilt: ‘Hout, hout, een kar vol.’

Het bellen wordt hervat, zoodat Marie uit het dakvenster roept: ‘'k Mot toch wat antrekke.’

Als Marie eindelijk de deur opent, zegt de sjouwerman: ‘De baas heb een vrachje gekregen. 't Is wel niet van het beste, maar jouw meneer zeit “Je brengt maar wat je hebt”.’ De mannen zijn bezig met opstapelen, als er weer gebeld wordt.

‘Heeremetijd, alweer hout,’ prevelt ze, als ze de deur opendoet.

‘Hout van Bosch!’

‘Van Bosch?’

‘Ga je gang maar,’ roept meneer van boven.

In het kolenhok begroeten de bruinkielen elkaar met een: ‘Jij ook hier?’

‘Ze eten hier zeker hout,’ zegt er een.

Alweer gebel.

‘Dat is de bakker zeker,’ roept mevrouw om den hoek der kamerdeur.

‘Gunst mevrouw, alweer een kar hout. En een hoop jongens uit de steeg er om heen. Hoort hoe ze schelden: “Leelijke oweeërs!”’

Mevrouw rilt.

‘Och meneer, doet uwes effies open,’ smeekt Marie.

Meneer ziet van de eene bibberende vrouw naar de andere. Hoe redt hij zich uit deze onaangename situatie? Wederom gebel. Gebons op de deur. Gejouw en getier. Wat zou het? Hij is toch man en heer des huizes. Met eenigszins knikkende knieën spoedt hij zich naar boven, opent het raam en roept: ‘Wat is dat nu? Twee, drie, vier karren hout. Dat is een grappig abuis. Ga er maar gauw mee terug. Ik heb mijn deel reeds.’

De voerlui protesteeren, maar meneer heeft het raam al gesloten. Hij hoort de lieven straatjeugd galmen: ‘Had je me maar.’ Gelukkig, het relletje verloopt.

Met een heldhaftig gebaar grijpt meneer de spreekbuis der telefoon en bestelt de verdere vrachtjes af van A. tot Z.

‘Mevrouw, drinkt uwes maar eens voor de schrik,’ zegt Marie goedhartig. ‘Meneer het toch zijn best gedaan,’ vervolgt ze.

En meneer lacht heel eventjes als een boer, die kiespijn heeft, maar hij neemt zichzelf heilig en plechtig voor nooit of te nimmer meer te hamsteren.

Eindnoten:

* zilver: naast gouden tientjes en gouden vijfjes bestonden er toen zilveren guldens en rijksdaalders en ook nog zilveren muntjes van 10,25 en 50 cent; het overige kleingeld was van nikkel en brons.
* de Loge: het gebouw van de vrijmetselaars werd voor allerlei doeleinden gebruikt, ook voor kerkdiensten.
* Wilson: de Amerikaanse president heeft lang geprobeerd te bemiddelen, totdat de Verenigde Staten uiteindelijk zelf in 1917 ook deel gingen nemen aan de oorlog.
* Italië koos ten slotte partij voor de Geallieerden.
* de Kroonprins: in het paleis aan de Kneuterdijk had een jonggestorven zoon van koning Willem III gewoond.
* geletterd: linnengoed werd toen nog voorzien van ingenaaide merkjes, meestal de initialen van de eigenaar.
* mangelen: droog en glad persen van linnengoed tussen twee met een zwengel aangedreven houten of rubberen rollen.
* gebeurd: geld beuren = geld ontvangen.

2. Handige tips

Dat een mens in tijden van schaarste vaak vindingrijk wordt, geldt ook voor de jaren '14-'18. In allerlei bladen werden handige tips afgedrukt. Een voorbeeld daarvan is te vinden in het weekblad *Panorama* van 17 oktober 1917, waar een zekere Luus uiteenzet hoe men met een klein beetje koffie heel véél koffie kan zetten. Een ander voorbeeld is de uiteenzetting van N.N. in *De Katholieke Illustratie* van 17 februari 1917, waaruit te

leren valt hoe je brandstof kunt besparen met een hooikist: een hulpmiddel dat tijdens de Tweede Wereldoorlog opnieuw in veel gezinnen opgang maakte.

2a. Luus: De schaarschte aan koffie

Nu de koffie zoo schaarsch geworden is, en we ook daarvan een - wél karig - rantsoen ontvangen, is het of we nóg meer dan anders verlangen naar een kop van dezen, in zoo hooge mate den geest verkwikkenden drank. Edoch, een oud spreekwoord zegt: 'Waar niet is, verliest de Keizer zijn recht.' Daartegen valt niets in te brengen, en dus zou het bij een ijdel verlangen blijven, indien *Panorama* zijn lezeressen - en ook zijn lezers, want ook die 'zitten' erg met de koffie-rantsoeneering - niet uit den brand hielp, zooals men dit noemt, en hun hieronder een recept verschafte, volgens welk zij van 1 ons koffie ongeveer 48 koppen van deze smakelijke verkwikking kunnen schenken.

En dit wel zonder dat de beroemde kruik van Elia* er bij te pas komt. Men gelieve er echter op te letten, dat men zich stipt aan het voorgeschrevene dient te houden, wil het niet mislukken. Doch het is heel eenvoudig. Let maar op.

Men heeft noodig: 1 ons gemalen koffie en ½ pond lichten basterdsuiker. Men zet het ½ pond lichten basterdsuiker droog op het vuur en laat het branden tot het heel donker is. Is het voldoende donker, dan doet men er een ons gemalen droge koffie door. Onder steeds roeren laat men dit op het vuur zwart branden. Wanneer het bijna zwart gebrand is, roert men er langzaam 1½ liter kokend water door, zoodat het een dikke brei wordt.

Dit laat men 3 minuten doorkoken, waarna men het tweemaal zeeft en in flesschen doet. Van dit extract nu is een eetlepel - of naar verkiezing iets meer - voldoende om een kop goede koffie te bereiden, wanneer men het bijschenkt met kokend water. Schenkt men er in plaats van water, melk op, dan is de koffie én smakelijker én meer gebonden. Suiker natuurlijk bijvoegen naar believen.

Van het op de zeef achtergebleven koffiedik kan men voor direct gebruik nog goede koffie schenken, door het dik te filtreeren met ongeveer ½ liter kokend water. Niet meer, anders wordt het te slap.

Per resto: Smakelijk drinken.

Een volgenden keer weer eens iets over de bereiding van jam uit wortelen, suiker en citroenen, of uit appelen, suiker en citroenen. Deze jam is én zeer smakelijk én zeer goedkoop, en dus met het oog op de hooge prijzen van boter en jam... actueel.

2b. N.N.: De hooikist

Over de samenstelling van dit practische instrument de volgende bizonderheden.

Men neme een kistje van ongeveer 80 bij 55 bij 50 cM hoogte, plaatse daarin 2 flinke potten of pannen, na vooraf den bodem met ongeveer een handdik tamelijk stevig houtwol, hooi of krantenpapier te hebben belegd. Om de pannen heen vulle men de overige ruimte stevig met houtwol, hooi of krantenpapier aan, tot aan den rand toe, neme de pannen er uit en bevestige van gonje* of van een wollen of flanellen lap een ‘bekleedsel’ over het houtwol, zoodat op de plaatsen waar de pannen gestaan hebben, twee openingen gekomen zijn, in de rondte van gonje voorzien, waarin men diverse potten of pannen plaatsen kan. Dan make men ook twee kussentjes, gevuld met houtwol of hooi om op de pannen te leggen en... de hooikist is gereed.

Dat het gebruik daarvan voordeelig en praktisch is, kan blijken uit het feit dat b.v.

rijst die een halfuur noodig heeft om op de gasvlam gaar te koken, bij het gebruik van een hooikist slechts vijf minuten behoeft te koken, waarna men de pan in de hooikist plaatst en het deksel sluit om de rijst verder vanzelf gaar te laten worden.

Het komt er dus op aan te zorgen dat de warmte niet verloren gaat!

Bij gebruik van de hooikist neme men het volgende in acht.

De pan moet zooveel mogelijk gevuld zijn. Bij kleine hoeveelheden gebruike men dus kleine pannen. Bij bereiding op gas gaat door verdamping een groot gedeelte der vloeistof in de pan verloren. In de hooikist is dat niet het geval, zoodat men er op bedacht moet zijn de spijzen met minder vloeistof op te zetten. Wordt de rijst bijvoorbeeld met driemaal zooveel water opgezet, dan kan men nu volstaan met twee à twee en een half maal zooveel.

Slechts één zesde van den tijd dien de spijzen anders noodig hebben om gaar te worden, behoeven zij op het gas vóór te koken, waarna men de pan direct, om afkoeling te voorkomen, na het afnemen in de hooikist plaatst. Evenwel moeten de spijzen om gaar te worden, den dubbelen tijd in de hooikist blijven, dien zij anders op de gasvlam daarvoor noodig hebben, gedurende welken tijd de pan niet uitgenomen of geopend mag worden.

Na gebruik van de hooikist moet deze goed gelucht worden.

Ten slotte zij meegedeeld dat voor de bereiding in de hooikist zich in het bijzonder die spijzen leenen, welke in veel vloeistof moeten gaar worden.

Een ieder kan met het hierboven meegedeelde zijn voordeel doen!

Eindnoten:

* kruik van Elia: zinspeling op het bijbelverhaal waarin de profeet Elia er o.a. voor zorgt dat de oliekruik van een weduwe niet leegraakt.
* gonje: uit Indisch hennep geweven grove stof.

3. Schade aan de volksgezondheid

Dat de ondervoeding tijdens de oorlogsjaren funest was voor de volksgezondheid, is indertijd meermalen betoogd. Heel fel van toon was de ‘Oproerige krabbel’ die op 7 september 1915 in de socialistische krant *Het Volk* verscheen. De schrijver daarvan was de slagvaardige spreker en journalist Asser Benjamin Kleerekoper (1880-1943), die vanaf 1915 tot mei 1940 dagelijks puntige stukjes schreef over het politieke en geestelijke leven van zijn tijd. Zijn bijdragen aan het zondagsblad van *Het Volk, De Notenkraker* geheten, signeerde hij met een davidster waar de letters OK (= Oproerige Krabbelaar) in stonden. Ben Sajet (1887-1986), die eveneens opgegroeid was in een orthodox-joods gezin en later gemeenteraadslid voor de SDAP werd, beoefende als arts de sociale geneeskunde. In zijn boek *Een leven lang* (Baarn, 1977) blikte hij ook terug op de

gezondheidstoestand van de Nederlandse bevolking in de jaren 1914-1918:
een onderwerp waarmee hij zich ook in die tijd zelf al bezig had gehouden.

3a. A.B. Kleerekoper: Zesduizend†

Die ten strijde gaan met muziek en gejuich en bloembekranste kanonnen, die messen boren in de keel van medemenschen en zorgvol mikken op het hart van 'n vreemde, die geluidloos neervallen met een kogel in de hersens en met duizend anderen worden weggeworpen in 'n kuil, voedsel voor de aarde, die aller voedster is...

Dat zijn de gevierden, de dapperen, de durvers, de strijders voor 't vaderland. Wier dood wordt aangekondigd in luidruchtige advertenties, met dikke woorden van heldendood en zelfverloochening, van trouw aan Vorst en Volk, die stand hield tot het einde toe.

Die worden geridderd en bekranst, bezongen en gevierd, geloofd en ten voorbeeld gesteld, en de dankbare natie zet gedenksteenen op hun graf, noemt pleinen naar hun naam en er is geen einde aan de waardering.

Maar de roemloozen, die weggemaaid worden als overrijp koren, die ongemerkt heengaan en van wie niemand gewaagt, die vergeten sterven na vergeten geleefd te hebben, dat is het tuig uit de achterbuurt, het arme volk uit de sloppen en stegen, dat krepeert van honger en gebrek in tijden van oorlog. Die geen centen hadden omdat er geen werk was, of wier loon niet reikte voor de oorlogsprijzen van de woekeraars en de smuigerds, die hun weelde persen uit 'n andermans ontbering. Die nog precies den adem konden redden in dagen van vrede, maar wien de éérste golf der oorlogs-ellende aanstonds over de gebogen kop sloeg om er 'n eind aan te maken voorgoed. Dat is het ongedierte, dat kapot gaat op de mesthoop van het kapitalisme, de stinkende mesthoop van 'n uitgeleefde wereld. Die omkomen van honger in oorlogstijd, thuis, in de steeg, zonder krijgsmuziek of veldprediker, zonder advertentie met heldendood en vaderland en zonder ridderorde, en die begraven worden zonder... de lach stikt in m'n keel, de schorre lach van machtelooze woede... zonder m i l i t a i r e e e r.

In het eerste jaar van de oorlog zijn in N e d e r l a n d (let wel: in het vreedzame Nederland, waar niet ééns gevochten werd) z e s d u i z e n d menschen méér gestorven dan in vorig jaar.

O o r l o g s s t e r f t e heet dat met 'n technische term. Van den honger k ú n n e n ze niet gestorven zijn, want Treub* had beloofd, dat die niet geleden zou worden.

Waaraan zijn die dán gestorven? Als het kapitalisme een kerel was, 'n rondgevreten pooier, zou ik hem in z'n strot nemen en vragen: Die z e s d u i z e n d menschen, wat hebt gij met dezen gedaan?

3b. Ben Sajet: uit *Een leven lang*

In het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* van 9 juni 1917 heb ik een artikel geschreven: 'Tuberculose-sterfte in de mobilisatietijd'.

In 1916 steeg de sterfte aan tuberculose. Dat was niet algemeen bekend. Ik heb cijfers kunnen verzamelen. In 1913 stierven er in Nederland op honderdduizend inwoners 142,6 mensen aan tuberculose; in 1916 was dat cijfer 167,9. Een getal dat belangrijk hoger ligt. Gedurende de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog, de jaren vóór 1913 vertoonde de tuberculose-sterfte regelmatig een dalende lijn. Wanneer men nu de cijfers van na die tijd beziet, dan ontdekt men gedurende 1914 nog een geringe daling, waarna de sterfte-cijfers vrijwel constant blijven. En dan, in 1916 zette een stijging in. In de daaropvolgende jaren 1917 en 1918 is de sterfte aan tuberculose nog aanmerkelijk toegenomen. Wanneer men de verschillende leeftijdsgroepen nagaat en daarbij tevens onderscheid maakt tussen mannen en vrouwen, dan blijkt dat vooral de vrouwen in de leeftijd tussen 20 en 29 jaar er belangrijk slechter aan toe waren dan andere groepen.

Hoe komt dat? Ik heb verband gelegd tussen de voeding die in de mobilisatietijd slechter werd en de tuberculose-toename. De vrouwen in de genoemde leeftijdsgroep waren er misschien slechter aan toe dan andere categorieën van de bevolking; ze moesten rondkomen van een lage militaire uitkering als hun mannen gemobiliseerd waren. En als het in een gezin slecht gaat, wanneer de voeding slechter van kwaliteit wordt, wat doet de moeder dan? Dan stopt ze in de eerste plaats de kinderen wat toe en zelf zal ze zich ontberingen getroosten. Wellicht ligt hier de verklaring van het verschijnsel dat de toename van de sterfte onder de vrouwen van die leeftijdsgroep bepaalt. Later heb ik nog twee kleine artikelen gepubliceerd: 'Tuberculose in oorlogstijd', dat verschenen is in de *Socialistische Gids* in januari 1920; en 'Tuberculose-sterfte in en na de oorlog' in het *Tijdschrift voor Geneeskunde* in 1921.

Ik heb kritiek uitgeoefend op de officiële bestrijding van tuberculose. En in dit verband wil ik dit hier wel even citeren: 'De rechtstreekse bestrijding van de tuberculose is in ons land slechts al te dilettanterig. Er is weliswaar een Vereniging tot Bestrijding der Tuberculose, er zijn consultatiebureaus in tal van plaatsen, opgeleide huis bezoeksters die in de gezinnen de lijders hygiënische wenken geven. Er zijn sanatoria; tuberculose-patiënten worden in ziekenhuizen opgenomen, er zijn lighallen voor tuberculoselijders, maar alles is nog zo onvoldoende. De Vereniging heeft te kampen met geldgebrek. Om hierin te voorzien, moeten op gezette tijden bloempjes* worden verkocht. Van de opbrengst daarvan kunnen dan weer enige patiënten naar een sanatorium worden gezonden. Maar er zijn honderden, wellicht duizenden patiënten die niet geholpen worden; voor wie er geen plaats is in een ziekenhuis, geen plaats in een sanatorium... Mannen die gedwongen zijn aan het werk te blijven, terwijl ze rust zouden moeten houden, alleen omdat het gezin hun inkomsten niet kan derven. Vrouwen die zich blijven afbeulen omdat haar man en kinderen toch verzorgd moeten worden,' enz...

Ik pleit dan voor een geregelde huisverzorging. Ik stel dat de bestrijding van een volksziekte als tuberculose niet in hoofdzaak mag worden overgelaten aan particulieren, ook al zijn deze ook nog zo van goeden wille. ‘Zolang de overheid zelve de tuberculosebestrijding niet ter hand neemt, blijft zij te enen male onvoldoende,’ enz...

‘Buitengewone omstandigheden vereisen buitengewone maatregelen! De voortgezette vermindering van tuberculose-sterfte heeft eerst geleid tot een stilstand maar daarna tot een plotselinge en angstwekkende toename. Dat betekent dat naast het verdwijnen van oude besmettingshaarden er een toename geconstateerd moet worden van het aantal ernstige en zeer besmettelijke gevallen.’ ‘Een sterke verbreiding van de ziekte en vergroting van het besmettingsgevaar,’ enz...

In mijn artikel over de toename van de tuberculose-sterfte wees ik als oorzaak daarvan aan, de slechtere kwaliteit van de voeding gedurende de mobilisatieperiode. En ik verwees naar een publicatie: *Een voedings-enquête in de mobilisatietijd* door B.H. Sajet en W. Polak, artsen te Amsterdam. Het is uitgegeven in 1916. Die voedings-enquête omvatte een nauwkeurig onderzoek naar de voedingsgewoonten in 29 gezinnen, die één week lang de hoeveelheden opschreven van alles wat door hen in die week werd gebruikt. Zij kregen van ons huishoudweegschalen te leen waardoor we wisten dat er goed gewogen kon worden en we hebben gezinnen van arbeiders uitgezocht. Geen paupersgezinnen. We besloten daartoe omdat we meenden dat we bij de arbeidersgezinnen meer zekerheid hadden dat alles goed zou worden geregistreerd.

Men moet zich hierbij realiseren dat bijna alle levensmiddelen in de loop van de eerste oorlogsjaren al duurder geworden waren. [...]

Geen kaas; eieren ontbreken overal, behalve in één gezin, waar een meisje met tuberculose eieren krijgt, van het burgerlijk armenbestuur. De voeding is dus heel arm aan eiwit. Vlees- en visgebruik: zeer matig tot praktisch niets. Zelfs de veel eiwithoudende peulvruchten worden maar sporadisch gebruikt. De calorieënbehoefte wordt voornamelijk gedekt door koolhydraten, vooral met brood en aardappelen.’

Vitaminen waren nog maar kort voor die tijd ontdekt en dat was nog niet algemeen doorgedrongen... ja, we spraken niet van vitaminen. Wat we wel wisten en waar we ook op wezen, dat was de noodzaak van zeer afwisselende voeding. Wanneer we nu nagaan hoe het met die vitaminen stond in die voeding: weinig tot praktisch niets. Fruit werd zo goed als niet gebruikt. Groenten minimaal tot zeer minimaal. Het melkgebruik was zeer gering. Genotmiddelen zoals thee, koffie, suiker ontbraken in de meeste gezinnen vrijwel geheel.

Zoals wel blijkt uit rapporten uit die tijd, was de voeding bij een groot deel van de arbeidersklasse, zelfs onder de beter gesitueerde arbeiders, onvoldoende. Bij het toenemen van de gezinsomvang stijgt het verbruik van aardappelen en neemt dat van vlees en fruit af. De toename van de tuberculose-sterfte en zeker ook de uitbreiding van het aantal tuberculosegevallen, was in de jaren van de Eerste Wereldoorlog stellig het gevolg van de slechte voeding van een groot deel van de bevolking. Dus

zeker niet in de eerste plaats van de achteruitgang in de woonomstandigheden. Dit wil niet zeggen dat deze niet van grote invloed zijn op het ontstaan en op het verloop van deze ziekte. Ik mag er hier wel bij zeggen dat deze omstandigheden ook van grote invloed zijn op alle andere ziekten. Het lag voor mij dan ook voor de hand dat ik ook aandacht zou moeten besteden aan de volkshuisvesting. [...]

Eindnoten:

* Treub: de liberaal Treub nam als minister al in augustus 1914 distributiemaatregelen, want, verklaarde hij: '... er mág geen honger worden geleden in Nederland, en er zál geen honger worden geleden in Nederland.'
* bloempjes: bij het collecteren kreeg iemand die geld gaf een speldje in de vorm van een bloem opgespeld, zodat andere collectanten niet opnieuw om een gift zouden vragen.

4. Rond het aardappeloproer

In de loop van de Eerste Wereldoorlog verslechterden de economische omstandigheden en ontstonden er ook in Nederland steeds grotere tekorten aan allerlei dagelijkse voedingsmiddelen. Met name in de grote steden moest men vaak genoegen nemen met surrogaten en kwamen honger en ondervoeding geregeld voor. Interessant wat de geschiedenis van de voedingsgewoonten betreft zijn de protesten tegen de overheidspogingen om nieuwe producten ingang te doen vinden: bijvoorbeeld het zgn. regeringsbrood (bruin brood met wat rijstemeel erin) i.p.v. het gangbare wittebrood en in 1918 ook de spreekwoordelijk geworden eenheidsworst (waarin met kruiden bijgemengd rundvlees grotendeels het geliefde varkensvlees moest vervangen). Ook de omstandigheid dat landbouwproducten gedeeltelijk geëxporteerd moesten worden om met name steenkool te kunnen ímporteren, veroorzaakte veel onvrede. Opstootjes en rellen kwamen dus nogal eens voor, met als bekendste voorbeeld het Amsterdamse aardappeloproer uit 1917, dat met geweld werd onderdrukt.
Uit de getuigenissen van tijdgenoten volgen hieronder twee elkaar aanvullende fragmenten. Het eerste is ontleend aan een radio-interview dat is opgenomen in een verzamelbundel van M.G. Verduyn e.a., getiteld *Getuigen van een generatie* (Zoetermeer, 1992). De ondervraagde is een zekere Sien Metz, die in 1902 te Amsterdam was geboren en al vanaf haar twaalfde jaar uit werken moest gaan. Ook de eveneens uit Amsterdam afkomstige Frida du Bruin (jaartallen onbekend) zijn herinneringen uit diezelfde jaren bijgebleven. Ze staan opgetekend in haar boek *Mijn jeugd in de Jordaan* (1990, eigen beheer).

4a. Sien Metz: Herinneringen

Er was geen eten, we kregen broodbonnen. Soms was er niets te krijgen op de bon, dan was er geen brood. Dan ging mijn zuster 's morgens met een emmertje naar de marinekazerne. Daar aten ze 's morgens gortepap. Gewoon met water. Daar haalde ze dan een emmer gortepap en onze melkboer, die in de Dapperbuurt woonde, zorgde volgens afspraak voor een blik karnemelk. Als mijn zuster dan thuiskwam, kookte mijn moeder in een grote ijzeren pot karnemelkse pap voor ons.

Mijn vader was havenarbeider. We woonden op de derde etage in een achterkamer met acht kinderen en mijn grootvader was overdag ook een poos bij ons. Hij was schoenmaker en zat in een hoekje in de keuken schoenen te repareren. We hadden een alkoof met aan twee kanten bedsteden. Mijn vader en moeder sliepen in een bedstee en de meisjes ook. De jongens sliepen op de grond. En er was een krib voor de baby. De plee - het was echt een plee, geen w.c. - was op het buitenportaal.

Mijn vader werkte en als hij van zijn werk kwam, ging hij nooit meteen naar huis. Hij ging dan eerst een borrel drinken in een café. Op zomeravonden stonden ze met een heel stel mannen op de hoek. Al die mannen waren zo klein behuisd en ze waren dus blij dat ze buiten waren. Achteraf is hem dat ook niet kwalijk te nemen, hoor. Maar mijn moeder zat er altijd mee. Ik had een zuster die een jaar ouder was dan ik en die erg moeilijk op te voeden was - ze was erg intelligent en ook de enige die een beetje doorgeleerd heeft tot ze moest gaan werken - en als mijn moeder daarover klaagde zei vader: ‘Ja. het zijn jouw kinderen hoor, daar bemoei ik me niet mee.’

Kwam het door de oorlog dat er zo weinig voedsel was?

Ja, het voedsel ging naar Duitsland. De militairen daar moesten eten. Daarom hadden wij honger. De OW'ers, zoals we die noemden, de oorlogswinstmakers, zijn in de oorlog schatrijk geworden. De slager op Wittenburg, bijvoorbeeld, leverde aan het Duitse leger.

Ik weet dat daar een keer geplunderd is. Twee vrouwen hadden een half varken bemachtigd. Er was een hele grote vrouw bij, die haar schort had uitgedaan en dat er overheen had gelegd. Op de trap waar ze woonden hebben ze dat varken in tweeën gesneden. Voor ieder de helft.

Toen de oorlog langer duurde, kwamen er nauwelijks grondstoffen ons land meer binnen. Veel arbeiders verloren daardoor hun baan. Ook mijn vader. Gelukkig hadden de oudste kinderen allemaal een betrekking. Ik was toen dienstmeisje. M'n vader had zich nooit bij een vakbond of een politieke partij aangesloten en stond bij plunderingen altijd vooraan om het voedsel eerlijk te verdelen.

Op donderdag 28 juni 1917 brak het aardappeloproer uit. Wat was de aanleiding?

Er lag een schip, volgeladen met aardappels, bestemd voor de doorvoer* naar Duitse militairen. Vrouwen haalden dat schip leeg. Die vrouwen hadden niets bij zich, maar ze tilden hun schorten in de hoogte en vulden die met aardappelen. Mijn vader stond met nog een man bij dat schip om te voorkomen dat er gevochten zou worden en die vrouwen allemaal tegelijk hun schorten wilden vullen. Zo konden ze

om de beurt wat meenemen. Mijn moeder had er pech aan, want hij bracht zelf nooit wat mee, natuurlijk. En mijn moeder ging zelf niet, want mijn vader wilde dat niet. Niemand van ons gezin mocht op straat komen als er rellen waren.

Wethouder Wibaut* zei niet te geloven dat de opstand was ingegeven door honger. Volgens hem was er nog voldoende rijst om van te leven. Hij gaf wel toe dat het aardappeltransport op een zeer ongelukkig tijdstip plaatsvond, namelijk precies in de weken dat de oude aardappels op waren en de nieuwe oogst nog niet binnen was... Maar er was honger, hoor. Echt honger. De vrouwen moesten wel. Hun kinderen hadden geen eten. Ze moesten voor hun kinderen zorgen, maar ze konden geen eten kopen. Ze hadden geen geld ook, maar zelfs al hadden ze dat gehad, er was geen eten. Alles ging naar de Duitse militairen.

De kinderen liepen op straat liedjes te zingen over een minister:

> Posthuma z'n vrouw is dood,
> ze is gestikt in 't oorlogsbrood.
> Nou heb Posthuma z'n zin,
> nou is z'n vrouw de doodkist in.*

Zoiets. Dat liepen ze op straat te zingen. Dat mocht natuurlijk eigenlijk niet, maar de politie liet het toe, want die had zelf ook honger.

Ik heb bij dat oproer in de Grote Kattenburgerstraat op een trap gezeten, tegenover de marinierskazerne. Er is toen langs de huizen geschoten, omdat de vrouwen niet uit de huizen mochten hangen. De marechaussee kwam door de straten en er is toen wel eens van het dak af een oud fornuis naar beneden gegooid. Daarom mocht niemand uit de ramen hangen. Ze riepen de hulp in van de marechaussee, omdat de gewone politie er niet zoveel zin in had de mensen tot de orde te roepen. Het was buurtpolitie, die kende je. Ze scharrelden met meisjes uit de buurt. Een meisje waar ik mee op school ging, stond altijd met een politieagent voor de deur. Voor de buurtpolitie was het zodoende erg moeilijk om op te treden. Het ging er hard aan toe. Er is door de marechaussee een man neergeschoten op de Kattenburgergracht, bij het politiebureau. Boven het politiebureau woonde dokter Brouwer. Die kwam naar beneden om die man te helpen en vanuit het politiebureau is er toen op dokter Brouwer geschoten. De politieagent die dat deed is later met een mes door iemand neergestoken. Ik was toen met mijn zuster aan het boodschappen doen bij Simon de Wit, dat was een goedkope winkel. Toen we terugkwamen lag die vent die neergestoken was op een bank in het wachthuisje van de tram. Hij was dood. We hebben dat gezien.

Toen uw moeder eind 1917 overleed aan de Spaanse griep*, wie zorgde er toen voor het gezin?

Ik. Negen maanden heb ik het gezin moeten verzorgen. Toen nam de zuster van mijn moeder, die verpleegster was, het over. Binnen die negen maanden mocht het niet, want dan zou mijn vader al een verhouding met haar gehad kunnen hebben. Dat mocht dus niet. Maar ze wilde niet in ons huis komen wonen, omdat we op een éénkamerwoning woonden. Toen moest mijn vader verhuizen naar een woning van de KNSM*, die in Noord vier woningblokken had. Mijn moeder had daar ook al graag naar toe gewild, maar hij wilde toen niet. Mensen die in de huizen van de scheepvaartmaatschappijen woonden, werden 'piepers' genoemd. 'Piepers' betekende: onderkruipers. Mensen die daar woonden konden niet meer meedoen aan stakingen, want dan zouden ze meteen hun huis kwijt zijn. Er woonden een heleboel Amelanders in die vier blokken van de KNSM. Die waren aangevoerd met schepen en moesten tijdens een staking in de haven werken. Ze kregen een woning en een vaste baan als ze dat wilden. Daarom wilde mijn vader niet verhuizen. Maar omdat mijn tante anders niet wilde komen, moest hij wel. Hij moest iemand hebben voor z'n kinderen. Hij is later nog met haar getrouwd. Ze hebben ook nog kinderen gekregen.

Vanaf het moment dat hij in een huis van de KNSM woonde, kon mijn vader dus niet meer meedoen met stakingen, dat was heel erg voor hem. Hij moest werken. De stakers, de posters, stonden bij het pontje waarmee ze overgezet werden naar Noord. Er stonden ook maats van mijn vader en die zeiden dat ze Dirk niet lastig moesten vallen, want Dirk kon niet anders.

4b. Frida du Bruin: Honger

Het was 1917 en wij hadden honger, en die honger werd steeds erger in ons toen zo rijke Nederland. De Jordaan lag stil en vergoord onder de grijze winterhemel en at het grauwe oorlogsbrood, dat minister Posthuma met niet al te gulle hand rondstrooide onder de magere roodborstjes. [...]

De kleine meisjes stonden als ouwe vrouwtjes te praten met gebogen ruggetjes, de handen kouwelijk voor de borst gekruist.

'Mijn moeder bakt morgen misschien een aardappelekoek' schepte Antje Sillevis, een mager meisje op. 'En wij krijgen vanmiddag misschien een kliekie' zei een klein meisje. ...Mmmm lekker - en ze zwaaide een uitgespreid groezelig handje naast haar oortje.

Opeens klonken er geweerschoten vanaf de Prinsengracht en wij zagen drommen mensen over de brug vluchten, achtervolgd door bereden politie.

Nu gingen de schooldeuren ook open, 'komen jullie maar gauw binnen' zei mijnheer Heringa, ''t wordt op straat langzamerhand levensgevaarlijk!'

Wiegertje Slobbe kwam hard aanlopen. 'Meester' riep hij, 'ze hebbe bij ons in de Anjelier alweer een bakkerskar omver gesodemieterd en geplunderd. Een mager niese* liep wel met vijf broden naar huis, maar dat ene dikke wijf stond met lege hande te schelde! En der benne huzaren angekomme uit de finsjie!' 'Provincie' corrigeerde de keurige mijnheer Heringa.

Het klasselokaal was steenkoud toen wij binnenkwamen en bleef de hele morgen steenkoud.

'Jullie moeten je jassen maar weer van de kapstok gaan halen' zei de juffrouw.

'Maar het is toch al negen uur?' riep Keetje Aloserij.

'In de krant hep gestaan, dat de schoolkachels om negen uur aanmochten.'

'Maar ik heb niks, om hem aan te maken!' zei de juffrouw.

Zij pakte van onder haar tafeltje vandaan een bundel oude kranten en begon er proppen van te maken. Zij stopte ze in de kachel en stak ze aan, maar het hielp niets, we bleven rillen van de kou. Toen streek zij de overige proppen papier weer glad en spreidde ze uit op het tafeltje, wel dertig op elkaar.

'Hier komt een dun gebloemd lapje overheen en dan heb ik een mooi wiegedekentje voor mijn nicht' zei ze.

Om twaalf uur stond mamma mij op de brug met Gerardje op te wachten. 'Kom maar vlug mee, ik heb een verrassing voor jullie' zei ze.

Wij kwamen steeds meer huzaren te paard tegen, grote sterke kerels met rode koppen onder de hoge kolbakken.

Zolang de Eerste Wereldoorlog geduurd heeft, zijn wij, Jordaankinderen, weggevlucht, als wij die kerels met die zwartharige dreigende beremutsen zagen naderen. Maar dat hoefde nu niet. Wij hadden immers onze sterke moeder bij ons!

Tergend langzaam reden zij langs de huizen, hun botte koppen links en rechts naar de vensters draaiend, waarachter de mensen zich tandenknarsend trachtten te beheersen.

Toen ik vijfentwintig jaar later Die Grüne Polizei door de Amsterdamse Jodenbuurt zag rijden, tergend langzaam, op onze nieuwe fietsen, hun dikke rode speknekken onder de zwarte helmen, had ik het gevoel, dat al eens eerder meegemaakt te hebben.

De verrassing, waar mamma de hele weg naar huis zo geheimzinnig over had gedaan, was niet zo maar iets; maar een échte verrassing!

Een ons vetspek!!! Een enkele keer rook het naar spek op de trap. Wij holden dan de kamer in en riepen: 'Is dat bij ons? Is er spek?' Maar het was altijd bij een ander.

Maar ja hoor, daar lagen zij dan deze keer bij ons. Zes mooie rechte plakjes hagelwit vetspek!! In het ouwe zwarte koekepannetje op het rare gaspitje in de donkere achterkamer.

Wij stonden er met ons drietjes omheen en keken net zolang, totdat er zes mooie bruine croquante reepjes in het spekvet sputterden.

Gerardje riep: 'eerst was het vetspek en nu is het spekvet!'

Alles werd nu keurig over de bruine boterhammen verdeeld en Gerardje mocht met een stuk brood de pan uitlikken.

Daar was hij juist mee bezig, toen er een kogel dwars door de ruit over de tafel vloog.

'Vlug, vlug! de achterkamer in' riep mamma en even later stonden wij met onze ruggen tegen de muur.

'Ik ben niks bang' beweerde Gerardje. 'Ik ook niet' jokte ik.

'Stil' zei mamma en duwde onze rechterwangetjes en armen tegen de muur.

Buiten klonk geschreeuw en geklots van paardehoeven.

De kogels gierden over de Singel.

'GODVERDOMME SODEMIETER!! ALS IK GROOT BEN ZAL IK DE HELE TAFEL OMGOOIEN!' riep mijn broertje. 'Stil zijn' beefde mamma, 's Avonds herhaalde zich hetzelfde op de in de schemering dommelende Singel.

'Honger!' 'Honger!' hoorden wij roepen. Er klonken schoten.

Van de brug kwam op een sukkeldrafje het ouwe groentevrouwtje aan lopen om zo vlug mogelijk weer in haar winkeltje te zijn. Nog tien stappen, dan was zij veilig thuis.

Maar zij werd geraakt door een verdwaalde kogel helemaal vanaf de Elandsgracht. Wij zagen haar voorover vallen, zich weer oprichten, en weer vallen. Toen trachtte zij zich op haar buik voort te bewegen. Het maakte de indruk van een vlieg zonder vleugels.

Vader liep de trap af en ging naar haar toe. Met de hulp van een stevige Jordaner droeg hij haar de groentewinkel in.

Ik zag het bolletje van haar kapotmutsje - op school kapotje genoemd bij iedere stap vreemd op en neer bibberen: ...Ja-nee-ja-nee-ja-nee en zij strekte een hand uit. Toen was zij dood.

Een kwartier later kwam vader naar boven. Zijn overhemd en andere kleren dreven van het bloed. Ook op zijn haar en spierwitte gezicht zaten bloedvlekken. Hij liep naar het kleine gootsteentje. [...]

Eindnoten:

* doorvoer: Nederland was afhankelijk geworden van handelscontracten waarbij tegenover het recht om steenkool in te voeren bijvoorbeeld de verplichting stond om een bepaalde hoeveelheid landbouwproducten uit te voeren.
* Wibaut: deze SDAP-wethouder komt hieronder zelf aan het woord.
* Posthuma: het gaat hier om een van de liedjes tegen de toenmalige, algemeen gehate minister van Landbouw, Nijverheid en Handel F.E. Posthuma (1874-1943), die allerlei distributiemaatregelen nam en ook het regeringsbrood invoerde.
* de Spaanse griep: hier zal het jaar 1918 bedoeld zijn; vanaf het voorjaar begon deze virusziekte toen wereldwijd miljoenen dodelijke slachtoffers te maken.
* KNSM: de Koninklijke Nederlandsche Stoomboot Maatschappij.
* niese: vrouwtje.

5. Oorlogswinstmakers

In de roman *Oorlogszwendel* (1922) van Corns. Benima vraagt de hoofdfiguur zich in het eerste oorlogsjaar af: ‘Zou zelfs deze wereld-oorlog ooit begonnen zijn, als niet elke partij - behalve dan het meegesleurde België - in dit bloedigste aller hazard-spelen een fantastisch groote winst hoopte te verwerven? In welken vorm ook? En sterker: Was niet deze oorlog reeds enkele maanden geëindigd geweest, als men niet van meet af aan allerwegen winsten verwierf, die de stoutste verwachtingen ver overtroffen?’

Pogingen om geld te verdienen aan de oorlog vallen in de jaren 1914-1918 in alle lagen van de samenleving aan te wijzen. Hoe de overheid daarmee te maken kreeg, blijkt bijvoorbeeld uit het boek van de toenmalige minister van Oorlog N. Bosboom (zie verder bij rubriek 5), *In moeilijke omstandigheden* (Gorinchem, 1933). In het hier opgenomen fragment beschrijft hij hoe er gerommeld werd bij het toezeggen van staalleveranties. Een christelijke auteur als Idsardi (= Gerben Idses van der Ploeg, 1869-1931) wilde in zijn roman *Oorlogswinst. Een verhaal uit het rijke leven* (in 1930 uitgegeven bij Kok te Kampen) vooral een zedenles geven. In de hier uitgekozen episode blikt de voormalige Friese kaasmaker Lokhorst na de oorlog eerst nog met voldoening terug op de winsten die hij samen met een vriend via allerlei duistere handeltjes heeft gemaakt.

Maar verderop in het boek komt hij tot het inzicht hoe vreselijk God kan straffen.

5a. Nicolaas Bosboom: Staal

Een enkel voorbeeld van de wijze, waarop men bij de groote staalleveringen, die wij behoefden, O.W. trachtte te maken, moge hier volgen.

Begin October 1915 komt een zekere heer KOLKMAN (niet de oud-minister), vernomen hebbend dat wij veel staal noodig hebben, bij het munitiebureau met de mededeeling, dat hij dat metaal uit voorraad kan leveren. Dat was een verrassing; men wist niet, dat er zooveel staal in ons land voorhanden was. Al spoedig bleek, dat die voorraad fictief was, maar dat de bedoeling des koopmans was geweest, dat hij het onmiddellijk uit Duitschland kon bekomen. Hij vroeg bereidverklaring tot afname; dat deed gelukkig de voorzitter van het munitiebureau niet. Wel verklaarde deze

zich 11 October bereid een contract te sluiten voor 10.000 ton tegen den prijs van 320 Mk. per ton, te leveren in Nederland en op te omschrijven voorwaarden van levering, keuring en betaling. Dat was een hooge prijs (in Duitschland gold op dat oogenblik slechts 280 Mk.), waarin werd toegestemd, omdat beloofd werd onmiddellijk met de levering te zullen beginnen. Een paar dagen later komt de koopman terug en verklaart de zaak in orde, mits... hij de beschikking krijgt over 200 ton rubber en 4000 ton rijst. Dat beding was niet aangegaan; noch de N.O.T.* (voor de rubber), noch de minister van Landbouw (voor de rijst) kunnen hier van dienst zijn. Nadat op 1 December nog geen stuk staal geleverd is, worden nu de onderhandelingen door het munitiebureau afgebroken verklaard. Daarmede gaat de koopman niet accoord; hij deelt mede zich aan de bereidverklaring van 11 October te houden, krachtens welke het bureau *ad calendas graecas** verplicht zou zijn, zijn leverantie te aanvaarden. Nu wordt hij, eerst per brief, vervolgens bij deurwaarders-exploit opgeroepen tot het sluiten van het contract. Van zijn niet voldoen aan deze sommatie wordt nu een notarieele acte opgemaakt. Op later door denzelfden heer gedane offerten behoefde geen acht te worden geslagen, daar inmiddels de behoefte was gedekt door een overeenkomst voor 20.000 ton met de Gelsenkirchener Bergwerk A.G. tegen den prijs van 265 Mk. Die levering ging ook niet vlot en ging meestal gepaard met gekibbel over tegenlevering; maar doordien uit Zweden en Amerika staal werd ontvangen, konden wij als dwangmaatregel zelfs gedeelten der bestelling annuleeren, ten einde den leverancier, die wel wilde leveren, tot medewerking bij de Duitsche regeering te brengen.

Dat de heer KOLKMAN het derven van een buitengewoon groote oorlogswinst slechts noode kon verkroppen, bleek wel uit zijn protesten bij den minister en zijn beklag bij het lid der Eerste Kamer COLIJN*, die mij in Februari 1916 in geheime zitting ter verantwoording riep over de ‘afkeurenswaardige’ gestie* van het munitiebureau!

5b. Idsardi: Oorlogswinst

Ja, ja, de zaken floreerden hier goed, niettegenstaande de malaise die de oorlog had meegebracht. Enfin, die oorlog was voor hem nog niet zoo gek geweest. Even wilde hij de boeken van 1914-'18 nog eens inzien. Wat was 't een vreemde tijd. En wat vreemde posten trof hij aan. 't Zou de menschen wát raar lijken nú te eten of te drinken wat toen gedwongen verorberd werd. Ja, daar stond het nog: ‘Een baal beukenootjes’. Om van het afgietsel ‘thee’ te maken. En dan die zoogenaamde boterhandel! Een zwendelartikel, maar dat noodgedwongen bleef bestaan omdat de natuurboter zoo duur was. Anders wel iets waar aan verdiend werd, vooral sinds de fabrikanten het cadeaustelsel daaraan gingen verbinden, 't Gaf alleen wat soesa, en maakte van den winkel wel eenigszins een warenhuis. Maar dat kreeg je in de steden immers ook, waar manufactuurzaken en magazijnen zoo langzamerhand eveneens omgezet werden in winkels van porcelein- en aardewerk, of in een boekhandel, of in een schoenenzaak en dergelijke, 't Kwam ook al weer van de veranderde tijden, en een handig koopman moest zich daarbij kunnen aanpassen.

Van handigheid gesproken. Wat had hij met Garmt wel reizen gemaakt in dien tijd toen aan alles en nog wat gebrek bestond en vaak langs allerlei kronkelpaden de een of andere voorraad moest betrokken worden of van de hand gedaan. Hier schoof mijnheer Lokhorst zijn bril een oogenblik op het voorhoofd, en leunde in zijn armstoel, terwijl een guitige glimlach over zijn gelaat vloog. Wat hadden ze de politie en de commiezen wel mooi verschalkt en misleid, en wat waren er tóen zaken gedaan. Met Duitsche sigaren, en zoogenaamde Engelsche stoffen, en vooral met die surrogaten van allerlei levensmiddelen. Rommel in één woord! Maar toch duur verkocht, en met een zoet winstje, 't Wezen de balansen van die jaren wel uit. En anders de geldswaardige papieren wel die in de brandkast lagen. Natuurlijk geen buitenlandsch goed, maar allen solide stukken. Staats- en gemeenteleeningen, en waterschappen niet te vergeten, en dan nog die koopcontracten en andere bewijzen van eigendom. Niemand die het eigenlijk wist hoe rijk hij was; zelfs zijn eigen vrouw niet. Je moest over zulke dingen niet te veel praten, en vooral moesten die belastingambtenaren niet te veel weten. Men kon dan maar dokken, en naar de verschillende kantoren brengen, en dáárvoor had hij nu niet gewerkt. Vaak met opoffering van zijn nachtrust en gezondheid.

Hier verdween de glimlach van het gelaat. Boukje was niet gezond. Boukje kwijnde. Zij sprak er niet over, maar hij zag het wel, niettegenstaande zijn drukke leven, waardoor zij meende dat hij geen acht op haar gaf. Boukje leek op een plant, die in vreemden bodem was geplaatst, maar daar niet tieren kon. Of op een bloem, aan wier wortel een worm knaagde. En het leek wel dat de kunstmiddelen, welke gebruikt werden om den frisschen blos van voorheen weer op haar wangen te tooveren, alle te zamen faalden. 't Was ook zoo vreeselijk geweest met Wimpie [= hun heel vroeg overleden zoontje]. Hij moest er zich ook niet in geven, en daarom ook

zocht hij in den drukken arbeid afleiding. Om zoodoende zich over het leed heen te werken. Over het leed, en dan óók nog over dat ándere. Dat vervelende geklop van het geweten, zooals dat soms in stille oogenblikken nog kracht had tot hem door te dringen, al was die stem daar binnen in de laatste jaren wel zwakker geworden. Wat had Boukje hem in dien vreeselijken nacht, zelfs ten aanhoore van vreemden, wel niet verweten! Zij was daar toen niet aansprakelijk voor, omdat zij buiten zinnen was, en niet wist wat zij deed, maar 't kwam er dan toch maar uit en 't waren puntige pijlen geweest, die niet nalieten pijn te doen en wonden achter te laten. Te meer waar zij de waarheid sprak. Hij wist wel dat hij op verkeerde paden ging, en van het één kwam het ánder. Vooral de Amsterdamsche reizen, en 't gezelschap in ‘De Roode Leeuw’ hadden hem niet beter gemaakt. Hoe was hij zelf eerst geschrokken voor hetgeen hij daar zag en hoorde, om eerst met tegenzin mee te doen aan wat collega's en bekenden als een vanzelfheid vonden. Men moest zich toch aanpassen aan de toestanden? Elk zocht zich immers te redden, zonder te vragen of het nu wel overeenkomstig wet en voorschrift was? De boeren deden het op het platteland door te trachten hun vee aan de distributie te onttrekken om zoodoende vleesch in het vat te houden. De burgers hamsterden om het hardst, als er maar iets te krijgen was, onverschillig tegen welken prijs, met het oog op mogelijke gebeurlijkheden. En als de handel, die al zwaar genoeg getroffen werd door allerlei artikelen aan dezen te ontnemen, en in eigen beheer te houden, of van Overheidswege te distribueeren, niet op zichzelf paste, dan deed niemand het, en vandaar dat immers alle wegen en middelen dienden gebruikt om zich door de moeilijke tijden heen te slaan. Zoo werd bij de bittertafel, in nachtcafé's, onder een pittigen borrel geredeneerd, en nog veel meer op donkere wegen, soms in vreemd gezelschap, gefluisterd. Gelukkig, hij had altijd hiervoor gezorgd dat hij tot de zoogenaamde elite onder de kooplieden gerekend werd. Aan de nachtelijke drinkpartijen, vaak in gezelschap met vreemde vrouwen, die zich hier voor lieten leenen om zoo den kost te verdienen, had hij nooit meegedaan. Hoogstens eens een bezoek aan ‘Flora’, of een schouwburg of bioscoop, om de lange avonden stuk te slaan, maar wie deed dit nu niet, die van het platteland langer of korter tijd in de hoofdstad van het land vertoeven moest? Men kon toch zoo'n heelen avond niet in de kroeg of op straat doorbrengen, en van Christelijke zijde werd, voor zoover hem bekend, niets gedaan om de vele vreemdelingen van het platteland een geschikte afleiding te geven. Waar moest men dus loopen als men niet wilde gaan waar de geheele uitgaande wereld bij elkaar kwam, om onder zang en muziek, of voordracht en comedie, of kracht- en goocheltoeren de menigte afleiding te geven? [...]

't Was een wonderlijke tijd geweest. Elke Maandag reisde hij naar Holland voor de zoogenaamde ‘Beurs’, en bleef dan ook wel eens een paar dagen uit, omdat het van Amsterdam naar Den Helder, of naar Rotterdam ging, of vooral ook naar de Duitsche grens. Als hij aan dien tijd terug dacht, dan verdrongen zich de tafereelen. Toen kon geld met geld verdiend worden. Hoe menigmaal was hij in die dagen

thuisgekomen met een volle portefeuille, zoodat te midden van de alom heerschende armoede en benauwenis bij hem het vermogen vermenigvuldigde. Zoo was hij langzaam maar zeker gekomen in den greep van den mammon, die met zilveren koorden bond, doch waarbij meteen veel schoons en veel teers uit zijn leven verloren ging.

En toen was daar nog de gekrenkte eerzucht bij gekomen. Werd hij door de familie Lettinga niet jaren lang als minderwaardig beschouwd, omdat hij van huis uit geen geld bezat, en niet tot den gegoeden stand behoorde? Was zijn huwelijk met Boukje voor de familie niet een ergernis geweest zoodat voor hem geen plaats was in den kring, en zelfs zijn eigen vrouw in den beginne verstooten werd? [...]

Een donkere wolk schoof over het gelaat van mijnheer Lokhorst nu hij in dit oogenblik opnieuw dien tijd doorleefde. Weliswaar kwam het later eenigszins bij. De geboorte van Paula had het ijs gebroken, en sindsdien werd hij eerst geduld, en later ingehaald en niet het minst toen vader en moeder Lettinga zagen, dat hun dochter toch nog niet zoo slecht afwas met dien fabrieksarbeider, maar het gevolg van alles was geworden, dat van meet af aan deze gedachte bij hem steeds vaster vorm kreeg en bij al zijn doen en laten het richtsnoer van zijn handelen werd, om door geweldige inspanning ook bezitter te worden, en daardoor de familie te toonen dat hij voor haar geen knieval behoefde te doen.

Zóó had de begeerte hem aangeraakt. Zoo was hij gestegen in de achting bij de bewoners van ‘De Gouden Klopper’, en had hij op familiedagen niet meer zoo het gevoel van per gratie aanwezig te zijn, als heel de schare van de Lettinga's om den disch zat, en onder het genot van het vette der aarde alle mogelijke onderwerpen van het bedrijf, en van staat en maatschappij, van politiek en economie, van kerk en school de revue passeerden, - deze laatste liefst als de likeurflesch en de ‘oude klare’ op tafel kwam.

Tot de verhoudingen zich zóó wijzigden, dat de koopman zich bij allen geacht en begeerd werd om zijn gezellig gekout, om zijn snaaksche verhalen, om zijn werelden menschenkennis, maar het meest om zijn geld, en om de waarden die in de brandkast lagen, en om de onroerende goederen die hij te Meerzicht had in huizen en landerijen. ‘Jouke-baas is een echte O.-W.-er,’ zeiden de menschen, die bij anderen in dit opzicht verschilde, dat van hem niet gezegd kon worden: ‘Zoo gewonnen, zoo geronnen,’ omdat hij solied was, en het vertrouwen had, en ook nog lid van den kerkeraad was. Had hij bovendien niet herhaaldelijk door het schenken van een belangrijke gift de diaconie in de gelegenheid gesteld een extra uitkeering te doen aan de armen? 't Werd dan 's Zondags van den kansel afgekondigd, dat in dank van een onbekenden gever in 't zakje van de vorige week een gift ontvangen was van zoo-enzoo groot, doch waarbij de menschen altijd naar hem keken, omdat het een publiek geheim was dat hij dit had gedaan. Om nog maar niet te spreken van hetgeen over de toonbank gegeven werd om anderer nood te lenigen.

Eindnoten:

* N.O.T.: de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij, die de aanvoer regelde van artikelen die als contrabande konden worden beschouwd.
* ad calendas graecas: dus in feite *nooit*.
* Colijn: bedoeld is hier de bekende christelijke politicus H. Colijn (1869-1944), die in de jaren 1911-1913 minister van Oorlog was geweest en daarna naast zijn kamerlidmaatschap ook directeur was van de Bataafsche Petroleum Maatschappij; vooral toen hij in latere jaren minister-president werd, groeide hij uit tot een gezaghebbende, maar tot op heden zeer omstreden figuur; tijdens de Tweede Wereldoorlog overleed hij in Duitse gevangenschap.
* gestie: ambtsuitoefening.

6. Smokkelaars

Op een soortgelijke manier als over de echte oweeërs is er vroeger ook over de smokkelaars geschreven, met name in de al dan niet authentieke streekliterauur. Een voorbeeld is hier het verhaal ‘Smokkelaarsleven’ van een zekere H.P. Faber, verschenen in het zondagse bijvoegsel van *Het Volk* op 18 augustus 1917. In diezelfde krant schreef ook een anonieme Twentse correspondent vaak over dat verschijnsel, bijvoorbeeld in een artikel van 6 januari 1917.

6a. H.P. Faber: Smokkelaarsleven

‘Geen werk.’

Wéér geen werk, radeloos werd-ie. Den heelen dag liep-ie alweer te bedelen om werk van de eene naar de andere fabriek. Z'n vijf kinders, van wie de oudste die 14 was, evenals hij, was ontslagen op 't fabriek, liepen in 't bosch hout te zoeken en trachtten zoo nog wat te verdienen. Hij sjouwde alles af, om werk te vinden, altijd voor niks.

Nou had-ie er genoeg van ook; nou vroeg-ie nergens meer. Hij zou morgen in godsnaam ook maar hout gaan zoeken, dan verdiende-ie tenminste nog wát. En wat won hij met dat geloop en geslenter? Goddorie, wat was-ie moe. Hè, even uitrusten.

Hij veegde met z'n zakdoek 't zweeterige hoofd af en zette zich aan den kant van den weg neer.

‘O, Susanna, wat is het leven wonderschön, o, Susanna, wat is het leven schön...’

Wie kon dat wezen? Wie kon dat zingen? Wurgen kon-ie die vent wel! Was-ie gek? Hij draaide zich om en zag een zwaaiende gestalte naderen. Nee, gek was-ie niet, maar bezopen was-ie zeker, hij zag d'r tenminste nog van komen, dat de kerel 't kanaal in zwaaide. Kwak! Daar lag-ie, midden op den weg. Hij kon niet meer opkomme. Nou, vooruit maar, dan zou hij èm wel es even helpen.

Hij stond op, liep naar den pimpelaar toe, pakte hem stevig beet, en na eenige moeite had-ie èm weer op z'n beenen geholpen. De dronken man mompelde zooiets van ‘dankie’ en ‘lus je 'n borrel,’ en toen keken ze elkaar eens aan.

‘Zoo, Henkie, ben jij het? 'k Hè je in een heelen tijd niet gezien. Hoe gaan de zaken?’

Nou herkende Borger hem ook. 't Was Janus van der Meer.

‘Janus! Nou zie 'k het,’ zei hij, ‘ik kon je haast niet meer! Met mij is 't beroerd man. Niks te verdiene, geen rooie cent. 'k Ben al drie weken zonder, en ik ken niks anders krijge.’

‘Och kom, Henkie, jonge, wat is dat nou voor praat! Ik ben al een halfjaar zonder maar niet zonder cente. Ken je begrijpe! 'k Verdien nog veul meer as anders.’

‘Zoo,’ was Borgers verwonderde uitroep.

‘Ja, nou sta je net te kijke, of je 't in Keulen hoort donderen. Nee, man, genoeg te

verdienen, en gauw ook! Je hoeft er haast niks voor te doen. Een paar uurtjes in den nacht, en overdag vrij. Een leventje as een prins.'

'O, 'k snap het al, je bent smokkelaar geworden.'

'Ja, nou, wat zou dat! Je hoeft me niet zoo schijnheilig an te kijke, want 't is niks erg hoor! 't Is geen stele! Maar we benne hier bij Jochem de Zwarte. Hè je trek in een borrel?'

'Nee, Janus, maak nou geen gekheid! Jij hebt nou genoeg voor vandaag, en ik heb er geen trek in.'

'Toe, doe nou niet zoo Blauweknoopachtig.* Een mensch mag toch wel es een verkwikkenkie hebbe.'

'Nee Janus, 'k heb er nou geen zinnigheid in, en ik moet naar huis toe ook.'

'Kom, Henkie. Toe vooruit jong, een borrel op ons weerzien, kom schiet op.'

'Nou, één dan.'

En al gauw zaten ze hun weerzien te vieren bij een Hulskampje.

'En nou, Henk, nou ga je vannacht ook mee? We benne met een tachtig man en kenne weer een mooie duit verdiene.'

'Nee, Janus, ik kan, en mag 't niet doen. As ze me te graze neme... Je moet rekenen, ik zit met vrouw en vijf kinders! Jij hebt makkelijk praten. Jij bent maar alleen met je vrouw, en die kan desnoods zelf nog wel d'r kossie verdiene met wasschen.'

Daar ging de deur open en vier mannen traden binnen.

'Hó, daar hè je de andere jonges ook! Kom maar hier, mannen. Kastelein, nog zes ouwe klaartjes.'

De mannen schoven bij.

'Ik heb pas weer een nieuw lid gewonnen voor de troep,' zei Janus tegen de vier, die pas binnengekomen waren.

'Best, hoor, hoe meer zielen hoe meer vreugd,' antwoordde een der woest uitziende kerels en gaf Borger een stevigen handdruk.

'Nee maar, zoo heb ik het nog niet bedoeld, Janus,' bracht Borger er heelemaal verbouwereerd tusschen, 'ik wil nog niet smokkele.'

''t Liegt-ie hoor, nou krabbelt-ie terug, maar hij het zelf gezegd, dat-ie van de partij was, vannacht,' loog Janus.

'Ja man, je moet het zelf maar wete, maar ik geef je derek vijftien pop voorschot, as je dit papiertje teekent,' sprak dezelfde kerel van daareven, die den naam droeg van Jasper van Bakkelen.

Borger nam het papiertje aan en las:

> *Ik verklaar vijftien gulden te hebben ontvangen en daardoor voor drie weken vast ben verbonden aan de Vereeniging D.HT.U.G.*

De vier personen waren in druk gesprek, en Van der Meer was in slaap gevallen.

Zou hij het teekenen? Mocht hij het teekenen? Als-ie eens werd gegrepen, dan

liet hij zijn vrouw en zijn vijf kinders zóó achter. Nee, dat mocht-ie niet doen! Nee, nee! Hij was altijd een eerlijk werkman geweest, en nou hiertoe te besluiten, zich verkoopen aan een smokkelaarsbende! Ja maar, als hij 't niet dee, dan ging-ie toch ook naar de maan. Want hij had nou al niks meer in huis. En dan, Karel was er nog, die zou wel voor zijn moeder en zijn zusjes zorge, as hij in de bak zat, en moeder zou ook nog wel wat uit werke kenne gaan.

Ja, hij moes 't tóch maar doen. Hij vroeg een potlood en teekende: Hendrik van der Meer. Hij gaf 't briefie weer over.

'Ziezoo, dat is één,' sprak Van Hakkelen, 'en kom nou maar es hier, dan zal ik even je arm vesiere.'

'Wat,' vroeg Borger, 'wat mot er?'

'Kijk es effe wat een gezicht! We zelle je niet vermoore! Je krijgt ons monogram op je arm, anders niks.'

Borger begreep er niks van! Monegram, monegram, wat wás dat? Afijn vooruit nou maar, hij was er nou één keer aan begonnen.

Er werden nu met blauw potlood, dezelfde letters op zijn arm geteekend als die op dat briefje stonden D.H.T.U.G.

'Wat beteekent dat eigenlijk?' vroeg Borger.

'Wel,' sprak Van Hakkelen, 'iets zeer waars: Door Honger Tot 't Uiterste Gedreven.'

'Ja, dat is waar,' dacht Borger en zachtjes zei hij 't nog eens na. Ja, 't was waar, hij was door den honger tot deze daad overgegaan...

Nu werden de letters in zijn arm geprikt, zoodat hij gemerkt was voor zijn heele leven...

'En nu kom je om 12 uur precies vannacht in 't Zwarte Laantje, waar je Janus dan wel zult vinden.'

'En wat moet ik dan doen vannacht?'

'Dat zal je wel zien.'

Janus was ondertusschen weer wakker geworden, en vroeg of-ie er nog een lustte. Maar Borger bedankte, en zei dat-ie nou naar huis moest, en dat-ie vannacht present zou zijn.

'Hier heb je dan vast vijf pop,' zei Van Hakkelen, 'dan krijg je vannacht nog tien en ook nog twee procent van de winst.'

Henk nam de vijf gulden aan, en ging toen huiswaarts.

Zou Ant 't wel goed vinden, dat hij 't gedaan had? 't Was zoo'n fesoendelijk wijf.

Maar 't moest! Nou konden ze tenminste nog een maalt je eten krijgen vanavond.

's Nachts twaalf uur precies was hij in 't Zwarte Laantje en Janus kwam ook al spoedig opdagen.

'Goddorie, jò, wat zal dat een opstootje geve,' en vergenoegd wreef Janus zich in de handen.

'Wat?'

‘Wel, afijn, dat mag ik nog niet zegge, dat za'je wel zien.’

‘Hè, wat is dat een verdomd geheimzinnige rommel! 'k Wou, dat 'k er nooit an begonnen was,’ mopperde Borger...

‘Hierheen, Henk,’ zei Janus, terwijl hij een klein kronkelend paadje insloeg. Borger liep achter hem. Nu verliet Janus het paadje en ging regelrecht door het bosch. Toen kwamen ze bij een dicht struikgewas, Janus kroop er doorheen op handen en voeten, en Henk volgde zwijgend. Na een poosje kruipens kwamen ze aan een sloot. Janus zocht even met z'n lantarentje, kroop toen een eindje langs de sloot en sprong, op een plaats waar 't watertje smaller was, er overheen. Henk nam den sprong te klein, en kwam met z'n eene been in den modder terecht. Hij mompelde iets van ‘zwijnepan’ en ‘blijft dat zoo’, maar Janus was al weer een eind het struikgewas ingekropen. Nu vernam Borger stemmen in de verte en na nog een minuut of vijf kruipens kwamen ze aan een groote open plek, waar verscheiden mannen en ook vrouwen aanwezig waren. In 't midden stond een groote, van ruwe boomstammen opgetrokken hut. Zakken, pakjes en kistjes lagen overal in 't rond en uit de hut werden telkens nieuwe voorraden aangedragen, 't Geheel werd verlicht door twee lantarens, die aan de hut bevestigd waren. Tot zijn verwondering zag Borger onder de smokkelaars vele bekenden. Gegroet werd hij echter door niemand.

‘Kom mee,’ sprak Janus, en hij ging de hut binnen. Borger zag in 't midden van de hut een groot gat, waarin zich een wenteltrap bevond. Uit de diepte werden tal van goederen naar boven gebracht. Ze liepen voorbij het gat en toen opende Janus een deur. Daarachter was een klein hokje, waar Van Hakkelen en een paar anderen in druk gesprek bijeen zaten. Toen Janus binnentrad, onderbraken ze hun gesprek en Janus vroeg: ‘Wat moet hij doen?’

‘Branden. En jij moet voorloopen,’ sprak Van Hakkelen.

Janus bracht Borger nu bij een groepje van negen mannen, van wie drie op een zak zaten en zes op een bus.

‘Dit is een nieuwe,’ zei Janus, ‘hij moet branden.’ En nadat hij Henk een hand had gegeven, verliet hij hem.

‘Hè-je al petrolie,’ vroeg een der mannen aan Borger.

‘Nee, waar ken 'k dat krijge?’

‘'k Zal wel eve voor je hale.’ Hij verdween in de hut, en kwam spoedig weerom met een bus.

‘Wij moete vertrekke, het de baas gezegd,’ deelde hij de anderen mede.

Ze stonden op en gooiden de zakken en bussen over den rug.

‘Maak maar een mooi brandje, jongens,’ schreeuwde een vrouw uit de troep.

‘Ja, smokkeltrientje, laat dat maar aan ons over, hoor!’

Henk begreep nog niet recht wat dat worden moest. Brandstichten? Waarom? Hoorde dat ook bij 't smokkelen? Hij vroeg het aan een der mannen van het gezelschap, waarmee die voortliep.

‘Wel,’ zoo sprak de ander, ‘begrijp je dat niet, man? Dat is nog al glad! Kijk er es

an! Wij steke strakkies 't Doorendalschebosch in den brand, en goed in den brand ook, begrijp-ie? Nou, d'r is een flinke bries, dus dat zal wel lekker brande. Nou, en dan ken je toch wel begrijpe, dat alles op dien brand afkomt. Dan staat er aan het eind van het bosch een douanekantoor. As dat dan bedreigd wordt, dan hebbe de soldaatjes en de kommieze het veuls te druk met blussche dan dat ze op 't smokkele kenne lette, en dan gaat de heele troep de grens over! As 't lukt, dan hebbe we een aardig centje verdiend!'

Borger rilde ervan. Bah, wat was-ie al ver gezonken! Brandstichten, helpen smokkelen! Afijn, hij was er nou één keer an begonnen.

Na een poos kruipens hield het struikgewas op, en begon het dennebosch weer. De mannen redeneerden druk over de ervaringen, die kort geleden waren opgedaan, over de verdiensten en over allerlei verschalkings-trucs, welke zij hadden gebezigd en waarmee ze reeds menigmaal de kommiezen op een dwaalspoor hadden gebracht.

Na een goed kwartier loopens bereikten ze den zoom van het bosch, dat grensde aan een heideveld. Midden in dit heideveld was 't Doorendalsche bosch. Drie mannen gingen links en drie gingen rechts en vier, onder wie Henk, liepen recht op het bosch toe.

De drie links en rechts zouden aan de kanten het bosch in brand steken, en de vier anderen zouden een eindje in het bosch doordringen en daar 't zelfde doen. Dan zou Koos Rotting, die met Borger en twee anderen het bosch in ging, en die van deze troep de leider was, een kraaiengeschreeuw nabootsen wanneer ze met hunne werkzaamheden klaar en buiten gevaar waren. Ze drongen in 't bosch door. Koos Rotting, die voorop liep, had het ongeluk een tamelijk breede sloot in te loopen, en het kostte heel wat moeite hem weer aan den kant te krijgen, want het was een beer van een kerel en zwemmen kon-ie niet. Toen ze hem op het droge hadden, liepen ze nog een eindje door en ontdeden toen de bussen van de stoppen. Nauwelijks hiermee bezig hoorden ze een kraai, die ze hadden opgejaagd, krassen in hun onmiddellijke nabijheid. Zij stonden als versteend. Ieder hunner begreep, wat dit zeggen wilde. Dat was het sein, dat de anderen den boel in brand konden steken, en daar die reeds geruimen tijd daarvoor klaar konden staan, met het oog op het oponthoud dat zij gehad hadden met Koos, was hun positie uiterst benard.

'Gooi neer de bussen,' kommandeerde Koos, 'en zoo vlug mogelijk 't bosch uit!'

Zoo vlug als ze in 't dichte struikgewas vooruit konden komen, liepen ze, doch reeds slopen van links en rechts de vlammen op hen aan. Daar struikelde Borger over een boomstronk. Hij viel met zijn hoofd tegen den boom aan en bleef even verdoofd liggen. Na een minuut of wat schrok hij weer wakker, zag om zich en bemerkte, dat de vlammen nu snel naderden. Als waanzinig sprong hij op en staarde eenige oogenblikken het verschrikkelijke schouwspel aan. Toen nam hij een kloek besluit, liep op de vlammen toe, om nog te trachten den kant van het bosch door het vuur heen te bereiken. Zijn jas begon reeds te branden, maar het bosch liep hier

spoedig ten einde. Hij stikte bijna van den rook. Zijn tanden perste hij op elkaar, om de vreeseljke pijnen te verbijten, want al zijn kleeren brandden reeds. Ha, daar was het einde van 't bosch! Gelukkig. Hij had het wel willen uitschreeuwen van vreugde.

Krrrr... Krak... Krr... Wat was dat?

Met donderend geweld stortte een reusachtige boom neer...

Den volgenden morgen vond men zijn deels verkoolde, deels verpletterde lijk aan den rand van het bosch. Op zijn eenen arm, die niet verbrand was, las men: 'D.H.T.U.G.'

6b. N.N.: Aan de grens

[...] Een smokkelende onderwijzeres, een dito hoofdagent-rechercheur, met smokkellust besmette ouderlingen, inderdaad, het lijkt er veel op of niemand zich op den duur aan de bekoring van de smokkelwinsten kan onttrekken.

En men schijnt het niet tot afdoende maatregelen te kunnen brengen, steeds grooter wordt de kring die in staat van beleg verkeert (pas nog zijn zelfs Deventer en Zwolle er in betrokken), het loopt vol kommiezen, burger- en militaire belastingambtenaren, maar het smokkelen gaat door.

Zooals ik in mijn vorige artikeltje reeds schreef zijn het vooral de tallooze paadjes, die door de eenzame bosschen en tusschen het verlaten kreupelhout naar de grenzen voeren, die het zoo uiterst moeilijk maken om doeltreffend het gevaarlijke bedrijf te fnuiken.

Bovendien is het werk hoe langer hoe meer georganiseerd en gaan de smokkeltochten zoo weinig mogelijk rechtstreeks van de plaats van herkomst naar de grens. Tusschenstations moeten tegenwoordig hun goede diensten bewijzen. Vooral omdat men vlak aan de grenzen heel moeilijk inkoopen kan. Daar loopt men te veel in de gaten en zijn bovendien de voorraden veel te klein. Men herinnere zich slechts het bericht van verleden week in ons blad uit Losser over de buitengewoon hooge prijzen, die daar voor eerste levensbehoeften betaald moeten worden. Men gaat dus verder de provincie in om inkoopen te doen en vervoert die per fiets naar de grens, om dan bij gunstige gelegenheid ze er over te brengen.

Het behoeft zeker geen betoog dat dit gedoe geen goed doet aan een ruime uitvoering van de distributiewet en dat bij het verstrekken van distributie-artikelen rekening gehouden moet worden met de smokkelarij.

Onder de artikelen waarvan men gemeentelijke distributie vraagt in Almelo, behoort vooral ook sajet.* Zeer zeker zal de groote winst, die de smokkelhandel in dit artikel afwerpt en de daardoor ontstane ijver, om onze oostelijke buren van dit on-

misbaar artikel te voorzien, een ongunstigen invloed op de inwilliging van dit verzoek uitoefenen.

Zal er nog iets van komen, dan zal het rechtstreeks door de gemeente aan de verbruikers afgeleverd moeten worden en niet anders dan met behulp van een zeer streng bonnenstelsel op de wijze zooals Dordrecht de distributie in 't algemeen regelde.

Vooral sajet zal streng toezicht vragen, want met zeep en peper is dit momenteel hét smokkelartikel. Er wordt zeer veel aan verdiend en het is gemakkelijk te vervoeren. Zooals ik vroeger reeds schreef, is de smokkelarij een wedstrijd in listen bedenken eenerzijds, in ze verijdelen anderzijds.

Wie verwacht in de harmonika van een reizend speelman een flinke hoeveelheid sajet, maar ook wie kan veronderstellen als hij op weg is naar de grenzen met eenige kilo's peper en hij ziet een minnekoozend paartje staan, dat een van de twee minnenden een kommies is, die fluks de smokkelwaar tot goeden buit verklaart en dan maar zelf inrekent.

Zoo gaat list tegen list en men zou er hartelijk om kunnen lachen, als er niet zulke ernstige dingen aan deze zaak vastzaten. Daar is het gevaar voor het landsbelang, de moeilijkheden voor de bevolking bij het verkrijgen van levensmiddelen en het levensgevaar voor de smokkelaars zelf. Nog deze week werd weer een jeugdig persoon uit Almelo doodgeschoten, die als voorloper van een bende sluikers dienstdoende, op den aanroep der kommiezen niet bleef staan.

Hoevelen maken kennis met de gevangenis of raken hun betrekking kwijt. Dit laatste vooral is een groot gevaar voor het lokomotiefpersoneel, waaronder er ook schijnen te zijn die de verlokking niet kunnen weerstaan. Pas is hier nog weer een machinist ontslagen en niet alleen wij zien dit met leedwezen aan: het is op uitdrukkelijk verzoek van een Overijsselsch machinist dat wij van deze plaats een ernstig waarschuwend woord tot het treinpersoneel richten. Laten zij eens goed bedenken, hoe zij eigen toekomst en den naam van de vakvereeniging, die bij ontslag over dergelijke feiten niet voor hen kan opkomen, in de waagschaal stellen.

Is er nu een middel aan te wijzen om meer afdoend tegen dezen diep invretenden kanker op te treden? Wij matigen ons niet aan te meenen, dat wij dit kunnen doen, maar een enkele opmerking zij ons in dezen geoorloofd.

Men zal het moeten zoeken in strenge maatregelen om het inkoopen door smokkelaars te bemoeilijken. Dezer dagen werden tusschen Hengelo en Enschede drie militairen aangehouden met meer dan 100 pond sunlight-zeep bij zich. Vraag: waar is zoo'n hoeveelheid weggehaald? Kan men niet aan meerdere stations zooals te Enschede en Borkulo enz. visitatie invoeren en dan liefst een heel eind het land in? Kan voor de artikelen, die niet uitgevoerd mogen worden, niet een verkoop op bons of, maar dat is minder afdoende, het aanhouden van kontrole-lijsten voorgeschreven worden? Zoo zou, tenminste voor de regeeringsartikelen, een provinciale distributie-regeling ingesteld kunnen worden en dan zeer zeker met het Dordtse bon-

nenstelsel. Men voert daar tegen aan, dat dit nu al een rantsoeneering is, maar ongelimiteerde verkoop bij de verstrekking door het Rijk is veel ergerlijker rantsoeneering, want dat komt neer op de vrije hand laten aan smokkelaars en welgestelden en mondjesmaat of niets voor de van geld ontbloote abeiders.

We zouden ook het aanstellen van winkelkontroleurs, die in groote gebieden bevoegdheid tot optreden kregen, zeer bejuichen, want het valt niet weg te redeneeren, dat het geknoei bij de zakenmenschen, den heer Nierstrasz* ten spijt, hoogtij viert.

En dat geknoei is wijd vertakt. Men weet van uit de groote Hollandsche steden wel adressen hier te vinden om een groote partij rubber in kleine hoeveelheden te verdeelen en zoo de grens te laten paseeren.

En dan het uitzetten* uit de streken, die in staat van beleg verkeeren. Zoo'n uitzetting moet gelden niet voor één bepaalde streek, maar voor al de grensstrooken. Die in Overijssel uitgezet wordt, moet het niet mogelijk zijn, zijn handwerk b.v. in Limburg voort te gaan zetten.

En tenslotte: Men ga de vertakkingen van de komplotten eens zoover mogelijk na. De heeren, die voor hun smokkelaffaires in de D-treinen eerste klas reizen of in weelde hun obscure winsten in de groote Hollandsche steden verteren, late men ook eens profiteeren van het nadeelig risiko, zooals een gesjochten jongen, die in nacht en ontij zijn weg door hei en struik zoekt, dit doen moet. Dood, ontslag, gevangenisstraf voor kleine smokkelaars, maar wat dan voor de groote?

Eindnoten:

* Blauweknoopachtig: de leden van een in de 19e eeuw opgerichte geheelonthoudersvereniging droegen een blauwe knoop op hun jas.
* sajet: tot garen gesponnen wol.
* Nierstrasz: Tweede Kamerlid voor de Bond van Vrije Liberalen.
* uitzetten: betrapte smokkelaars werden soms veroordeeld tot verbanning uit het gebied waar de staat van beleg heerste, ongeacht of ze daar al jarenlang woonden.

7. Twee bestuurders aan het woord

Zowel landelijke als plaatselijke bestuurders waren indertijd direct betrokken bij de problemen die de schaarste en het streven naar winst veroorzaakten. Daarom mag hun visie hier niet ontbreken, temeer omdat zij veel kritiek te verduren kregen.
De Amsterdamse wethouder F.M. Wibaut (1859-1936) werkte aanvankelijk in de houthandel. Hij werd lid van de SDAP en was ook betrokken bij de oprichting van het dagblad *Het Volk*. In 1904 verliet hij zijn geboortestreek Zeeland en vestigde hij zich in Amsterdam. Daar werd hij gemeenteraadslid en later wethouder. Toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak, werd hij in die functie ook belast met de zorg voor de levensmiddelenvoorziening. Het aardappeloproer was een bittere ervaring voor hem. De voortdurende

aanvallen van het communistische blad *De Tribune* brachten hem ertoe de vriendschap met de daaraan verbonden Henriëtte Roland Holst te verbreken. In november 1918 keerde hij zich als waarnemend burgemeester ook tegen de revolutiepogingen van Troelstra.

In zijn autobiografie *Levensbouw. Memoires* (Amsterdam, 1936) belicht hij ook zijn optreden in de oorlogsjaren.
De liberaal M.W.F. Treub (1858-1931) was in het kabinet-Cort van der Linden, dat in augustus 1913 was aangetreden, minister van Landbouw, Nijverheid en Handel. Toen minister Bertling aftrad, omdat de financieel-economische problemen hem boven het hoofd groeiden, volgde Treub hem op als minister van Financiën, terwijl hij ad interim politiek verantwoordelijk bleef voor LNH. In 1916 trad Treub af wegens een conflict over het staatspensioen, maar al in 1917 keerde hij weer terug als minister van Financiën. Over zijn financieel-economische beleid wordt, ondanks de kritiek die hij in zijn tijd ontving, over het algemeen gunstig geoordeeld. Hier zijn een paar fragmenten gekozen uit zijn *Herinneringen en overpeinzingen* (Haarlem, 1931).

7a. F.M. Wibaut: Uit zijn memoires

Zaterdag de 31ste Juli [1914] was de werkelijkheid van een wereldoorlog onherroepelijk. Er kwam toen in Amsterdam een grote schrik onder de bevolking! Wat zou er gebeuren? Zou in Nederland, ook wanneer het buiten de oorlog kon blijven, geen gebrek ontstaan aan allerlei voedingsmiddelen, die uit het buitenland moesten worden aangevoerd?

Een wereldcatastrophe, als de wereldoorlog, werkt verschillend op verschillende gemoederen. Ik herinner mij nog, dat op die Zaterdagavond een partijgenoot van mij, die gewoonlijk aan zijn schrijftafel zat, gezien werd met een grote boodschappenmand aan zijn arm ter begeleiding van zijn vrouw, die ook een grote tas meevoerde, om samen levensmiddelen te gaan inkopen. Een kaas, een hoeveelheid boter en andere spijzen voor dagelijks gebruik.

Hij was niet de enige. Er was al dadelijk een sterke drang bij zeer velen, om aan spijzen en dranken nog in huis te halen wat ze krijgen konden. Volgens het beginsel: ieder voor zich. Het zou alles wel duurder worden, dachten ze, en wat nog erger was, alles zou schaars worden! Daarom was het goed voor voorraad te zorgen. Ze zagen er geen kwaad in.

Het gebeuren om mij heen deed in mij de gedachte rijpen, dat er terstond door de gemeente zou moeten worden opgetreden op het gebied van levensmiddelenvoorziening. De gemeente zou maatregelen moeten nemen, waarbij samenwerking met het Rijk zeker nodig zou zijn, om te zorgen, dat wat er aan voedingsmiddelen in voorraad was en verder kon worden verkregen, aan de bevolking als geheel op gelijke voet ten goede zou komen. Dat zou moeten leiden tot een sterk ingrijpen door de gemeente. [...]

Een belangrijke afdeling van het levensmiddelenbureau was het onderzoek naar verborgen voorraden. Het aantal ingezetenen, die grote voorraden van allerlei artikelen hadden aangelegd en deze, naar gelang ze iets krijgen konden, onderhielden, was procentsgewijze niet zo groot. Maar het feit, dat het gebeurde en waar het ge-

beurde, kon voor de buren niet onopgemerkt blijven en wekte dan veel beroering. Er gingen over het houden van verboden voorraden allerlei overdreven geruchten. Maar er waren ook wel heel sterke feiten. Zo herinner ik mij een bezoek op mijn wethouderskamer van een zeer geacht ingezetene van Amsterdam. Hij had gemerkt, dat hij ervan verdacht werd grote voorraden te houden. De levensmiddelendienst zou hem, naar hij vreesde, dezer dagen wel een inspecteur zenden om dat te onderzoeken. Nu kwam hij mij vragen om consideratie te gebruiken. Zijn vrouw had een slechte gezondheid en had sommige dingen nodig, die zeer moeilijk of niet te krijgen waren. Daar had hij een voorraad van. De slotsom waar hij toe kwam was, om hem met rust te laten. Hij zou niets meer bijkopen bij wat hij had. Ik legde mijn bezoeker uit, dat ik niet mocht doen wat hij mij vroeg. Het enige standpunt dat het gemeentebestuur kon innemen bij de uitvoering van de bepalingen ten opzichte van de levensmiddelenvoorziening, was om die voor allen stipt gelijk toe te passen. Wat zijn zieke vrouw betrof merkte ik hem op, dat er regelingen waren getroffen, waarbij voor zieken op attest van den dokter bizondere levensmiddelen in door den dokter wenselijk geachte hoeveelheden konden worden verstrekt. Ik raadde hem dus heel sterk aan, om van zijn voorraad vrijwillig afstand te doen, in overleg met het levensmiddelenbureau, dat dan de zaak zo goed mogelijk zou regelen en zo rustig mogelijk. Maar dan moest hij binnen drie dagen daartoe het initiatief nemen. Ik wachtte acht dagen. Bij informatie bleek mij toen, dat het bureau van de levensmiddelendienst niets van mijn bezoeker had vernomen. Ik gaf toen order om het onderzoek door te zetten. Er werden gevonden o.a. 1200 eieren in kalk bewaard, 100 bussen cacao, 75 flessen slaolie en nog enkele andere fantastische hoeveelheden van andere artikelen. Het werd alles weggehaald, dat bracht veel beroering in de deftige buurt waar de heer woonde.

Het toezicht op het vormen van verboden voorraden was streng en werd door mij streng gehouden, want ik achtte het hoogst onrechtvaardig om daarmede voor wie en onder welk motief ook de hand te lichten. Dit ene staaltje, ik weet er wel meer, is wel een aanwijzing, dat het toezicht niet streng genoeg kon zijn. Vermeld dient hierbij te worden, dat heel dikwijls bij het levensmiddelenbureau aanwijzingen kwamen ten opzichte van verboden voorraden, die bij onderzoek ongegrond bleken. Maar wat mij wel sterk trof in de gehele oorlogstijd was dat het houden van verborgen voorraden, op verre na geen algemene afkeuring vond. Ik heb het verscheidene malen in gezelschap bijgewoond, dat iemand die op dit vergrijp betrapt was, beklaagd werd. Gemeenschapszin bloeide toen niet sterk. Ik zou niet durven zweren, dat in onze tijd de bloei van die deugd vollediger is geworden.

Hoe voorzichtig men moest zijn met vrijstellingen van welke soort ook, bleek uit het volgende. Er werd op een goede dag door het gemeentebestuur een regeling getroffen, dat zieken op recept van hun huisdokter bizondere door hem aangewezen levensmiddelen konden verkrijgen. Het gevolg was, dat de woningen der geneesheren op hun spreekuur werden overstroomd door menschen, die zich aanmeldden

als patiënten met verzoek om zulk een recept. Het bleek dat een aantal geneesheren niet in staat of niet bereid waren, de rechtmatigheid van deze verzoeken van deze patiënten na te gaan. Een paar dagen later waren er reeds een aantal geneesheren, die 's ochtends aan hun bedienden een aantal receptenpapiertjes met hun handtekening ter hand hadden gesteld, die dan aan de deur werden afgegeven aan de patiënten, die zich voor extra levensmiddelen aanmeldden. Die konden dan zelf invullen wat ze nodig meenden te hebben.

Aan deze onhoudbare toestand moest fors een einde worden gemaakt. Er werd terstond een geneeskundig bureau door de gemeente ingesteld, waartoe alle zieken, die extra voedingsmiddelen meenden nodig te hebben, of huisgenoten die voor hen opkwamen, zich moesten richten. De aangestelde gemeentegeneesheer moest elk geval onderzoeken, uiteraard met de nodige hulp, en beslissen, wat op de aanvrage van levensmiddelen moest worden toegestaan of geweigerd. De maatregel werkte snel en afdoend. Een paar dagen nadat zij in werking was, was de hoeveelheid extra levensmiddelen voor zieken, welke plotseling bliksemsnel in de hoogte was geschoten, gedaald tot op een tiende gedeelte van wat op de drukste dagen vóór het invoeren van de nieuwe regeling was verstrekt. [...]

Ik sprak reeds over een ontzettend gebeuren in Amsterdam in verband met de levensmiddelenvoorziening. Het is het aardappeloproer in de week van 2 tot 7 Juli 1917. Ik was Zaterdag 2 Juli naar Noordwijk gegaan om enige dagen vacantie te nemen. Juist toen ik mijn hotel binnenstapte kwam de hotelhouder naar mij toe: ‘Mijnheer er is telefoon voor U uit Amsterdam.’ Ik vond Wethouder Josephus Jitta aan het toestel die toen waarnemend Burgemeester was. Hij deelde mij mee dat een groep vrouwen uit aardappelschepen, die er lagen, omdat door een bizondere omstandigheid de aardappelen verzonden moesten worden, een hoeveelheid aardappelen hadden geroofd. De politie was niet gewapend opgetreden.

Ik maakte mij zeer ongerust, omdat de aardappelpositie in Amsterdam op dat ogenblik ongunstig was. Het was het tijdstip, dat de voorraad aardappelen van de vorige oogst ongeveer opgebruikt was, en dat van de nieuwe oogst er nog niet volop was. Er kwam bij, dat van de nieuwe oogst, naar de regering aan met haar vergaderende vertegenwoordigers van gemeentebesturen medegedeeld had, een belangrijke hoeveelheid van de eerste nieuwe aardappelen aan Duitsland moest worden geleverd en een even belangrijke hoeveelheid aan Engeland. Duitsland had de aardappelen nodig en verlangde die tegenover zijn leveringen van steenkolen enz. Engeland had ze niet nodig, maar verlangde ze omdat hoe meer aardappelen van de nieuwe oogst er naar Engeland zouden komen, hoe minder er zouden overblijven voor Duitsland.

Het is een argument, dat tussen twee elkander bevechtende landen zeer goed past. Trouwens in een tijd, waarin wij thans leven, horen we argumenten van deze geestelijke hoogheid ook verkondigen.

De regering had mij overtuigd, dat ze in een noodpositie verkeerde. Alleen dan zou er in de aardappelenvoorziening geen verstoring komen, wanneer de nieuwe oogst heel vroeg was. Ik drong toen bij de regering er op aan, om terstond voor nieuwe aardappelen het distributiestelsel op kaarten, dat was ingetrokken, weer in te voeren. De regering weigerde. Ik verkreeg, dat voor Amsterdam een grote hoeveelheid rijst beschikbaar zou worden gehouden, die zonder meer kon worden gebruikt wanneer aardappelgebrek dreigde. Het weer werkte tegen, de nieuwe oogst was verscheidene dagen later dan de Minister verwacht had. Ik had van deze stand van zaken mededeling gedaan in de vergadering van de levensmiddelencommissie op 28 Juni 1917. Op aandringen van de commissie werd toen door den Burgemeester nog een telegram aan de regering gezonden, om in elk geval onverwijld rantsoenering weder in te stellen en te handhaven. Na de mededeling van Wethouder Josephus Jitta kon ik die dag niets doen. De volgende dag was Zondag.

Op Maandag 2 Juli gebeurde toen voor mij het ontzettende. Er waren nieuwe aanslagen op de aardappelvoorraden gepleegd. De politie trad op, er werd geschoten, er vielen doden en gewonden. [...]

Er is in de trieste tijd van het aardappeloproer in Amsterdam gesproken over honger, die in de hoofdstad zou zijn geleden, als gevolg van gebrek aan aardappelen. Ik heb dit steeds ontkend en ontken het nog. Er was rijst van goede kwaliteit tegen zeer lage prijs voor ieder verkrijgbaar. De bevolking in haar geheel heeft in die opstandige week van de rijst, die te harer beschikking stond, nauwelijks de helft gebruikt. Dit werd ten duidelijkste aangetoond door de staten van voorraad en aflevering, die op het levensmiddelenbureau dagelijks werden bijgehouden.

Ik heb in een verkiezingsvergadering, enige maanden later, deze staten meegebracht, voor het geval dat daar in verband met het aardappeloproer van gebrek aan voedingsmiddelen zou worden gesproken. De cijfers toonden zeer duidelijk aan, dat niet de helft van de rijst, die gedistribueerd kon worden, gebruikt is. Ik had echter niet de indruk, dat mijn cijfers en mijn staten veel indruk maakten op dat deel der vergadering voor hetwelk nu eenmaal vaststond, dat het aardappeloproer uit honger was ontstaan.

7b. M.W.F. Treub: Uit zijn memoires

Men kon destijds niet Minister van Financiën zijn zonder een goed deel van geloof in de menschheid in te boeten. Het is bekend genoeg, dat de oorlog, behalve de directe ellende en verwoesting welke hij teweegbracht, helaas ook verslappend werkte op het zedelijk bewustzijn. In de oorlogvoerende landen trad deze verslapping eerst in nadat de oorlogsspanning, welke er een tegenwicht tegen vormde, voorbij was; in de neutrale landen kwam zij reeds in den oorlog aan het licht en verergerde zij zienderoogen naar gelang de oorlog langer duurde. Als Minister van Financiën kon ik dit vooral constateeren op het gebied der smokkelarij.

Toen ik in het begin van 1916 aftrad, had ik ook wel te maken gehad met het noodzakelijk verweer tegen dat kwaad; maar juist omdat ik er een jaar lang niets van nabij gezien had, trof het mij te meer hoeveel dieper het kwaad in dien tusschentijd in allerlei kringen en lagen der bevolking had ingevreten. De verleiding was zóó groot geworden, dat de bevolking langs de grens haast één groote smokkelaars bende was. Ook minder trouwe spoorwegbeambten deden eraan mede. Ivans* had er een spannenden roman over kunnen schrijven.

Machinisten verborgen allerlei levensmiddelen op de listigste wijze in en aan hun machines, die over de grenzen gingen. Speciale korsetten waren in zwang, waarin chocoladereepen en andere dergelijke platte etenswaren op het lijf over de grens werden gebracht. Er werd een burgemeester van een grensgemeente ontdekt, die tegen een vergoeding van 10 gulden per dag paarden op een hem toebehoorende weide liet grazen; 's nachts verdwenen die dieren op mysterieuze manier, natuurlijk zonder dat die brave burgervader er iets van begreep. Het spreekt wel vanzelf, dat de man toch ontslagen werd.

Zelfs een hoofdofficier ontzag zich niet als hoofd eener smokkelaarsbende op te treden; den naam van den man ben ik gelukkig vergeten. Maar mijn bloed begint nog altijd te koken, wanneer ik eraan denk, dat hij wegens gebrek aan overtuigend bewijs eervol uit den dienst werd ontslagen. Hij had verdiend als een schurftig schaap de woestijn te zijn ingejaagd.

Op een nacht ontdekten een paar ambtenaren van den belastingdienst een bende smokkelaars onder aanvoering van een kapitein. Toen zij op de bende schoten, raakten zij helaas de ongelukkige stakkers, die de smokkelwaar droegen, doodelijk, en kon de kapitein door de duisternis en de consternatie ontsnappen.

Het was een voortdurende strijd tusschen de smokkelaars en de grensbeambten. Dat er ook onder de laatsten waren, die onder de verleiding bezweken, is hoogelijk te betreuren, maar verklaarbaar. Men had de kooplieden, die, zonder gevaar te loopen, van hun kantoorkruk uit, de grootste smokkelaffaires leidden, wel willen ophangen. Ik zou mij met die karwei gaarne zelf hebben belast; maar de ergste boeven bleven, gelijk zoo vaak, buiten schot. Ik spreek van ‘boeven’ omdat het hier niet ging om gewone smokkelarij, doch om handelingen, die de voedselvoorziening van het eigen land in gevaar brachten.

Het is hieruit wel duidelijk, dat ik het niet tegen de boeren als zoodanig had, maar tegen ieder, die de regelingen, welke de oorlogstoestand noodzakelijk maakte, saboteerde. Tegen smokkelaars en hun trawanten kon men niets anders doen dan hen bestrijden met de middelen waarover men beschikte en hen straffen, als het gelukte hen te betrappen. Met de belastingontduikers ging het evenzoo, en op dit laatste gebied werden de straffen op ontduiking nog zoo verscherpt, dat zij een heilzame preventieve werking kregen.

Velen herinneren zich nog, dat de heer Van Gijn* en ik het voor een goede (niet ‘richtige’, gelijk men het met verkrachting van onze taal later noemde) heffing van

de oorlogswinstbelasting* zelfs noodig vonden bij de wet machtiging te verkrijgen om bij vermoeden van ernstigen onwil tot betaling den belastingschuldige te gijzelen. Toen het voorstel daartoe in de Tweede Kamer behandeld werd, moest ik om aan verschillende niet geheel ongegronde bezwaren tegemoet te komen, toezeggen, dat geen gijzeling zou worden ten uitvoer gelegd zoolang de delinquent niet gelegenheid had gehad zich tegenover den Minister persoonlijk te rechtvaardigen.

De ervaringen, die ik bij de uitvoering van die toezegging opdeed, waren alweer niet geschikt tot verhooging van mijn vertrouwen in de menschheid. Ik wil het bij één voorbeeld laten. Vóór ik dat geval vertel, moet ik mededeelen, dat de gijzeling nooit langer dan 14 dagen werd toegepast. Wie dan nog niet door de mand gevallen was, had inderdaad het geld dat hij den Staat schuldig was niet meer ofwel hem was zijn geld meer waard dan zijn vrijheid.

Onder de verschillende belastingschuldigen, die ik te woord stond naar aanleiding van hun aanslag in de oorlogswinstbelasting was er één, die een zeer groot bedrag schuldig was en maar stijf en strak vol hield, dat hij niet betalen kon. Zijn verhaal maakte echter op mij een indruk tegenovergesteld aan dien welken hij bedoelde. Ik teekende dus op zijn dossier aan, dat hij gegijzeld kon worden. Toen hij een week in de gevangenis had doorgebracht, begonnen de heeren van de administratie zich af te vragen of zij zich toch vergist hadden. Maar langer hield deze ‘meneer’ het niet uit. Met eenigen omhaal vertelde hij ten slotte, dat hij in overleg met zijn vrouw zijn geheele vermogen geborgen had bij zijn ‘vriendin’ aan wie hij het zonder eenig bewijs had toevertrouwd. Toen hij dit eenmaal had opgebiecht, bevestigde deze vrouw zijn verhaal. Hij kreeg zijn lang niet onbelangrijke oorlogswinst van haar terug en de Staat ontving het hem toekomende aandeel daarin. Ik laat het aan den lezer over te beslissen, wie de eenige fatsoenlijke was van dit drietal: de man, de vrouw of de vriendin? [...]

Eindnoten:

* Ivans: een bekende schrijver van detectiveromans, waarin met name ‘De Schaduw’ als speurder een hoofdrol speelde.
* Van Gijn: was vanaf februari 1916 een jaar lang minister van Financiën.
* oorlogswinstbelasting: lucratieve belasting, ingevoerd in juni 1916.

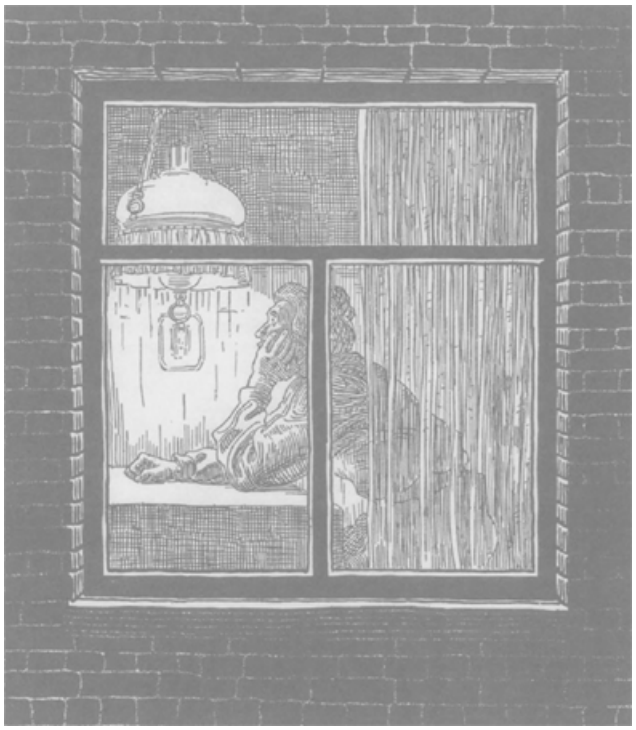

Oorlogswee: *Alleen* (tekening Albert Hahn Sr.)

Rubriek 8: Twee nationaliteiten

De Eerste Wereldoorlog was niet alleen een conflict tussen landen en volkeren. Ook vrienden, kennissen en geliefden konden op grond van hun nationaliteit plotseling tegenover elkaar komen te staan. Die situatie was vooral precair voor mensen die een relatie onderhielden met iemand uit een ander land. Ook in het neutrale Nederland bleven dergelijke problemen niet uit, met name niet doordat er in veel kringen een sterke anti-Duitse gezindheid bestond. Over dat onderwerp zijn indertijd meermalen verhalen geschreven, die ook door hun gevoelige toon typerend zijn voor deze periode.

1. B.Z.: Oorlogstijd

> In het verhaal 'Oorlogstijd', verschenen in het tijdschrift *Nederland* (sept. 1915 = jrg. 67, afl. IX), beschrijft een zekere B.Z. wat voor een moeilijke tijd een Nederlandse vrouw doormaakt, wanneer haar Duitse man zijn dienstplicht moet vervullen.

Even zat ze stil en onderging de rust van het halfduistere vertrekje. De avondhemel kleurde purperrood en door de kleine, hobbelige ruitjes viel wat van dien gloed naar binnen. Kijk, het witijzeren wiegje in den hoek kon ze duidelijk onderscheiden. Ze keek er naar, met moede, strak-open oogen. Zwakjes-regelmatig klonk de ademhaling van het kindje tot haar door. Hij sliep; - nu glimlachte ze toch even, heel even, en het leek wonderlijk-droef door de bleekheid van haar gezicht en den glans van vermoeidheid in haar donkere oogen. Ze kon niet stilzitten, ze moest voort. Maar toen ze een paar stappen gedaan had en haar hand rustte op de wiegedekentjes, keek ze onwillekeurig naar het zoet-slapende kind en ze knielde neer bij het wiegje en legde haar hoofd op den harden, ijzeren rand. Die oorlog - zou hij nog leven? die vreeselijke oorlog -...

Kom, ze moest er niet aan denken; ze moest maar voort en heel hard werken iederen dag. Ze deed het nu al haast een jaar, en ze wist: zoo gingen de dagen het snelst voorbij. Maar ze was zoo moe, ze kon niet dadelijk weer opstaan... ‘Wanneer zien we hem weer, mijn kindje,’ mompelde ze zacht, en schrok dan nog van die woorden, omdat ze zich zelf gedwongen had, zoo langen tijd al, nooit hardop te spreken als ze alleen was. Het leek alles nog veel, veel moeilijker en ondragelijker, wanneer ze het gezegd had met zoo'n angstig benauwde stem, die ze niet herkende als de hare. Het kindje sliep rustig, het had dus wel zijn buikje volgegeten. Als er morgen maar weer werk was! Met werken alleen ging de tijd voorbij en 's avonds stil in haar kamertje, begreep ze niet hoe de dag zoo lang had geleken dien morgen. Maar toch weer was de volgende dag onafzienbaar. Ze hoopte dat dezelfde mevrouw, waar ze verleden week genaaid had, weer werk wilde geven. Ze hoopte het, want ze moest, móést verdienen, geen dag overslaan, om haar kindje eten te kunnen geven, om haar kamertje te betalen. Ze moest wat oversparen ook; als haar man dan terugkeerde uit den oorlog konden ze weer die grootere woning huren.

Als hij terugkwam... Zou ze - neen, neen, niet meer gaan onderzoeken of hij nog leefde. Ze had het heel veel malen gedaan; haar broer hielp haar, half onwillig, omdat Carl een Duitscher was, en geen een Hollander hield nu van de Duitschers, dat merkte ze wel heel goed. Hij moest nog in leven zijn, was haar altijd gezegd; ja, bepaald leefde hij en maakte het goed. Ze had het nooit heelemaal durven gelooven; wat wisten die vreemde menschen van háár man af? Carl zelf had haar verteld hoe dat nagegaan werd in den oorlog, wie leefde en wie niet, maar hij had er zoo rustig over gesproken, o, hij had niet geweten, hóé verschrikkelijk de oorlog was! Alle mannen werden doodgeschoten; ze wisten zelf niet waar de kogels vandaan kwamen; ze konden zich niet verbergen voor die groote kanonnen, dat had ze genoeg in de kranten gelezen. En alles werd vernield, in brand gestoken of platgeschoten. Ze kon niet precies begrijpen hoe dat was: platgeschoten, maar alle menschen zeiden het zoo. De mevrouw waar ze morgen naar toe moest, praatte aldoor, aldoor over den oorlog. De menschen in dit land konden blij zijn en gerust; wat moesten die nou aldoor daarover praten? Ze dorst niet te vragen: houdt op over den oorlog... Ze probeerde niet te luisteren, maar dan hoorde ze het juist, al die vreeselijke dingen. De aller-allerschrikkelijkste dingen vertelde die mevrouw, en met zoo'n harde stem, hoe dorst ze dat?

Zij zat alleen in een kamertje te naaien daar, maar voor het eten werd ze binnengeroepen en het was of dan juist het gepraat begon. ‘De man van de juffrouw is een Duitscher, en hij is ook opgeroepen,’ had mevrouw de eerste maal verteld. Ze hadden haar allemaal aangekeken en zoo'n beetje medelijdend gedaan. Maar ze hadden het land aan de Duitschers, ze wilden liever op ze schelden, dat merkte ze wel. Ze had haar handen onder de tafel samengeknepen en erg haar best gedaan om niet te huilen. En nooit kon ze eten, met zulke vreemde menschen mee, die bij iederen hap vertelden van den oorlog. - Morgen moest ze daar weer naar toe; als ze haar maar

hebben wilden! Mevrouw klaagde de vorige maal dat ze zoo weinig had afgemaakt. - Ze kon wel haast niet harder, ze deed zoo haar best, maar ze zou nóg minder aan Carl denken en aan het kindje, alleen maar aan wat ze naaien moest, al die naden en plooien en haakjes.

Ze zou nu maar naar bed gaan. Ze had wel honger, maar geen eten meer in huis en als ze sliep merkte ze den honger niet. Ze ging op haar bed zitten en keek het donkere kamertje in. Soms werd ze angstig 's avonds, omdat ze zoo alleen was. Dan zat ze zonder zich te durven roeren en schrok van ieder klein geluid van buiten tegen de ramen, of van binnen aan de wanden. Als ze het dan herkende, een windvlaag, of een knabbelende muis, dan viel de angst voor even van haar af en lachte ze, omdat ze toch zoo veilig hier was, in dit huis, en in Holland, 's Avonds kon ze haar gedachten niet meer bedwingen. Ze dacht aan Carl en of hij ook aan haar zou denken. Als hij leefde, ja, dan wel; ze hielden van elkaar; aan haar en aan het kind zou hij denken. Dat herhaalde ze vele malen voor zichzelf: aan haar en aan het kind. - Het gaf wel geluk, dat zoo te kunnen zeggen. En ze dacht verder aan de ellende die hij zou doormaken en hoe vreeselijk het voor hem moest zijn, te schieten op andere mannen; die hadden misschien ook een vrouw en een kind - of ze dood te steken met een sabel. Ook aan hun leventje samen dacht ze, eerst samen en toen met het jongetje erbij. En ze huilde wel lang, als ze denken moest dat hij nu nooit meer terug zou komen en zij altijd zou moeten blijven werken, alleen. - Totdat ze opeens besloot te gaan slapen en zoodra ze zich had neergelegd, ook insliep, van overgroote vermoeidheid.

Dikwijls droomde ze, heel verward en angstig, van luide schoten en vuur, vuur om haar heen, vuur aan haar lijf en overal. En heel veel woeste soldaten renden door elkaar; ze holden voort en stonden nooit stil. Soms was het op een wijd veld dat ze dat gebeuren zag en de hemel was rood, bloedrood; en dan weer waren het de nauwe straatjes waar ze woonde. De soldaten drongen overal door en op de stoepen zaten kinderen en gilden hard.

Als ze wakker werd uit zoo'n angstigen droom, beefde haar lijf als in koorts. Eerst was ze blij weer wakker te wezen, maar dan werd ze angstig, alleen in den zwarten nacht. Toen Carl nog thuis was en ze droomde wel eens angstig, dan raakte ze hem maar even aan, voorzichtig, om hem niet wakker te maken, en voelde zich al veilig. Soms werd hij toch wakker en suste haar, zooals zij het kindje suste, wanneer het schreide in den nacht. Nu was ze altijd alleen en wist niet hoe weer rustig te worden. Hoe verlangde ze naar een sterkeren wil dan de hare, die haar zei toch verstandig te wezen en stil; naar een sterken arm, die beschermend om haar heen werd geslagen, naar de stem, waarmee hij haar toesprak en klein dom vrouwtje noemde. - Maar het werd toch weer morgen na zoo'n vreeselijken nacht en ze moest vroeg op om haar kamertje aan kant te maken, het kind te wasschen en eten te geven en het dan naar de buurvrouw te brengen. Ze wist niet of de buurvrouw het wel melk en pap genoeg gaf. Ze betaalde ruim voldoende daarvoor, maar de menschen hadden het

zelf zoo arm. Het kindje groeide niet hard, leek het haar; als het nu maar gezond bleef! lederen avond, als ze haastig stapte naar huis, werd ze angstig, dat ze het kindje ziek zou vinden. Ze stelde zich voor hoe de buurvrouw haar tegemoet zou komen in het donkere portaaltje, zeggend: ‘het kind was zoo hangerig vandaag.’ Ze liep heel hard naar huis en dorst nog niet blij zijn om den dag, die haast weer voorbij was, voor ze in haar eigen zolderkamertje zat, het kindje kraaiend op haar schoot.

Een enkele maal had ze een heelen dag geen werk. Dan deed ze haar best het prettig te vinden en speelde lang met het kindje. Van het opgespaarde geld moest ze wel wat afnemen om melk te koopen; zelf at ze dan niet. Het was heel hard en moeilijk te schudden aan den steenen spaarpot, totdat, door de nauwe gleuf wat geld terug viel. Ze was niet zuinig met het eten voor het kind; met tranen in haar oogen nam ze het geld, maar gaf het vastberaden uit. 's Avonds, om het weeë gevoel in haar maag zoo niet te merken, ging ze nog wat wandelen. Altijd, zonder het zelf te willen en te weten, kwam ze bij haar broer terecht. Zijn vrouw schonk een kopje koffie en gaf een dikke snee koek erbij. Zwijgend deed ze zich dan wat te goed, zich schamend, omdat ze niet van haar broer en schoonzuster hield, maar nu wel hun koffie dronk. Dikwijls begon haar broer dan nog te schelden op die gemeene Duitschers en zijn vrouw viel hem bij, spottend lachend naar de schoonzuster die ze haatte, doordat ze zich in veel haar mindere voelde. In het begin had dat aanleiding gegeven tot heftige ruzies, maar nu verdedigde ze het volk van haar man niet meer. Ze bedankte voor een tweede kopje koffie en ging haastig weer heen. ‘Wat is dat mensch zenuwachtig,’ zei dan hoofdschuddend, de schoonzuster. ‘Geen wonder,’ antwoordde kortaf de broer.

De laatste weken werd er gepraat over den vrede. Weifelend ging het gerucht, telkens weer tegengesproken en dan gesmoord voor even. Maar spoedig kwam het opnieuw, nu met meer beslistheid: er zou vrede gesloten worden.

Ze hoorde er over spreken, in de huizen waar ze naaide en overal bij de buren, in het nauwe straatje. Met hartelijkheid veelal werd het haar verteld: de ellende zou een einde nemen. Ze dorst het niet te gelooven, en - ze was bang het te gelooven. Ze wist immers niet of hij leefde en dikwijls, in moedelooze oogenblikken, zei ze zichzelf dat hij dood was, dood - en nooit terug kon komen. ‘Als het vrede is, komen alle mannen vliegensvlug naar huis,’ zei iemand haar, argeloos-lachend. Het was haar soms, of ze nu niets meer te hopen had. Zoo gauw zou het nu beslist zijn; nog een paar weken misschien en dan wist ze zéker, dan kon ze daarna nooit meer denken, in oogenblikken van blijde hoop: hij komt terug. Dan wist ze, dat hij nooit terug kon komen. Dan wist ze, dat dit leven zoo door moest gaan, dat ze nooit meer uitrusten kon van haar harde sloven, dat er nooit belooning kwam voor haar moedige werken, - dat er geen geluk meer was. - [...]

Ze zat langen tijd met het kindje op haar schoot. Het kindje was lief en roze; het had een klein scherp neusje, een rond kinnetje en donker glanzend haar. Ze had er

mee gespeeld, totdat de kijkende oogjes moe werden en dicht vielen. En nog steeds praatte ze zoetjes tegen het kind: ‘Hij lijkt op zijn vader, ja,’ - met een gelukkig knikje, ‘hij lijkt op zijn vader, dezelfde oogen, hetzelfde haar.’ - Ze merkte eerst niet hoe rumoerig het op de straten was, hoe de menschen bij troepjes praatten en joelden. Dan begonnen ze te zingen: 't *Wilhelmus*; 't klonk krachtig en vurig en daar onderdoor hoorde ze het voetenbeweeg ongelijk, klotsend en schuifelend. Ze keek op van het slapende kindje. Was er vrede? Een buurvrouw stak haar hoofd om een hoekje van de deur: ‘Mensch, wat zit jij daar rustig, ga er ook bij, er komt vrede, hoor ze juichen, doe nou ook eens mee, en laat dat kind nou maar eens even liggen.’ - Werktuigelijk stond ze op en legde haar kind in het wiegje, dekte het haastig toe en liet zich meeslepen, de nauwe trappen af. Ze wist niet waarom ze dit deed, maar het pakte haar, die opgewondenheid van de menschen, ze was als in een roes. Vrede, vrede, kwam er voor alle menschen. - De buurvrouw hield nog steeds haar pols vast in een stevigen greep. In het benedenportaaltje stonden veel menschen; de twee vrouwen schoven er haastig langs. Dan, vlak bij de deur, bonsde ze tegen een man aan, een man met een lichtje. Het licht flikkerde even voor haar oogen, en dan hoorde ze hem haar naam roepen, met luide, schorre stem, tegen de donkere trap op.

‘Ik,’ zei ze, en stak haar hand uit. Hij gaf haar een brief. De buurvrouw, die haar had losgelaten, keek juist naar haar om, waar ze nu bleef en kon haar in heur armen opvangen toen ze wankelde en viel. Er schoten veel menschen toe, die even hun druk gesprek staakten en nieuwsgierig naar haar keken ineens. ‘Een flauwte,’ zei de buurvrouw. De juffrouw van beneden dribbelde weg, en weer aan met water, waarmee ze haar gezicht ging betten. Toen sloeg ze gauw de oogen op, met een glimlach en zei: een brief. Ze brachten haar naar haar eigen kamertje en gingen toen allemaal weer weg. Daar zat ze heel onbewegelijk en huilde. Soms hief ze haar hoofd op en luisterde naar de zingende menschen, die juichten om den vrede. - Ze begreep dat hij leefde, want hij zelf had den brief geschreven. Eindelijk maakte ze hem ook open en las:

> - Lieve vrouw. Ik kom heel gauw bij je terug. Er wordt vrede gesloten. Ik ben gezond en wel, niet eens gewond. Ik hoop dat jij ook gezond bent en het kind. Geld breng ik niet mee, maar ik kan werken. We hebben dapper gevochten, maar het is beter om thuis te zijn en dat het vrede is. Ik heb je heel veel te vertellen als ik thuis kom, en jij mij zeker ook. Heb je het altijd goed gemaakt en volop te eten gehad?
> Ik ben God dankbaar dat Hij me behouden terug laat keeren bij mijn lieve vrouw, en het kind.
> Je CARL

Ze las den brief heel veel maal, totdat hij onleesbaar werd door de vlekken die haar tranen maakten. En zat daar maar en dacht aan hem en aan het mooie leven dat opnieuw zou beginnen.

2. L.H.J. Lamberts Hurrelbrinck: Van Pinksteren tot Kerstmis

Lamberts Hurrelbrinck (1856-1941) is al ter sprake gekomen in rubriek 1 en 4. Zijn zuidelijke herkomst klinkt ook door in het volgende ‘Limburgs Kerstverhaal’, verschenen in het tijdschrift *Het Leven* van 24 december 1918 (jrg. 13, nr. 52). De Nederlandse vrouw Lieske Bartels is getrouwd met de uit Aken afkomstige boerenknecht Wilhelm Steiner. Nadatzij eerst nog op een heel feestelijke manier met het hele gezin in Aken Pinksteren heeft gevierd, komt zij - weer terug in haar eigen dorp - in een heel moeilijke situatie terecht als haar man wordt opgeroepen om in het Duitse leger te gaan dienen.

Een hartverscheurend afscheid aan het station, gilkreten, die snijden door de lucht, der vrouwen kinderen, geperst tegen het lijf van den grooten, sterken man, zelf schokschouderend weenend. Blikken vol medelijden, welke de andere dorpelingen werpen naar den door hen gehaten Pruis; enkelen, die hem de hand toe steken met: ‘adie Steiner, hauw dich good jong’ en ‘da's te weer gezond maogs terukkomme’; en op dit oogenblik zijn ze althans gemeend, oprecht, die wenschen.

Met zacht geweld, met woorden van erbarmen ‘allo Madameke, geer moot d'roet, ich kin neet langer wachte,’ heeft de stationschef, bijgestaan door den conducteur, vrouw Steiner en de kinderen moeten losrukken van den man en vader, hen met nauw aanrakende handen moeten duwen uit de coupé.

Een luid pofblazen, enkele rookkolommen uit de zwarte locomotiefschoorsteen, een dicht gedaver der portieren, een gerammel en gestoot van tegen elkaar bonzende wagens, een schel, schril gefluit en de trein stoomt weg.

Zij hebben met starre, verdwaasde oogen nagekeken dien trein; schuifglijdend verder, verder, kleiner, kleiner allengskens, niets anders meer dan 'n zwart rondtetje, smeltend, wegdeinend tusschen het groen der bosschen, tot stip, dan ook deze stip, onzichtbaar, waarmee hun geluk, hun zaligheid... verloren... voor hoe lang... misschien voor eeuwig.

'n Tijd van droef-zijn, van diepe treurnis: armoede, gebrek, welke heerschen in het kleine huisje.

Het in de eerste dagen na zijn vertrek onverholen te kennen gegeven medelijden der dorpelingen heeft spoedig plaats moeten maken voor koude onverschilligheid. ‘'t Waor toch mèr ene Pruus,’ met kort schouderophalen, ‘en de beste Pruus heet nog e peerd gestole,’ wanneer toevallig in een der herbergen zijn naam eens genoemd werd.

Een enkele maal 'n blijde flikkering in het oog van vrouw Steiner en de kinderen, een vroolijke glimlach om hunne mondhoeken, als de facteur* een brief heeft gebracht, 't bewijs, dat vader nog leeft, nog gezond is, anders zou bij niet kunnen schrijven en zij lezen met gretige blikken, de hoofden tegen elkaar, het met zenuwachtige vingeren glad gestreken papier voor hen op tafel.

'n Juichkreet, die opwelt uit hun borst bij de regelen, dat vader 't goed maakt en dat hij hoopte voor de Kerstmis weer thuis te zijn, want dan zou het wel uit zijn met den oorlog, zooals hun Hauptmann hun voor enkele dagen nog had verteld. Ze zouden Parijs dan al lang ingenomen hebben - God geve maar, dat het waar was - dan zouden zij samen het Kerstfeest kunnen vieren en evenveel pret hebben als met de Pinksteren, al zouden zij zich ook tevreden moeten stellen met één enkelen boom en niet een geheel bosch tot hun beschikking hebben, hij rekende er vast op. Hij zag nog altijd duidelijk - net zoo duidelijk als toen ze er vlak bij zaten, dien zonverlichten dennenboom met de witte duif.

Jezus moeder, dat zou zalig zijn, schettert Drikusje, niet denkend aan de verovering van Parijs, maar aan den terugkeer van vader, aan het vroolijk Kerstfeest.

'Dat zou het, zalig allemaal weer bij elkaar,' stemmen moeder en Marieke in.

Gedurende enkele weken is de facteur niet meer aan hun huisje verschenen. Drikusje is hem telkens tegemoet geloopen, maar ook telkens een stil ontkennend hoofdschudden van dezen en het knaapje heeft niet meer durven vragen; met slappe schreden en gebogen hoofdje is hij teruggekeerd naar hun woning; hij heeft moeder en zusje niet durven vertellen de nieuwe pijnlijke teleurstelling. Ook onnoodig; zij kennen deze reeds; zij hebben haar gezien in het droef gezicht, in de neergeslagen oogen, die den moed niet hebben hen aan te kijken; zij hebben haar gehoord in zijn stil-stom zwijgen.

Nieuwe, ontzettende angst, die zich van de moeder meester maakt; zij heeft zuinig, uiterst zuinig geleefd met hare kinderen; zij hebben gedurende de laatste weken geen stukje spek meer over de lippen gehad; zij hebben hun honger gestild met drooge aardappelen uit hun tuintje en een homp brood.

Zij heeft elken avond lang, heel lang op haar knieën, met gevouwen handen gebeden voor het beeldje der Heilige Maagd, in vollen ootmoed, met eerbiedige devotie smeekend, dat zij hem mocht beschermen, hem spoedig zou terugbrengen in haar armen.

't Gebed werd niet verhoord.

En thans niets, niets meer; de laatste cent van de met zoovele zorgen gespaarde penningen zijn verteerd.

Heilige... Maria... Moeder Gods... wat nu... wat nu?

Zij heeft nog het gouden kruisje, dat haar vader haar heeft gegeven toen zij haar eerste communie heeft gedaan, zij heeft ook nog haar gouden trouwring - neen, die niet, die niet, nooit, in d'r eeuwigheid nooit.

Wilhelm had haar gevraagd dien altijd te blijven dragen - 'als je niet meer van mij houdt, mij niet meer liefhebt, mag je hem afdoen,' had hij gezegd en ze hield nog altijd van hem, meer nog, oneindig veel meer dan op het moment toen hij haar dien ring aan den vinger gestoken had... die niet, nooit van z'n leven.

Zij heeft den volgenden morgen, terwijl de kinderen naar school waren, zich naar Maastricht gespoed; zij heeft met schaamtevolle oogen en heesche stem een voorbijganger gevraagd waar de lommerd was; met knikkende knieën en wankelende stappen heeft zij gevolgd den haar gewezen weg; zij heeft voorzichtig, met trillende beefhand het gouden sieraad neergelegd voor den man achter het getralieden luik.

Deze heeft haar twee gulden toegeschoven.

'Twee gulden maar?' heeft ze gevraagd met zachte fluisterstem.

'Ja, als je er meer voor moet hebben, moet je het maar verkoopen.'

'Verkoopen... dan zou ze 't nooit meer terugkrijgen, neen dat wilde ze niet, het eenig geschenk, dat ze nog van vader... als Wilhelm weer thuis was, aan 't werk, dan zou ze 't wel kunnen inlossen... hij zou haar het geld er wel voor geven, want hij zou begrijpen dat ze niet anders kon, dat ze moest... moest, dat ze de kinders toch niet van de honger had kunnen laten doodgaan.

Zij heeft brood gekocht, waarmede zij zich enkele dagen hebben kunnen voeden.

De bank van leening te Maastricht is haar toevlucht geworden, telkenmale als het gebrek nijpend was, als de kinderen om eten vroegen. Zij heeft er gebracht haar kleeren, niettegenstaande de koude zich reeds deed gevoelen, de winter nabij was en geen stukje kolen in den kelder lag - toen de duffelsche jas van Steiner.

Zij heeft lang geaarzeld: 't heeft haar veel pijn gedaan; 't was haar als een diefstal, een berooven van hem, die weg was - maar hij zou het zelf ook gedaan hebben - hij ook zou liever in zijn hemd gestaan hebben bij de strengste kou, liever dan z'n kinderen honger te zien lijden - neen daarvoor zal hij niet boos op haar zijn - daarvoor hoeft ze zich geen zorgen te maken en ze heeft de jas verpand, de enkele guldens in ontvangst genomen.

Enkele dagen later, als ook dit geld verteerd is en geen kruimel brood meer in huis... bedelen, een aalmoes vragen met uitgestrekte hand... ze zouden haar wegjagen, haar beschimpen met tal van vermaledijdingen, haar, de vrouw van den Pruis, een van die zwijnhonden, die heele dorpen in België hebben verbrand, kerken verwoest, oude vrouwen, kleine kinderen en priesters hebben vermoord, alleenig maar voor hun pleizier.

Onwillekeurig weer haar blik op dien ring, schitterend aan haar vinger... o God... o God in den Hemel... als ze dat toch deed... dan... dan... 't eenig bewijs nog van hun trouw, van haar beloven, hem altijd lief te hebben... dan zou 't ook uit zijn tusschen hen... dan zou hij dood zijn... dood, want op andere wijze zou het nooit uit kunnen zijn, hun liefde zou altijd blijven, zoo lang ze leefden, 't Zou een moord zijn, dien zij beging... op haar man.

Jezus Christus nog... wat... wát te doen.

December

Een onstuimige avond.

Daarbuiten een razend windtumult, dat met loeiende fluitgeluiden het dikke

sneeuwgordijn krachtgeweldig scheurt, tegelijkertijd de neervallende witte vlokken hoog opstuwt in de breede schuimende golven door den donkeren zwarten nacht; doode takken rukken zich knetterkrakend los van de kaalnaakte boomstammen en slingeren zich ver weg door het witflodderig gewemel.

Lange puntige ijskegels hangen neer als scherpe dolken boven de trilrammelende vensters.

Vrouw Steiner met haar beide kinderen, de blauwpaars verkleumde handen diep in de zakken, de tanden koortsklapperend achter de ijsbebloemde venstertjes zwijgend in nietsziend gestaar recht voor zich uit.

Geen sprankje vuur, geen korrel brood meer in huis.

Plots een snikkend huiluitbarsten van Marieke.

'Wat heb je kindje?' heeft de moeder gevraagd.

'Ik heb zoo'n honger,' heeft ze gestameld uit de brandende keel.

'Ik ook moeder,' heeft Drikusje gelispeld in kermend geween.

God in den Hemel - ze wist het - ze kende dat verschrikkelijk lijden harer kinderen, die martelenden, vlijmenden honger en toch... die woorden... het door hen bekennen van dat lijden heeft haar afschuwelijk veel pijn gedaan - 't is of elk dier woorden als een scherp mes is gedrongen in haar huid, of haar hart werd opengereten met wreede klauw en weer die blik naar den ring - 't moet... 't moet - dat andere is maar gekheid - ze zouden tóch altijd van elkander blijven houden, altijd elkaar blijven liefhebben... ook zonder dien ring... bijgeloof is die gedachte, dat het hun ongeluk kon brengen, dat hij dan dood zou zijn, maar zeker, absoluut zeker, dat de kinderen dood zouden gaan, als zij hen niet te eten gaf... daar viel geen redeneeren tegen... dat zou hij ook begrijpen, als hij terugkwam... hij zou er haar niets minder lief om hebben... 't moet dus... 't moet... er is geen andere uitweg.

Ze heeft niet geslapen dien nacht; voor de wijd opengespalkte oogen heeft ze in zwarte duisternis gezien, scherp omlijnd, het beeld van haar man: zij heeft duidelijk zijn stem gehoord, die tot haar sprak: 'Je moet het doen, Lieske, ik zal niet boos zijn, je mag ze niet van honger laten doodgaan' en haar lippen hebben gepreveld: 'Dank Wilhelm, ik zal het doen.'

En den volgenden morgen is zij, duwend het lichaam tegen den sneeuwstorm, geijld naar Maastricht. Zij heeft den ring gewrongen van den vinger en dezen dit maal 'verkocht' bij den juwelier, want ze moest véél geld hebben, meer dan de bank van leening haar zou geven, om véél brood te koopen... Wilhelm had haar immers gezegd dat hij het goed vond, dat hij niet boos zou zijn.

Zij hebben gelachen, de kleinen, bij het gulzig eten, bij het kunnen stillen van den honger, maar zij heeft geweend, telken male, als haar oog viel op dien naakten gleuf in haar vinger.

Kerstmisavond

Immer voort valt de sneeuw uit den grijzen, oneindigen hemel in neerslingerende lijnen, met dunne laag blank dekkend de ruggen der zwartkale takken, als hoekige, beenderige armen van misvormde gedrochten of dekkend met witte kant de eeuwig groene dennen, langzamerhand harder, sneller in rechter draden in dikker dons, op den hard bevroren grond.

In de donkere kamer, slechts flauw verlicht door armzalig sputterend vetkaarsje op de tafel, vrouw Steiner met Marieke en Drikusje.

Een enkele maal een kar, die ratelt voorbij, een krakende stap die nadert, toen plots een bons op de deur.

Verschrikt, met een ontzettend angstvoelen elkaar aankijkend, zijn Lieske en haar kinderen opgesprongen van hunne stoelen. Stijf, roerloos blijven zij staan op de loodzware beenen en weldra een tweede, harder bonzen en weer een schok in de trillende lijven.

Eindelijk, met sleepschuivenden tred slentert Drikusje naar de deur - de facteur, die stilzwijgend hem overreikt groote enveloppe met zwart zegel, om zich vervolgens snel te verwijderen. Stil, zonder enkel woord, heeft de knaap den brief aan de moeder gegeven.

'Jezus Maria Jozef nog, - ziet zijn schrift - plomp zwaar is zij neergevallen op den stoel, de strakke vreesoogen onafgewend op die enveloppe, op die mooie groote letters 'Frau Steiner - Welsden, Holland.'

Zij weet het reeds... zij kent den inhoud... zij heeft den ring verkocht.

'Wat zou het zijn moeder?' heeft Marieke gevraagd met angstige fluisterstem.

Zij antwoordt niet, de doffe, fletse blikken onafgewend op dat groote vierkante papier met die regels... die zwarte regels.

'Maar doe dan toen open moeder,' thans Drieske.

Eindelijk... eindelijk met bevende vingers scheurt zij den omslag, opent het gevouwen papier en tegelijkertijd een kreet, een krijschende gil.

Geen woord, geen letter heeft zij nog gelezen, zij heeft enkel gezien het kruis boven de regels... nieuwe kreten, krijschender het gillen... dood... dood... vader dood... mijn schuld... mijn schuld... de enkele klanken uit open hijgenden mond, zij hebben haar niet begrepen, 't is niet doorgedrongen in de hersenen der kleinen... vader dood... schuld van moeder, zij hebben haar slechts aangestaard met groote open schrikoogen, die krampsnikkende vrouw, slechts gillend in eeuwige herhaling die enkele woorden: 'dood... dood... mijn schuld.'

Marieke heeft opgeraapt den op den grond gevallen briefen zij heeft gelezen.

'Wat staat er in?' heeft Drikusje gevraagd.

Slechts een stom stilzwijgen, de vurige oogen onafgewend op dat in haar hand trilritselend papier.

'Wat staat er in, Marieke?'

Eindelijk heel langzaam een flauw gelispel: 'vader is dood.'

Een klagend, snikkend geween in het holle kamertje.

Zoo lang, heel lang.

Eindelijk weer de moeder heel zacht: ‘Marieke?’

‘Wat moeder?’

‘Staat er ook in... wanneer... vader is doodgegaan?’

En weer leest zij... ‘ja, moeder, 28 November.’

‘28 November... Goddank,’ met langen zucht, diep uit de borst.

‘Waarom zeg je dat moeder... Goddank.’

‘Omdat het dan mijn schuld n i e t is.’

Met angstvertrokken gezichten hebben ze haar aangestaard - is moeder plotseling gek geworden... niet haar schuld... dat vader dood is.

‘Wat meen je daarmee... met jouw schuld?’

‘Toen had ik hem nog niet verkocht.’

‘Hé... wat?’

‘O ja, dat begrijpen jelui niet - dat... zal ik jelui later wel eens expliceeren.’ [...]

Eindnoten:

* facteur: postbode.

EN GIJ ZOUDT MOEDER ZIJN EN VLOEKEN OORLOG NIET!
VREDE
NEDERLANDSCH COMITE VAN VROUWEN VOOR DUURZAMEN VREDE
W.C.D.RUPSTEEN

Affiche van een comité uit de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht van Aletta Jacobs e.a.

Rubriek 9: Tegen de oorlog, tegen het nationalisme

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog veroorzaakte in Nederland niet alleen angst en onzekerheid, maar ook woede en verontwaardiging. Hoe was het mogelijk dat beschaafde, zich christelijk noemende naties elkaar op zo'n gruwelijke wijze te lijf gingen? Wat was er terecht gekomen van de idealen van de vredesbewegingen? Wat van de door het socialisme gepropageerde arbeiderssolidariteit? Juist doordat Nederland neutraal was, viel het veel denkende mensen bovendien op welke heilloze gevolgen opgezweepte nationalistische gevoelens kennelijk konden hebben. En wie als Nederlander in het buitenland verbleef, kon van dichtbij zien hoe irrationeel een vijandbeeld aandeed, als je zelf niet tot een van de strijdende partijen behoorde. Maar wat was pacifisme in de praktijk waard als het ging om internationale conflictbeheersing? Was het oprichten van een statenbond of een andere overkoepelende volkeren-organisatie op de lange termijn niet de enige manier om oorlogen te voorkomen? Over al deze zaken werd veel gediscussieerd door kunstenaars en intellectuelen, zowel in een verhalende als in een betogende vorm.

1. Woede en verbijstering

Felle reacties op het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kwamen in Nederland veelvuldig voor. Een voorbeeld daarvan vormen de stukjes die de vroeger buitengewoon populaire socialistische dichter C.S. Adama van Scheltema (1877-1924) na enige tijd (zie hier maart 1915) onder de titel ‘Uit het dagboek van een non-combattant’ in het weekblad *De Nieuwe Amsterdammer* publiceerde. Een ander soort verontwaardiging is te vinden bij auteurs die niet alleen hekelen hoe wereldleiders de naam van God misbruiken voor oorlogsdoeleinden, maar in het algemeen een felle aanval doen op de schijnheilige mentaliteit van vele ogenschijnlijk weldenkende burgers. Een markant voorbeeld daarvan is te vinden in de indertijd veelgelezen dagboek- en brievenroman *De stille lach*

(1916): geschreven door de vooraanstaande kunstenaar en denker Nico van Suchtelen (1878-1948), naar later bleek in samenwerking met Annie Salomons (1885-1980). Van Suchtelen, die zich al vroeg was gaan verdiepen in de geestelijke en maatschappelijke problemen van zijn tijd, had zich blijkens zijn brochure *Het eenige redmiddel. Een Europeesche Statenbond* al kort vóór het uitbreken van de oorlog ingezet voor de wereldvrede. Uit *De stille lach* (vgl. de 31ste, herziene druk in de *Verzamelde werken*, Amsterdam, 1957) is hier een fragment gekozen uit het derde dagboek van de pacifistisch ingestelde onderwijzer Joost Vermeer, die bij zijn werk voor het Internationale Rode Kruis om het leven komt. Ten slotte is hier ook nog een voorbeeld opgenomen van een kort verhaal waarin spelende kinderen worden gebruikt om de oorlog te hekelen, namelijk 'De looden soldaatjes', geschreven door de verder onbekende Pauline le Roux en afgedrukt in het tijdschrift *Nederland* (mei 1919 = jrg. 71, afl. V).

1a. C.S. Adama van Scheltema: Uit het dagboek van een non-combattant

26 Sept. 1914

Nu heb ik eindelijk de vergelijking gevonden tusschen den oorlog en 'ik' - en hoe ik mij wel dien heelen laatsten tijd, aldoor - aldoor maar voel, als een kale hond, dien ze een leeg beschuitenblik aan zijn staart hebben gebonden - aldoor - aldoor: páng-páng! páng! - 's Morgens begint het; als ik wakker word en mij omkeer: - ik heb iets gedroomd, iets - iets benauwds, iets - ja juist iets van den oorlog - páng! En beneden ligt het morgenblad, - gauw zien naar den oorlog - páng! páng! Nu moet ik even den tuin in voor de morgeninspectie, en om te zien hoe de hemel eruit ziet en de aarde - en bovendien mijn asters. De hemel is blauw, - als ze - als ze nou eens met een vliegmachine daarboven zweefden - en dan een bom lieten vallen - páng! En de aarde - de aarde is geel en bruin, wat ligt de grond weer vol blaren en doode takken, - in zoo'n grond van eiken-hakhout zou je nu niet makkelijk kunnen spitten voor loopgraven - of een graf - een groot graf natuurlijk voor honderd tegelijk... en als je nu eens zwaar gewond en bewusteloos was en voor dood werd gehouden en erin gelegd - páng! páng! En dan ga ik werken en schrijven, en ik schrijf over den oorlog - páng! Hoe zou het gaan met de litteratuur na den oorlog? - zou de oorlog - páng!

En dan komt de middag en moet ik brieven schrijven in verband met den toestand - páng! En naar de post, - de post is langzaam met den oorlog - páng! Maar de treinen loopen toch weer beter dan vlak na de mobilisatie - páng! Het is koud op mijn kamer met het open raam in den herfst - maar als ik het aldoor dicht houd, wordt het te benauwd in die kleine kamer met de kachel - zoo is er altijd wat beroerds in het leven! - maar de oorlog is nog veel beroerder! - páng! En dan die kou in den oorlog - páng! Onze voorouders, de Stastokken*, legden pas in November de kachel aan, per sé pas in November, las ik gister in de *Camera*, per sé in November! - wat een typen! De gedachten worden 's middags toch wel milder en moeder dan 's

ochtends - die ellendige slaperigheid ook weer! Maar mijn God, hoe moeten die soldaten in den oorlog slapen als een slag twee weken lang duurt? - páng!

En dan komt de avond - en dan komen twee Duitsche geïnterneerde soldaten voorbij - páng! páng! natuurlijk Duitsche soldaten! - En dan komen weer de kranten - páng! páng! natuurlijk weer de kranten! Mijn God, mijn God dat leege beschuitenblik!.... Heelemaal niet meer bewegen! Heelemaal niet meer denken - heelemaal maar stil in mijn hondenhokkie blijven liggen, en uitzien naar den hemel - en de sterren - en de verte. - En dan is het stil - en ik ben stil - hoe heerlijk die stilte... en dan kwispel ik uit dankbaarheid met mijn staartje - páng! páng! páng! páng!

Ach! het moet langzaam doorslijten, het touwtje van de kwajongens - langzaam, langzaam tot het vrede is - páng!

1b. Nico van Suchtelen: Uit het testament van de schoolmeester

Ge zijt gewend om het hoogste wezen ‘goed’ te noemen. Ge spreekt graag van de ‘goede Vader’. Ik wil die term in ootmoed overnemen, maar ik geloof dat het hoognodig is u te herinneren aan de uitdrukking: goed maar niet gek. Of behandelt ge Hem óóit als een redelijk wezen, in wiens wijs beleid ge werkelijk vertrouwen stelt? - Welnu, ik heb vertrouwen in de methode waarop onze Vader ons opvoedt. Mij dunkt, als wij geen zin zien in ons leed, het persoonlijke en het algemene, dan is dat omdat wij zelf krank van zin zijn en niet hij. Niet hij, maar wij dragen schuld aan alle waanzin. Lijkt dat ook u niet eigenlijk aannemelijker dan het tegendeel? Dat er iedere seconde, terwijl ik hier zit te schrijven, en waarschijnlijk nog terwijl ge dit leest, een aantal mensen, uw- en mijnsgelijken, elkaar vermoorden, dat is absurd, krankzinnig. Maar zijn de krankzinnigheid en misdaad die thans over de aarde woeden, niet óns werk, de zeer begrijpelijke gevolgen van een absurd, krankzinnig en misdadig leven dat wij geleid of zonder verzet geduld hebben toen het nog vrede was? Ik weet het, in het eeuwig licht van God zijn die zelfde krankzinnigheid en misdadigheid noodwendig en dus goed. Toorn, gesel de mensen, als ge te zwak zijt ze te vergeven, maar twijfel er niet aan dat hun zotheid en slechtheid en uw toorn of zachtmoedigheid in Gods plan werken ten goede, hoe dan ook. Maar waant daarbij niet dat dit ook maar iéts wegneemt van uw eigen verantwoordelijkheid; want de goede Vader leidt ons in deze beproeving, als een verstandig paedagoog, om te zien hoe wij ons er zelf zullen uitredden. Ge smeekt hem om hulp? Ge eist van hem dat hij de dwaasheid, door u begonnen zal voltooien? God zal wijzer zijn; hij zal u en uw vijanden niet eerder helpen vóór uw aller verhard gemoed murw is geworden en vóór ge

door eigen schade en schande geleerd hebt. Dat kan lang duren, en veel bloed en veel tranen zult ge nog storten; ge hebt nog ongeveer alles te leren!

Barbaren zijt ge wanneer ge u in vredestijd door uw tyrannieke opperhoofden en oorlogsraden tot slaafse moordwerktuigen laat africhten en dan nog zonder zweem van zelfverachting prat gaat op uw 'discipline', u verheft op uw diepste vernedering! Barbaren zijt ge wanneer ge door uw beuzelachtig leven van hebzucht, nijd en achterdocht zulk een onwaardige dwang tot een wijze voorzorg schijnt te maken voor uw even barbaarse vijanden. Barbaren zijt ge wanneer ge werkelijk ten strijde trekt, voor de helft gedreven door de zweep van een honds gezag of de revolver uwer officieren, voor de andere helft door uw eigen waanzin; om als een bende amokmakers te vuur en te zwaard te verwoesten de schoonheid die de grootsten onder u - hoe weinigen! - in eeuwen - hoe vele - hebben geschapen. Barbaren ook zijt ge wanneer ge thuis blijft en opgehitst door de skalpdansen uwer tovenaars, de wereld des geestes bestookt met de vergiftigde pijlen van uw haat en laster. Barbaren zijt ge wanneer ge u beroemt op uw eigen jammerlijke zotheid en in schaamteloze verblinding bralt van deze 'grote' tijd, die tijd waarin in waarheid alles even laag en nietig is en niets, níéts groot dan alleen uw mateloze hebzucht en hoogmoed. En barbaren zijt ge wanneer ge op de belachelijkste, neen weerzinwekkendste wijze een loopje neemt met uw God, hem voor uw eigen kwade zaak tracht te spannen en hem dankt en verheerlijkt om het gelukken van een of andere uwer satanse praktijken!

Ge zijt te kort geschoten in alles wat redelijkheid en gezond gevoel eisen. Uw godsdiensten, uw wetenschappen, uw kunsten, uw wijsbegeerte, al wat de besten onder u tot dusver hebben gedacht, staat nog grotendeels buiten uw zieleleven. Ge kent nog niet het A.B.C, van beschaving en levenswijsheid. De meesten uwer staan in hun geestelijke en zedelijke evolutie nog altijd stil bij het A is een Aap, en ik geloof dat de meest vlugleersen van de Z nog niet meer zouden maken dan 'Zeppelin'.

Hebt ge ooit waarlijk gedácht? O, maar des te beter kunt ge praten: woorden, woorden, woorden! Hoe aardig kunt ge Boeddha, Christus of Thomas à Kempis* na brabbelen! Maar blijkbaar zijn die woorden toch nooit goed tot u doorgedrongen, hebben zij nooit waarlijk in uwe hart geleefd. Spreek het niet tegen, want de verwoeste steden en de honderdduizenden graven zouden u liegen heten. Wat ge wél met gloed van overtuiging napraat en in geestdrift nabrult, is het gezwets van de eerste de beste bestèrde beroepsleugenaar, van een snorkende vechtersbaas met wat ridikule kordaatheid, van een ijdeltuiterig en hysterisch dichter, of van een nieteling van journalist met wat patriottische branie. Zulk jargon verstaat ge, maar de schone taal van de waarachtige mens heeft te veel woorden die ge niet begrijpt. En bovenaan op de lange lijst dier onbegrepen woorden staat 'naastenliefde'. Genoeg hebt ge er over gepraat en gepreekt, maar als gij ooit waarlijk gevoeld hadt wat dit woord betekent, dan bestonden er geen zwarte mijnen en vergiftigde fabrieken en verpeste krotten, waarin ongetelde millioenen uwer medemensen jammerlijk omkomen en

verzieken, op een wijze, véél, véél afschuwelijker dan nu die enkele honderdduizenden in de loopgraven, met wie ge zulk een medelijden hebt, uit angst grotendeels dat gij of uw zonen er zelf nog zult worden heen gedreven. Hebt ge u ooit ook maar iets aangetrokken van het gruwelijke lot der millioenen en nog eens millioenen op wier armzalig leven uw ganse beschaving parasiteert? Als ge wist wat naastenliefde betekent, dan waren er ook geen gevangenissen om de diepstgezonkenen onder u nóg dieper te doen zinken. Dan was heel uw doemwaardige maatschappij anders dan zij inderdaad is.

Neen, ge kent het A.B.C, van kultuur en levenswijsheid niet. Uw vroomheid is grotendeels leugen, uw wijsheid bedrog, uw liefde huichelarij, uw medelijden angst, uw wilskracht en volharding koppige domheid, uw heldenmoed brutale slaafsheid. Heel uw doen en laten is plompe redeloosheid en kwalijk verborgen zelfzucht. Ge verdient de gesel Gods ten volle. Ge verdient het vagevuur van oorlog, hongersnood, pestilentie en alle kastijdingen die uw meest barbaarse afgoden zouden kunnen verzinnen! En als uw goede Vader u spaart, zal het zeker niet zijn terwille van uw rechtschapenheid en nog veel minder om de laffe gebeden waarmede ge - belachelijker alweer dan Congo-negers, want die weten niet beter - zijn toorn tracht te bezweren. En zo ge al in het vagevuur van de oorlog zift, verwacht dan niet te spoedig uw verlossing. Waarmede verdient ge zijn genade? Weet ge niet dat er tallozen onder u rondlopen die voordeel trekken uit de broedermoord? Weet ge niet dat er patriotten rijk worden door het verspreiden van lasterlijke berichten? Weet ge niet dat er patriotten rijk worden door het achterhouden van levensmiddelen voor het volk of door het verkopen van vervalste ‘versnaperingen’ voor de strijders hier aan 't front? Weet ge niet dat er jonge prinsen leren schijfschieten op mistekende plaatjes van vijandelijke soldaten? Weet ge niet dat er vrouwen, ‘aanzienlijke’ vrouwen, zich niet ontzien het ‘goede voorbeeld’ te geven in de munitiefabrieken? Duldt ge deze schandalen zonder protest? Doch wat geeft u dan het recht te jammeren over de oorlog? En hebt ge in vredestijd ook maar iets gedaan voor de vrede, behalve nu en dan wat vergaderen in een vereniging, voor het lidmaatschap waarvan ge u eigenlijk enigszins geneerde? Hebt gij, arbeiders, die u thans verontwaardigt over de bedreven gruwelen, hebt gij in vredestijd niet wellicht eigenhandig de werktuigen helpen maken waarmede zij worden gepleegd? Hoe komt het, gij mannen van intellekt en wetenschap, dat onze oorlogstechniek zo ‘schitterend’, zo ‘volmaakt’ is? En gij allen tezamen, hebt ge geweigerd de belastingen er voor op te brengen? En wanneer hebt ge ooit de candidaten op wie uw kiesvereniging u wilde doen stemmen, plechtiglijk laten beloven dat zij vóór alles en boven alles zouden ijveren voor het allerhoogste staatsbelang: de vrede met andere staten? Hebt ge niet steeds al uw kracht verspeeld, verknoeid aan 't kinderachtigst politiek partijgescharrel, partijgekuip en partijgekonkel? Nu beschuldigt ge uw regeringen en diplomaten, of tenminste die van uw vijanden. En terecht. Maar dat zij schuld hebben is uw eigen schuld! Hebt ge er ooit voor gezorgd dat de mannen die u leiden de besten en edel-

sten van het land zijn? De besten en edelsten onder u leven voor het merendeel een onbekend en kommerlijk bestaan in nederige betrekkinkjes. Maar vanwaar die schreeuwerige bent van werkelijke of figuurlijke advokaten-van-kwade-praktijk, van vulgaire geldscharrelaars en eerzuchtige strevers, die uw parlementen en senaten maken tot apenkooien? Zendt ge niet zelf naar uw Kamers, Huizen of Rijksdagen, volgens uw heilig democratisch beginsel, steeds minstens een helft-plus-een van morele knoeiers, om de enkele man en held, die de waarheid zegt, te bespuwen, maar de leugenachtigste rhetoriek van een of ander potsierlijk kanseliertje of minister toe te brullen in ongeveinsd enthousiasme? [...]

Wat klaagt ge dan over uw regeerders? En wat smaadt ge uw vijanden? Uw vijand is niet waanzinniger, noch hun regering misdadiger dan de uwe of dan gijzelf. Denkt ge dat deze zondvloed van barbaarsheid en ellende iets anders is dan het eindelijk overlopen van de maat uwer *eigen* ongerechtigheden? Uw eigen grenzenloze domheid, hebzucht en hoogmoed hebben de oorlog gemaakt. Wat raast ge nu van revolutie? Als zij komt zal zij u niet redden. Onttroont eerst de tyrannen en afgoden in uw eigen hart. Symbool is deze verwoesting van wat er nog moet geschieden in het hart der mensheid, der maatschappij zelf. Tot de grond toe verwoest, vernietigd, moet daar alle huichelarij die er voortwoekert in uw leuzen, uw moraal, uw godsdiensten, uw wetten, uw instellingen.

1c. Pauline le Roux: De looden soldaatjes

Mijn vriendje wachtte mij op aan den trap.

- Kerstmannetje heeft mij looden soldaatjes gebracht. Kijk, daar staan ze, onder den Kerstboom!

Ja, daar stond een Kerstboom, en daaronder de looden soldaatjes.

- Het zijn Franschen en Duitschers, zei hij. Kijk, de Franschen hebben een rechte pet op, zoo'n platte, en de Duitschers een punthelm.
- Zoo, zei ik, en hoe schieten ze nu?
- Kijk, zoo, zei hij, en hij zette ze tegenover elkaar, op iedere tafel een patrouille.
- Die zijn niet moe, zei hij; ze liggen maar op den grond, om beter te mikken.
- Goed, ja, dat zie ik.

Toen ging ik meespelen: Die soldaat schiet die dood, en die soldaat die en die, en die, en al de gesneuvelden gooide ik met veel drukte omver, tot er niet een meer overeind stond.

- Nu zijn ze allemaal dood, zei ik, heel somber. Hij lachte niet.
- Is er niet één over? vroeg hij lief.

- Ja, zei ik, één soldaat, met een schot in de borst, en die gauw sterven zal.

Hij nam zijn gesneuvelde soldaten gauw in bescherming en stopte ze in de spanen doos.

- Morgen zijn ze niet dood, zei hij.

- Ja, gelukkig, zei ik. Jammer, dat een mensch wel voor goed dood gaat in den oorlog.

Eindnoten:

* de Stastokken: een burgerlijke familie uit de beroemde *Camera Obscura* van Hildebrand (= Nicolaas Beets).
* Thomas à Kempis: mysticus (circa 1380-1471) uit de stroming van de Moderne Devotie; het beroemde boek *Imitatio Christi* (= *De navolging van Christus*) wordt aan hem toegeschreven.

2. Aletta Jacobs: Op reis voor de vrede

Aletta Jacobs (1854-1929), die de eerste vrouwelijke arts in Nederland was, zette zich gedurende haar leven op verschillende manieren in voor de emancipatie van de vrouw. Tijdens de Eerste Wereldoorlog namen leden van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht ook initiatieven die moesten leiden tot beëindiging van de oorlog. In het hieronder volgende fragment uit haar autobiografie *Herinneringen* (1924; reprint Nijmegen 1978) beschrijft Aletta Jacobs hoe zij - samen met enkele andere vrouwen, onder wie Miss Jane Addams - in 1915 een reis ondernam om met name bij de regeringen van de oorlogvoerende landen aan te dringen op het starten van vredesonderhandelingen. Tijdens een internationaal vrouwencongres te Den Haag was de volgende oproep verspreid: ‘In deze verschrikkelijke tijden, waarin tusschen de verschillende volken zooveel haat gezaaid wordt, moeten de vrouwen toonen dat zij ten minste hare solidariteit behouden hebben, en dat zij in staat zijn wederkeerige vriendschap gaande te houden.’

Den vijfden Mei 1915 werden wij door den toenmaligen Minister-President, Mr. Cort van der Linden, en den Minister van Buitenlandsche Zaken, Jhr. Loudon, in audiëntie ontvangen. Miss Addams zette den regeeringsvertegenwoordigers het doel van onze komst uiteen. Zij legde vooral nadruk op het feit, dat wij het als den plicht der neutrale landen beschouwden, om aan de strijdende mogendheden hunne interventie aan te bieden. Wel héél duidelijk bleek in den loop van het onderhoud, dat Mr. Cort van der Linden tot de meest oprechte pacifisten mocht worden gerekend. Hoe eerder de oorlog tot een eind gebracht kon worden, hoe aangenamer het den eerbiedwaardigen grijsaard zou zijn. Aan die audiëntie terugdenkende, hoor ik Neerland's toenmaligen Minister President op eenigszins korzeligen toon vragen: ‘Maar zijn in de oorlogvoerende landen de vrouwen niet even krijgszuchtig als de

mannen,' waarop Miss MacMillan onmiddellijk antwoordde: 'De vrouwen in de oorlogvoerende landen hebben geen stem in de regeering. Van de stem der vrouwen kan men in dezen dus moeilijk spreken. Wat door de pers wordt verspreid, is slechts de stem van eenige schreeuwsters.'

Den dertienden Mei 1915 werden wij door den Engelschen Minister van Buiten-landsche Zaken, Sir Edward Grey, ontvangen. Belangstellend informeerde deze staatsman naar het aantal Duitsche vrouwen, die aan het Congres hadden deelgenomen. En ook interesseerde het hem of de Duitsche regeering deze afgevaardigden

geen moeilijkheden in den weg had gelegd. Ik zette den Minister uiteen dat het in Duitschland de plaatselijke autoriteiten waren, die over het al of niet verstrekken van paspoorten beslisten, met het gevolg dat sommige vrouwen wél en anderen niet de reis naar Nederland hadden kunnen ondernemen. Ik voegde er bij dat ik bewondering had voor den moed van haar die uit Duitschland tot ons waren gekomen, omdat haar ongetwijfeld bij hare terugkomst een hard lot wachtte.

Sir Edward Grey, nu Viscount Grey, gaf ons zijne meening te kennen, dat president Wilson, het hoofd der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, bij de vredesonderhandelingen een taak van beteekenis zou kunnen vervullen. [...]

Den negentienden Mei gingen wij weder op reis, eerst naar Berlijn. Na aankomst begaf ik mij terstond naar onzen gezant, teneinde hem mijne aanbevelingsbrieven te overhandigen. Mijn reisgenoote ging intusschen naar het Amerikaansche gezantschap. Dank zij de bemoeiingen onzer officieele vertegenwoordigers, werden wij den daarop volgenden dag ontvangen door den Minister van Buitenlandsche Zaken, den heer Von Jagow. Evenals Sir Edward Grey verklaarde ook deze bewindsman, dat niets hem liever zou zijn dan een spoedige vrede en dat de neutrale staten met President Wilson aan het hoofd, daartoe het initiatief dienden te nemen. Uiterst neerslachtig zeide de minister o.a., dat het thans levend geslacht zijns inziens wel nooit weer aan een oorlog zou denken, maar dat de militante aard van den man op den duur langs dien weg toch weder bevrediging zou gaan zoeken.

'Tegen dien tijd,' merkte ik op, 'zullen de vrouwen waarschijnlijk wel overal de macht verkregen hebben om samen met de mannen de regeering te leiden.'

Onomwonden gaf de heer Von Jagow toe, dat hierin inderdaad hoop voor de toekomst lag. 'Als de betere gevoelens der vrouw tot uiting kunnen komen in de regeeringskringen, dan zal voor de wereld een betere toekomst aanbreken,' meende hij.

Den volgenden dag, Zaterdag 22 Mei, verleende de Minister van Binnenlandsche Zaken, Von Bethmann Hollweg, mijn reisgenoote audiëntie. Ik kon haar niet vergezellen, omdat onze Gezant daartoe de noodige stappen nog niet had gedaan. Een 'ehrenvollen Frieden für alle Staaten' achtte Von Bethmann Hollweg het ééne noodige en ook zijn hoop was daarbij gevestigd op de interventie der neutrale staten.

Den avond te voren, toen Miss Addams een vergadering van den Duitschen Vrouwenraad bijwoonde, had ik een bezoek gebracht aan den braven, eerlijken sociaaldemocraat, Eduard Bernstein. In zijn grooten familiekring werd ik hartelijk welkom geheeten. In hem mocht ik een Duitscher ontmoeten die onbevooroordeeld den toestand bekeek, en zich daarbij plaatste op een internationaal standpunt. [...]

Na Bern werd Rome het doel van onzen tocht. Op den ochtend van den dertienden Juni begaven wij ons naar de eeuwige stad. Nauwelijks had de trein het Zwitsersche grensstation verlaten, of in den trein werden alle ramen potdicht afgesloten, zoodat wij van de streek waardoor wij reisden niets konden zien. Als wij aan een station stopten, merkten wij dat er de grootst mogelijke drukte heerschte. Zingend en jui-

chend trokken de jonge mannen ten oorlog. Italië stond nog aan het begin van den oorlog, zoodat de bevolking de daaruit voortvloeiende ellende nog niet aan den lijve had gevoeld. De achterblijvenden daarentegen waren minder vroolijk gestemd. Op ons, die in Duitschland en Oostenrijk de gevolgen van den moorddadigen krijg in al hun wreedheid hadden aanschouwd, maakte de opgewonden stemming waarmede de jonge lieden hun dood of erger tegemoet gingen, een hoogst pijnlijken indruk.

Een overvolle trein bracht ons den volgenden dag naar het doel van onze reis. Ruim een etmaal waren wij onderweg geweest. Niettemin zochten wij nog dienzelf-den morgen onze Gezanten op, aan wier bemiddeling het te danken was, dat de Ministers van Binnen- en Buitenlandsche Zaken, de heeren Salandra en Sonnino, ons weldra een onderhoud toestonden. Dat bevredigde echter niet, omdat beide bewindvoerders den roes waarin de oorlog de staatslieden aanvankelijk doet verkeeren, nog niet te boven waren. Dat stadium schijnen de meeste staatslieden pas te bereiken als zij met al de funeste gevolgen van het oorlogvoeren hebben kennis gemaakt. In welk een opwinding verkeerde Rome's bevolking! Hoe laaide de oorlogspsychose bij de honderden en duizenden die zich in de straten der hoofdstad verdrongen. Caricaturen van Minister Giolitti, de man die den zedelijken moed had gehad om zich tegen den oorlog te verklaren, werden overal te koop geboden, zelfs zagen wij in een der straten, dat een juichende schare een houten pop, dien toen zoo geminachten bewindsman voorstellend, aan de galg hing.

Hoe gemakkelijk het is de groote massa van een bepaalde opinie te doordringen, en ook hoe onverantwoordelijk het is om een uitsluitend uit mannen bestaand parlement te laten beslissen over het al of niet voeren van een oorlog, heeft het verblijf te Rome ons geleerd.

'Slechts twee dagen waren noodig,' vertelde men ons, 'om de publieke opinie voor den oorlog te winnen.' Wat onware berichten, gelanceerd in de dagbladen van alle richtingen, omtrent de landen waartegen men zich wenschte te keeren, berichten van daar getolereerde euveldaden, eenige artikelen, waarin de vrees werd geuit dat ook Italië van hetgeen elders gebeurde de dupe zou worden, indien de regeering niet tijdig ingreep, - en klaar was de opvatting dat werkeloos toezien het vaderland in ellende zou storten. Zoo sterk werkte de suggestie, dat ook de overgroote meerderheid van het parlement zich er niet aan kon onttrekken.

Ook bij de Italiaansche vrouwen vonden wij voor onze vredespropaganda geen willig oor.

Meer succes hadden wij in dat opzicht bij het hoofd der Katholieke kerk. Niet alleen Jane Addams en ik, maar ook onze beide gezellinnen werden in een particuliere audiëntie door den Paus op het Vaticaan ontvangen. In het onderhoud, dat meer dan een half uur duurde, deed Benedictus XV zich kennen als een man van hooge beschaving en groote wetenschappelijke ontwikkeling. Intusschen bleek al spoedig, dat deze hoogwaardigheidsbekleeder, wiens leven geheel aan de wetenschap was gewijd, zich omtrent de samenleving in al hare geledingen, niet altijd een juist oor-

deel had gevormd. In volle oprechtheid verzekerde de Paus ons, dat elke poging om den vrede te bevorderen, op zijn steun kon rekenen, dat hij bereid was ieder denkbeeld dienaangaande in ernstige overweging te nemen. Wat de maatschappelijke positie der vrouw betreft, bleek de kerkvorst van oordeel, dat zij, in het algemeen gesproken, meer invloed moest kunnen uitoefenen op de opvoeding der kinderen, dat zij meer dan totdusver de richting van het onderwijs op de scholen moest aangeven.

Toen Mevrouw Van Wulfften Palthe in dit verband vroeg of Z.H. het ook wenschelijk achtte, dat de vrouw op 's lands regeering haar directen invloed kon doen gelden, verklaarde de Paus daarop niet ineens een antwoord te kunnen geven.

Twee nachten en één dag reizens brachten ons van Rome naar Parijs, waar wij ons weer terstond tot de Amerikaansche en Nederlandsche Gezanten wendden, ten einde met de hoogste autoriteiten in contact te komen. Dat de Minister-President zoo goed als de Minister van Buitenlandsche Zaken ons een onderhoud toestonden, was echter te danken aan het parlementslid Longuet, kleinzoon van den wereldberoemd geworden vader van het socialisme, Karl Marx. De heer Longuet wist zoowel bij Viviani als bij Delcassé het pad voor ons te effenen. In dezen laatste ontmoetten wij den bewindsman, die maanden van oorlog ten spijt, volmondig verklaarde dat Frankrijk geen vredesvoorstel, hoe gunstig dit ook voor het land mocht wezen, zou aanvaarden. ‘Wij hebben ons voorgenomen Duitschland voor goed onschadelijk te maken en zullen dat plan, het koste wat het wil, ten uitvoer brengen,’ luidde zijn antwoord, en al ons redeneeren stuitte af op dien onwrikbaren muur van haat en wraak.

Viviani, wien ons tweede bezoek gold, redeneerde kalmer en bezadigder. Intusschen bleek dat ook hij, hoewel pacifist en feminist van aanleg, den tijd nog niet gekomen achtte, waarin Frankrijk er aan kon denken het ook door hem gekoesterde vredesideaal een meer vasten vorm te geven.

Was het wonder dat het bezoek aan de mannen die het Fransche volk in hoogste instantie vertegenwoordigden, ons diep teleurstelde? Toch zou het verblijf te Parijs ons nog grooter desillusie brengen. Verblind als zij door de omstandigheden waren, hadden de presidente en de vice-presidente van den Franschen Vrouwenraad het noodig gevonden, een met haar namen onderteekend artikel in de Parijsche pers te publiceeren, dat geen ander doel had dan Miss Jane Addams en mij op de schandelijkste wijze verdacht te maken, en dat op grond van valsche berichten in de Fransche bladen over het te 's Gravenhage gehouden congres, een congres 't welk noch door Madame Siegfried, noch door Madame Avril de Sainte-Croix, de beide onderteekenaarsters van het bewuste artikel, was bijgewoond. Tevergeefs trachtte de heer Otlet, een Belg die wél bij de besprekingen in 's Gravenhage tegenwoordig was geweest, de verkeerde voorstelling van de beide dames in de Parijsche pers te weerleggen. De kolommen der Fransche bladen bleven hardnekkig voor hem gesloten. [...]

Men stelde ons in de gelegenheid een en ander van het congres te vertellen, maar

haar overtuigen dat zij ongelijk hadden, dat konden wij de Fransche vrouwen allerminst. Zij waren, zoo luidde de kern van haar betoog, in de allereerste plaats Françaises, die haar vaderland in de ure des gevaars moeten steunen. De regeering dwarsboomen in hare plannen stond gelijk met landverraad. Dat wij die opvatting niet deelden, dat wij weigerden de Fransche vrouwen deswege in onze pers te prijzen, was voor haar een groote teleurstelling. Om die reden wilden zij van hetgeen zij in de Fransche pers hadden gepubliceerd, geen woord terug nemen. Intusschen bleken niet alle Fransche vrouwen die opvatting te deelen. Nadat wij den eenen dag vertoefd hadden ten huize van Madame de Witt Schlumberger, waren wij den volgenden middag de gasten van Madame Duchênne. Bij haar ontmoetten wij vrouwen die, oprechte pacifisten als zij waren, den moed hadden waar zulks noodig was, het optreden van de Fransche regeering te laken.

3. M.C.: Een reis naar de Rivière in den jare 1915

In het oorlogsjaar 1915 maakte een zekere M.C. vanuit Nederland een reis naar de Rivière (= de Franse Rivièra). Op doorreis kwam zij in Bern terecht, waar een bont gezelschap een scala aan nationale sympathieën en antipathieën tentoonspreidde. De ironische aantekeningen daarover heeft ze later gepubliceerd in het tijdschrift *Groot-Nederland*, jrg. 15, II (=1917), p. 142-166. Aan dat verslag zijn de volgende fragmenten ontleend.

12 Oct.

Vanavond in het salon tredend van het christelijk Hospiz, bevond ik me opeens midden in den oorlog. Een Grieksche dame (type: overweldigend) oreerde met volle kracht tegen een' jongen Duitscher met zoetelijk-glimlachend gezicht: ‘En ik zweer op het graf van mijn' vader,’ - en ze stak twee vingers omhoog - ‘dat ik hem met eigen handen zou dooden, dien Constantijn*, dien domoor, die dommer is dan de gewoonste boer uit zijn koninkrijk. Want die weet tenminste, naar welken kant hij moet uitkijken. Werkelijk, ik zou hem dooden, indien ik niet een dochter had’... hier werd haar stem meewarig en er volgde een lang persoonlijk intermezzo. [...] Ze keerde tot het uitgangspunt terug. Hoe kon die domme koning [Constantijn] de Serviërs laten vernietigen door den Griekschen erfvijand!* Zij wond zich zich steeds meer op. Wonnen de Boelgaren, dan was Griekenland verloren. De Duitschers - een groot volk de Duitschers! - dachten de Boelgaren te kunnen gebruiken. Nee, de Boelgaren gebruikten hen! Ze wilden de meesters worden van den Balkan! Het uitvaagsel waren ze van alle volkeren! Dat wist Constantijn ook en liet toch toe, dat ze al meer in hun zak staken. Alsof ze, wat ze eenmaal hadden, ooit terug zouden geven. ‘Hij wordt nog eens vermoord, die Constantijn, dat voorspel ik.’ [...] En een oude dame, met den monotonen stemval van iemand die doof is - haar man was Duitsche generaal geweest in Turksche dienst - vertelde van de twintig jaar, die ze in Boelga-

rije hadden doorgebracht, toen nog Turksch gebied. Geen volk zoo wreed, zoo cynisch-brutaal, zoo hebzuchtig als het Boelgaarsche! En dan in oorlogstijd! In den oorlog met Rusland tegen Turkije! Het waren geen menschen geweest, minder dan dieren. Ze hadden grijsaards, vrouwen en kinderen de oogen uitgestoken en met zout gevuld! Ze hadden... de oude hield op. Ze vertelde hoe haar man geschreid had bij 't zien van díe ellende - ze hadden de wegen gevuld, tastend, zoekend met uitgestrekte armen... jammerend...

De Duitscher had zich in dien tusschentijd bedacht en rekende voor, dat zonder de tussenkomst van koning Constantijn honderdvijftigduizend Grieken reeds opgeofferd zouden zijn. Want dat de geallieerden aan de Dardanellen al zóóveel man verloren hadden en dat dus... 'Neen,' schetterde de Grieksche, 'dan waren ze niet gevallen. Want dan zouden de Klein-Aziatische Grieken van den anderen kant aangevallen hebben.' - En opeens - hoe 't kwam weet ik niet - waren er allerlei menschen, die spraken. Ze kwamen aanrukken met getallen en ieder rekende op zijn manier...

Een jong Belgisch echtpaar was er ook, beide er uitziend, of ze de tering hadden, zich niet thuis voelend hier. Hoe zou dat ook kunnen?

Want dat heb ik al gemerkt: alles is hier christelijk behalve de menschen.

13 Oct.

Aan tafel zit naast me een Engelsche, een gezichtje van volmaakte beelderigheid. Een snoeperig lachje... een lonkje... een lief woordje... Voilà tout! Een wereld in zich, niets meer, niets minder... Ze werkt hier... niemand weet, wat... Ze heeft een 'important mission' vertelde er een. Vreemd! Wat heeft iets importants te maken met dat honiggezichtje? 'Juist!' meende een ander.

Aan mijn' rechterkant zit een dame... wat? wie? van welke nationaliteit? Schijnbaar hebben we op 't zelfde ogenblik dezelfde gedachten. 'Bent u ook door Duitschland gekomen?' - Ik vertel haar, dat ik uit Holland kom en Hollandsche ben. Waarop mijn buurvrouw: 'Men vraagt tegenwoordig niet, is die of die persoon me sympathiek, maar tot welke nationaliteit behoort ze!' - En daarop vertelt ze zelf dat ze Hongaarsche is. En dat ze juist uit Engeland komt, waar haar de oorlog overvallen had. 'Werdt u dan niet geïnterneerd?' vroeg ik. - 'Vrouwen en kinderen worden zelden geïnterneerd, mannen trouwens ook niet altijd - en vrienden hadden mij een exemption verschaft.' - 'En hoe hebt u gereisd?' - 'Over Holland en Duitschland. Het Oostenrijksch-Hongaarsche* gezantschap in Den Haag gaf mij een' nieuwen pas. In Elten liet men mij zonder moeilijkheden door. Maar in Leopoldshöhe... daar hebben ze me gevangen gehouden. Ze lieten me in een smerige zaal vol ruwe soldaten. Luizen liepen over de tafel. Moest iemand die zaal passeeren, dan nam hij me op van 't hoofd tot de voeten, wendde al loopende geen oog van me af en bleef me nog over den schouder aankijken als hij de deur uitging. Vroeg ik iets, dan werd me toegesnauwd: "Schweigen Sie!" - Ik dacht dan, dat ze me zouden slaan.' - 'Maar

waarom?' - 'Ze dachten, dat ik een spion was, omdat ik uit Engeland kwam. Ik heb me ook heelemaal uit moeten kleeden; de vrouw keek zelfs onder mijn hemd. - Schweine!' barstte ze uit. 'Maar dát was niet het ergste. Daar onder die soldaten... Eén oogenblik was ik bang, dat ik gefusilleerd zou worden. Eindelijk kwam er een officier. Hij snauwde tenminste niet. Ik vroeg hem, waarom men mij tegen alle recht in, hier gevangen hield. Ik liet hem mijn papieren zien. Ik noemde hem de namen van mijn' broer en zwager, die allen in Buda-Pest hooge ambten bekleedden. Ik vroeg wat is dat voor manier, zóó zijn bondgenooten te behandelen. De officier zag, dat men een blunder begaan had, maakte zijn verontschuldigingen en liet me vrij.'

15 Oct.

Rondloopend door Bern, zou men zich kunnen voorstellen, in een Duitsche stad te zijn. Voor alle winkels: keizers, kroonprinsen, Hindenburgs*, Mackensen, Otto von Gottborgs, Weddigens. Paul Höcker's verwaande kop ontbreekt ook niet. Boeken als: *Unsre Taten auf allen Meeren*. Titels de een nog doller dan de andere. Naast de groote uitstalramen, vol van dat oorlogsbrouwsel, een kleiner voor Fransche producten! Is dit om de neutraliteit toch enig welgevallen te betoonen? Of is het uit stijlgevoel, om in overeenkomst te blijven met de zooveel bescheidener Fransche titels?

Is Zwitserland neutraal? 'Ja,' zeggen de Duitschers. 'Duitsch-Zwitserland is neutraal, maar Fransch-Zwitserland is aan Frankrijk "verkauft" en Italiaansch-Zwitserland aan Italië.' En hetzelfde ongeveer, maar in andere woorden zeggen de Franschen, een uitzondering makend voor Duitsch-Zwitserland. En op dezelfde manier spreken ook de Italianen.

Het is waar, de Zwitsersche regeering doet eerlijk en wanhopig haar best - want het is een heel moeilijk métier! - neutraal te zijn. Het is ook waar, dat ze hierin gelukkiger is tegenover het buitenland dan tegenover het uit drie heterogeene deelen samengestelde binnenland.

Wat is eigenlijk neutraliteit?

Want... want... Een regeering kan neutraal zijn: zij vertegenwoordigt aller meeningen en spreekt door daden. Maar de enkeling? Kan een mensch, die denkt en voelt en sympathieën heeft en antipathieën, neutraal zijn?

De Zwitscher is het tenminste niet. Men behoeft maar de couranten te lezen! Om bij de Duitsch-Zwitsersche te blijven (want de Fransch- en Italiaansch-Zwitsersche toonen dezelfde verschijnselen, maar dan ten gunste der andere partijen): de *Berner Tageblätter*, de *Bund*, de *Neue Züricher* vooral zijn Duitsch in 't kwadraat, plus royaliste que le roi, Duitscher dan *Kölnische* en *Frankfurter.*

Maar wat zijn de lagere klassen? Duitschgezind? Het volk, dat niet in couranten schrijft, ze dikwijls niet eens leest, 'la grande muette', waarop de propaganda nog niet haar kunsten probeerde, dit niet de moeite waard rekenend, de massa, die zich door gevoelens laat leiden en niet door gedachten? De Lusitania* werd getorpedeerd. Honderden onschuldige menschen kwamen om. Afgrijzen vervult het. Wat

kan het schelen, of de boot munitie vervoerde...? Al die vrouwen en kinderen... En het begaan van zoo'n daad in koelen bloede...

Want vanavond was ik in de bioscoop en daar frappeerde me... Troepen op de Champs Elysées defileerden aan ons voorbij. Aviateurs stegen op. Men was stil. Daar rees als een afgodsbeeld uit de diepte Hindenburg en werd bespijkerd.* Men lachte. De keizerlijke prinsen verschenen op rappe paardjes, eindelooze rijen Pickelhauben...* Toen waren er, die sisten.

Eigenaardig is, dat geen volk zoo trotsch op zijn neutraliteit is als juist de Zwitsers. 'Is Holland ook neutraal?' werd me gisteren gevraagd op een' toon, die duidelijke twijfel verried. En vandaag verzekerde mij er een, dat de neutraliteit van Zwitserland niet te vergelijken was met de gewezen Belgische. Want België had de hare verkocht, dat was nu toch wel bewezen... Maar neutrale Zwitser (in mijn opgewondenheid had ik bijna gezegd: Zwetser), wat is er bewezen? Me dunkt, alleen de daden kunnen nu bewijzen. Meeningen tellen nog niet, dat is toch klaar. En wat? Dat België viel als offer van zijn neutraliteit? Is er meer te bewijzen, dan zal het zeker later geschieden. En door een onpartijdig gerecht! Niet door neutraal, maar door onpartijdig gerecht!

En wat las ik nog meer, ik meen: in de *Neue Züricher?* Dat van alle neutrale landen - de Scandinavische om hun ligging buiten het eigenlijke krijgsgebied niet meegerekend, ook Spanje niet - het Zwitserland eigenlijk alleen geweest was, dat door zijn ferme, zelfbewuste houding zijn neutraliteit had weten te doen eerbiedigen, waarbij natuurlijk ook niet zonder invloed zijn sterke positie van bergland was. (Laat het laatste liever het eerste zijn!) Dat bijv. Nederland's neutraliteit onaangetast bleef, lag alleen aan de eigenaardige bijzonderheid, dat elk der oorlogvoerenden bang was, den ander een voordeel in handen te spelen. En België en Luxemburg? België had zijn neutraliteit prijsgegeven! Eigen schuld! En Luxemburg? Zulke landjes - neen, in allen ernst - houden er geen onafhankelijke neutraliteit op na. Luxeartikel! Als voor een arme vrouw de eer! -

Wat is dat? Pralerij? Eigenschap van lang-geïsoleerde stammen, als van joden de admiration mutuelle*? [...]

Eindnoten:

* Constantijn: bedoeld is de Griekse koning Constantijn I, die aan het bewind was toen de wrede Balkanoorlogen uitbraken; tijdens de Eerste Balkanoorlog in 1912 maakten diverse Balkanstaten (met inbegrip van Griekenland) een einde aan de resten van de Turkse overheersing en probeerden ze allemaal zoveel mogelijk gebiedswinst te behalen; in de Tweede Balkanoorlog in 1913 vochten Servië, Griekenland en enkele andere landen tegen het in hun ogen te machtig geworden Bulgarije, dat toen aan het kortste eind trok.
* de erfvijand: bedoeld is hier Bulgarije, dat in oktober 1915 partij voor Duitsland koos; in Griekenland kwamen de royalisten (sympathiserend met de Duitsers) en de aanhangers van premier Venizelos (sympathiserend met de Geallieerden) tegenover elkaar te staan en begon er een ingewikkeld internationaal diplomatiek spel dat lang onbeslist bleef.
* Oostenrijks-Hongaarsch: deze twee landen vormden toen een personele unie onder leiding van keizer Frans Jozef I; Oostenrijk en Duitsland waren bondgenoten tijdens de Eerste Wereldoorlog.

* Hindenburgs etc.: Paul von Hindenburg en August von Mackensen waren allebei generaal-veldmaarschalk, Otto von Gottberg was een invloedrijke Pruisische landjonker, Otto Weddigen was een onderzeebootkapitein die begin 1915 met zijn hele bemanning omkwam, Paul Oskar Höeker was behalve schrijver ook uitgever van een Duitse legerkrant.
* de Lusitania: toen dit Britse passagiersschip in mei 1915 zonder waarschuwing vooraf getorpedeerd werd door een Duitse onderzeeboot, ging er een golf van verontwaardiging door de wereld.
* Hindenburg bespijkerd: in Duitsland werden houten beelden geplaatst (ook van de beroemde veldmaarschalk Hindenburg) die men tegen betaling met ijzeren, zilveren of gouden spijkers kon opsieren; de opbrengst kwam ten goede aan de oorlogsweduwen en -wezen.
* Pickelhauben: Pruisische punthelmen.
* admiration mutuelle: onderlinge bewondering.

4. Discussies rond neutraliteit en vaderlandsliefde

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd er in het neutrale Nederland druk gediscussieerd over de gevaren van de meer dan ooit gepropageerde vormen van vaderlandsliefde ofwel patriottisme, waarbij nationalistische gevoelens hand in hand gingen met een afkeer van het niet-eigene en vreemde. Ook het pacifisme en de behoefte aan bovennationale organen werden betrokken in de debatten, waarvan hier fragmenten uit het werk van enkele vooraanstaande literatoren als voorbeeld zijn gekozen.
Albert Verwey (1865-1937) behoorde niet alleen tot de hoofdfiguren van de Beweging van Tachtig, maar werd ook de mentor van veel jongere dichters en prozaïsten. Hij had toen al afstand genomen van het estheticisme van een dichter als Willem Kloos en was op zoek gegaan naar een alles samenbindende Eenheidsfilosofie. Behalve in gedichten (zie met name *Het zwaardjaar* uit 1916) uitte hij zijn afschuw van de oorlog ook in een groot aantal opstellen. De hier aangehaalde 'Begrippen van Nu' zijn te vinden in zijn bundel *Holland en de oorlog* (Amsterdam, 1916).
Ook de bekende Tachtiger Frederik van Eeden - zie voor meer gegevens over hem bij rubriek 1 - nam deel aan de discussies. Hij bleef de oorlog zien als 'een onding, een dwaasheid, een absurditeit', maar veroorzaakte een gevoel van teleurstelling in kringen die hem óók als een aanhanger van de geweldloosheid in de geest van Tolstoi hadden beschouwd. Bij het lezen van onderstaande fragmenten uit zijn lezingenreeks *Bij 't licht van de oorlogsvlam* (Amsterdam, 1915), moet men bedacht zijn op de eigenaardigheden van de door hem zelfontworpen spellingwijze.
Naast vele anderen zoals de humanistisch georiënteerde Just Havelaar, de criticus en romanschrijver Victor van Vriesland, de filosoof Leo Polak, de al eerder ter sprake gekomen Frans Erens en Nico van Suchtelen keerde ook de veelgelezen schrijfster Carry van Bruggen (1881-1932), zich tegen nationalistisch aandoende uitingen, die in haar ogen voortvloeiden uit een zich overal en altijd manifesterende eenvormigheidsdrang. Die overtuiging (zie haar brochure *Vaderlandsliefde, menschenliefde en opvoeding*, Baarn, 1916) had ook consequenties voor het onderwijs, dat volgens

haar niet tegelijkertijd - zoals de toenmalige wet voorschreef - de leerlingen zowel in de maatschappelijke als in de christelijke deugden kon opvoeden. De zogenaamde maatschappelijke deugden waren uiteindelijk immers alleen maar uit op collectief eigenbelang, terwijl alleen de typisch 'christelijke' deugden waren gericht op echte, zichzelf wegcijferende gemeenschapszin.
Ten slotte is hier ook nog een gedeelte gekozen uit het verhaal 'Oorlogsdruk', dat te vinden is in de bundel *Verhalen* (Amsterdam, 1921) van J. van Oudshoorn (= J.K. Feylbrief, 1876-1951). Hij werkte tijdens de Eerste Wereldoorlog op de Nederlandse kanselarij in Berlijn en nam daar waar hoe gemakkelijk mensen zich lieten meeslepen door de vijandbeelden, die gevoed werden door nationalistische gevoelens. Doordat zijn verhaal niet in een bepaald land was gesitueerd, kreeg het een algemene strekking.

4a. Albert Verwey: Begrippen van nu

Onzijdigheid

Een bekend partijleider schreef onlangs dat wanneer wij vallen bij de verdediging van onze onzijdigheid, wij voor 'den vrede' sterven. Dit is natuurlijk een drogreden. Als wij onze onzijdigheid verdedigen tegen een indringer, dan strijden wij voor het recht heer in ons eigen huis te zijn. Wie temidden van oorlog-voerenden de onzijdigheid afkondigt, leeft dan ook niet in vrede, maar in de afwachting na een oorlogsverklaring. Hij heeft de oorlog verklaard aan ieder die bij hem wil binnendringen. Of hij uit de bereidheid tot de oorlog zal overgaan tot de werkelijke daad, hangt verder niet van hem af, maar van anderen. Wie komt zal hem gereed vinden.

Onder sommige omstandigheden evenwel is de onzijdigheid een onmiddellijke oorlogsdaad. Het onzijdige land beschermt door zijn grenzen een ander land, het belet vrienden elkaar te hulp te komen, en vijanden elkaar te bestoken, het kan door doorvoer en uitvoer van levens- en oorlogs-behoeften de eene strijder gerieven en de andere afbreuk doen.

Dit karakter van oorlogsdaad te zijn, kan te allen tijde een buur uitlokken de onzijdigheid te schenden, om van de voordeden die het gesloten land aanbiedt, partij te trekken.

Het volk, wiens regeering besloten heeft, dat het onzijdig zal zijn, behoeft daarom niet minder, maar eer meer vastberadenheid dan een volk dat onmiddellijk oorlogvoert. Het moet geen oogenblik toegeven aan de gedachte, dat het door wie maar wil in een oorlog 'gesleept' kan worden. Het moet integendeel leven in het besef, dat het, door zijn houding zelf, vrijwillig aan de oorlog deelneemt. Het moet vrijwillig vastbesloten zijn heer en meester te blijven in eigen land en op eigen grenzen. Het moet die grenzen, zoo noodig, kunnen verdedigen zonder de overprikkelde vaderlandsliefde die in haat tegen één bizondere vijand wordt omgezet, maar met die onomkoopbare liefde voor het eigene, die al het vreemde, als het wil indringen, weert.

De pruisische geest is ons hier ondenkbaar, maar niet minder de fransche of de

engelsche. Pruisen heeft de onzijdigheid van België geschonden; maar Engeland heeft de Boeren-republieken verwoest, en Frankrijk heeft ons eertijds ingelijfd. Geen enkel van deze groote staten is voor ons betrouwbaar. Als vriend zijn zij, stuk voor stuk, ons misschien nog gevaarlijker dan als vijand. Maar als wij tusschen of tegenover hen onze houding bepaald hebben, dan vergt het handhaven van die houding, zoolang wij zelf haar gewenscht achten, in elk geval eerbied af.

Vaderland en menschheid

De gedachte waar alle socialistische denkers van uitgaan, is deze: dat de menschheid bezig is één te worden. Oorlog past daarom niet in hun beschouwingen. Hij is de heftigste uiting van de drang naar verbizondering, die het tegenovergestelde is van de eenheidsdrang. Zij die zich geheel vervuld voelen van die eenheidsdrang en het als vanzelfsprekend erkennen, dat de verschillende naties één menschheid vormen, zij zullen nooit kunnen goedkeuren dat hun eigen land zich in de allerergste mate, d.w.z. als vijandig en oorlogend, afscheidt van een naburig land. Als nochtans de drang naar verbizondering zich doorzet, en hun land, gedwongen door binnenlandsche of door buitenlandsche machten, tot de oorlog overgaat, dan staan zij een oogenblik radeloos, want hun heele vroegere overtuiging verbiedt hun eraan deel te nemen. Daarna evenwel wenden zij zich in gedachten om, en nemen er aan deel. Zij kunnen namelijk niet ontkomen aan het feit dat zij leden van een natie zijn en de lotgevallen van die natie deelen moeten. Zij hebben altijd geleefd in een wereld zonder naties, in een menschheidwereld. Maar die was niet de werkelijke. De werkelijke was eene, die naar het menschheid-worden wel streeft, maar tevens, en met even groote kracht, naar het vasthouden en vormen van verscheidenheid. De wereld beweegt dus door tweeërlei werking, door een dubbeldrift; en niet zóó alsof de eene helft van de menschen het vaderland en de andere helft de menschheid zou liefhebben, neen, beiden hebben én het vaderland én de menschheid lief, alleen maar ieder in andere maat en evenredigheid. Zij die zeggen dat zij de menschheid liefhebben en niet het vaderland, komen toch, al is het dan eerst bij het uitbreken van een oorlog, tot het inzicht, dat zij ook in hun gevoel, zich van het vaderland niet kunnen scheiden, zoomin als zij hun lichaam en hun leven ervan gescheiden hebben. Zij oorlogen dus nu, niet alleen als gedwongen, maar uiting gevend aan een gevoel dat zij nu eerst in zich ontdekt hebben, een gevoel van gemeenschap met het naaste en het eigene, een wezenlijke volksgemeenschap. Zij die levenslang tegen de oorlog gepredikt hebben, trekken dan zingend mee op, roepen juichend de machthebbers toe die zij vroeger minachtten en hoonden, keuren alle maatregelen goed die genomen worden door een regeering waarvoor ze eerst enkel achterdocht of afkeer voelden en verheffen zelfs niet hun stem als de oorlogstoestand hun aanvoerders drijft tot misdaden tegen het volkenrecht. Toch is het volkenrecht de eerste zwakke schets van een menschheids-recht en moest dus allereerst beschermd worden door hen die de menschheid meer dan het vaderland zeggen lief te hebben. Zij voeren oorlog,

en - ik herhaal het - niet als in den strijd gejaagd, maar gehoorzaam aan een stem in hun hart die ze vroeger niet gehoord hadden. Zij hebben altijd gemeend één te zijn, zooals zij droomden dat de menschheid één is. Nu zij zien dat de wereld haar gesplitstheid tot de dood toe doordrijft, ontdekken ze hun eigen dubbelheid. Ernstige oogenblikken leeren ernstige waarheden. En alleen in oogenblikken als de tegenwoordige konden de geloovers aan hun eigen eenheid - de veroordeelaars van het Andere - tot het inzicht komen dat zij zelf tweezijdig zijn en dat het Andere ook leeft in hen.

De toekomst

Ik heb de hoop hooren uitspreken dat, wanneer deze oorlog geleden is, ieder een afschuw zal hebben van oorlog.

Zonder twijfel zal ieder dat.

Iets anders is het, wanneer men gelooft dat de herinnering aan het leed van nu lang duren, en zelfs de nu levende geslachten overleven zal. Niets toch slijt sneller als indrukken.

Maar wanneer men bovendien zich aan de verwachting overgeeft dat die herinnering toekomstige geslachten van het oorlogvoeren weerhouden zal, dan, meen ik, troost men zich met een waan.

Indien het waar is dat oorlogen het onvermijdelijk gevolg zijn van het groeien van staten, dan zal de tegenzin van de bevolkingen - geheel of in meerderheid - zeker de regeeringen bedachtzamer maken, maar hij zal niet kunnen verhinderen dat op een gegeven oogenblik regeeringen én volken tot den oorlog overgaan.

Er wordt vaak gezegd dat het de regeeringen zijn die de oorlogen maken, of - door middel van de regeeringen - sommige groepen van de bevolking; en waar deze ten slotte het heele staatswezen het sterkst beïnvloeden, spreekt het vanzelf dat zij ook meer dan anderen aansprakelijk zijn voor de oorlogvoering. Maar zij zijn dat als staats-organen en niet als personen of bevolkingsgroepen.

Wat zeggen wil, dat, wanneer andere groepen, zij die altijd de vrede hebben voorgestaan, aan het bewind komen, zij evenmin als hun voorgangers zullen ontsnappen aan de oorlogsnoodzakelijkheid, waartoe de staat zelf, alleen al door zijn bestaan, hen dwingen zal.

Die dwingende macht is zoo groot, dat zij zelfs de minst oorlogzuchtigen - wij hebben het zooeven beleefd - van de oorlogsnoodzakelijkheid te doordringen weet. Hoe sterk moet zij dan wel werken op hen voor wie de instandhouding van de staat boven alles gaat.

Het is daarom dwaasheid te zeggen: wij, vredesvrienden, waren nu nog niet sterk genoeg om de oorlog te verhinderen. Hoe sterker gij wordt, hoe meer ge u als staatsorganen erkennen moet; en als staatsorganen zult gij de oorlog onvermijdelijk achten zoodra een andere staat het bestaan van de uwe belaagt.

Ons doel

Ons doel moet zijn dat alle staten van de aarde in één bond worden opgelost, en die bond krachtig genoeg om alle volken zijn vrede op te leggen. Een droombeeld? Maar tenminste een beeld. En een dat niet de innerlijke tegenspraak in zich draagt van met elkaar vredehoudende staten. Het eigenste beeld bovendien, waarvan alle socialisten, droomers en denkers, zijn uitgegaan. Ook Marx, bij de ontwikkeling van zijn ekonomische denkbeelden, heeft als achtergrond de geheele aarde door één menschelijke maatschappij bebouwd gezien, en naar háár maatschappelijknuttige arbeid de waarde bepaald van alle gebruiksdingen. Maar dit socialisme, het is duidelijk, is heel iets anders dan het streven naar vrede tusschen Staten. Het is een streven naar oplossing van Staten, naar een ontplooiïng van alle verscheidenheid in de eenheid van een krachtige Maatschappij.

12-16 Augustus 1914.

4b. Frederik van Eeden: Bij 't licht van de oorlogsvlam

Hollandsen roeping

Ik kan geen eerbied voelen voor het Hollandsche pacifisme. Die vreedesdrukte, in een land, dat tot nog toe zoo weinig te lijden had, waar zelfs millioenen guldens verdiend zijn door den oorlog, die is mij te goedkoop, te klein-sentimenteel, te gemakkelijk, te bekrompen, misschien te bangelijk. [...]

Ik geloof aan een koomende algemeene ontwapening - en ik geloof ook aan een weerloosheid die machtiger zal zijn dan allen krijg. Ik geloof aan de meerderheid van den Brahmaan - die nooit mocht strijden of gewelddaad pleegen - booven den Ksatrya, den krijgsman, die ridderlijkheid en heldhaftigheid moest betrachten.

Maar ik laat mij niet wijsmaken dat het groepje Hollandsche dames en dominees, Christen-socialisten en anarchisten het recht hebben zich voor te doen als Brahmanen, heilige weerloosheid te belijden en - wat erger is - deeze aan een militant, ruuw, onopgevoed volk als het Hollandsche te preediken.

Dat is zelf-ooverschatting, dweepzucht en hoogmoed, die tot jammerlijke onheilen zal leiden.

De hooge gezindheid, die noodwendig voert tot het opgeeven van eiken gewelddadigen weerstand, is slechts na langduurige en moeyelijke ontwikkeling te bereiken. Men kan zich wel verbeelden dat men zoover is, en manifesten onderteekenen en volksvergaderingen toespreeken - maar dat geeft alles niet den minsten waarborg, dat deeze uiterlijke betooging gesteund wordt door een innerlijke waarheid en weezenlijkheid. En als dit niet het geval is, dan loopt het toch uit op huichelarij en schijnheiligheid, op dweeperij zonder duurzame kracht.

Men moet het niet vergeeten, de geestdrift die heilige weerloosheid meebrengt, moet iets hoogers, iets verheeveners zijn dan de geestdrift, die thans de oorlogvoe-

rende volken bezielt. En die laatste is iets zeer hoogs en schoons. De moreele verheffing, door den oorlog, van het Fransche volk is een machtig, imposant en ontroerend schouwspel. Maar ook daar, waar ze berust op verblinding, is de geestdrift eerbiedwaardig.

Daarbij vergeleeken is het ijveren voor weerloosheid door ons neutraal volkje, dat hier veilig kan ageeren, kinderachtig en klein. Er is geen sprake van, dat wij in staat zouden zijn, door ons gewapper met vreedes-vlaggetjes, de schoonheid van den oorlogsmoed der strijdenden te ooverstralen. Zij lachen ons uit - en terecht.

Wanneer eenmaal de groote ontgoocheling begint, wanneer het volk, dat nu meent te strijden voor Vrijheid en Recht, maar inderdaad vecht voor oppermacht, - tot inkeer komt en zelfde wapens wegwerpt, die het niets dan oneer en schade hebben verschaft - dan kan dat tot algemeene ontwapening leiden. Hoewel niet tot weerloosheid, die een diepe wijsgeerige innerlijke hervorming vereischt, waartoe nog maar zeer weinigen in staat zijn.

Als ons het mes op de keel ware gezet en wij hadden den moed getoond van Serviërs en Belgen, dan zouden we moogen meepraten. Ook dan eerst zou ons woord eenigen invloed kunnen hebben op het groote verbond der arbeiders, die thans feitelijk in Engeland de macht in handen hebben.

Want ook die kunnen geen heilige weerloosheid betrachten, als de dag komt dat zij tot daden oovergaan en weerstand moeten bieden aan de groep die het sociale onrecht vóórstaat. Als onze zachtzinnige weerloozen dan met hun schijn-verheevenheid aankoomen, dan zal er gevraagd worden wat zij voor recht en vrijheid geofferd hebben. En als dan Holland niets anders kan noemen dan de tachtig-jarige oorlog en de gastvrijheid voor de Belgische vluchtelingen, dan zal dat heusch onze stem geen ooverweegend gezag geeven in den raad der volken.

Geen dweeperij dus, die niet anders is dan het verwaarloozen van dat dieper weezen, waardoor wij met alle menschen samenhangen. Geen ijdel schermen met verheeven machtspreuken, die in onzen mond hoegenaamd geen waarde hebben. Ons past een eerbiedig zwijgen bij de geweldige krachtsinspanning der omringende volken, - en daarbij een met alle macht ons voorbereiden tot afweer van wat ons bedreigt, tot bescherming van wat wij als groep eigenaardigs en waardevols bezitten.

Dat is het eerste wat wij te doen hebben. Moedig, zonder geld of moeite te sparen, met de uiterste inspanning ons weerbaar te maken.

Met alle kracht ons voorbereiden om te verdeedigen onzen eigenaard, dat bizondere schoone en goede, wat ons van andere groepen onderscheidt.

Maar die eigenaard moet dan ook de moeite waard zijn. Gemeenschappelijk moeten wij iets verdeedigen wat waarde heeft voor de gansche menschheid.

Bezit ons volk zooiets waardevols?

Hollandsch taak

Het volkencomplex, dat binnen de Duitsche rijksgrenzen leeft, is oovertuigd, dat er

een bizondere Duitsche kultuur bestaat, die noodig is voor de menschheid en die met alle macht gehandhaafd moet worden.

Maar daarbij is Duitschland agressief. Het heeft zich zoogenaamd verdeedigd, door aan te vallen. Daaruit blijkt, ondanks alle woorden die het teegendeel zeggen, door de feiten en daden die algemeen bekend en ook erkend zijn, dat Duitschland niet enkel vertrouwt op zijn goed recht en op de kracht van zijn kultuur.

Had het dat gedaan dan had het een aanval *afgewacht* - en ware nooit zelf als eerste aanvallend opgetreeden.

In dit optreeden schuilt ook een element van vrees. Ook angst was een der motieven van deezen oorlog. Angst voor een complot, voor een aanval, voor de dreigende houding der naties.

Een volkoomen moedig man, bewust van zijn kracht, verdeedigt zich niet door aanval. Hij wacht af. Het is de domme oorlogsfilosofie, de taktiek der eerzuchtigen en machtlievenden die tot aanvallen drong. De Duitscher beroemt zich op zijn weerkracht, en op zijn geduld, sooberheid en arbeidsaamheid in den économischen strijd. Ware het juist, dat de meededingende naties het wilden afsluiten en verworgen, dan had het in die deugden juist de beste wapens.

Door geduld, arbeid en schranderheid zou de waereld te verooveren zijn geweest. Voor iederen gewelddadigen aanval wist het zich veilig.

Maar de Duitsche professoren, opgeruid door de heerschende kaste, de Mantsjoes van Potsdam, verweezen naar de geschiedenis, naar Frederik de Groote en Bismarck, naar geweeren en artillerie.

De uitkomst heeft nu al beweezen hoe kortzichtig en onwijsgeerig die krijgsfilosofie was. Juist door zijn aanvallende houding heeft Duitschland de sympathie der ooverige waereld verlooren. En welk een onpraktisch hulpmiddel de artillerie is, om de waereld oeconomisch te verooveren, dat zal weldra blijken. Men kan er nog beeter vliegen mee vangen.

In Holland is geen sprake van agressiviteit. Des te krachtiger kan daarom onze invloed op de menschheid zijn. Ook wij voelen iets als een roeping. Ook wij hebben iets te verdeedigen. Maar wij gelooven niet aan een speciaal Hollandsche kultuur, zooals Duitschland aan een Duitsche gelooft. Dat is een waan. Er is Hollandsche kunst en Hollandsche eigenaard, maar er is eevenmin een speciaal-Hollandsche of een speciaal-Duitsche kultuur als er een speciaal-Hollandsche of speciaal-Duitsche weetenschap of waarheid is.

Wij in Holland moogen echter met meer recht dan de Duitschers zeggen dat wij een heiligdom bewaken. Dat heiligdom is de geestelijke en zeedelijke vrijheid.

Dat is geen Hollandsch fabriekaat of monopolie. Dat is de vrijheid die elk volk begeert en noodig heeft voor zijn hoogste ontwikkeling. Maar door de opgenoemde bizondere omstandigheid zijn wij beeter in staat die vrijheid zuiver te voelen en in praktijk te brengen, dan de meeste andere landen.

Door onze bescheiden positie is er bij ons geen chauvinisme, geen nationale ver-

blinding in 't spel. En toch hebben wij een sterk groepsgevoel, een sterk besef van saamhoorigheid. Dat is het goede, zuivere nationalisme.

Geen volk heeft in eigen historie zooveel geleegenheid gevonden om te leeren dat uiterlijk geweld en stoffelijke macht niet het hoogste is, waarnaar een volk streeven kan.

Wij zijn sints lang niet meer gewoon op eigen grootheid te snoeven. Dat wij ons nu een weinigje meer zelf verheffen, komt doordat wij de onvrijheid, de verblinding, de onoprechtheid der groepen bemerken, die elkander beschimpen en bestrijden.

Daar teegenoover moeten wij echter ook bewonderen en navolgen hun moed, hun geestdrift, hun zelfverloochening, hun saamhoorigheid.

Het komt er op aan eerlijk en deemoedig onze zwakheeden te erkennen, onze nationale gebreeken - zooals onze blinde gewinzucht, ons wantrouwen, onze nuchterheid, onze wijfelzucht, kleingeestig- en angstvalligheid. Dan kunnen wij ook trots zijn op onze werkelijke deugden: ons sterk rechtsbesef, ons begrip van Vrijheid, onze afkeer van uiterlijk vertoon en schijn, ons gezond verstand, onze eerbeid voor diepe, ernstige bespiegeling, onze weetenschappelijkheid en deegelijkheid.

Die deugden hebben we, al zien we ooveral om ons heen grove afwijkingen. Al is onze stadbevolking niet minder banaal, niet minder pretlievend, niet minder ligtzinnig, niet minder flaauw en smakeloos dan de grootsteedelingen in andere landen - er is een goede kern in onze groep, die hooger staat, die vatbaar is voor beeter. En dat is de ruggegraat, de weerstand in een volk.

Nu gaat het er om, in het groote conflict, die kleine wijkplaats van zeedelijke vrijheid, van rechtsgevoel en oprechte vroomheid te bewaren. Dat is onze roeping.

Daaraan kunnen *allen* meedoen, - mannen, vrouwen, jonge menschen, kinderen zelfs. Het komt er op aan alle groote motieven van het menschelijk leeven zuiver te houden.

Wij kunnen vormen een vast aaneengeslooten groep, wakker en vastberaden, heilig beslooten onze idealen te handhaven - en te letten op de zuivere richting van het compas des Leevens.

Dan eerst zullen wij de schoonst denkbare rol speelen in de groote tragedie.

Alle goede neigingen, motieven en instellingen zijn op dit oogenblik onzuiver, verduisterd en vertroebeld door een valschen schijn.

Nationalisme zou een van de heerlijkste gevoelens zijn, als het begreepen werd als groepsgevoel van een aantal menschen, die elkaar helpen en voor elkaar werken. Maar nu zien we het als chauvinisme en imperialisme, dat alles goed en recht noemt wat het eigen volk - en laag en slecht wat een ander volk doet, dat zich opblaast en spreekt van goddelijke uitverkiezing, dat macht verlangt en de waereld wil beheerschen en regeeren naar eigen inzicht, met geweld en dwang.

Teegenoover dit onzuiver nationalisme moeten wij ons zuiver groepsgevoel plaatsen, het reedelijke, liefdevolle, rechtvaardige gevoel, dat eedele en broederlijk

gezinde menschen zoekt onder alle volken, dat van alle volken leeren wil en in eerlijk verkeer met allen wil treeden, dat nooit aggressief of aanmatigend of gewelddadig optreedt, dat een gemeenschappelijk recht erkent voor al wat mensch is, dat andere volken wil helpen in kultuur, maar ze niet wil bedriegen tot eigen voordeel.

4c. Carry van Bruggen: Het kwaad van het patriottisme

Er is hier maar één enkele conclusie, maar één mogelijke uitweg.

Opvoeders, die u geroepen voelt om de kinderen op te leiden tot Christelijke deugden, roei het patriottisme uit en alles dat ermee samenhangt, want het is in zijn wezen on-Christelijk. Het kweekt geen echte liefde, maar wel echten haat, geen nederigheid, maar wel hoogmoed, en een hoogmoed van de ergste soort, namelijk, die, welke men als zoodanig niet herkent en niet brandmerkt.

Ja, laat ons opstaan en het patriottisme bestrijden als een kwaad zooals achtereenvolgens bestreden zijn - en overwonnen en uitgeroeid en ten onder gebracht - als een kwaad, de slavernij in Amerika, de lijfeigenschap in Rusland, en vele maatschappelijke onrechtvaardigheden en onevenredigheden overal.

Er bestaat geen instelling, die niet eenmaal haar recht van bestaan had. Maar tegenover die redelijkheid, dat recht van bestaan staat een andere, de noodwendigheid van te verdwijnen. We hebben met overvloedige billijkheid trachten aan te toonen, dat het patriottisme eenmaal recht van bestaan had, we hebben evenzeer trachten aan te toonen, dat we het ontgroeid zijn, dat het woord tot een misleidende leus is geworden en dat het moet ter wille van onze waardigheid en onze zelferkenning.

Dan moeten we ook niet aarzelen bij de keuze der middelen. Het bolwerk, de Bastille van het patriottisme, moet omver gehaald: het geschiedenis-onderwijs, het eenzijdige, leugenachtige, ijdelheid-aankweekende geschiedenis-onderricht moet van de scholen, moet uit de harten der kinderen verbannen, het moet hun gemoed ontsneden worden, geheel en al, zooals men aan het vleesch een boos gezwel ontsnijdt.

Zoo alleen kunnen we eenige eenheid in de opvoeding brengen, die toch al zoo bitter-vol begripsverwarring en onwaarheid is. Hoe dubbelslachtig en onoprecht is niet onze houding tegenover de dieren. Wij, die den kinderen leren, dat we onze hoogheid te zoeken hebben in waarheid en rechtvaardigheid, mogen hun niet tegelijkertijd eerbied inprenten voor de leugen en den roof, dat wil zeggen ‘krijgslisten’ en ‘veroveringsoorlogen’.

Niet zonder eenige verlegenheid - maar wel zonder een woord van protest: wie boter op zijn hoofd heeft, blijft uit de zon! - constateerden onlangs Hollandsche bladen hoe in Duitschland van ‘hooger hand’ met geweld wordt tegengegaan de neiging van enkele opvoeders, het jonge geslacht een redelijker inzicht te geven in de

ware oorzaken, de ware motieven vooral, van den Wereldoorlog -, zulk een redelijk inzicht zou immers noodzakelijk moeten leiden tot vermindering van haat en vechtlust, dit is tot vermindering van patriottisme. En het is daarom dat 'hoogerhand' hier een stokje voor steekt - en dat hooger gezag deze neiging scherpelijk kwalificeert als *'hersenverweeking en beenderverweeking'*. Zoo is het, zoo stond het er. Haat en misbegrip *moeten* aangemoedigd worden, want zij zijn de bronnen, waaraan zich het 'patriottisme' voedt.

Met wrevel, onwil en schamperheid begroet men in Duitschland de schuchtere poging om over dezen oorlog te spreken, zooals men van nature over de oorlogen van anderen en over die van vorige eeuwen spreekt: het uitvechten van belangen -, het meten van krachten -, wat ze dan ook werkelijk zijn. En een andere houding is onmogelijk.

Wie hier niet vóór is, is tegen. Er valt geen gulden middenweg te bewandelen.

Was het niet reeds de brave Nicolaas Beets, in zijn jeugdige gedaante van Hildebrand, die zich verontwaardigde over de menschelijke ijdelheid welke de 'gedachtenis aan bloedigen oorlog' een plaats inruimde in het Godshuis? Gij kunt het lezen in de *Camera Obscura*. We zijn in goed, en godvruchtig gezelschap. Maar voor ons zullen het geen ijdele frasen wezen, preekstoel-vermaan, waaraan geen mensch zich stoort en allerminst de geachte spreker zelf, wij willen eenvoudig en concreet onze eischen stellen.

Brengt uw kinderen niet bij de tomben van 'zeehelden', niet in een kerk, waarin vechtjassen begraven liggen, eischt, dat uit de Nederlandsche musea de krijgstropheeën, de herinneringen aan hebzucht en geweld, scheepsrompen en vlaggeflarden, verwijderd worden, en dat men ze opberge bij de martelwerktuigen en folterbanken, bij alle gedachtenissen aan onze oude dwalingen en verblindheden, waartegenover wij, volwassenen, rechtvaardiglijk zullen trachten te oordeelen, over het een niet minder en niet anders dan over het andere. Protesteert tegen het domme, leugenachtige, eenzijdige geschiedenis-onderricht op onze scholen -, schaft het voor het lager onderwijs geheel en al af, vervangt het op de middelbare scholen door een zakelijk, objectief en algemeen overzicht van de menschelijke ontwikkeling en groei, maar zwijgt, zwijgt eindelijk over ons 'roemrijk verleden'.

De jongeren onder de onderwijzers kunnen het onderricht in de oude opvatting nauwelijks meer aan. Aan hen de taak, zoo zij er zich toe opgewekt gevoelen, het aangegeven beginsel uit te werken.

Wij willen alleen dit uitspreken, herhalen en als het moet het schreeuwen van de daken, roeit het patriottisme uit.

4d. J. van Oudshoorn: Oorlogsdruk

[...] In zijn Zondagsche kleeren zat zijn zwager aan de ontbijttafel. Zijn vrouw las de krant. Het kind was er niet. Toen hij zijn zwager wilde begroeten, wenkte deze beduidensvol af en bleef triomphantelijk wachten tot zijn vrouw van de krant zou opzien. Er scheen groot nieuws te zijn. Klokkengelui dreef uit de verten over en als had hij niet anders verwacht, begon zijn zwager stil-ingenomen mede te knikken. 'Het is een mooie overwinning,' onderbrak zijn vrouw het strakke zwijgen, en de krant van zich afleggend: 'Ik ga met Toontje de vlag uithangen.' Zijn zwager liep met gewichtige stappen door de kamer op en neer. 'Een mooie overwinning,' herhaalde hij verachtelijk, 'zeg maar gerust de laatste genade-stoot voor dat schoeljepak. Wat hebben ze zich ook met onze zaken te bemoeien.' Daarop greep hij de krant van tafel, maar wierp die weer onmiddellijk van zich af, als ware hem het korte gedrukte bericht te nuchter tegen zijn ongedurige vervoering. 'Tien duizend dooden en gewonden,' herhaalde hij met de tong knallend, 'veertig kanonnen, en wat er nog alles bij komt.' Hij knipte uitdagend met de vingers. 'Nou, Kobus, wie heeft het bij het rechte eind gehad?' Midden in de kamer stelde zich zijn zwager schrap voor tegenspraak, strijdlustig-ondernemend door het krantenbericht.

Zou hij nu ruzie maken? Zou hij nu antwoorden, dat overwinningen als deze, zich het laatste jaar wederzijds herhaalden zonder tot beëindiging van den oorlog bij te dragen. Het was beter te zwijgen, maar de krant terzijde schuivend kon hij zich niet weerhouden als voor zich zelf te zeggen: 'Nog één zoo'n overwinning en we zijn verloren.' Zijn zwager stoof op, met heftige handbewegingen een vloed van argumenten van zich werpend: 'Was het hun verdiende loon soms niet. Wie was de oorlog dan begonnen?' 'Ja, ja, nee, nee, maar het hooge woord moest er uit. Te lang had het hem al dwars gezeten. Hij, Kobus, kende geen vaderlandsliefde?'

'En nou zal ik jou eens even wat zeggen,' zoetsappig lachend was hij van tafel opgestaan, innig verheugd, dat het eindelijk tot een openlijke uitspraak kwam, 'die vaderlandsliefde van jou, zoo goed als die van de tegenpartij, is een der voornaamste oorzaken van den oorlog.' 'Ha, ha,' tartte zijn zwager en nam zijn hoed, 'daar heb ik je dus, dat heb ik al lang vermoed, dat jij geen vaderlandsliefde meer kent, maar zeg het maar gerust ronduit.' Nog moest hij een zwakke aarzeling overwinnen, maar toen hij merkte, dat de ander meende hem door een uiterste in het nauw gedreven te hebben, deed hij in stijgende opwinding een stap vooruit en zeide bijtend: 'En als je het dan wil weten, ik lach er om. Hoor je wel. Ik lach om vaderlandsliefde, liefde, net als om vijandschap. Het zijn m'n vijanden niet, die daar gisteren bij duizenden gedood werden of verminkt. Ik heb die menschen nooit gekend. Het is alles larie met die praatjes over onze vijanden. Versta je me wel. Het is belachelijk en van eeuwen terug. De kerels, die daar gister hun leven lieten, ze zijn niet beter of slechter dan een van ons. Die heele oorlog strompelt als een rudiment* van overwonnen standpunten achter ons aan.'

Bang om zijn vertoog door verdere gemeenplaatsen nog te verzwakken ging hij weer aan tafel zitten. Maar zijn zwager hield hem aan zijn woord. ‘Het is ongehoord,’ hoonde hij schamper en tegen zijn vrouw, die met het kind aan de hand en een groote nieuwe vlag onder den arm niets goeds vermoedend, in de open deur bleef staan, ‘maar goed dat hier geen vreemden tegenwoordig waren; in de gevangenis zou hij met zijn kletspraatjes kunnen komen. Nee, Corry, maar waarachtig, dat gaat te ver.’

De morgen was verknoeid. Het speet hem nu zich te hebben bloot gegeven en toen zijn vrouw, na zijn zwager te hebben uitgelaten, mistroostig tot hem kwam en met de vlag bleef aarzelen, voelde hij zich eenzaam-schuldig en met zijn gansche omgeving in noodeloozen strijd. Zelfs het kind leek het te bemerken. Het stond met gretige blikken naar de groote vlag verlegen opzij. ‘Zijn er weer woorden gevallen, Kobus?’ vroeg zijn vrouw bezorgd. ‘Ik geloof toch dat je wel wat zenuwachtig bent, tenminste zoo kwaad heb ik Eduard nog nooit gezien.’ Hij gromde wat, riep met een voorwendsel het kind tot zich, stuurde het weer weg en nam werktuigelijk de krant ter hand. Als weerslag op het twistgesprek met zijn zwager, trof hem de leegeenzijdige stelligheid der oorlogsberichten met te tergender bevreemding. Voor wie was dit alles eigenlijk geschreven? Voor waterzuchtige kinderen? Wij, wij hebben geen schuld aan den oorlog. De vijanden hebben schuld. Wij, wij zijn flink en ferm. De vijand is slap en laf. Groot gejuich omdat een schip met duizenden tonnen koren in den grond geboord was en een paar regels verder, de waarschuwing om toch vooral met allerhand waardeloos afval zuinig te zijn. Nu moest hij lachen. Het herinnerde hem aan zijn studenten-tijd, toen het geld met handen vol werd weggesmeten, maar een lucifer uit spaarzaamheid aan twee zijden afgebrand. Deze vergelijking stemde hem plots veel kalmer. Hij voelde hoe zijn denken immer enger kringen om het raadsel van den oorlog trok. Een formidabele domheid. Zijn vrouw keek telkens nog met bezorgde blikken naar hem om, maar hij kon het thans niet over zich krijgen haar de vlag te verbieden. Het kind juichte van plezier. De zon was met een bleek waterachtig lichten over de buurten doorgebroken. Een trage deining kwam door het open raam de kamer binnen. Zoo bleef er geen zweem van druk meer op hem lasten*. Met een zucht van verlichting stond hij van tafel op. Was het niet de vrije morgen, waarop hij de gansche week gewacht had?

Eindnoten:

* rudiment: overblijfsel, iets dat zich niet verder meer ontwikkelt.
* op hem lasten: vgl. hem belasten.

5. F.X.P. Duijnstee: De lichtzijde van den oorlog

Pater F.X.P. Duijnstee O.E.S.A. (geb.1873) was een zeer productieve katholieke publicist. In zijn brochure *De Lichtzijde van de oorlog* (1915) constateerde hij dat de Eerste Wereldoorlog ook een flink aantal positieve ontwikkelingen met zich mee bracht. Een fragment uit dat merkwaardige betoog mag in deze veelzijdige bloemlezing niet ontbreken.

Het groote *vrouwenvraagstuk* is ook met den oorlog in een nieuwe sfeer gekomen. De tegenwoordige vrouwenemancipatie is, ten minste wat haar dwaze en onmogelijke eischen betreft, op frappante wijze ontmaskerd. Toen de vrouw geroepen werd, om evenals de man zich te werpen midden in het economisch leven, werd al spoedig bij haar de idee wakker geschud: als wij werken moeten evenals de man, dan hebben wij ook dezelfde rechten als de man. Van plichten werd natuurlijk niet gerept. Vóór alles werd het vrouwenkiesrecht opgeëischt. De propaganda, door sommige geëmancipeerde voorvechtsters gevoerd, grensde in de laatste jaren aan het ongeloofelijke. Belachelijk, berucht, vrouwonteerend was de actie der Londensche suffragettes voor vrouwenkiesrecht; met levendige afschuw las men in de bladen schandelijke aanrandingen, beleedigingen en vernielingen door die vrouwen uitgedacht, die hun wêerga bij mannen ternauwernood vinden. Niet alleen in Engeland maar ook overal ter wereld, ook in ons vaderland, werd voor de z.g. rechten der vrouw gestreden, zooals in ons eerste deel duidelijk werd aangetoond.

Ook hierin heeft de mobilisatie plots een kentering gebracht. Den 2den Augustus werden in de meeste landen van Europa de jonge mannen opgeroepen, om hun vaderland te verdedigen tegen den vijand; uit liefde voor den grond, waar eens hun wieg stond, gingen zij uit, om hun leven te offeren op het altaar der vaderlandsliefde. Dat was hun plicht. Plechtig was het oogenblik dier mobilisatie. De jonge mannen grepen vol geestdrift naar de wapenen, de schitterendste tooneelen van enthousiasme werden afgespeeld, welke nooit der vergetelheid zullen worden prijsgegeven. Zelfs de socialisten, die jaren lang het anti-militairisme gepredikt hadden, lieten eensklaps dat stelsel in den steek, voelden de 'nationale gedachte' eensklaps opvlammen in hart en gingen met heilig oorlogsvuur ten strijde voor vorst en vaderland. En nu de vrouw? Nauwelijks was de mobilisatie afgekondigd, of het was stil in het eens zoo rumoerig kamp der strijdlustige kiesrechtdames. Wat was er gebeurd?

De mannen waren opgeroepen, zij gingen uit, want dat was hun plicht. Maar *hun* leven hadden zij te lief. Om ten strijde te gaan, daarvoor bedankten zij feestelijk. Wilden zij zich niet belachelijk maken in het oog der wereld, dan moesten zij niet alleen den grooten Europeeschen oorlog maar ook den egoïstischen kiesrechtoorlog met rust laten. Zij staakten hun propaganda en kropen voorzichtig en wijselijk in hun schulp. Het was plots gedaan met de actie voor vrouwenkiesrecht. En als nu die fijne, geëmancipeerde (?!) dames nog een greintje verstand uit hun onverkwikkelijken strijd mochten hebben overgehouden, dat zij dit in deze oorlogsdagen eens

trachten te ontwikkelen, om in kalme rust, - zij behoeven toch niet te vechten - zich de vraag te stellen: als de oorlog tot het verleden zal behooren, mogen wij dan nog langer onze eischen handhaven?... Is het antwoord bevestigend, dan zullen wij na den oorlog zoo vrij zijn, hen de dagen der mobilisatie in het geheugen terug te roepen, en ze lafaards noemen, want lafaards zijn zij, die wel hun rechten durven opeischen, maar te ber... zijn om hun vaderland te verdedigen. Wie in 's lands bestuur medezeggenschap wil hebben, wat toch hun streven is, moet dit voorrecht niet baseeren op belastingplicht (dat is slechts een bijzaak), maar ook bereid zijn, het vaderland te verdedigen desnoods met bloed en leven. De oorlog heeft dus ook deze lichtzijde, dat dit hemel-en-aarde-in-beroering-brengend vrouwenkiesrechtvraagstuk een gevoeligen klap gekregen heeft.

Rubriek 10: Antimilitarisme

Veel organisaties die zich inzetten voor de wereldvrede, verenigden zich tijdens de Eerste Wereldoorlog in de Nederlandsche Anti-Oorlog Raad, waarvan het tijdschrift *De Toekomstige Vrede* het officiële orgaan werd. Kleine strijdbare groepen vonden echter het pleiten voor internationale samenwerking, arbitrage bij conflicten tussen staten en het zover mogelijk terugdringen van de bewapeningswedloop niet ver genoeg gaan. Het antimilitarisme - te onderscheiden van het verwerpen van *iedere* vorm van geweld in de geest van Tolstoi en Gandhi - voerde actie tegen het in stand houden van nationale legers en dus ook tegen het vervullen van de militaire dienstplicht. Aan dat streven kon zowel een anti-kapitalistische maatschappijvisie als een christelijk-humane levensovertuiging ten grondslag liggen. Veel publiciteit kregen vooral de Nederlandse afdeling van de Internationale Anti-Militairistische Vereeniging (al in 1904 opgericht door de befaamde socialist-anarchist F. Domela Nieuwenhuis) en de Bond van Christen-Socialisten (opgericht in 1907, later vooral bekend geworden door toedoen van de predikant Bart de Ligt). Ook de inzet van de dichteres Henriëtte Roland Holst moet hier zeker worden genoemd. Gedurende de Eerste Wereldoorlog werden in Nederland ongeveer zeshonderd dienstweigeraars veroordeeld. ‘Geen man en geen cent voor het militarisme’ bleef ook later een bekende leuze.

1. Tekst van het Dienstweigeringsmanifest 1915

In september 1915 verscheen er op initiatief van Bart de Ligt en anderen een officieel *Dienstweigeringsmanifest*, gevolgd door handtekeningenacties. Het werd een paar maal herdrukt en veroorzaakte veel beroering, ook bij de overheid. De opstellers werden strafrechtelijk vervolgd en ambtenaren riskeerden ontslag als ze hun naam zetten. Tot de 180 ondertekenaars van het eerste uur

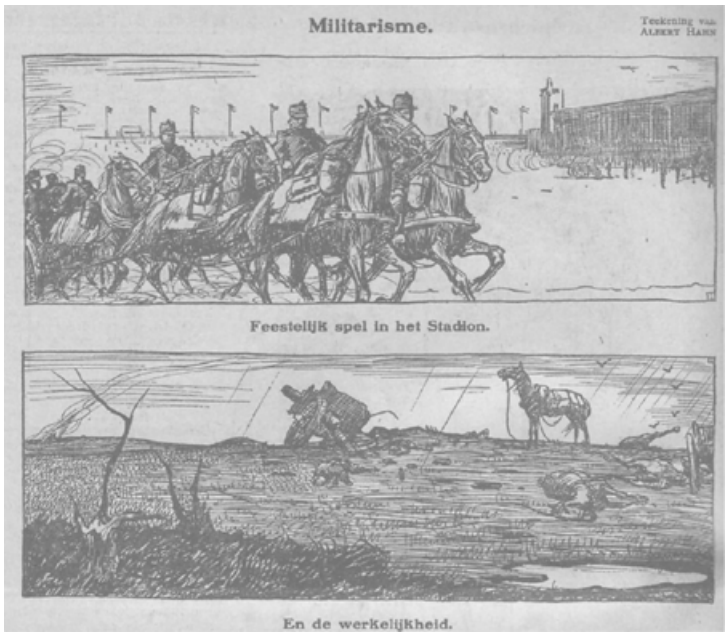

Spotprent van Albert Hahn Sr.

behoorden naast de anarchistische voorman F. Domela Nieuwenhuis en schrijvers als Frederik van Eeden en Henriëtte Roland Holst, ook bekende christen-anarchisten als Bart de Ligt, Lodewijk van Mierop, Felix Ortt en ds. N.J.C. Schermerhorn. In de tekst, die ook werd afgedrukt in het tijdschrift *Opwaarts* (september 1915), komen verschillende wendingen voor die ook vroeger al ouderwets aandeden.

Waarde Medeburgers!

Wij allen, wier namen staan onder deze verklaring, richten ons tot het Nederlandsche volk om te getuigen tegen den geest van oorlog en militairisme, die al meer en meer daarover vaardig wordt.

Wij verklaren openlijk dat wij ons met onze gansche ziel keeren tegen alles wat tot het militairisme behoort, ook in den vorm van een dusgenaamd volksleger.

Voor zoovelen wij ooit tot gewapende landsverdediging verplicht gerekend zullen worden, hopen wij de kracht te bezitten om alle persoonlijke rechtstreeksche deelname te weigeren, de kracht om liever gevangenisstraf te ondergaan, ja zelfs gefusilleerd te worden, dan ontrouw te plegen aan ons geweten, onze overtuiging, of wat wij de hoogste wetten van algemeen menschelijkheid achten.

Voor zooveelen wij - hetzij mannen, hetzij vrouwen - om onderscheidene redenen nimmer in de termen van de militieplicht zouden vallen, schenken wij toch door deze onderteekening onzen zedelijken steun aan hen, die op bovengenoemden grond elke persoonlijke geweldsdaad in dienst van het militairisme weigeren, terwijl wij zouden wenschen, ten volle in hun aansprakelijkheid te mogen en te kunnen deelen.

Immers wij beschouwen dienstweigering als een der middelen, waarbij de persoonlijke dienstweigering groote zedelijke waarde heeft, mede om tot massale dienstweigering te geraken.

2. J. Hagemeijer: Mevrouw!

J. Hagemeijer, een decoratieschilder te Hilversum die als ‘landstormplichtige’ begin oktober 1916 onder de wapenen moest komen, schreef op 27 augustus 1915 aan koningin Wilhelmina een brief waarin hij zijn gemoedsbezwaren ontvouwde. Deze brief en het antwoord dat hij daarop ontving van de particulier secretaris van de koningin werden later gepubliceerd in *Evolutie. Veertiendaagsch Blad voor de Vrouw*, jrg. 24, nr. 15 (= 18 oktober 1916). Opvallend is dat ds. N.J.C. Schermerhorn in de open brief aan koningin Wilhelmina die hij in augustus 1916 publiceerde in het antimilitaristische tijdschrift *De Wapens Neder*, hetzelfde motto van de koningin citeert als Hagemeijer. Of laatstgenoemde zijn voornemen tot dienstweigering ook heeft uitgevoerd, is niet bekend.

Mevrouw!

Al nader en nader komt het moment, dat men mij zal dwingen tot het nemen van een zeer ernstig besluit. En aangezien dat besluit, wat voor mij zulke ontzettende gevolgen kan hebben - Uwe Majesteits persoonlijkheid betreffende - en er voor mij nog zoovele duistere zaken bestaan, meende ik niet beter te kunnen doen, dan Uwe Majesteit te verzoeken, opheldering te geven, licht te laten schijnen in de duisternis, waarin ik zoek naar de werkelijkheid, welke toch noodig is om het besluit wat ik nemen moet, juist te doen zijn.

Alzoo diene dan het volgende:

Ik besteed zoowat al mijn tijd aan de studie voor 't kunstschilderen, en houd mij al zeer weinig bezig met de verschillende stroomingen van de geestelijke menschheid.

Wat dat betreft, sta ik dus zoowat geheel alleen. Dat wil echter niet zeggen, dat ik maar als een wilde voortleef.

Ook ik bezit een moraal, ook ik leid mijn leven in een zekere richting, welke ik meen dat goed is en deze kan ik noemen de richting van het 'waarachtig mensch-zijn'. Ik tracht 'mensch' te zijn in den werkelijken zin des woords. En wat dat zeggen wil?

Ik kan dat, naar ik meen, Uwe Majesteit het best duidelijk maken door te wijzen op die groote Christusfiguur.

Christus heeft ons in het 'waarachtig mensch-zijn' een voorbeeld gegeven en mijn levensdoel is zijn voetstappen zooveel dat in mijn macht is, te drukken. En nu meen ik, dat het militairisme in onverzoenlijke tegenspraak is met de liefdeleer van Christus.

'Hebt uwe vijanden lief,' zeide Christus, en nu is het voor mij een onmogelijkheid, mij te kunnen voorstellen dat Christus daarmede zal hebben bedoeld: schiet ze aan flarden, hak ze aan stukken, hoe meer hoe liever! Dit althans zou men een eigenaardige liefde kunnen noemen en mijn hart zegt dat het zoo niet kan zijn.

Als landstormplichtige van de jaarklasse 1910 zal ik begin October onder de wapenen moeten komen. Dan zal ik mij moeten oefenen in het hanteeren van wapenen, met het doel bij eventueel bevel, te moorden op groote schaal.

Ik ben niet naar de keuring geweest en meende daaraan goed te doen, omdat ik niet door 't toeval mij ontlast wilde zien van plicht, want afkeuring voor den militairen dienst was voor mij waarschijnlijk.

En zoo staan dus deze twee figuren voor mijn geest: Christus en Uwe Majesteit, welke van mij verlangen dat ik mijn plicht zal doen. Maar nu moet door mij een keuze worden gemaakt in beide diensten, welke men plicht noemt, maar die m.i. in flagrante tegenspraak zijn met elkander.

Nu zal ik dus moeten besluiten in dienst van den één, of in dienst van den ander. In dienst van den Christus of in dienst van Uwe Majesteit.

Steeds als ik mij zelf in stilte voor deze keus plaats, dan is 't alsof alles mij toefluistert het gesproken woord, dat op mij zoo'n machtigen indruk heeft gemaakt. Dit zweeft mij nu altijd voor den geest, daarvoor behoort moed in dezen tijd van moord.

Ik heb 't oog op het woord, door Uwe Majesteit over de wereld geslingerd: ‘le Christ avant tout.’

Christus vóór alles, menschelijkheid vóór alles!

Uwe Majesteit zelf spoort mij dus aan, Christus vóór alles te kiezen. Voor mij heeft dit te beteekenen dat ik dus kort en goed den militairen dienst zal moeten weigeren in naam van Uwe Majesteit zelve, als zijnde in tegenstrijd met de leer van het waarachtig mensch-zijn, met Christus' leer.

Wat ook van mijne dienstweigering het gevolg moge zijn. Ik herhaal wat over Uwe Majesteits lippen is gekomen: ‘le Christ avant tout.’

Ook ik wil mijn tol betalen voor het recht een ‘Mensch’ te zijn, ook ik ben dus bereid den weg te kiezen van smaad, van hoon, van lijden, den weg welke Christus mij als voorbeeld heeft gegeven, als dit de voorwaarde, de tol zal zijn voor het leven van den waarachtigen mensch.

Naar ik meen, heb ik Uwe Majesteit duidelijk mijne gevoelens te kennen gegeven en heb ik gesproken met een zekere overtuiging, met een vastheid, welke blijken gaf, dat mijn besluit al genomen was.

Uwe Majesteit zal tegenspraak meenen te zien in het begin van den brief, waarin ik sprak van ‘duistere zaken’, welke voor mij nog bestaan en de beslistheid van toon, welke ik later volg.

Toch is deze tegenspraak slechts schijn, want er zijn voor mij veel duistere zaken en Uwe Majesteit zal zich kunnen voorstellen, dat ik met verlangen een duidelijk antwoord tegemoet zie.

Want wat ik in deze niet kan begrijpen is, dat Uwe Majesteit met den uitroep ‘le Christ avant tout’ mij bevel geeft mij te oefenen in menschenmoord.

Wat ik niet begrijp is, dat Uwe Majesteit met den uitroep ‘le Christ avant tout’ bevel geeft mij te pijnigen in de gevangenis, of later met den kogel, omdat ik meen juist Christus' wil te doen door mij aan menschenmoord niet over te geven.

Als de vorsten zeiden, zooals eeuwen terug: ‘weg met de Christenen, gooi ze voor de beesten, verbrand ze, pijnig ze in de kerker,’ ik zou mijn taak begrijpen en geduldig lijden.

Nu echter begrijp ik mijn taak niet geheel.

Uwe Majesteit spoort mij zelfs aan als mijn plicht te beschouwen Christus vóór alles te kiezen en als ik het trouw navolg, zegt Uwe Majesteit weer, dat ik mijn plicht verzaak en gestraft moet worden.

Daarin is tegenspraak, daarin is verwarring, daarin is duisternis, welke verlichting eischt voor een gezonden toestand.

Er moeten vergissingen in het spel zijn en deze zag ik zoo gaarne door Uwe Majesteits hulp opgelost.

Zeker wetende, dat Uwe Majesteit mij in deze van dienst wil zijn, vóór dat de tijd is aangebroken waarop ik moet besluiten, noem ik mij alleen in het waarachtige menschelijke, Uwe Majesteits zeer gehoorzame dienaar en getrouwe onderdaan,

Hilversum, 27 Augustus 1915
J. Hagemeijer.

Den Heer J. Hagemeijer te Hilversum

Naar aanleiding van uw schrijven van den 27en Aug. j.l., gericht tot Hare Majesteit de Koningin, ben ik gemachtigd u enkele woorden te antwoorden.

Bij eenig nadenken moet het u duidelijk zijn, dat 'dienstweigeren', onder welken vorm en om welke reden ook, *nooit* de goedkeuring van het Hoofd van den Staat *kan* hebben en dat het Hoofd van den Staat voor 'dienstweigeren' nooit verzachtende omstandigheden *kan* vinden.

De door u aangehaalde woorden 'Christ avant tout' zijn *niet* door H.M. de Koningin uitgesproken of 'de wereld ingeslingerd', zooals u zegt; maar deze woorden werden door Hare Majesteit neergeschreven op een portret, dat H.M. schonk aan de Argentijnse dame, die eene reproductie van het fraaie Christusbeeld uit de Andes aan het Vredespaleis ten geschenke gaf. Dus eene geheel particuliere handeling.

Mijns inziens is er volstrekt geen tegenstrijdigheid in deze woorden en het zich gereedmaken om zoo noodig de zijnen en huis en hof te kunnen verdedigen. Integendeel. Mij dunkt dat men van het begin af tot het einde uit de Bijbelsche geschiedenis moet leeren hoe [het] de meest heilige plicht van den man is om vrouw en kinderen, huis en haard te verdedigen, zooals zelfs elk dier is aangeboren door het hem door God gegeven instinct.

De geheele natuur is daarop gegrond. Laat mij u een werkelijk goeden raad geven, jonge man! Laat u niet afleiden door theatrale woorden en gedachten; heb vertrouwen in hen die u hebben te leiden, al kunt gij het niet begrijpen; denk u rustig en kalm in den plicht, dien niet alleen de regeering, maar de geheele natuur, uw eigen mannelijk gevoel, u oplegt, om gereed te zijn de uwen te kunnen verdedigen. En klamp u daaraan alleen vast.

Doe uw plicht en tracht Christus te dienen door in uwe naaste omgeving steeds zooveel mogelijk liefde, toewijding en zelfopoffering te betrachten; maar niet door theatrale woorden of daden. Nogmaals, luister naar mijn raad. Er is *geen* tegenstrijdigheid.

(w.g.) Van Geen, de Particuliere Secretaris van H.M. de Koningin.

3. Henk Eikeboom: Dagboekfragmenten

Tot de dienstweigeraars die opgesloten werden, behoorde ook de onderwijzer Henk Eikeboom (1898-1945), die vooral rond 1930 enige bekendheid kreeg als dichter, vertaler en uitgever. In zijn *Dagboek-fragmenten uit mijn arresttijd* (in 1919 uitgegeven in brochurevorm) heeft hij geschreven over zijn ervaringen en tegelijkertijd getuigenis afgelegd van zijn idealen. Hij gebruikte daarbij de 'vereenvoudigde spelling' die toen in progressieve kringen gepropageerd werd. Zijn dagboek werd later tijdens zijn gevangenschap in beslag genomen, maar door een voorpublicatie in het tijdschrift *Morgenrood* zijn er toch fragmenten van bewaard gebleven. Eikeboom - in de loop van 1918 overgeplaatst naar het speciaal voor dienstweigeraars ingerichte fort Spijkerboor in de Stelling Amsterdam - kwam pas ná de Eerste Wereldoorlog vrij, namelijk op 7 januari 1919.

Alkmaar, 26 Oktober 1917

Zo zit ik dan eindelik opgesloten in een sel. Vanmorgen heb ik het feit gepleegd, waarvoor ik nu gevangen gezet ben: vanmorgen heb ik geweigerd de militaire uniform, dienende als simbool van de militaire dienst, aan te trekken. Voorwaar een groote misdaad! Ik trek de uniform niet aan, omdat ik de vrede wil. Ik wil hetzelfde wat regering en andere autoriteiten willen (of zéggen te willen!) In doelstelling verschil ik dus niet met hen, - alleen in de manier, waarop ik dat doel bereiken wil. En om verschil in taktiek zullen ze me nu god-weet-hoe-lang opsluiten. Enfin, ze doen maar!

Het is hier nu niet wat je noemt komfortabel ingericht. M'n verblijf is een hok, enige meters lang, breed en hoog, met een zwaar gegrendelde deur en een stevig getralied raam, dat... niet naar de wereld uitzicht geeft, maar dan toch nog wat licht door laat. Het meubilair bestaat uit een strozak met drie dekens en een kussen en... een kiebelton*. Voilà tout! Het ziet er dus niet naar uit dat het hier een aangenaam overwinteren zal zijn en een overwinteren zal het hier toch wel worden, want Oktober kan soms al héél trieste, balorige buien hebben. Verlichting en verwarming schitteren door afwezigheid, zodat de korte, koude winterdagen en de lange, nog koudere winternachten héél gezellig beloven te worden. Maar dat doet er allemaal niet toe, want het komt er per slot van rekening maar opaan of men het licht en het vuur brandend in zichzelf heeft en heeft men dat, dan wordt al het andere klein en onbeduidend.

De eerste dag, dat ik in deze sel zit, voel ik me opgewekt, haast feestelik gestemd. Het is eigenlik wel gek om dit te zeggen, maar het is toch zo. De grote strijd, die over de hele wereld tegen het militairisme begonnen is, boeide me zo en de wil om me ook in dat strijden te storten en met m'n kleine krachten mee te vechten, was zó sterk in me, dat ik brandde van verlangen naar het moment, dat ik mee zou kunnen doen, dat ik zou kunnen tonen, dat het me ernst was. Dat ogenblik is er nu geweest. De wereldeigenaars riepen me om me te wapenen vóór hen, tégen m'n klassegenoten, m'n mede-niet-bezitters, en ik heb dit geweigerd. Welbewust heb ik de zijde van

het lijdende, strijdende proletariaat gekozen, omdat ik weet, dat dáár de plaats van elk, oprecht, eerlik-denkend mens is. En nu in m'n sel, afgesloten van al wat mij lief is, voel ik me gelukkig, omdat ik weet, *dat ik goed gekozen heb.* [...]

Zoëven heb ik voor 't eerst 'gelucht'. Dit luchten is een soort seremoniële handeling, die de arrestant twee keer daags ondergaat. Een half uurtje mag hij zijn sel uit en op een beperkt terrein rondwandelen. Wandelen? Ja, dan altijd zo: voorop loopt de arrestant, die bij die feestelijke gelegenheid een pijpje of sigaar mag roken. Naast hem de sersjânt-wachtkommandant, 't geweer op de schouder. Achter hem nog eens één of twee soldaten, die ook een geladen en van bajonet voorzienen 'spuit' op den nek hebben. Belachelik is de vertoning, maar tevens treurig, want slechts door dit soort dingen houden de autoriteiten de propaganda tegen, terwijl ze er bij de goe-gemeent de schrik voor die 'gevaarlike' dienstweigeraars inhouden.

Op het terrein waar ik luchten mocht, waren ook soldaten aan 't ekserseren en toen ik die jongens zo bezig zag, wat zegende ik toen toch *mijn* positie boven de hunne, want 'm'n hemel', dacht ik, nu noemen ze mij de gevangene en hen de vrijen. Maar is het niet eer omgekeerd? Weliswaar sluiten ze mijn lichaam op, maar ze hebben me toch niet kunnen dwingen tot iets, wat ik als niet goed beschouw. 'Een mens heeft zoveel vrijheid als hij nemen durft' en geestelik-gesproken is dat altijd waar. M'n gedachte, m'n willen, m'n geest, m'n ziel, zo ge wilt, kunnen ze mij niet afnemen en al sluiten ze m'n lichaam nu op in de diepste diepte van een gevangenisruimte, dan gaan nog m'n gedachten vrij en heerlik de eeuwige weg die de geest hen doet gaan. M'n willen kunnen ze niet buigen [noch] breken en m'n gevoelen niet en dat is hoogste vrijheid. Maar zij, de slaven, die allen 'de pest an de dienst gezien hebbe,' zoals ze zelf zo kernachtig zeggen, volgen de eerste de beste kommandostem, die hen in rij en gelid roept. Velen hunner zullen niet beter weten, maar ook heel velen van hen zullen heel goed weten dat het niet goed is, wat ze doen en dat ze, toen ze kiezen moesten, verkeerd gekozen hebben.

Nu is hun lichaam dan z.gn. vrij (hoe dan nog?) maar hun geest is slaafs en ellendig en kan noch durft zich oprichten, want, wanneer ze zich zouden verzetten tegen iets wat hun tegen de borst stuitte... wel, naast de mijne zijn nog meer sellen! en dan zouden ze even ver zijn als ik (en dat vinden zij niet zo heel erg ver!) en daarom verzetten zij zich niet, doch krommen zich steeds dieper.

Toen ik langs hen ging, zag ik, naast veel nieuwsgierige, ook benijdende ogen en ik dacht: 'Jullie begrijpt me. Niet ik, maar jullie zijn de gevangenen!' en getroost met m'n lot, dat niet benijdenswaardig, maar in zedelik opzicht dan toch nog beter was dan het hunne, ging ik m'n sel weer in.

Alkmaar, Kerstmis '17

Buiten: sneeuw en ijs, guurte en kou; dood...

Binnen: Zon en licht, warmte en geluk; leven!

Als ik voor mijn raam zit te lezen of te eten, dan komen de hagelstenen door de

kieren van het venster over m'n handen tippelen. Ook hier heb ik geen vuur; en ik moet bij het raam gaan zitten om nog wat licht te hebben, en het raam sluit niet en heeft grote kieren, - en het tocht hier dus; de winter heeft hierbinnen vrij spel, en ik heb het zo koud, dat ik met hoed op en jas aan en met dekens om kniëen en voeten zit; 's nachts vriest de deken bij m'n mond van m'n adem stijf en m'n handdoek staat rechtuit als een plank, - maar ondanks dit alles is het toch Kerstmis en tóch vier ik de geboorte van de Liefdemens en dus is het warm en licht.

Dries* schreef me: 'je zult een stemmige kerstmis hebben dit jaar,' en ja, stemmig is het hier vandaag. Ik heb niets van wat anders zo bij een kerstviering hoort: preek en klokgelui, kerstboom en ere-zij-god-gezang, maar ik heb alleen... mezelf en daarom vier ik misschien dit kerstfeest zuiverder ofschoon dan stemmiger dan ooit te voren of ooit na dezen.

Toen ik vanmorgen wakker werd, was het acht uur en de klokken uit de torens rondom zongen over de witte wereld hun koperen, beierende galmen van geluk uit, die heerlike, volle, daverende geluiden, waar ik telkens en telkens zo graag naar hoor en die hun schoonheid over de wereld uitbrokkelen en in heel veel mensenharten even een snaar aanraken en mee laten zingen en trillen en ontroeren. Ha, die goddelike monden in die goddelike zuivere hoogte! Hoe zouden wij ons hart over de donkere wereld willen laten luien, luien, tot al wat slaapt, al wat dommelt en al wat suft ontwaakten het hoofd opheft en mee gaat beseffen, dat er een nieuwe, krachtige godezoon op aarde geboren is.

Vandaag leven vele mensen in herdenken. Vele eeuwen geleden werd daar (ach, misschien is het niet eens waar, maar dat doet er niet toe!) een kind geboren, een kind, dat in zijn wieg reeds de adem van den heiligen Geest over zijn ogen had voelen gaan, en dat later, groot geworden, die heilige Geest in zich voelde: de rein-rechte vlam van idealisme en enthoesiasme. Stil schreed hij over de wereld: een onttogene, die geen deel had aan al het brute, materialistiese levensbeweeg der begane aarde, maar die in zijn ogen droeg een schat van dromen van een beter en reiner wereld. Wat Schiller later in zijn lied 'An die Freude' gezongen heeft: 'Alle Menschen werden Brüder!' en wat Beethoven in zijn 9e simfonie uitgejubeld, uitgekreten, uitgesnikt heeft, in allerhoogste spanning van zijn vol-menselik genie, dat heeft hij reeds gezegd tot die hem omringden: 'Kinderkens, hebt elkander, zelfs uw vijanden lief! Kindren van één Vader zijn wij!'

Ze hebben hem gedood, de filisters* en de fatsoenliken, natuurlik! Toen hij 33 jaar was brachten ze hem smadelik om het leven; maar had hij in onze dagen geleefd, - nog veel korter had hij het gemaakt. Reeds op 19- of 20-jarigen leeftijd had hij achter de tralies gezeten of - op Meerenberg*, hij, de stille dromer. Of, erger misschien, hij was als een Jaurès* of als zovele anderen stiekum afgemaakt, want deze wereld duldt niet dat een sagenkrans zich vlecht om het hoofd van een martelaar. Kort en onschoon en geniepig moet het einde komen, - een sluipmoord.

Maar weet het wereld! weder is een godenkind geboren. Laten de klokken het op

dezen dag U toebazuinen waar ter wereld gij wezen moogt: De Zoon der Mensen is nu waarlik geboren. Hij, het kind van de maagd Aarde en de heilige Geestdrift: het Sosialisme is geboren en roept nu zijn naam over de aarde en draagt hem uit, dat allen hem zien, want dit kind van ons hart, deze kiem onzer ziel zal ons verlossen en redden. Lang lag de mensheid gedoken in het donker, maar nu is daar het Licht gekomen dat alles goed maken zal, al het leed en al de ellende, al het rotte en het verdorvene. En wat klein is zal zich oprichten en groeien in dit nieuwe licht en al wat vertrapt was en geknakt neerlei, zal nu met nieuwe kracht naar een nieuw leven grijpen.

Klokken juicht het uit over de witte winterwereld. Klokken, dondert en davert het wijd en zijd, dat alles zich opricht en naar den hemel ziet en dat alles mee opgaat naar den Nieuwen Dag. Daar is een nieuwe Zoon der Mensen geboren. Al het oude is voorbij en hij zal alles nieuw en goed maken.

> Klokken, klinkt en klepelt het in den dag,
> Mijn hart, luid mee in klokken-koopren slag!

Eindnoten:

* kiebelton: ton die als wc dienstdeed.
* Dries: mogelijk de anarchist en antimilitarist Dries Terwiel.
* filisters: mensen met bekrompen opvattingen.
* Meerenberg: vroeger bekend als het ‘gekkenhuis’.
* Jean Jaurès: de Franse socialistenleider, die zich bleef inzetten voor de vrede en kort voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog door een fanatieke nationalist werd vermoord; in een noot heeft Eikeboom zelf later nog de namen van Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg toegevoegd: de bekende leiders van de linkervleugel van de Duitse socialisten, later communisten, die op 15 januari 1919 door Freikorps-soldaten om het leven werden gebracht nadat er in Berlijn ernstige onlusten waren ontstaan.

4. Theo van Doesburg: De vrijwilliger

Het militarisme is ook in creatief proza meer dan eens gehekeld, bijvoorbeeld in de roman *De hooge toren* (1920) van Anna van Gogh-Kaulbach. Op een speciale manier is dat ook gedaan door de avant-gardistische kunstenaar Theo van Doesburg (= Christiaan Emil Marie Küpper, 1883-1931), die vooral door zijn internationale tijdschrift *De Stijl* bekend is geworden. Zijn cynisch aandoende schets ‘De vrijwilliger’ publiceerde hij in 1919 in het jongerentijdschrift *Het Getij* (p. 201-205). Tijdens de oorlog vervulde Van Doesburg zijn dienstplicht als een soort brievenbesteller en werkte hij aan zijn *Soldatenverzen.*

Snel Tempo

Op het eerste het beste oorlogsgerucht had hij zich vrijwillig aangemeld. Bloed! Kruitdamp! Heerlijk!

Nu liep hij met z'n kleine karabijn en z'n langen baard over de breede straat. Hij droeg 'n grijze uniform met ronde biesjes afgezet; 'n mutsje op 't hoofd. Nar.

Hij gaf zich den stijl van een krijgsman, liep met passen grooter dan hij gewend was. Zijn baard was wit, uniform en gelaat: graauw. Zijn oogen glommen als opgepoetste knoopen van gebrand staal. Waar z'n mond was tusschen zijn snor-en-baard, was 'n kring: bruin als 'n bokking. De geweerriem hield hij stijf omklemd. Zijn knokkels in de koude lucht zagen er uit als ontveld. Hoorde hij de trom: rrrrom... bom... bom... dan trilde z'n snor, opende hij z'n neusgaten en snoof de lucht op.

Z'n ziel was heelemaal lichaam geworden - baard geworden - uniform; plotseling omdat dit het oogenblik van z'n leven was waarin hij rijp was geworden.

Slechts wanneer 'n grootere soldaat hem aanhield was hij klein. Dan keek hij naar zijn langen wapenbroeder op, scheurde zijn snorrebaard vaneen en toonde een zwart, stinkend gat met twee doorpruimde tandstukjes.

Hij lachte. Maar het duurde niet lang, want de trom... rrrrom... bom... bom... Hij draaide vlug op z'n droge beentjes om, marcheerde door, knikte de soldaten toe, die hij tegen kwam, sperde z'n neusgaten en snoof hun geur op.

Hij schrok voor geen enkelen dienst terug, was altijd de eerste bij dag- of nachtdienst. Als 'n knaap sprong hij z'n krib uit, greep direct naar zijn karabijn, en zou zóó uit den slaap zelfs Hercules gedood hebben als die verschenen was.

Niemand wist hoe oud hij was.

Hij vloekte nooit en als hij het hoorde in de holle kazernegang dan sloop hij - als een hond op een stuk vleesch - op het geluid af, zei dat God alles geschapen had en dat Christus gekomen was om den mensch te verlossen. ‘Au’ riep hij eens toen zijn baard tusschen borst en geweerriem vastzat. - Veel vlugger dan anderen werd hij bevorderd. Elke ‘streep’ scheen hem tien jaar in leeftijd te verminderen.

Zijne superieuren schenen hem goden. Hij salueerde met de vlakke hand, keek ze doordringend aan met z'n scherpen blik, hield den adem in en fronste de wenkbrauwborstels. Zijn instructies waren correct, z'n commando's kort en duidelijk. Hij boezemde den recruten respect in, wanneer hij met z'n stootende commando's naast den troep liep: vóórrrr-wrts..., links... réks... links... réks... links... links... -

't Werd oorlog!

Overal waren bulletins aangeplakt. Jongens joelden en mannen holden over de pleinen. Voor de sigarenwinkels vormden zich zwarte korsten van menschenlichamen. De menschen snoven elkâars adem in en ieder voelde de warmte van eens anders lijf. Ook de vrijwilliger stond met z'n kleine karabijn tusschen de massa. Hij rekte zich zóó uit, dat z'n baard vrij in de lucht flapperde. Door den armboog van

een stoeren arbeider las hij slechts... h e e f t o n s d e n o o r l o g v e r k l a a r d - beet zich toen hevig in de onderlip, wrong zich uit de menschenmassa, holde de straat over en kwam hijgend met vlammenden baard de wacht binnen. Allen ondervonden zijn tegenwoordigheid met 'n schok. Spreken kon hij niet. Tranen huppelden over zijn baard. Van de wond in zijn onderlip scheen hij niets te voelen. Hij was als beschonken; gevoelloos.

Nadat z'n onderlip met pleisters beplakt was kon hij eindelijk, bevend ‘wanneer?’ uitbrengen. Daarna ging hij naar het waschlokaal, waschte z'n baard uit. Mannen met druipende haarpieken, gekleed in vuile overhemden, of zwarte truien, de mouwen omgeslagen, omringenden hem.

‘Wat is er met de Kort... hij bloeit... wat is er met 'm...’ Anderen maakten grapjes, vroegen of hij al naar het front geweest was. Bij het woord ‘front’ richtte de vrijwilliger zich op, bracht de schouders naar achter, de borst vooruit, snoof met trillende snor de lucht in, balde de graauwe vuist en riep: ‘Nu wordt het meenes.. ik zal ze...’ Zijn blik brandde en verwekte stilte onder de zoemende, brommende, bleeke soldaten.

Hij kon noch eten, noch slapen, men kon hem steeds op de soldatenkamer vinden, bezig zijn geweer of zijn blikwerk te inspecteeren.

Op een morgen speelde er 'n gelukzalig lachje om zijn baard en oogen. Hij liep op het voorterrein heen en weer - 'n rat in 'n weiland. Drie groote kisten stonden op het voorterrein.

Uit de steenen kazernepoort, kwam 'n zwarte, deinende straal op hem aan. ‘Zijn Kompagnie... ha, ha die kerels.’ Hij liet ze richten en had ze spoedig als 'n glinsterend metalen hek vóór zich staan. ‘Zíjn Kompagnie! Zíjn kerels.’ ‘Tasschen* open... één... twee..., kommandeerde hij en dan gedempt-plechtig met nadruk op elk woord: ‘I e d e r m a n h o n d e r d e n t w i n t i g s c h e r p e ...’ (de rest woei weg).

Met behulp van een langen rechter-guide* deelde hij de patronen uit, doch gaf ze niet uit handen alvorens den man doordringend in de oogen te hebben gezien. ‘Klaar? Tasschen dicht’ riep hij. Vóór alle andere was zijn kompagnie gevechtsvaardig. Het wachten hinderde hem. Maar eindelijk ging de trom: rrrrrrrrom... rrrrrrrrrom.... rrrrrrrrrom... De roffel! De afmarsch!

Als 'n paal in den grond stond hij voor den troep. Zijn rug was hol. Zijn geheele lichaam geleek, op zij, 'n gespannen boog. Een hoofdofficier sprak 'n rede uit en wat daarin gezegd werd scheen hem van uit den hemel te komen. Onverroerbaar als 'n beeld stond hij, drukte z'n nagels in den geweerriem. Zijn snorrebaard trilde. De colonne zette zich in beweging. De kleine commandant beet zijn commando's kort af en wierp ze als kleine metalen voorwerpen links en rechts in den troep. Weer roffelde de trom rrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrom! Dan beukte en kletterde de muziek. Het koper boven alles uit, schitterde en deinde. Uit alle vensters hingen vale hoofden met verwarde haren, halve rompen, delen van naakte vrouwenborsten, rood baai, blauw baai, wit, alles bont dooreen.

De vrijwilliger naast den troep stampte met de hakken en snoof de lucht op. Als 'n bewegend hekwerk ging de troep vooruit. De schaduwen der soldaten waren als zware scharen die voortdurend naar het licht knipten, knipten... knipten... knipten...

Het regiment kwam in stelling-eerste-linie aan.

Vrijwilliger de Kort werd met 'n bizondere opdracht belast: als patrouille - com mandant het voorterrein verkennen. Met al zijn zinnen* vernam hij dit bericht, hij hoorde het niet alleen, maar zág 't, rook 't...

Als een rups kroop hij over den grond. Zijn baard hinderde hem onder het kruipen. hij greep 'n mes, pakte z'n baard bijeen als 'n staart en sneed hem af. Zijn commando's bestonden uit gebaren. Instinctmatig volgden de manschappen hem, bukkend, hurkend of kruipend naar gelang het terrein was. Achter heesters bleef de vrijwilliger lang liggen, loerde naar alle kanten, luisterde in alle richtingen met ingehouden adem en snoof de lucht op.

Opeens 'n schot. Hij richtte zich op en liep in de richting van waar 't schot kwam, alsof iemand hem bij den naam had geroepen. Mechanisch deden de manschappen hetzelfde, maar plotseling wierp de Kort zich plat tegen den grond, kroop achteruit en liet zich als 'n kruik in 'n greppel vallen. ‘Daar zijn ze... terug,’ fluisterde hij, ‘houdt je gedekt... haanpallen om...’ Hij maakte zich zoo klein mogelijk. Weer klonk 'n schot... twee... drie... vier... hij telde de schoten, lachte gedempt, streek zich over den afgehakten baard en snoof hoorbaar de lucht op. ‘Hier vlak bij,’ zei hij zacht in zichzelf.

‘We hebben ons te ver gewaagd...’ fluisterde 'n soldaat vlak aan z'n oor. 'n Gedempte lach was 't antwoord.

Zoo bleven ze den geheelen nacht liggen. Geen schot werd meer gehoord. Met kleine sprongen trokken ze zich eindelijk op den troep terug. Onverwacht stuitten ze, nabij een boschrand op 'n vijandelijke patrouille. De kleine commandant stootte met heesche jongensstem kreten uit: ‘Ha... ho; Hoerah; ha, ha...; hoerah; snelvuur... mannen.’ Hij vuurde zelf heel bedaard: lei kalm aan... mikte... trof... lei aan... mikte... trof... lei aan... mikte... trof...

De vijandelijke patrouille trok zich, vurend, in het bosch terug, maar de kleine commandant zet ze na als 'n kleine brulaap, steeds gillende: ‘Hoerah..., ha... hoerah... vooruit dan die kerels, snelvuur... salvovuur... hoerah.’

Maar de manschappen waren verdwenen.

De kleine commandant holde, met de geweerkolf omhoog door het bosch, sloeg met z'n karabijn tegen de boomen en krijschte: ‘vooruit kerels... sta daar niet zoo suf... daar zijn ze nou... vooruit dan die kerels... mijn kerels.’

Den volgenden morgen vonden de soldaten van den troep het lijk van 'n verschrompeld oud mannetje met uitgehapten baard aan den zoom van een bosch.

De rechterhand omklemde een karabijn.

1916

Eindnoten:

* tasschen: patroontassen.
* rechter-guide: de onderofficier die zijn plaats op de rechtervleugel van een peloton had.
* zinnen: zintuigen.

5. G. de Wit: Verdedigingsrede

In 1917 werd G. de Wit, die al enige tijd onder dienst was toen hij besloot op grond van zijn christelijke principes dienst te gaan weigeren, eerst tot vier maanden gevangenisstraf veroordeeld en daarna wegens hernieuwde weigering zelfs tot drie jaar, in hoger beroep teruggebracht tot zes maanden. De betogen die hij tijdens zijn rechtszaken hield om zichzelf te verdedigen, verschenen korte tijd daarna in brochurevorm onder de titel *Misdadiger of Voorganger? Verdedigingsreden en andere uitingen van den dienstweigeraar G. de Wit*, (Rotterdam 1917), verzameld en ingeleid door mr. N.G. Teding van Berkhout. Hieronder volgt het begin van De Wits eerste verdedigingsrede voor de Krijgsraad te Den Bosch.

3 Februari 1917

Het is mij een groot voorrecht te mogen getuigen van de sfeer van geestelijke waarden, die mij langzaam doch zeker voortgestuwd heeft tot de gewraakte daad van dienstweigering. Het komt mij voor hierover op deze plaats te moeten spreken. Immers, het zal u, Edelachtbare Heeren, niet onverschillig zijn over wie Gij recht moet spreken; welke motieven aan mijn verondersteld misdrijf ten grondslag liggen.

Allereerst moge ik daartoe met een enkel woord trachten u in te leiden in het gedachtenklimaat, waarin ik opgegroeid ben. Van grooten invloed daarop is geweest het leven van mijn vader, een orthodox man, die als onwrikbaren eisch stelde, al het goede te zoeken in een zuivere verhouding tot God, een man voor wien als eenige maatstaf van waardeering van alle daden gold: liefde tot Jezus, een man ten slotte, die een getrouwheid en hardnekkigheid als die van Cato* aan den dag legde, wanneer het gold den in de allereerste plaats noodzakelijken eisch tot vernietiging niet van een stad, niet van iets buiten zichzelf, maar van de aan God vijandige zelfhandhavingsdrift in eigen hart.

Misschien hebben enkelen uwer ook het voorrecht zóó iemand van nabij te kennen; in ieder geval zult Gij u zulke menschen kunnen voorstellen, zult Gij in het leven

kunnen inkomen van degenen, die weerloos zijn wat betreft de omstandigheden, maar die den strijd altijd naar binnen verleggen. Dat ik den eisch van mijn vader om steeds naar de motieven van mijn daden te vorschen en zijn bovenaange-

duiden maatstaf aan te leggen - zij het na strijd - steeds heb moeten erkennen, kunnen meerderen getuigen.

Waar de zaken zoo stonden, is het m.i. alleszins begrijpelijk, dat ik weinig waarde kon hechten aan het veranderen van het uiterlijke van omstandigheden: het kwam immers slechts op de gezindheid van den mensch aan. Het moge u dan ook niet verwonderen dat ik allerminst revolutionair, hetzij van aanleg, hetzij door inzicht ben; het was nooit in mij opgekomen om de machten en overheden niet te gehoorzamen of den keizer* te weigeren wat des keizers is: immers het abc zoowel van opvoeding als van aanleg is steeds geweest geen verbetering in verandering van het uitwendige te zoeken.

In het begin van de mobilisatie was ik voortreffelijk soldaat: ik heb mij toen tot het uiterste ingespannen. Immers de oorlog was het conflict dat de zelfzucht brengt; daaraan waren allen schuldig; niemand mocht zich aan de bittere gevolgen ervan onttrekken; de gemeenschappelijke schuld moest gemeenschappelijk gedragen worden. In die dagen was ik het met Dr. De Hartog, predikant te Haarlem, waar ik in garnizoen lag, volkomen eens, als hij aan den eenen kant den oorlog zag als noodwendig gevolg van de zelfzucht, maar aan den anderen kant als mogelijkheid om tot God terug te keeren. Eenige kentering kwam daarin, toen ik aan de grens in Brabant kwam. Dáár, op de eenzame posten, sprak allengs meer in mijn hart een stem van een allen omvattende liefde, waarin de menschheid eerst tot haar ware bestemming zou geraken; daar ook spraken de kanonnen een gansch andere taal; Christus had bedoeld - en er zijn leven voor gegeven - om alle menschen van welke taal of kleur ook in Zijn geest te vereenigen; het gebulder der kanonnen hoonde dit bedoelen en sprak zijn eigen wijsheid. Steeds werd ik mij dieper bewust van de onverzoenlijkheid van den geest van het kanon en den geest van Christus en vroeg ik mij af, hoe in een Christelijk land zoo weinig protest tegen den oorlog werd gehoord. Intusschen, de kerk bleef zwijgen, en ook schikten de mannen van den absoluten eisch van het Christendom zich nagenoeg allen naar de geldende oorlogsmoraal. Maar te duidelijk was de schrijnende tegenstelling tusschen Christus en den oorlog gevoeld, dan dat ze mij niet te eeniger tijd zou nopen een keuze te doen naar Christus' geest. Dat deze zoo laat gevallen is, is mede daaraan te wijten, dat ik mij met geen geestverwanten, wat betreft het dienstweigeren, in betrekking heb gesteld. Nooit heeft iemand, voorzoover mijn heugenis reikt, mij er toe aangespoord. Ds. Van Peursum in Eindhoven, te wiens huize ik geruimen tijd vertoefde, heeft mij, achteraf meen ik, omdat mijn zenuwgestel ook toen reeds onder den oorlog leed, steeds dienstweigering ontraden; dat kon hij, omdat hij mijn meening betreffende absolute piëteit voor het leven niet deelde.

Eindnoten:

* Cato: Romeins senator uit de oudheid, die steeds pleitte voor de verwoesting van de vijandelijke stad Carthago in Noord-Afrika.
* den keizer etc.: vaak aangehaald bijbelcitaat.

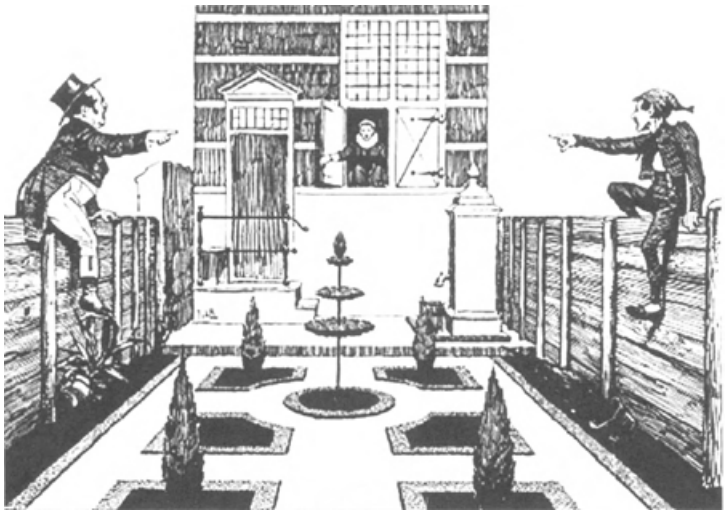

De Engelse John Bull en de Duitse Michel tegen de Hollandse Maagd: *'Pas op juffrouw! Hij komt in uw tuintje!'* (tekening Johan Braakensiek)

Rubriek 11: Neutraal of partijdig

Tijdens de Eerste Wereldoorlog moest de Nederlandse overheid vaak behoedzaam manoeuvreren om te voorkomen dat de oorlogvoerende naties ons land een partijdige houding zouden verwijten. Dat officieel neutrale standpunt nam uiteraard niet weg dat veel Nederlanders er duidelijke sympathieën en antipathieën op na hielden. ‘Mijn tante is pro-Duitsche, Mijn oom geallieerd’, dichtte de cabaretier Clinge Doorenbos spottend. Vooral berichten over wandaden van de Duitse troepen in België en later ook de afkondiging van de onbeperkte duikbotenoorlog (zie rubriek 2 en 6) werkten een anti-Duitse houding in de hand. Maar ook een pro-Duitse houding - niet te verwarren met nazisympathieën tijdens de Tweede Wereldoorlog! - kwam meermalen voor, ook binnen de regering en de legerleiding. Doorslaggevend bij het openlijk partij kiezen waren zeker niet alleen de oorlogsgebeurtenissen. Behalve familiebanden konden met name ook de voorkeur voor een bepaalde cultuur of denkbeelden over ‘stamverwantschap’ van invloed zijn.

1. Louis Couperus: Brieven van den nutteloozen toeschouwer

In augustus 1914 bevond de bekende romanschrijver Louis Couperus (1863-1923), die meestal in Florence woonde, zich met zijn echtgenote in München om evenals andere jaren de hitte van het zuiden te ontvluchten. Toen het duidelijk werd dat er onvermijdelijk een wereldoorlog zou gaan uitbreken, voelde hij zich ineens ontheemd en meer dan ooit een ‘nutteloze toeschouwer’, die tevergeefs naar een houding zocht in het gewoel om hem heen en partij leek te moeten gaan kiezen. In september keerde hij terug naar Italië, maar toen de oorlog hem ook daar bleek te achtervolgen week hij begin 1915 uit naar Den Haag.
De stukjes die hij aan het begin van de oorlog schreef voor de krant *Het Vaderland*, werden pas

vanaf eind oktober tot eind december 1914 afgedrukt. In 1917 werden deze *Brieven van den nuttehozen toeschouwer* opgenomen in de vierde bundel *Van en over mijzelf en anderen.* Daarna verschenen ze ook in een apart boekje (Amsterdam, 1918), waaraan de volgende fragmenten zijn ontleend; daarin valt ook de voorkeur voor verouderde en aan het Frans ontleende woorden op.

München, 6 aug. 1914

Nu zijn wij tusschen de Duitschers. Wij waren wel meer tusschen de Duitschers, ook al beminden wij ze nooit met hartstocht. Duitschland en de Duitschers hebben veel, dat te waardeeren is. Voor wie den winter in het Noorden niet verdragen kan, biedt de zomer in het Noorden veel weldadigs aan. München is een heerlijke, Duitsche zomerstad. De Beieren zijn geen Pruisen, en dan nog, alle Pruisen zijn geen 'Prussiens'. Ik waardeerde altijd zeer mijn zomer te München, tusschen de Duitschers. Zij hebben er de Alte Pinakotheek, zij hebben er het Prinz-Regententheater, zij hebben er het Künstler-theater en zij hebben er tevens groene parken en lieflijke omstreken. Wie waardeerde des zomers niet Duitschland?

Nu woedt de Oorlog en wij zijn tusschen de Duitschers. Ge weet, ik heb partij voor hen gekozen, tegen de Russen, en omdat ik een Nuttelooze Toeschouwer ben, heb ik dat wel zoo durven zeggen, trots mijn nationale neutraliteit. Nu de toestand zich echter compliceert, na de oorlogsverklaringen aan Frankrijk en van Engeland, nu ga ik voorzichtiger zijn. Ik zeg u niet meer voor wie ik partij kies. Ik besluit mijn sympathieën diep in mij, nu ik te drukken brieven naar een Nederlandsche Courant zend. Ge komt niets meer van mijne sympathieën te weten. Maar ge zult ze wel raden, zoo ge u herinnert, dat ik steeds een Latijnsche ziel had.

Mijn leven is verdeeld tusschen couranten-lezen thuis en jacht op telegrammen op straat. Zonder Hollandsche couranten, zonder brieven, vooral zonder de onophoudelijke drukproeven, die anders steeds mijn noodlot zijn, leef ik voort tusschen couranten thuis en telegrammen op straat. Een zekere agitatie komt in mij naar steeds nieuws, iederen dag nieuws. Er is weinig nieuws. Waarom is er zoo weinig nieuws? Zijn de eerste dagen van een Wereldoorlog niet interessanter? Er komt in mij bij de zekere agitatie, een zekere ongerustheid, dat ik niet ernstig genoeg mijn eigen tijd bestudeer en bij houd. Net als vroeger, in de Hoogere Burgerschool, toen ik, bij voorbeeld, begon scheikunde te leeren of natuurkunde. Ik had dan een potlood met een versch gesneden punt en veel frissche cahiers en begon mijne aanteekeningen, tuk op scheikundige en natuurkundige kennis.

Zoo heb ik ook nu oorlogskaarten gekocht en ronde en blauwe potloden en zelfs minuscule vlaggetjes. En merk ik op mijn oorlogskaarten eenige Russische namen van plaatsen, die de Duitschers hebben bezet: Bendin, Tchentochow, Kalisch, Soldau, Eydtkühnen... Zoo zal ik die plaatsen nooit vergeten. Ik *wil* mijn eigen Tijd kennen. Ik wil niet, dat de, om mij heen ruischende, Historie mij met een plooi van hare zware wade of een tik van haar vleugel weg veegt. Ik ben nu op de hoogte van den aanvang des Oorlogs. Ten minste, in het Oosten. Op het Oostelijke 'schaak-

bord' als de Italiaansche couranten zoo aardig zeggen. De Oorlog, dat zijn maar enkele 'schaakborden', Oostelijke en Westelijke...

Onderwijl loop ik op straat, als ik niet thuis zit. Het is een nerveuze, ziekelijke toestand. De eerste telegrammen hebeteeren* mij, zelfs nadat ik de vlaggetjes geplant heb op mijne kaarten. Ik lees ze over en over, de zelfde telegrammen, op alle hoeken der straten. Omdat een oorlogstelegram héél moeilijk te lezen is. Er staat veel tusschen de regels verborgen. Er staat het eigenlijke tusschen de regels verborgen. Men moet een oorlogstelegram lééren lezen, en dan de Waarheid opbouwen uit wat men tusschen de kabalistische* regels las...

Met dat al schijnt het leven onzeker... Sedert Fransche vliegeniers over Nurnberg hebben gevlogen, kijken wij telkens naar de lucht om vijandige aëroplanen te ontdekken. Dat wordt eigenlijk een zoete manie, want stil in mij ben ik overtuigd - ik weet niet waarom - dat géén vijandige aëroplanen over München zullen vliegen. Men heeft soms zulke niet te analyzeeren zekerheden in zich. Maar schijnt de hemel boven ons ook veilig, van slechts vreedzaam drijvende zomerwolken, het aspect der stad om ons is reeds veranderd. De lichte Germaansche oogen spieden uit naar spionnen. Men zegt, dat de stad er van wemelt. Wij worden ook telkens gevolgd door 'polizisten' met hooge hoeden. Als ze mij erg vervelen, spreek ik ze het eerste aan, toon mijn papieren en zeg: ik ben die en die... Zij zijn dan heel beleefd en bieden zelfs verontschuldigingen aan.

Telkens gaan detachementen soldaten in veldtenue naar het Oosterstation, vele detachementen maar kleine, opdat hun aantal niet door den voorbijganger te tellen is. Zakdoeken wuiven, ontroering, tranen, *hoch* en *hoera*!! De blonde bierkarrepaarden, de rustige stappers, met gevlochten manen en geonduleerde staarten, worden reeds in troepen ter kazernestallen geleid. Op de meeste automobielen is beslag gelegd. De theaters sluiten; des avonds, in het verminderde electrische licht, is het plein, waar wij wonen, eene eenzame somberheid, overstraald door een zwoelen stortregen, over het asfalt geveegd door een sombere, sinistere wind. De dingen der natuur doen dikwijls meê met de dingen der menschen. Zij zijn in elkaâr vervlochten. Als beiden somber zijn, zijn zij in harmonie en doen óm die harmonie drukkend weemoedig aan. Als zij niet in harmonie zijn, stemt hunne disharmonie tot weemoed ook, maar die weemoed is niet anders dan om beider krijschende schrijning. Hoe dikwijls schrijnt dezer dagen niet de blauwe, witwolkige zomerlucht... Maar de sombere avonden verzachten tot harmonie met de sombere dingen der menschen. De paleizen der Beiersche prinsen - Ruprecht, den kroonprins, Ferdinand-Ludwig en Alfons, in onze onmiddellijke nabijheid - somberen in de nacht, gesloten. Aan het open raam luisteren wij uit naar den regen, en die regen roept altijd voor ons op de nachtelijke slachtvelden, waar de lijken, misschien wel de stervenden nog, zullen liggen in den striemenden regen... Een ver geroepen: *hoch!*, een brok vaderlandsche zang, een vaag gerucht, uitroep van laten courantenventer klinkt reëel door het vizioen. Dan wordt het stil, doodstil, onnatuurlijk stil, of de

Historie zelve is neer gezegen in rust; alleen ruischt de tragische regen de nacht door, vól geheime dingen, die gebeuren, of zijn gebeurd, of gaan gebeuren, en die wij niet weten...

Dan plotseling, in die nacht, dreunt het aan... Het zware gedreun doet mij op schrikken uit mijn lichten slaap, waar om heen steeds een vizionaire somberheid zich strekt van reusachtige, verlatene slagvelden... Grauwe, immense hallucinaties; grijze nachtvlakten, heuvelende in den regen met lage, drijvende wolken er boven en telkens, vreemd aangelicht, een lijk, enkele lijken, een stapel lijken... roerlooze, grauwe uniformen en niet onderscheidbaar van welk land en leger. Maar de dreun is geen hallucinatie, de dreun is een werkelijkheid in de nacht... Daar gaan zij, op hun machtigen dreun, in werkelijkheid mijn hallucinatie te moet*. Daar gaan zij, langs de Briennerstrasze, te zien uit mijn ramen... Hunne zware laarzen dreunen, de stad weêrdreunt van hunne zware laarzen; daar gaan zij met hun noodlotspas... En de dreunende stemmen zingen... Zij zingen bassig een zeer vroom lied, dat ik niet ken, een hymne, telkens afgebroken, en die hopeloos ontroerend op stijgt in de wolk-overdekte nacht... Daar gaan zij en rondom hun gang zwijgt de slapende stad en striemt de tragische regen...

Na die nacht verzwijmt* het gedruisch niet meer. Nu hooren wij het ook 's morgens, 's middags, áltijd. Overdag en des nachts beiden... Het is als of de duizende, zware laarzen een echo na laten, die niet meer weet weg te sterven... Of ik wakker ben of slaap, hoor ik den machtigen dreun daar druischen, de stad door, het huis door, mijn eigene zenuwen door... Een regenachtige, tragische ruisching, die soms van verre, van héél verre aan trilt... Dan, plotseling, een roffelslag en de dreuning nadert, machtig, over de straat, over het plein... Daar gaan zij weêr, dood of zege te moet... En de zware, zware dreuning verdreunt verder, maar verdreunt nooit heelemaal en de echo vermengt zich samen met de vertrillingen van de énkele auto en de weinige trammen, die de stad nog door kruisen. Het is als een Aeolus-harp*, die niet meer zwijgt...

München, 8 aug. 1914

Troebelen te Antwerpen, tusschen Duitschers en Belgen; hevigere troebelen te Brussel: Luik *in Sturm* genomen, de krans der sterke forten vernietigd door de tot nog toe geheim gehouden 42 c.M. Mörser kanonnen, de vreeselijke monsters...!

Een stupefactie* slaat mij in het gezicht. Ik begrijp niets meer. Naïef noemde ik de Duitschers, o duizend maal naïver ben ik. België? Maar België was immers altijd neutraal, als wij zijn, wij, in Holland?? Waarom dan Luik? Waarom dan België??

Ik vraag het om mij, een weinig dringend, ik geloof zelfs, een weinig hoog. Mijne naïveteit eischt eene verklaring. Ik vind het zóó immens, wat ik om mij hoor, wat ik lees in couranten en op de muren der huizen, dat ik weten wil en begrijpen...

Zij verklaren het mij. Zij *willen* hebben, dat ik het begrijp. Zij leggen mij uit, dat zij de bewijzen, weet ge, de bewijzen hebben, dat als *zij* niet België's grenzen waren

overtrokken, het Fransche leger... Ge begrijpt wel. Zij zijn dus in hun Récht. Zij hebben géén volkenrecht, zij hebben geen neutraliteit geschonden.

In hunne woorden is een angstige drift om mij te overtuigen. Ik ben geen politieke persoonlijkheid; zij, die om mij zijn, zijn eveneens niet anders dan onpolitieke burgers, maar zij willen mij tóch overtuigen. Ik ben een atoom van de 'publieke opinie' en die willen zij op hunne hand hebben. Zij omdringen mij, zij willen mij met dwang overtuigen. Luik, zoo een gewichtig, strategiesch punt: ik moet toch wel begrijpen, dat...

Jawel, jawel, ik begrijp. Ik begrijp nu álles van het vreeselijke 'Recht'. Maar ik begrijp ook andere dingen en plots zie ik, hel rood verlicht, van brand, van moord, voor mij uit:

De Tragische Daad...

België, Luik... Dat is de aanvang der vreeselijke Duitsche Tragedie... Hun... Daad!... dat is het inleidende Voorspel. Nu zie ik het o zoo goed! Schril snerpt hunne zelfverdediging de lucht door... Maar schriller dan die zelfverdediging snerpt het om mij rond de Daad is gedaan en niet meer te wenden! De Daad, de Tragische Daad, waartoe gedwongen werd een tragisch Volk, waartoe het gestuwd werd door de Noodlottigheden: het groote Wiel rolt áf den hellenden weg en níets is meer, zelfs door goddelijke Machten, te wenden aan de Onafwendbaarheid...

Arm België, het Slachtoffer, geworgd in den noodlottigen greep van wie tragisch aan alle zijden bedrongen wordt. En die zich zou redden willen, zelfs met een Misdaad. Maar de Misdaad wordt altijd gestraft, ook aan den Heros, vooral aan den Heros, en hoe tragischer hij is, hoe heviger hem het Noodlot straffen zal...

Voor mij is dit Voorspel van een ontzettende schoonheid. Een schoonheid, zoo wreed en onmeêdoogend verschrikkelijk, als niet bedachten Aeschulos, Sofokles, Shakespeare...

De aarde der Volkeren moet wel héél oud zijn, om zulke tragedieën uit haar hellegrond te kunnen doen opdoemen op haar wereldtooneel. Ondenkbaar is wat geschiedt.

Florence, 22 sept. 1914

[...] Ik wil pogen mijn gewone leven te leven. Op te staan met een lief gevoel in me, dat de nieuwe dag weer daar is met zijn iederen keer wisselende schoonheden. Na de heerlijke lauwheid van mijn bed de heerlijke frischte van mijn bad te genieten. Te genieten van de herfstzon, die guldt aan Florence's verweerde tinnen. Te genieten van gele rozen en koperen platanebladeren, te genieten van mijn vermouth en mijn pasteitje, enfin te genieten van geheel mijn doelloozen morgen, te genieten van geheel mijn zalige, doellooze leven. Als vroeger. Ik probeer het. Ik kan niet. Op straat accapareeren* dadelijk de vette hoofdletters mijn aandacht. Turkije-Rusland, bon... Demissie Ministerie-Salandra...* Flink zoo. Morgen, overmorgen verklaart Italië den oorlog...

Je wordt er misselijk van. Ik, ten minste, kan niet meer meê. Kan niet meer meê. In het begin van 'den Wereldbrand' poogde ik nog. Maar de slagen dezer vestingoorlog duren niet meer drie, vijf, zeven dagen, ze duren nu weken, maanden: ik ben overtuigd, dat ze járen gaan duren. Kan het anders dan dat de aan afwisseling gewone, moderne mensch dat langwijlig* gaat vinden? Waarom breekt er niet een Wereldoproer uit, waarbij alle verstandige, intellectueele menschen er den brui [aan] geven langer nog van 'Oorlog' te moeten hooren? Als de Volkeren elkaar vernielen willen, is dat hun zaak, maar er zijn ook nog Individuën, en als die zich eens allemaal vereenigden tegen deze groote Wereldkrankzinnigheid, zoû dat niet geven...? Ik vrees bijna van niets. Oorlog verklaren ligt in de lucht, is in de mode. Lezer, ik verklaar u den oorlog. In Godsnaam, laat ons meê doen. Laat ons niet verstandig blijven. Laten wij elkaâr naar de keel vliegen, schreeuwende, over onze Beschaving, *Kultur* en wetende, ieder van ons, dat God ú, mij, de overwinning zal schenken. Laten wij elkanders hebben en houen in den brand steken of minstens plunderen en rooven. Laten wij, ieder van ons, seinen naar alle persbureaux, dat ieder van ons zegeviert. Laten wij met groen- en geelboeken de verbijsterende menschheid overtuigen, dat wij beiden, ieder van ons, gelijk hebben. Gij beschuldigt mij, van een barbaar te zijn, ik u. Het is toch te zot in dezen tijd, dat ik u rustig een feuilleton schrijf en gij het rustig-weg leest. Leest mij niet meer, en schrijve ik u niet mijn brief vol nuttelooze toeschouwing. Laten wij op elkaar los gaan. Laat iedere lezer op iederen feuilletonschrijver los gaan en omgekeerd. Laat ieder individu op ieder individu los gaan. Laten de beesten er zich bij voegen. In soorten als ge wilt, leeuwen tegen tijgers; kameelen tegen giraffen; ratten, bunsings en muizen in driebond tegen katten, honden, tweebond; entente van slangen en insekten tegen alliantie van vogels en mormeldieren; laten daarbij zich voegen de elementen: lucht tegen aarde, vuur tegen water, laten steden optrekken tegen bosschen en bergen, laat de Noordpool den oorlog verklaren aan de Zuidpool - Shackelton* generalissimus van de laatste - laat dan de geheele aarde den oorlog verklaren tegen de Maan en Mars, laat de Duivel op nieuw zijn klauwen ballen tegen Onzen Lieven Heer, laat alle sterren en planeten tegen elkaar in bommen, enfin, laat de boel nu maar een universeele krankzinnigheid worden, dan is het mij pas goed en schouw ik nutteloos toe... met u als ge wilt: wij sluiten dan vrede...

Maar voor het zoo ver gekomen is - en het zou mijn eenige genezing zijn - leg ik het af. Het is wel heel kolossaal, deze 'Wereldbrand', zij is wel héél reusachtig en epiesch, deze maandenlange homeriek aan Aisne of Weichsel*, maar ze vervelen mij gruwelijk omdat ik ze te lang vind duren. De algemeene krankzinnigheid, die van het Heelal, die ik voorstel, zou niet langer duren dan een uur en daarna... zouden wij misschien rustig onzen gang kunnen gaan in een nieuwe metempsychose*, op eene der overwonnen hebbende planeten. Maar dit jaren dreigende dolle gedoe heeft dit tegen: dat het niet meer interessant dreigt te worden. De mensch went

aan álles. Ook aan jaren-durende 'Wereldbrand'. Het is te voorzien, dat, als de boel zoo voort gaat, werkelijk jaren lang, de couranten nauwelijks meer met hoofdletterartikelen vermelden de algemeene vernietiging van Parijs of Londen, of de algemeene gevangenname van geheel het Duitsche volk en zijn verbanning naar Japan of Portugal.

Dat de conversatie meer zal rollen over een nieuwe opera, die een energieke componist tóch zal geschreven hebben, of over het schandaal van een op sensatie beluste dame te Parijs - jaloersch op hare beroemde voorgangsters - dan over de eindoverwinning van Czaar of Keizer, of over de algeheele vernietiging van de Engelsche vloot. Wij zijn, allen, érg geblazeerde menschen. Wij zijn een decadente Menschheid en zelfs een 'Wereldbrand' zal ons niet kunnen retrempeeren*. Wij zijn allen een beetje kapot, en wat van ons overblijft gedurende zoo langwijligen Wereldzelfmoord, zal geen lust meer hebben behouden nog eenige aandacht te wijden aan de slotcatastrofe, maar zal eenvoudig-weg dóór zijn gegaan met zijn eigen decadente leventje voort te leven voor zoo ver dat op onze kapotte aardbol nog mogelijk zal zijn... [...]

Eindnoten:

* hebeteeren mij: stompen mij af.
* kabalistische: alleen voor ingewijden begrijpelijk; vgl. de kabbala = vorm van joodse mystiek.
* te moet: tegemoet.
* verzwijmt niet: wordt niet flauwer, zachter.
* Aeolusharp: windharp; op een houten raam gespannen snaren maken een geheimzinnig aandoend geluid wanneer de wind erlangs strijkt.
* stupefactie: stomme verbazing.
* accapareeren: nemen in beslag.
* demissie: ontslag; Antonio Salandra was toen de Italiaanse premier.
* langwijlig: langdradig, vervelend.
* Shackelton: beroemde Zuidpoolreiziger uit die tijd.
* homeriek etc: vgl. het beroemde (oorlogs)epos van Homerus uit de klassieke oudheid; de Aisne en de Weichsel zijn rivieren in Frankrijk en Polen.
* metempsychose: zielsverhuizing.
* retrempeeren: opnieuw harden.

2. Barbarossa: Uit het Dagboek van een Amsterdammer

Tijdens de Eerste Wereldoorlog nam *De Telegraaf* een duidelijk anti-Duits standpunt in. Veelzeggend waren niet alleen de vlammende stukken van de vaak onder het pseudoniem Barbarossa schrijvende hoofdredacteur J.C. Schröder (1871-1938), maar ook de politieke spotprenten van Louis Raemaekers. Barbarossa (zie ook bij rubriek 3) - zijn kortstondige arrestatie in 1915 na officiële Duitse protesten veroorzaakte veel rumoer en pas 1917 werd hij definitief vrijgesproken - bun-

delde veel stukjes in zijn *Dagboek van een Amsterdammer* (Amsterdam, 1917). Daarin zijn ook de volgende honende teksten te vinden, waarin eerst Duitsland ervanlangs krijgt en dan (via de nieuwe keizer Karel I) ook zijn bondgenoot Oostenrijk.

2a. De schurken van Europa

Ik droomde dezen nacht:
dat er in het centrum van Europa geen schurken zijn;
dat tractaten in Duitsche handen nog altijd veilig zijn;
dat België nooit onverhoeds is aangevallen;
dat Leuven en Dinant en honderd andere plaatsen nooit zijn uitgemoord en platgebrand;
dat stikgassen nog moesten uitgevonden worden;
dat de 'Lusitania' nooit in den grond is geboord;
dat de Zeppelins alleen onschadelijke bonbons strooien
en nooit onversterkte steden aanvallen;
dat er nog nooit een enkel schip met of zonder waarschuwing in den grond is geboord;
dat de eerste Belg nog gedeporteerd moet worden;
dat krijgsgevangenen nooit in de vuurlinie aan het werk zijn gezet;
dat zelfs Haagsche rechters zich wisten te onttrekken aan de pressie van Duitsche gezanten;
dat het vrije woord in Nederland nog altijd geëerbiedigd wordt;
en ik droomde verder:
dat ik de Italiaansche regeering een 'stel bandieten' had genoemd, en dat het Haagsche Hof, voorafgegaan door al de Haagsche deurwaarders in groot ornaat, een bloemstuk aan mijn voeten deponeerde voor deze uiting van hooge objectiviteit, van gezonden politieke en vaderlandschen zin;
dat de regeering, in gala, met de ministers Cort en Ort*, hand in hand, mij een cantate toezong, op de wijze van de 'Wacht am Rhein'.*
en dat ik, na drie maanden vacantie, in de maatschappij terugkeerde als een volleerde erwten- en boonenlezer en als de ongeslagen wereld-kampioen-fabriceerder van vuurmakers.

En ik werd wakker en ik bleek een schurk te zijn, zij het dan gelukkig een niet uit het centrum van Europa. En ik wenschte mezelf geluk.

2b. Proclamatie*

De tekst van de proclamatie van Keizer Karel* is verminkt overgekomen. Hij luidt als volgt:

Aan mijn volkeren.

Diep bewogen aanvaard ik de verheven taak mij opgelegd. Het zal je gebeuren! Het gaat er thans om het verprutste werk van mijn voorganger*, den edelen, trouwen heerscher, voort te zetten, zonder dat het mijn kop kost. Was er ooit faillieter boedel? Van mijn trouwe weermacht is de eene helft gevangen, de andere helft gesneuveld en de rest heeft mijn Doorluchtige oom moeten laten ophangen of fusilleeren, vanwege hun onwankelbare trouw aan de Troon mijner Vaderen. De toestand van onze schatkist is gelukkig van dien aard, dat hij ons geen zorgen behoeft te baren. Er is niets meer in. De vaderlandsliefde van mijn één-honderdvier-en-tachtig volkeren is nog even beproefd als op den dag, dat de oorlog begon. Als ze maar durfden, liepen ze zoo weg. Onze successen zijn niet meer te tellen. Schouder aan schouder strijden wij met onze trouwe wapenbroeders, die ons tot op ons hemd uitkleeden en dan dit ook nog meenemen.

Mijn volkeren wil ik een rechtvaardig en liefderijk vorst zijn als die prettige Neef van me* in Berlijn me maar de vrije hand liet. Dan was de oorlog vandaag nog uit. Maar terwijl ik dit schrijf, kijkt hij over mijn schouder. 't Is wat lekkers.

Mijn zwaar beproefde volkeren. Ons kostbaar erfgoed der vaderen zucht onder de hypotheken en mijn Gallicische vrienden* geven er geen cent meer op.

In 't vaste bezit van de verknochtheid en in het innig vertrouwen van u allen, dat het te avond of morgen toch misloopt, aanvaard ik den faillieten boedel. Nooit waren we zoo gesjochten.

KARL m.p.* (met permissie van neef Wilhelm.)

Eindnoten:

* Cort en Ort: P.W.A. Cort van der Linden (1846-1935) was in de jaren 1913-1918 minister-president, B. Ort (1854-1927) was toen minister van Justitie.
* Wacht am Rhein: veelgezongen patriottisch lied, dat bijna de status van nationale hymne kreeg.
* proclamatie: de inleidende zin hoort bij de tekst zelf!
* keizer Karel: Karel I werd in november 1916 keizer van Oostenrijk en koning van Hongarije; hij probeerde in 1917 tevergeefs een afzonderlijke vrede te sluiten en trad na de oorlog terug nadat het hem niet gelukt was van zijn vele landen en volkeren omvattende rijk een soort bondsstaat te maken; toen hij in 2004 door de R.K. Kerk zalig werd verklaard, veroorzaakte dat ook in Oostenrijk zelf rumoer, omdat hij (mede)verantwoordelijk werd gehouden voor het gebruik van gifgas aan het Oostenrijks-Italiaanse front en na zijn terugtreden tweemaal een staatsgreep in Hongarije had gepleegd.

* mijn voorganger: onder zijn oudoom keizer Frans Jozef (Franz Josef) begon de ooit machtige Donaumonarchie steeds verder in verval te raken en uiteen te vallen.
* neef van me: de Duitse keizer Wilhelm II.
* Gallicische vrienden: tijdens de Eerste Wereldoorlog vochten Rusland en Oostenrijk om de (arme) landstreek Galicië, die vanaf 1918 een tijdlang in zijn geheel aan Polen ten deel viel.
* m.p.: manu propria betekent eigenlijk *eigenhandig.*

3. Een pro-Duitse houding

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd er in de pers vaak met een beschuldigende vinger naar Duitsland gewezen. Sommige Nederlanders vonden zo'n houding erg eenzijdig en ook onrechtvaardig. Tot hen behoorde ook M.B. van der Jagt (jaartallen onbekend), een bestuursambtenaar in het vroegere Nederlands-Indië, wiens grootvader van Engelse en wiens grootmoeder van Duitse afkomst was. Toen hij in 1914/1915 met verlof was en met name in Duitsland en Nederland verbleef, hield hij een dagboek bij dat hij later onder de titel *Europeesche dagboek-bladen van een Indiesch-verlofganger* in eigen beheer publiceerde (Semarang, 1916). Daaruit volgt hieronder een fragment.

Een belangrijk verzamelpunt voor degenen die opkwamen voor de Duitse zaak, vormde het weekblad *De Toekomst* (1915-1918). Het nam ook graag artikelen op met een anti-Engelse strekking en besteedde eveneens aandacht aan de zgn. 'Driehoekspolitiek', waarbij Nederland sterk georiënteerd moest zijn op Vlaanderen en Duitsland. Op den duur - vgl. ook de aanvallen van J.A. van Hamel in *De Amsterdammer* - bleek dat het blad ondanks een aanvankelijke ontkenning wel degelijk door de Duitse overheid werd gesubsidieerd.

Tot de medewerkers behoorde S.R. Steinmetz (1862-1940), behalve hoogleraar in onderdelen van de land- en volkenkunde te Amsterdam ook de grondlegger van de volksuniversiteit in Nederland. Hij hield er extreem-rechtse opvattingen op na. Zo beschouwde hij de oorlog als een uitstekend middel voor 'natuurlijke selectie' en verklaarde hij bijvoorbeeld dat het toch tegen alle ervaring inging te menen 'dat negers in intellectuele en morele begaafdheid op gelijke hoogte zouden kunnen komen als Europeanen'. In 1915 maakte Steinmetz een reis naar Duitsland. Een verslag daarvan, waaruit hieronder een gedeelte is opgenomen, publiceerde hij in het conservatieve tijdschrift *De Tijdspiegel* (1915) onderde ironisch bedoelde titel 'Indrukken uit het land der barbaren'.

De Delftse hoogleraar in de rechten J.H. Valckenier Kips (1862-1942) was degene die in 1915 samen met twee collega's *De Toekomst* had opgericht. Hij was tegen de verruiming van het kiesrecht en had veel bewondering voor politici als Abraham Kuyper en Hendrik Colijn. Zijn boekje *Der deutsche Staatsgedanke* (Leipzig, 1916) kan worden beschouwd als een bijdrage aan de Duitse oorlogspropaganda en de met het Vlaamse aktivisme sympathiserende J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard (zie rubriek 4) behoorde tot zijn kennissenkring. Veelzeggend is ook dat hij zich later aansloot bij Nederlandse fascistische bewegingen. Van hem is hier een gedeelte opgenomen uit een reisverslag dat hij in 1918 onder de titel 'Paaschvakantie in Duitschland' publiceerde in het tijdschrift *De Tijdspiegel*, waarvan hij ook redacteur is geweest.

Ten slotte komt hier nog de anglist Albert Adam Perdeck (1888-1973) aan het woord, die zijn jeugd in Duitsland had doorgebracht en mede daarom dat land en zijn cultuur ging verdedigen. Uit zijn autobiografie *Wie verder gaat wordt doodgeschoten* (Den Haag, 1968) is een gedeelte opgenomen

uit het hoofdstuk waarin hij vertelt over de tijd waarin hij betrokken was bij *De Toekomst*. In tegenstelling tot vroegere medestanders sloot Perdeck zich later niet aan bij uiterst rechtse groeperingen.

3a. M.B. van der Jagt: Een Indiesch verlofganger in Europa

8 Augustus 1914. Zaterdag-avond.

Eindelijk komt uit den berg van Belgische en Fransche berichten de waarheid te voorschijn, d.w.z. door tusschenkomst van Duitschland, dat de vesting Luik inderdaad na 6 uur stormenderhand genomen is. En wat een leugens en kwaadaardige fantasie is in deze dagen al tegen het Duitsche leger losgelaten en wordt maar al te gretig geloofd en gecolporteerd. Het hindert mij geweldig en met mij hen die den Duitschen officier en soldaat van meer nabij leerden kennen.

Men behoeft niet blind te zijn voor de menschelijke en nationale gebreken van den Duitscher doch opeens is het alsof men den splinter in het eigen oog in 't geheel niet meer en louter den balk in dien van den buurman en dien liefst door een vergrootglas ziet. Toch zijn het dezelfde officieren en soldaten van het beste leger der wereld, dezelfde in ijzeren tucht gevatte troepenmassa's, militair streng in den hoogsten graad tegen anderen, doch meer nog tegen zichzelven.

Het zijn dezelfde officieren voor wien moed en ridderlijkheid, 'Schneid'* en militaire eer de hoogste begrippen zijn en die maar één doel kennen: den Kaiser te dienen en lief en leven te geven, onvoorwaardelijk, zonder dralen voor vorst en vaderland. Duitschland verstaat het in hunne gelederen te land en ter zee de bestgeschikte krachten te trekken, physiek en moreel in de lagere, intellectueel ook in de hoogste rangen. Aangegoten zit hun het onberispelijke kleedzame uniform en uit hun geheele verschijning spreekt militaire chic en militaire smartness, historie en traditie en onbuigzame militaire trots tot aan het bespottelijke en onverdragelijke toe. Maar op deze mannen kan Duitschland bouwen en vertrouwen. Ze zijn geen luxe artikel.

Geen land in Europa dat in den loop der eeuwen zoo aan vijandelijke aanvallen heeft blootgestaan, niet 't minst van Fransche zijde, [als] de Duitsche landen, geen land dat zoo ongunstig en open gelegen is, geen dat zulke behoefte heeft aan een onoverwinnelijk leger, wil het niet zijn heele staatsgebouw wankel en onverdedigd zien staan. Wat voor Engeland zijne vloot is, is voor Duitschland zijn leger en toch heeft het nimmer getracht ten deze aan anderen de wet voor te schrijven, nimmer aangegeven hoe groot hunne legers z.i. zijn mochten, gelijk Engeland ten aanzien van Duitschland met Engelsche vrijmoedigheid het standpunt steeds heeft gehandhaafd dat de sterkte der Britsche en Duitsche vloten minstens moest blijven in de verhouding van 16:10. Ze hebben in Duitschland in verhouding niet meer soldaten dan in andere landen, en ze geven er minder gelden uit voor hunne militaire toebereidselen, maar man voor man is er beter militair d.w.z. heeft er meer voor het land, voor het algemeen over.

'Einer für alle und alle für Einen.' En de minste burger tot den hoogste, trekt op zijn tijd de schamele kazerne binnen en laat zich drillen en duwen en knijpen en kneden, de kappersbediende, de metselaar, de geleerde, de kapitalist, de diplomaat,

allen onderwerpen er zich aan en ze doen het, niet voor hun genoegen, niet uit verborgen zucht tot schieten en steken, niet om lusten als 'Hunnen en Barbaren' bot te vieren, maar om het land te dienen, uit liefde voor Scholle und Heimat* en tegelijk uit volkomen besef dat het voor hun volksbestaan noodig en allernoodigst is. En deed ook de Keizer, hij die verantwoordelijkheid draagt zoo groot, zoo zwaar als geen ander mensch op deze wereld juist omdat zijn zwaard het scherpste en meest geduchte is, zijn plicht en wees hij zijn volk op dreigende onweerswolken van buiten en maande zijne mannen hun kruit droog te houden, steeds sprak hij in ronde en open krijgsmanstaal. Te rond, te open.

Hij is de jongste en sterkste van de groote broeders, de Duitsche Michel*, onbeholpen nog vaak en kinderlijk-parvenuachtig en in zijn rechten drang naar voorwaarts, bruusk ook en kort aangebonden, de oer-Germaan, wiens hardgespierde Siegfrieds-vuist* evengoed den bierseidel als straks het nibelungenzwaard zal weten te hanteeren en toch weer door en door gemoedsmensch, teer en gevoelig, nog steeds de dichter en de droomer en dan weer de vindingrijke kunstenaar en scherpe denker, zwoegend en slavend, dag en nacht in pijnlijke nauwgezetheid en noesten vlijt, in reusachtige organisatie, in onverbrekelijken ouderlingen samenhang en onderling vertrouwen, de nationale energie, den nationalen tijd uitbuitend tot het uiterste en, in verfijnd intellect en praktisch vernuft, tot ongekende hoogte kunst en wetenschap aan elkander parende en opvoerende waarvan de phaenominaal snel opgegroeide en opgebloeide dochters, industrie en handel, hand aan hand langs paden van vrede den vreemde ingegaan en thans door de wurgende vuist der concurrentie bij strot en keel gegrepen zijn.

De Duitsche Michel heeft 44 jaren den vrede bewaard en gehandhaafd en met zorg behoed als zijn grootsten schat en het aangezien hoe de anderen verder veroverend voortschreden op het oorlogspad, de Russische beer, de Britsche leeuw, de Gallische haan.

En toch geen ander die expansie en koloniaal bezit nuttiger en noodiger zoude kunnen gebruiken en zoo zeker snel een bloeiend overzeesch-Duitschland zou weten te vestigen, terwijl nu millioenen zijner landskinderen te midden van andere meer begunstigde volkeren jaarlijks, dagelijks voor het moederland verloren gaan.

Ik dwaal af en kan het niet helpen. Wil mij weer tot de feiten bepalen. Voor zoover ik het beoordeelen kan uit de berichten is het een respect afdwingend stuk militair werk dat de Duitschers reeds met de inname van Luik hebben verricht. Maar wat een bloed moet daar aan hunne zijde reeds gevloeid zijn bij het stormenderhand doorbreken tusschen de forten door. Luik is eene moderne vesting en rondom de genomen stad liggen 9 groote forten, 6 permanente batterijen, met 400 stukken geschut, allen overdekt onder koepels en pantserkazematten en allen werken van beton en gepantserd.

Ik ken Luik, de omstreken en de omliggende hoogten en ik tracht mij voor den

geest te brengen wat daar nu gebeurt, het levende beeld der moderne veldslag, zooals wij dat tot dusverre kenden van prenten en schilderijen.

6 dagen zijn verloopen sedert ik Keulen verliet en wat bloed en rouw ligt er al tusschen toen en nu.

3b. S.R. Steinmetz: Indrukken uit het land der barbaren

JANUARI 1915! Was er ooit een tijd zoo geschikt om Berlijn te bezoeken? Na vijf maanden oorlog, zoo intensief gevoerd, zoo ernstig van gronden, waarschijnlijk zoo geweldig in uitkomsten! Nu moest ik in het hart van het land wezen, dat van alle het meest mijne sympathie bezat, d.w.z. waarvan de overwinning mij voor de beschaving, voor de menschheid het meest wenschelijk scheen. Ik weet heel bizonder goed, dat zulk een oordeel nooit exact kan zijn, maar ik heb gedaan wat ik kon met de middelen, die mij ten dienste stonden, om de waarde der in aanmerking komende volken te onderzoeken, jaren lang, reeds heel lang voor den oorlog. En zoo kwam ik tot mijn oordeel. Ik wou dus naar Berlijn gaan. Hoe koddig bang was men in Holland voor mij! Het schijnt wel, dat vele Nederlanders door den oorlog geheel in de war zijn geraakt. Zij kwamen toch zoo vaak in Duitschland, zooveel vaker dan in eenig ander land, en toch bleken zij van volk en regeering niet het minste begrip te hebben. De domste praatjes, de lafste leugens der vijanden werden klaarblijkelijk geloofd. Ik ontving den raad, om over Aken naar Berlijn te gaan: een omweg van 6 à 7 uur op een reis van 10, en wel omdat het oponthoud bij de douanen in Aken korter was! Alle bizondere last, die ik op mijn heele reis ondervond, bestond in het vertoonen van mijn pas aan het douanestation te Bentheim en weer bij het vertrek te Emmerik. Verder heb ik persoonlijk geenerlei moeite of last gehad, van geenerlei soort, en evenmin van iets dergelijks direct vernomen. Ik heb een vermoeden, dat er in een tijd als deze niet alleen door sommige diplomaten en staatslieden, maar ook door een groot deel van het publiek enorm veel gelogen wordt, zonder reden of aanleiding, ‘l'art pour l'art’. Er zijn veel menschen, die zoo maklijk en sappig liegen, zoo maar.

Aan de stations zag ik wel vele soldaten, maar een groot troepentransport had niet plaats. Later in Berlijn en omstreken, in Keulen en Bonn, en aan vele stations heb ik tallooze soldaten gezien, ook groote troepen. Ik heb mijn uiterste best gedaan ze zoo goed mogelijk te bekijken, en in het algemeen troffen mij de goede gezichten

en gestalten der mannen, der jongere zoowel als der oudere. Natuurlijk waren er ook leelijke, nare personen bij, maar de overgroote meerderheid bezat frissche, opgewekte, gezonde en ferme gezichten, kloeke, krachtige en heel vaak forsche, groote gestalten, en rappe elastische bewegingen, om met genoegen naar te zien- voor een volkenkundige. De soldaten, die ik zag, waren allen van den gewonen militairen leeftijd, geen jongens en geen oudere mannen, en hetzelfde geldt voor de zeer vele gewonden, die ik op straat, in de theaters en in de lazaretten, die ik bezocht, heb gezien. Duitschland schijnt nog zeer vele soldaten te bezitten en waarlijk niet op het einde zijner krachten te zijn gekomen.

De tocht in den trein was doodgewoon, zonder eenig incident, net als altijd: restauratiewagen met vrij goed eten, hetzelfde publiek zoo ongeveer, de stations misschien iets stiller. Op tijd kwam de trein aan. [...]

Berlijn was niet zoo, als ik het een paar jaar geleden zag. Het was er in vele opzichten beter om, kalmer, rustiger, soberder, waardiger. Ik vond het, zooals het behoorde te zijn in dezen tijd. En ook de menschen. Ik heb er in de verschillende kringen, waarin ik verkeerde, niet een enkelen hooren brallen of pochen op eigen kracht noch schimpen op den vijand, aller toon was waardig en kalm en sterk. Alle waren vol vertrouwen op de overwinning hunner wapenen, maar zooals een wijs man vertrouwt iets te zullen kunnen, niet uit verwaandheid, maar omdat hij de voorwaarden van het slagen grondig heeft overwogen en meent, na scherp overleg, dat hij die zal kunnen vervullen. Zij zijn alle, zonder onderscheid, vast overtuigd, dat zij lang en zwaar te lijden en te strijden zullen hebben voor die overwinning, maar zij durven dien strijd aan. Zoo mag een dapper en wijs man met kalm en vast vertrouwen de moeilijke toekomst tegemoet gaan. Ik heb de Duitschers meer dan ooit bewonderd, en ik durf zeggen, wanneer vele mijner landgenooten, ja vele Engelschen, nu dezelfde maatstaven aanlegden als vroeger, wanneer zij niet door nijd en vrees en dwaasheid verblind waren, dan zouden zij ook nu het Duitsche volk bewonderen, zooals zij het vroeger deden. Het verdient die bewondering nu meer dan ooit. [...]

Ik heb een vast vertrouwen in den ernstigen moed van het Duitsche volk en in zijn groote gave van organisatie. Alles wat ik in Berlijn zag en vernam, versterkte dat vertrouwen. Hoe uitnemend was de inrichting van het ‘Ausweisamt’ voor gesneuvelden, gewonden en krijgsgevangenen onder leiding van den graaf von Schwerin, waar al het mogelijke gedaan wordt om de verwanten en vrienden zoo spoedig en zoo nauwkeurig mogelijk in te lichten omtrent het lot der hunnen. Toen waren er merkwaardigerwijze wel zesmaal zoovele geallieerden in Duitsche handen dan Duitschers in de hunne. Een zeer opvallend verschijnsel, dat natuurlijk groote beteekenis heeft. De arme Russen begeeren niet, dat er mededeelingen omtrent hen naar hun dorp zouden gezonden worden: niemand zou ze toch kunnen lezen! Toch moeten zij ook de ware beschaving leeren aan de Duitsche barbaren!

Met evenveel bewondering werd ik vervuld, toen de organisatie van het Roode Kruis mij werd gedemonstreerd, voor zoover dat in Berlijn kan geschieden; ik trof het, dat er juist in het Gebouw van den Rijksdag eene tentoonstelling van het Roode Kruis werd gehouden, dus van al wat vernuft en liefde voor de gewonden hebben tot stand gebracht, en dat is waarlijk niet weinig! Van daar dan ook de schitterende resultaten van de moderne oorlogschirurgie. Het getal der genezen ontslagenen is buitengewoon hoog.

Treffend veel is er reeds uitgevonden om het lot der verminkten na den oorlog dragelijker te maken en het is te verwachten, dat juist op dit gebied nog menig vruchtbare ontdekking gedaan wordt. De lazaretten, die ik bezocht heb, waren uitnemend in orde, zij maakten niet dien vreeselijken indruk, dien ik verwacht had, door de orde, de zindelijkheid, het opgewekt gedrag der verpleegsters.

Indrukwekkend was de vaste wil om te overwinnen, dien ik overal aantrof en de kalmte, waarmede in alle kringen, die ik leerde kennen, de zware oorlogsoffers gedragen werden: Ik las brieven en briefkaarten van soldaten, die waarlijk niet tot de gegoede klassen behoorden, uitingen bestemd voor de naaste verwanten alleen, en die alle zonder onderscheid van echten, kalmen moed getuigden, en die bovendien in goed Duitsch geschreven waren. Een beschaafd volk van stille helden, dacht ik dan.

3c. J.H. Valckenier Kips: Paaschvacantie in Duitschland

Of in vredestijd ook een vlag aan de grens staat opgericht? Ik herinner het mij niet. Ditmaal rees er uit het heideveld een lange, wit-zwarte mast, waaraan de zwarte Pruisische adelaar op een groote witte vlag wapperde.

Machtig merkteeken was die standaard bij den toegang tot het grondgebied van dit groote, sterke en goede volk, dat tegen een wereld vol vijanden zegeviert, en met rustige en ongebroken kracht het felle slagzwaard zwaait tegen al zijn belagers. [...]

En mogen venijnige, kleingeestige, nijdigaards de wit-zwarte vlag met hun lastertongen willen bespuwen; zij reiken niet zoo hoog. Hun giftigheid is ergernis, om dat de wereld begint in te zien hoe persoonlijke vrijheid slechts bestaat als vrucht der orde en hoe de valsche vrijheidsleus van het individualisme wordt aangeheven om te overstemmen de zuchten en smartkreten der onderdrukten. [...]

Als een rug schoof het Wiehengebergte langzaam en geleidelijk naderbij, tot de trein door de poort ging, waar de Weser doorbreekt. En boven de kettingbrug, hoog op breede terrassen verheven tegen den hier zoo steilen berg, stond nog altijd in brons de Oude Heldenkeizer* in zijn natuursteenen tempel, hoog en zegenend de hand uitgestrekt. Zegen uw volk, gij gelauwerde grijsaard! Trouw is het en sterk als weleer, toen gij het aanvoerdet. Veilig is het Duitsche erfdeel in zijn handen. Ongedeerd de geest van plichtsbetrachting, waarin gij het zijt voorgegaan. Het is uw volk nog. Zegen het!

[...] De reizigers uit den trein kunnen zich vertreden; voor verlies van uw plaats is geen gevaar; elk voorwerp, waarmede zij is belegd, wordt door iedereen volstrekt geëerbiedigd, al is de trein nog zoo vol. Anderen komen en gaan. Het perron is vol leven en beweging. Midden daar tusschen staat een gendarmerie-onderofficier in veldgrijs: een vergulde plaat op de borst aan een vergulden ketting om den hals, en blinkend als goud schitterend koper aan den helm, de knoopen, de ceintuurgesp, overal. Maar van deftige waardigheid bij hem thans geen spoor; over het geheele gezicht lachend roept hij in den trein: '963 kanonnen veroverd; 963 kanonnen en 20.000 gevangenen!' De man met couranten kan al de gretige handen nauwelijks vullen.

En dan zitten wij rustig in den trein het bericht der overwinning te lezen. Tegenover mij zit een majoor van den generalen staf, den veldgrijzen mantel met bont gevoerd en met een bonten kraag; natuurbruine beenkappen om de natuurbruine laarzen zonder sporen. Het is een stevige, maar slanke figuur, met regelmatig maar krachtig geteekend gezicht, een type van den markischen edelman.* Er is veel ernst in de lichtblauwe oogen, waarmede hij rustig en onbewegelijk het landschap in kijkt, de ernst van den man, die weet wat hij wil; maar er is ook in die oogen de ernst van den man, die veel dingen, en ook vreeselijke dingen gezien heeft. Goedhartig en vastberaden, dat is de hoofdindruk, dien deze physionomie achterlaat. In het gesprek blijkt deze ernstige man echter ook te kunnen glimlachen; natuurlijk wordt er over den oorlog niet tusschen ons gesproken; maar de officier ontbolstert zich als degelijk kenner van de kunstgeschiedenis en geeft mij een overzicht van de beteekenis der Brandenburgsche Gothische baksteen-architektuur en in het bijzonder van de monumenten in Stendal en Tangermünde, dat mij van veel nut zou blijken. [...]

Het Duitsche volk is geestelijk en lichamelijk gezond. Misschien nog in wat betere conditie dan in vredestijd; want behalve bij enkele O.W.ers, die heele proviand-nécessaires van juchtleer en zilver in den trein meesleepen, geldt wel: overdaad is er niet. Ik heb geen holle kaken; maar ook geen onder vetwangen voortwaggelende dikke buiken gezien.

En psychisch is de stemming met één enkel woord te teekenen: rustig en kalm vertrouwen. In de Paaschdagen was de reeks overwinningen in Frankrijk begonnen. Men las de op buitengewoon weinig plaatsen aangeplakte bulletins natuurlijk met blijde oogen en lachenden mond, maar zonder veel toeloop en zonder dringen; naar pas verschenen couranten, die op straat een enkele maal verkocht werden - in heel de Friedrichstraße* niet half zooveel, ja niet een zesde van op het Damrak in Amsterdam, - keek men nauwelijks om. Men verwachtte niet anders, dan dat Hindenburg zijn tijd zou kiezen als het oogenblik daar was. Dat de vijand verslagen wordt, daar zal Hindenburg voor zorgen; dat is zijn taak, zooals ieder zijn eigen taak heeft. Dank zij Hindenburg zullen wij overwinnen. Dit gebeurt vast en zeker; zoo

vast als dat morgen de zon zal opgaan. ‘Wij zullen het winnen’: dat wordt zoo kalm, zoo rustig gezegd, dat het een volkomen van zelf sprekende zaak is. Dat het niet zou gebeuren, ware ondenkbaar; maar dat het gebeurt, is geen reden om er drukte over te maken.

Lieb' Vaterland kannst ruhig sein.*

In Osnabrück stond weder een trein vol soldaten gereed om verder te stoomen; weder zaten de mannen in het veldgrijs pratend en schertsend in de volle derde-klassewagens en klommen er ook naast om zich wat te vertreden, gemoedelijk en opgewekt.

Een andere militaire trein reed door het station, deze bestaande uit bagagewagens, waarvan de openstaande deuren de binnenin zich stuwende menigte soldaten lieten zien. In alle wagens was gejuich uit vele mannenkelen, dat het station overdaverde.

Zoo rolde trein na trein naar het front; en het was gelijk Zola* in zijn ‘débacle’ beschrijft; ‘et quand il n' y en avait plus, il y en avait toujours....’

Het volk in wapenen verdedigt zijn grenzen tegen zijn belagers en het verdedigt ze, door den vijand voor zich uit te drijven. Tot aan den Rijn, zoo werd er verteld, staan troepen in gelederen geschaard om achtereenvolgens naar het gevechtsfront op te marcheeren.

Daar houdt de Keizer wapenschouwing over zijn heirscharen; en, wanneer het oogenblik daar zal zijn, zal hij, aan de rechterzijde van zijn paard gestegen, knie en hoofd buigen voor het crucifix onder de breede linde; vier gelijke torens Noord en Zuid en West en Oost zullen zich op die plaats aan den einder verheffen uit het met berken beplante veld. En hij zal zijn armen uitbreiden naar de windstreeken en ootmoedig danken voor de geweldigste zegepraal, die de wereldgeschiedenis ooit zal hebben aanschouwd. Zoo wil het de oude sage. Binnenkort nadert wellicht haar vervulling. Dan zal Duitschland vooraan staan onder de wereldmogendheden en in latere eeuwen misschien dragen de wereldkroon.

3d. Albert Adam Perdeck: Wir haben es nicht gewollt

[...] In deze academische groep* was men kort na het uitbreken van de oorlog tot het uitgeven van een weekblad gekomen, *De Toekomst* gedoopt. Of deze titel aan Harden's *Die Zukunft** was ontleend, kan ik niet zeggen, maar het ligt een beetje voor de hand. Het blad (waarvan ik nu geen enkel nummer meer bezit) stelde zich ten doel het Duitse standpunt voor Nederlanders aannemelijk te maken; een tegengif te vormen voor de heersende anti-Duitse propaganda van de geallieerden. De redactieleden werden voor een groot deel gerecruteerd uit zulke Duits-georiënteerde onderwijsmannen. Dat bij hen de balans weer te zeer naar de andere kant doorsloeg, was onvermijdelijk.

Het kon niet uitblijven of ook ik kreeg in het blad mijn zegje te zeggen. Niet alleen met opstellen, maar zelfs met poëzie! Onder mijn eigen naam, maar ook onder verschillende pseudoniemen - alles even overtuigd en even dwaas. Enkele bijdragen kan ik mij althans in brokstukken nog te binnen roepen. Een bijvoorbeeld waarover ik later nogal wat berouw heb gevoeld. Het was gericht tegen Frederik van Eeden, eens een van de helden uit mijn jongelingsjaren, maar die zich in die dagen tot een fanatiek vijand van Duitsland ontpopte, en daarbij zelfs het door ons eenmaal in hem bewonderde pacifisme en cosmopolitisme aan het verloochenen was. Als beste voorbeeld van de verdwaasdheid waarin wij door de oorlog terecht waren gekomen kunnen nu vooral de van mij geplaatste gedichten gelden, waarvan ik mij steeds het volgende ben blijven herinneren:

Troost U groot Germanenvolk
Dat nu als door een dichte wolk
Van laster wordt omgeven.
Eens zal de dag der waarheid slaan,
En zult ge weder voor ons staan
In heel Uw kracht verheven!

en zo verder. En het werd werkelijk door de redactie met plezier opgenomen! Maar ik kreeg spoedig de wind van voren. Van alle kanten werd het gerijmel aan de kaak gesteld, en Charivarius* maakte er in *De Groene Amsterdammer* een persiflage op, waarin hij de vraag opperde waarom ik voor de moffen niet liever een jáár van waarheid liet slaan! Doch de grootste sensatie beleefden wij met mijn ‘satyrisch’ gedicht getiteld ‘Omdat-ie zo neutraal is’. Ik denk niet dat een enkel voortbrengsel van mijn pen zoveel gelezen is, of ooit zal worden gelezen, want het werd in alle Duitse dagbladen volledig in vertaling opgenomen, met de goed-Duitse inleiding: ‘In *De Toekomst* schreibt A. Perdeck folgendes nettes Gedicht, worin er sich lustig macht über gewisse sogenannte Neutrale.’ In ons land zelf ontving ik van mij volkomen onbekende Duits-gezinden de meest welwillende commentaren. Het treffendst bij de

overigens vrij zuivere vertaling was de wijze waarop men de laatste strofe nog even een iets Duitser cachet wist te schenken.

Omdat-ie zo neutraal is

De oorlog heeft ook in ons land
'n Werking die fataal is:
Hij schiep de man die steeds beweert
Dat-ie toch zo neutraal is.

En nu zijn liefde tot ons land
Zo diep en zo massaal is,
Hitst hij ons tegen 't Duitse Rijk,
Omdat-ie zo neutraal is.

Beschiet de Duitser ene post
Die op 'n kathedraal[*] is,
Dan vindt-ie dit weer echt barbaars,
Omdat-ie zo neutraal is.

Wanneer in Pruisen de kozak
Moordt, brandt, tot alles kaal is,
Dan zegt-ie: kijk naar België.
Omdat-ie zo neutraal is.

Beschermt de Duts[*] der Vlamen taal,
Die toch ook onze taal is,
Dan wordt-ie plots'ling anti-Vlaams
Omdat-ie zo neutraal is.

En zo ging het dan een tiental strofen verder waarin alle mogelijkheden van een dergelijke neutraliteit uit de doeken werd gedaan, met als klap op de vuurpijl de genoemde laatste strofe waarin ik de man uitdaagde zelf naar het front te gaan:

Leert hij dan ergens aan het front
Wat wel zo'n Duits onthaal is,
Misschien dat-ie dan spijt gevoelt
Dat-ie niet meer neutraal is.

In de Duitse kranten werd dit dus als volgt:

Und lernt er irgend an der Front
Wie scharf der Deutsche Stahl ist
Vielleicht dasz es ihm dann gereut
Dasz er nicht mehr neutral ist.

Het uitdagende lied dat wij knapen eens met zoveel verve op de school leerden zingen: 'Erklärte auch die ganze Welt uns heute den Krieg' - was werkelijkheid geworden: zowat de gehele wereld stond nu inderdaad tegenover Das Reich. *Des Deutschen Reiches Schicksalsstunde* - titel van een kort voor de uitbarsting verschenen, veel sensatie verwekkende brochure van een hoge stafofficier - was onmiskenbaar aangebroken. In een veel verschrikkelijker vorm dan de Duitse Kroonprins - die voor dit pamflet een aanbeveling schreef, dat met vuurrode letters op de omslag was aangebracht - ooit had kunnen vermoeden.

Wat men ons reeds in onze schooljaren, dus kort na de eeuwwisseling, van alle kanten had wijs gemaakt als een roemrijk onder de voet lopen van elke vijand, was uitgesijpeld tot een starre loopgravenoorlog, waar niets heldhaftigs meer aan te bekennen viel. Van de Blitzkrieg, de snelle, en alleen op die conditie waardevolle totale overwinning, was niets terecht gekomen, zodat dezelfde Kroonprins, volgens zijn bekentenis in zijn autobiografie reeds aan het einde van het eerste oorlogsjaar op onderhandelingen met de Entente had aangedrongen!

Het nodeloze bloedvergieten moest echter doorgaan, gevolg van de stomme politiek van beide kanten. Zoals men volgens Lloyd George* de oorlog ingemodderd was - We blundered and muddled into the war - zo modderde men de vrede in. Ook toen zijn onze politici bezig geweest met hun koorddansen, hun oefeningen in evenwicht op door henzelf gespannen koorden.

Afdanking van Wilhelm der Zweite, Imperator-Rex, geëist door de eigen regering, nog wel vóór er van revolutie sprake was - die milde revolutie van november 1918, met de marine opstand te Kiel.* En voor ons het meest verwarrende: de Keizer zelf, de man van de 'gepanzerte Faust', van de 'Hunnenrede', de man tegen wie men de jeugd had leren opzien als de drager van alles wat heldhaftig, deugdzaam en ridderlijk mocht heten - deze man was GEVLUCHT. Alles waarin en waarvoor deze jeugd was groot gebracht, stortte voor onze ogen in. Niemand die niet zelf gedurende enige tijd in die geest van geëxalteerdheid is opgegroeid zal de ontsteltenis begrijpen die zich van ons meester maakte; de smart, de machteloze woede. Men doet er, meen ik, goed aan zich af te vragen hoe dit catastrofale einde op de ziel van Duitsers moet hebben ingewerkt, die alles wat zij heilig hadden geleerd te geloven als een zeepbel uiteen zagen spatten. En dit na de eindeloze offers aan bloed en bezit welke zij gedurende vier jaren hadden moeten brengen. Ik weet hoe ikzelf naar Doorn ben gegaan om een glimp van de Keizer op te vangen; hoe ik met tranen in de ogen een tijd in de buurt bleef ronddwalen. En ik dacht aan die ontmoeting bij het Rolands-

denkmal*; aan wat men mij in mijn schooljaren over de grootheid van Seine Majestät had verteld; de glans, de parades aan zijn naam verbonden.

Eindnoten:

* Schneid: kranigheid.
* Scholle und Heimat: geboortegrond en vaderland.
* de Duitsche Michel: de goede, eenvoudige Duitser.
* Siegfrieds-vuist etc.: Siegfried is een van de helden uit een beroemd middeleeuws epos, het *Nibelungenlied*; een bierseidel is een bierglas.
* oude heldenkeizer: bedoeld is een standbeeld van Wilhelm I, voorgesteld als een Romeinse keizer.
* markische edelman: afkomstig uit de Mark Brandenburg, in het oosten van Duitsland.
* Friedrichstraße: drukke uitgaansstraat in Berlijn.
* Lieb' Vaterland etc.: verwijzing naar het hierboven al genoemde lied *Die Wacht am Rhein*, met de refreinregels ‘Lieb' Vaterland magst ruhig sein, / Fest steht und treu die Wacht, die Wacht am Rhein.’
* Zola etc.: vgl. de Franse schrijver Emile Zola; ‘wanneer er niet meer waren, waren er altijd weer...’
* deze academische groep: Perdeck had er in het voorbijgaan op gewezen dat er aan de Nederlandse universiteiten niet alleen veel geboren Duitsers onderricht gaven, maar dat ook veel studiemateriaal Duitstalig was, ook wat zijn eigen vak betreft, de anglistiek.
* Harden: Maximilian Harden was de oprichter van het blad *Die Zukunft* (1892-1920), waarin veel artikelen over kunst en politiek verschenen.
* Charivarius: pseudoniem van G.J. Nolst Trenité (1870-1946), die niet alleen beroemd werd door de gedichtjes waarin hij slordig en modieus taalgebruik hekelde, maar ook felle ‘Oorlogsrijmen’ schreef.
* 'n kathedraal: toen de Duitsers in september 1914 de beroemde kathedraal van Rheims bombardeerden, veroorzaakte dat veel verontwaardiging; als excuus werd aangevoerd dat de Franse artillerie in een van de torens een uitkijkpost had.
* de Duts: de Duitsers.
* Lloyd George: David Lloyd George (1863-1945) speelde tijdens de Eerste Wereldoorlog een hoofdrol in de Engelse politiek; na verschillende ministersposten vervuld te hebben, werd hij in 1916 premier.
* opstand te Kiel: deze opstand leidde aan het einde van de Eerste Wereldoorlog tot een revolutie waarbij Duitsland een republiek werd.
* Rolandsdenkmal: hier is de (niet meer bestaande) Rolandbrunnen te Berlijn bedoeld; op die fontein stond een enorme middeleeuwse krijger met een reusachtig zwaard; in zijn autobiografie vertelt Perdeck hoeveel indruk het op hem had gemaakt toen hij als kind bij de inwijding van deze fontein vanuit de struiken de Duitse keizer had aanschouwd.

4. J.C.A. Fetter: Een Duitse kerkdienst in het verdeelde Zutphen

In 1918 hield de vrijzinnige predikant J.C.A. (Carel) Fetter (1885-1959) in Zutphen een dienst voor geïnterneerde Duitse krijgsgevangenen. De hervormde kerk van Zutphen telde toen verschillende stromingen: orthodox, vrijzinnig en evangelisch. Zijn actie stuitte op veel kritiek bij de

kerkgangers, met name omdat Duitsers niet vrijzinnig-protestants zouden zijn. Fetter was erg teleurgesteld door alle kerkelijke twisten en ging een jaar later (tijdelijk) met emeritaat. Onderstaand curieuze fragment, dat ook voorkomt in Lamberthe de jongs verzameling *De Gelderse geschiedenis in meer dan 100 verhalen* (Amsterdam, 2004), maakt deel uit van Fetters boek *Herinneringen* (Arnhem, 1958).

Niemand kan ontkennen dat Zutphen om te zien een alleraardigst stadje was. Veel oude gebouwen, geveltjes en torens, de brede IJssel waarlangs de deftige IJsselkade zich uitstrekt, de smalle Berkel die er dwars doorheen stroomt met de ruïnebrug, de kronkelende straatjes, boerderijen midden in het stadje... waar vind je zoiets?

In 1913 was Zutphen een deftige stad. Niet alleen enige cavalerieofficieren en

rechters, maar ook de inspecteur van belastingen en de rijksbetaalmeester droegen er adellijke titels. En dan lagen er in de omtrek vele kastelen en buitens. Ook predikanten die er gewoond hadden, waren niet zonder een zekere deftigheid geweest; daarvan straalde uit de verte nog iets op ons af. Zutphen was echter tevens een burgerlijk liberale stad. Adel en burgerij tezamen hadden, toen ons vaderland na 1870 nieuwe bloei beleefde en industrieën zich ontwikkelden, de oprichting van fabrieken geweerd. Deventer was in die contreien de fabrieksstad geworden; de oude vete tussen de beide Hanzesteden was weer verscherpt; men hoorde in Deventer geen goed woord over Zutphen en omgekeerd. De oude Zutphense zakenlieden en winkeliers - de laatsten hadden het op marktdagen bijzonder goed, hoewel het getij aan het verlopen was door de oprichting van winkels in de dorpen rondom - waren bijna allen liberaal, welke geestelijke houding zij combineerden met een zeker respect voor de conservatieve adel. (Uit den treure hoorde ik hen echter ook opmerken: arbeid adelt, maar de adel arbeidt niet.)

Kort vóór ik in het stadje kwam, had, naar het schijnt, de vrijmetselarij daar grote invloed; boze tongen beweerden dat 'vroeger' de vrijzinnige predikanten in de loge moesten worden gekeurd alvorens het kiescollege der Nederlands hervormde kerk hen mocht beroepen; maar ik geloof dat dat laster was. In de vele hofjes en talrijke stedelijke instellingen vervulden voornamelijk liberale burgers de bestuursfuncties; het was een ongeschreven recht dat hun toekwam. Nieuwe politieke formaties die in de gemeenteraad waren doorgedrongen, hadden echter een einde gemaakt aan de liberale alleenheerschappij. Zo kwam voor Zutphen een Umwertung aller Werte, waaraan men moeilijk kon wennen.

Een der weinige bolwerken van het liberalisme bleef nu de Nederlands hervormde gemeente. Men begreep daarom in de stad, dat die in liberale handen moest blijven. Als het kiescollege der gemeente 'om' zou gaan, betekende dit dat er vijf orthodoxe predikanten zouden komen; dat zou, naar men meende, funest zijn in de toch reeds hachelijke plaatselijke omstandigheden. Er was een groep liberalen die zich vaag met de kerk inliet en af en toe acte de présence gaf. Die groep verwachtte van de Zutphense predikanten dat zij, zij het met reserve, het volk berusting zouden bijbrengen, eerbied voor toestanden zoals die in de loop der eeuwen gegroeid waren, waarbij zij toegaven dat er in langdurige evolutie - na hun tijd - van enige verandering sprake kon zijn. Deze groep werkte er natuurlijk aan mee dat twee van de vijf Zutphense predikanten zouden behoren tot de behoudende 'orthodoxe' richting; deze twee waren misschien wel de meest betrouwbare, ook al ging men als liberaal bij hen niet ter kerke. Hun richting mocht echter nooit in de meerderheid komen. Daarvoor waakte ook de 'evangelische' predikant, die een tussenrichting aanhing.

Zo waren er dan in het stadje twee orthodoxe, twee vrijzinnige predikanten en een dominee van de evangelische richting. [...]

Intussen naderde de Eerste Wereldoorlog zijn einde, en daarmee een uiterst enerverende tijd. Toen er in het laatste jaar tweehonderd Duitse krijgsgevangenen

in Zutphen geïnterneerd waren, die zelfs bezoek van hun familieleden mochten ontvangen - hoe humaan was toen nog de oorlog! -, kwam ik op de gedachte dat voor hen een dienst in de Sint-Walburgkerk kon worden gehouden; kerkvoogden gaven hun toestemming en verzochten mij zo'n dienst te verzorgen, omdat dit plan van mij uitging. Nimmer heb ik de grote Zutphense kerk zo vol gezien als bij die gelegenheid, vol Nederlanders én Duitsers. De Feldwebel die over het contingent Duitsers bevel voerde, had allen opgecommandeerd, zodat er, naar men mij vertelde, 198 van de 200 verschenen, velen mét hun vrouwen. Befehl ist Befehl. Protestanten en katholieken, waarschijnlijk ook enige joden luisterden eendrachtig naar Bute's goede orgelspel en naar de preek over Mattheus 4:4: 'Der Mensch soll nicht leben von Brot allein.' De kritiek op deze dienst bewees zonneklaar hoe weinig er in de stad veranderd was. De wereld schudde op haar grondvesten, maar partijtjes en richtinkjes in Zutphen stonden onaangetast; er was daar niets gebeurd; er hadden in de wereld slechts een paar neuzen gebloed. God verbrijzelde overal door de mensen opgetrokken muren, maar Zutphen ging Hij voorbij; kerkelijk Nederland ging Hij voorbij. Begrijpt dit wel! Ik geef slechts weer wat ik naar aanleiding van de kritiek op de Duitse preek toen voelde.

'Duitsers zijn niet vrijzinnig,' beweerden sommige Zutphenaren. Anderen zeiden: *'Ze zijn evangelisch, de evangelische predikant had de dienst moeten leiden.'* Alsof de negentiende-eeuwse 'evangelische' richting iets te maken had met het Duitse begrip van die naam. Op die manier hadden de Zutphense lutheranen wel kunnen opmerken dat verreweg de meeste Duitsers luthers zijn; maar die zeiden niets...

Mij werd verweten dat ik al die Duitsers kerkelijk voor mijn richting had willen annexeren, de roomsen incluis. Dat kwetste mij toen. Ik voelde mij diep wanhopig in een dergelijk kerkelijk verband. Toen ik die Duitsers toesprak, had ik aan geen richting gedacht; wat kon hun, wat kon mij een richting schelen? Als ik van één ding zeker ben, dan is het hiervan: dat God mij geschapen heeft als een oecumenisch christen.

So ein frischer fröhlicher Krieg. *'Ik had 'm me toch nog vroolijker voorgesteld, jongelief.'* (tekening Louis Raemaekers)

Rubriek 12: Koning, keizer, generaal

In de loop van de jaren hebben verschillende hooggeplaatste personen in verslagen en gedenkschriften zelf verteld hoe het er tijdens de Eerste Wereldoorlog soms achter de schermen aan toeging. Kritiek ontbreekt daarbij meestal niet.

Dat in diezelfde periode het optreden van vorsten en hoogwaardigheidsbeklederś door gewone burgers meer dan eens cynisch werd bezien, blijkt niet alleen uit allerlei liedjes en gedichten (zie onze bloemlezing *Het monster van de oorlog*), maar soms ook uit verhalende prozateksten.

W.W.H. van Terwisga: Koningin Wilhelmina bezoekt de troepen

> Luitenant-Generaal W.H. van Terwisga (1861-1948) was tijdens de mobilisatie van 1914 commandant van de derde divisie en werd in 1915 benoemd tot Commandant van het Veldleger. In het *Herinneringsboek 1914-1918*, in 1919 uitgegeven door de Nationale Bond 'Het Mobilisatiekruis', kijkt hij terug op allerlei facetten van de mobilisatiejaren zoals problemen met de uitrusting van het leger, de opvang van de vluchtelingen en het tegengaan van het smokkelen. Hieronder volgt een kort verslag van een bezoek van koningin Wilhelmina aan de troepen in Brabant.

Bij gelegenheid van een ander bezoek van Hare Majesteit stond op het oefenprogramma van een Brigade een nachtmarsch. Hare Majesteit stelde daarin bijzonder veel belang. En zoo gebeurde het, dat, na een bezoek aan avondcursussen in huisvlijt te Zevenbergen, de Koningin in den stikdonkeren nacht te paard steeg en, op den weg van Princenhage naar Etten, zich aan het hoofd der Brigade stelde, een eindweegs medemarcheerde en ten slotte de Brigade deed voorbijmarcheeren. Vlug waren een paar zoeklichten geplaatst, zoodat én op de standplaats van Hare

Majesteit, die te paard op een weilandje ter zijde van den weg den voorbijmarsch gadesloeg, én ook op den voorbijmarcheerenden troep het licht viel.

Een onvergetelijke dag was het, toen Hare Majesteit, troepen der IVe divisie geschouwd hebbende, ook aan het Hoofdkwartier van het Veldleger te Oosterhout de eer van Haar bezoek gaf, zich bij alle Afdeelingen (bureaux) op de hoogte stelde van den te verrichten arbeid en daarin zoo bijzonder veel belang stelde.

Nu was in de standplaats van het Hoofdkwartier steeds een Bataljon Infanterie en een Regimentsmuziekkorps aanwezig. Een zeer ijverig plaatselijk Comité voor Ontwikkeling en Ontspanning had daar doelmatige (en dan ook druk bezochte) cursussen georganiseerd.

Hare Majesteit vroeg of dien avond ook onderwijs werd gegeven. Doch het was Woensdag en op Woensdag waren er geen cursussen, doch werd er, bij goed weer, concert gegeven in den tuin van de Sociëteit, die dan voor alle militairen van het kantonnement toegankelijk werd gesteld. Dit concert wenschte Hare Majesteit weleens bij te wonen. En aldus geschiedde.

Het was een prachtige Mei-avond. De tuin was stampvol. Op een klein hoogtetje waren, in het gras, voor Hare Majesteit en Haar gevolg eenige stoelen neergezet. De muziek van 7 R.I. bracht een heel opgewekt programma ten gehoore. De troep (een Bataljon van 18 R.I.) lag, voor zoover geen banken beschikbaar waren, in het gras. Het was een schilderachtig tafereel.

Blijkbaar bekoorde het de Koningin dan ook bijzonder, want Zij dacht niet aan opstaan. In de pauze had Zij zich verschillende personen doen voorstellen en gaf aan ieder een bewijs van Haar belangstelling; de Directeur van het Vrijwillig Bataljonsmuziekkorpsje werd niet vergeten en straalde van genot, toen H.M. hem woorden van waardeering toesprak over hetgeen hij - soms ook buiten zijn gewonen dienst - deed om in den troep een opgewekten geest te bewaren.

Na afloop van het concert verrees Hare Majesteit en de meer dan 1000 mannen stonden, in ongedwongen samenzijn, in dien tuin eerbiedig bijeen ten afscheid. Maar Hare Majesteit vertrok nog niet! Zij begaf zich te midden van den samengepakten drom soldaten, waarin zich naar gelang Zij voortschreed, een smalle gang vormde. En zij bleef nog geruimen tijd in hun midden, dan rechts een eind gaande en dan weer links, maar onvermoeid die mannen toesprekende, hun vragende naar hun belangen, naar hun gezinnen, naar hun bedrijven, naar hun welvaren. En die mannen antwoordden met een openhartigheid en een vrijmoedigheid, welke door den eerbiedigen toon en de correcte houding blijk gaven, dat zij goede soldaten waren, die beseften met hun Koningin te spreken.

Ten slotte vertrok dan in den reeds laten avond Hare Majesteit naar Geertruidenberg (naar Haar treinrijruig, Haar ‘woonwagen!’), zeer tevreden over hetgeen Zij had ondervonden. Op Haar vraag wat dit nu voor landslieden waren, deelde ik Haar mede, dat het een Bataljon van het overwegend sociaal-democratische 18 R.I. was. Hetgeen Haar in den mond gaf de uiting: ‘Wat zijn dat vriendelijke menschen.’[*] [...]

Eindnoten:

* vriendelijke menschen: het citeren van deze uitspraak moet bezien worden in het licht van het gegeven dat veel SDAP'ers allerminst koningsgezind waren en vaak ook heel kritisch stonden tegenover het leger.

2. B.C. de Jonge: Herinneringen

Jhr. Mr. B.C. de Jonge (1875-1958) volgde N. Bosboom op als minister van Oorlog in het kabinet-Cort van der Linden, zonder zelf een militaire achtergrond te hebben. Soms ergerde hij zich kennelijk aan het omslachtige 'gedoe' in het parlement. In de jaren dertig was hij Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië en kwam hij in opspraak door de NSB-leider Anton Mussert tijdens diens propagandareis officieel te ontvangen. Uit de *Herinneringen van Jhr. Mr. B.C. de Jonge met brieven uit zijn nalatenschap* (ed. S.L. van der Wal; Utrecht, 1968) is hier het gedeelte gekozen waarin hij beschrijft hoe hij in het voorjaar van 1918 in conflict kwam met generaal C.J. Snijders, de opperbevelhebber van de Nederlandse strijdkrachten. Zie daarover ook Paul Moeyes' studie *Buiten schot* (2001).

Verder heb ik een dossier 'Crisis Opperbevel'.

In verband met zijn voorjaarsoffensieven op het Westelijk front had Duitschland een gemakkelijker doorvoerverkeer noodig en stelde te dien aanzien eischen aan Nederland. Onzerzijds werd geantwoord, dat hiervan geen sprake kon zijn voor wat betreft legerbenoodigdheden en zelfs niet van proviand. Dit leidde tot zeer ernstige spanning en in verband daarmede noodigde Cort van der Linden* den Opperbev. uit tot een gezamenlijke bespreking met den M.v.O. in diens kabinet.

Bij die bespreking liet Gen. Snijders zich zeer somber uit over den toestand van onze weermacht. Op mij maakte dat niet zulk een bijzondere indruk; ik kende dat thema; bij elk geval van verlof deed hij een beroep op zijn verantwoordelijkheid; ik wist, dat wij niet genoeg geschut, mitrailleurs en gasmaskers hadden. Maar Cort van der Linden bleek er zeer door getroffen, want het relaas, dat hij dien middag in den Ministerraad van ons onderhoud gaf, was uitermate pessimistisch en het liet dan ook niet na diepen indruk op de andere Ministers te maken. De stemming was ellendig. Ik was er van ontdaan en besefte het gevaar van die stemming op dat oogenblik. Zou het mogelijk zijn, dat wij onze strikte neutraliteitspolitiek gingen verlaten om een opportuniteitspolitiek te gaan volgen? Dat toch nooit!

Vrijdag, 26 April was er comité-generaal in de Tweede Kamer, waar de stemming al even beroerd was. Daarna Ministerraad, waarin het definitieve antwoord aan Duitschland werd vastgesteld. Hier dient vermeld wat het boek over de N.O.T.*, deel 4 blz. 283-285, mededeelt over het optreden van C.J.K. van Aalst* op dien dag. Van Aalst schijnt in den vroegen morgen bij den Franschen Gezant geroepen te zijn, die hem mededeelde, dat de Geassocieerde Regeeringen niet wenschten, dat Nederland met Duitschland in moeilijkheden zou geraken, hetgeen beteekende dat die Regeeringen er geen bezwaar tegen zouden maken als tegenover Duitschland

een tegemoetkomende houding werd aangenomen. Aanstonds heeft Van Aalst toen getracht Loudon* te pakken te krijgen, wat hem niet lukte, maar ten slotte heeft hij Treub* uit den Ministerraad kunnen lokken en hem de noodige inlichting gegeven. Dan heet het verder: 'Een uur later was de beslissing in den Ministerraad gevallen.' Inderdaad, de Nederlandsche Regeering zou nu op enkele punten hare bezwaren tegen de Duitsche eischen laten vallen. De doorvoer van levensmiddelen van Duitschland naar België zou echter beslist geweigerd worden.

'De ontspanning was onmiddellijk en groot bij de betrokken personen.' Het gekke is, dat ik mij van die ontspanning niets herinner. Integendeel, wij waren en bleven onder den bepaalden indruk, dat het gevaar van in den oorlog betrokken te worden uitermate dreigend was. Cort van der Linden verzocht mij dan ook dien avond nog met den Opperbevelhebber te overleggen over alle maatregelen, die nog genomen konden en moesten worden.

Dit onderhoud had dien avond plaats in tegenwoordigheid van Majoor Insinger, Hoofd der Afd. Gen. Staf, en den adjudant, Kapt. Röell.

Toen ik uiteen zette wat nog besproken moest worden, wees ik den Generaal tevens op den indruk, die zijn woorden van den vorigen Maandag gemaakt hadden en hoe dientengevolge de stemming in den Ministerraad en Comité-generaal geweest was. 'De tijd voor critiek is voorbij; wij moeten thans voorzichtig zijn met onze uitlatingen en liever trachten er van te maken wat er van te maken is.' De Opperbev. reageerde daarop scherp; met nog meer klem dan 's Maandags gaf hij uiting aan zijn pessimisme; zelfs noemde hij de eventueele verdediging van Nederland DOELLOOS! Het was ontstellend, zoo zeer, dat ik op zijn betoog niet verder inging en wat te bespreken was met hem afhandelde.

Was ik geschrokken van des Generaals uitlating, Insinger en Röell waren verslagen. Het kon niet zijn, dat de burger-Minister hier had misverstaan, want twee knappe Staf-officieren waren nog erger ontdaan dan hij. Dit is de débacle, zeide Insinger, het einde van alles. Handel nu; dit moet de Regeering weten; ge moet vanavond nog naar de Koningin. Ik heb toen een oogenblik zeer ernstig nagedacht en daarna besloten: wij doen vanavond niets meer en gaan slapen; ik aanvaard de uitspraak van den Opperbev. niet; wij weten ongeveer wat wij van Duitsche zijde tegenover ons kunnen krijgen en ook wat wijzelf hebben; wij weten, dat wij minder sterk zijn, maar naar mijne overtuiging is de verhouding niet zóó ongunstig, dat van een beteekenende verdediging geen sprake zou kunnen zijn. Intusschen is mijne opinie niet van waarde, als zij niet van bevoegde militaire zijde wordt gesteund. Ik moet dus een generaal zoeken, die mijn meening deelt. Morgen gaan wij daarmee beginnen. Zoo eindigde deze ellendige dag!

Den volgenden morgen vond ik op mijn schrijftafel de door Insinger achtergelaten bloc-note met geen andere aanteekening dan het woord 'doelloos'.

Van 27 April tot 8 Mei ben ik met dat onderzoek bezig geweest. Daartoe heb ik aan den Chef van den Staf van het Alg. Hoofdkwartier, Lt. Gen. Pop, den sous-Chef

van dien Staf, Gen. Maj. Burger, den Commandant van het Veldleger, Lt. Gen. Van Terwisga, en den Commandant van de Holl. Waterlinie, Kol. Van der Voort Maarschalk, de vraag voorgelegd: Is een reëele, beteekenende verdediging van Nederland mogelijk; kunnen wij zoodanigen tegenstand bieden, dat onze strijdkracht niet onmiddellijk onder den voet wordt geloopen?

Gen. Pop gaf weinig houvast, maar stond toch wel op het standpunt van Gen. Snijders. De andere heeren waren hoopvoller. Gen. Van Terwisga dacht zelfs aan acties van het veldleger, aan het hoofd waarvan hij gaarne voor Vaderland en Vorst zou sneuvelen. Aan doode generaals heeft men echter weinig in moeilijke omstandigheden, zoodat ook hij geen steunpunt voor mij kon vormen. Ik vond dat in den rustigen, sympathieken, eenvoudigen Gen. Burger. Toen ik hem vroeg of hij zich bewust was van de mogelijke gevolgen van zijn standpunt zag hij mij verwonderd aan en, toen ik hem daarop mededeelde, dat die gevolgen zouden kunnen zijn, dat hij met het opperbevel belast werd, verschoot hij van kleur, maar bleef bij zijn meening.

Inmiddels was de internationale toestand aanmerkelijk verbeterd. In de eerste dagen van Mei bleek, dat Duitschland het niet op een breuk wilde laten aankomen en ons laatste voorstel aanvaardde. De spanning, die aan het ‘doelloos’ van den Opperbev. zulk een ontzettende beteekenis had gegeven, was gebroken, maar daarmede was dat woord niet van de baan. Ik had den Premier natuurlijk op de hoogte gebracht van het gebeurde; op 3 Mei had ik den Ministerraad ingelicht omtrent de besprekingen met eenige militaire autoriteiten. Maar mijn houding had ik nog niet bepaald. Dat kon ik pas doen toen ik in Gen. Burger den man gevonden had, op wien ik een beroep zou kunnen doen. In een Nota aan den Ministerraad van 8 Mei heb ik daarop mijn standpunt aangegeven. Eerst worden daarin onze zwakke punten behandeld en vervolgens de feiten en omstandigheden besproken, welke in ons voordeel zijn, waarna de vraag gesteld wordt: zijn al de kosten en moeite sinds Augustus 1914 aan het leger besteed nutteloos geweest? Die vraag beantwoordde ik ontkennend en daaruit concludeerde ik, dat in het bijzonder een burger-minister een opperbevelhebber niet handhaven kan, die het geloof in zijn zaak heeft verloren of nooit heeft gehad. Tot slot betoogde ik, dat deze zaak er een was, die de geheele Regeering aanging, zoodat hare verdere behandeling in de eerste plaats door den Voorzitter van den Ministerraad diende te geschieden.

Deze nota is uitvoerig besproken in den Ministerraad van 13 Mei. Ik had daarbij nader gelegenheid den nadruk te leggen op de scheeve positie, waarin ik was komen te verkeeren. Pas had ik een begrooting verdedigd van f 365 millioen - men noemde mij aan het Dept. gekscherend: de Minister van een millioen per dag! - buitengewone credieten moesten telkens worden gevraagd; de personeele lasten werden tot het maximum opgevoerd, en dan zouden al die beschikbaar gekomen middelen en menschen in handen worden gesteld van een man, die niet in het nut van hun aanwending geloofde! Dat kon toch niet; daarvoor kon ik de verantwoorde-

lijkheid niet dragen, zodat ik mij wel op het standpunt moest stellen: Of Snijders weg, of ik weg.

Alle Ministers behalve Cort van der Linden - de onmisbare! - schaarden zich achter mij. Men begreep volkomen, dat het hier een Regeeringszaak betrof, maar besefte tevens de groote moeilijkheid, waarvoor men kwam te staan door de omstandigheid, dat zoowel het heengaan van Gen. Snijders als dat van een groot deel van het Kabinet een slechten indruk naar buiten zou maken, terwijl dan nog het vormen van een nieuw Kabinet vlak vóór de aanstaande verkiezingen uiterst bezwaarlijk zou blijken. De Voorzitter wilde daarom de zaak gaande houden totdat een nieuwe Regeering zou zijn opgetreden, maar daarvan wilde men niet weten en de Minister van Marine verklaarde al bij voorbaat het Dept. van Oorlog niet ad interim te willen waarnemen als deze zaak niet was afgedaan. In dezen Ministerraad kwam men nog niet tot een conclusie; besloten werd, dat de Voorzitter de zaak met de Koningin zou bespreken.

Den volgenden dag, 14 Mei, had deze bespreking plaats. Na afloop kwam Cort van der Linden mij het resultaat mededeelen, H.M. wenschte Gen. Snijders niet te laten gaan. Hebt U Haar dan niet gezegd, vroeg ik, dat dan niet ik alleen weg ga, maar alle andere Ministers behalve Uzelf? Zeker, antwoordde hij, maar H.M. was van meening, dat men reizende heeren niet moest ophouden(!). Maar heeft H.M. dan in deze zaak niets aan den M.v.O. te zeggen, die er toch vrij nauw bij betrokken is? H.M. heeft niets aan den M.v.O. te zeggen.

Maar dan heeft de M.v.O. toch nog wel iets aan H.M. te zeggen, besloot ik, hetgeen de Premier ten volle begreep. Ik heb toen dadelijk telefonisch via den Chef van het Kabinet een audiëntie aangevraagd, welke mij werd toegestaan op den 16en te 5 uur op den Ruigenhoek.*

Deze audiëntie was niet aangenaam; er zijn over en weer harde woorden gevallen. Ik was diep verontwaardigd; mijn zwakke punt was, dat ik zóó gelijk had, dat 7 Ministers zich solidair met mij verklaard hadden. Daardoor was het niet meer de quaestie of ik uit het Kabinet zou treden toen ik mijn verantwoordelijkheid niet meer dragen kon, maar was het de vraag of door mijn toedoen het geheele Kabinet in de toenmalige omstandigheden zou aftreden. Ik was overtuigd, dat de Koningin op de daaraan verbonden moeilijkheden speculeerde om den Opperbev. te handhaven. Dit vond ik unfair en inconstitutioneel; laat de Koningin elke ambtenaar naar welgevallen handhaven tegen den betrokken Minister in, mits deze vrij is daartegenover zelf terug te treden, maar als de omstandigheden zich daartegen verzetten, zooals Zijzelf moest toegeven, dan is de handhaving van zulk een ambtenaar een aanfluiting van de ministerieele verantwoordelijkheid en een zeer unfaire daad tegenover den betrokken Minister.

Er vielen inderdaad harde woorden. Kort na den aanvang stond H.M. op om te zien of de deur goed gesloten was. ‘'k Geloof, dat het beter is, dat men buiten niet hoort wat wij tot elkaar zeggen.’ Tot tweemaal toe was ik op het punt uit eigen bewe-

ging weg te gaan. Maar ik was ook niet altijd aangenaam; toen Zij mij wilde uitleggen, dat het 'doelloos' van Gen. Snijders niet zoo gemeend was, antwoordde ik, dat ik één taal bijzonder goed verstond en dat dit Nederlandsch was, waarom ik omtrent het woord 'doelloos' geen uitlegging behoefde, ook niet van H.M.; dat bovendien ik niet alleen het woord zoo goed begrepen had, maar ook de twee bekwame Stafofficieren, die bij het gesprek tegenwoordig waren geweest. En zoo ging het een uur lang door zonder ander resultaat dan de verklaring, dat Zij nader met den Voorzitter zou overleggen.

Toen ik weg reed, had ik toch bewondering voor de flinkheid waarmede H.M. den storm had doorstaan en met hoogrood gezicht voet bij stuk had gehouden. Ik had niets bereikt, maar onze verhouding is sinds dien nooit meer heelemaal goed geworden. [...]

Eindnoten:

* Cort van der Linden: de al meermalen ter sprake gekomen Nederlandse minister-president in deze jaren P.W.A. Cort van der Linden.
* boek over de N.O.T.: Ch.A. van Maanen, *De Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij, middelpunt van het verkeer van onzijdig Nederland met het buitenland tijdens den wereldoorlog 1914-1918* (Den Haag, 1935).
* C.J.K. van Aalst: de president-directeur van de N.O.T.
* Loudon: de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken.
* Treub: de toenmalige minister van Financiën
* de Ruigenhoek: koninklijke villa ten noorden van Scheveningen.

3. J.B. Kan: Verslag

Toen in Duitsland de Novemberrevolutie was uitgebroken, vluchtte keizer Wilhelm II naar Nederland. Nadat de regering hem toestemming had verleend het land binnen te komen, zond de toenmalige minister-president Ruijs de Beerenbrouck een delegatie naar station Eysden om hem op zijn verdere reis naar Amerongen te begeleiden. Tot die groep hoge ambtenaren behoorde ook de secretaris-generaal in algemene dienst J.B. Kan (1873-1947), die later een verslag op papier zette. Dit werd voor het eerst gepubliceerd door H.J. Scheffer in diens boek *November 1918, Journaal van een revolutie die niet doorging* (1968). Onderstaande tekst, die een merkwaardig beeld geeft van de Duitse keizer, is daaraan ontleend. J.B. Kan is dezelfde als de latere minister, de vader van de cabaretier Wim Kan.

Nadat ik Zondag tien November den ganschen dag met Minister Ruijs de Beerenbrouck en andere Ministers had gewerkt in verband met de gespannen binnenlandschen toestand, kreeg ik te ± 3 uur opdracht van den Heeren Ruijs en v. Karnebeek om mij, met Mr. Doude v. Troostwijk dien eigen middag nog naar Eysden te begeven, waar de Duitsche Keizer in zijn trein zich bevond, 's Morgens toch was

bericht gekomen, dat ZM als vluchteling, na afstand van den troon te hebben gedaan, ons land binnen was gekomen.

Wij vertrokken te kwart na zes met den trein naar Maastricht, waarin zich ook de Duitsche gezant Dr. Rosen bevond. In Eindhoven sloot zich bij ons aan de Commissaris der Koningin in Limburg, Baron van Hövell tot Westerflier. Te Maastricht wachtte ons een militaire auto, waarmee wij, achter den auto van den gezant, naar Eysden reden. De gezant was onmiddellijk in den trein door den Keizer ontvangen, had onze a.s. aankomst bericht en een adjudant wachtte ons reeds op het perron met het bericht, dat ZM - het was inmiddels ruim half één 's nachts geworden - ons nog zou ontvangen. Inderdaad werden wij dan ook spoedig in den salon gelaten die in den trein voor den Keizer beschikbaar is, waar de Gezant ons aan ZM voorstelde. De Keizer begon aanstonds zelf te spreken, dat de omstandigheden hem genoopt hadden zijn leger te verlaten, dat hij als vluchteling ons land betrad en bereid was onze Koningin zelfs als gewoon soldaat te dienen - hij had toch ook enkele droppels Oranje-bloed in de aderen - tegen de Bolsjewiki's. Was dat onnoodig, dan als ingenieur van den Waterstaat! Toen onze deputatie, bij monde van Van Hövell, den Keizer vroeg wel zijne goedkeuring te willen hechten aan de schikking der Regeering, dat zijn trein den volgenden morgen ± half 10 zou vertrekken naar Maarn, waar ZM afgehaald zou worden door graaf Bentinck die hem op zijn Kasteel Amerongen gastvrijheid bood, luidde het antwoord, dat hij niets meer te bevelen had, maar dat, zoo hij zelf eene schikking had moeten maken, hij stellig geen betere had kunnen uitdenken. Daarna eindigde de nachtelijke audiëntie. Wij bleven nog eenige tijd met het gevolg bijeen en gingen toen per auto terug naar Maastricht om den volgenden morgen tegen 9 uur weer in Eysden present te zijn.

In den Keizerlijken trein werd ons ieder een afzonderlijk compartiment aangewezen, dat van alle gemakken was voorzien en vroeger tot verblijf had gediend van Hindenburg, Ludendorff* en anderen. Al zeer spoedig kwam de Admiraal von Platen ons zum Frühstück einladen, dat geserveerd werd in een specialen wagen van den trein, een soort longroom. Aanstonds kwam toen de Keizer die in het midden plaats nam tusschen Mr. Doude en mij. Aan den overkant zaten v. Hövell en de Duitsche Gezant. De Keizer bediende zelf uit groote voor hem geplaatste schotels het gansche gezelschap en noodigde daartoe uit: ‘Kinder, so gibt doch eure Teller!’ Bij het déjeuner dat, althans wat het zitten aan tafel betreft, tot ruim half één, dus drie uur duurde, praatte ZM voortdurend en opgewekt. Over politiek en particuliere zaken alles door elkaar. Hij hechtte er blijkbaar zeer aan ons duidelijk te maken dat hij niet de minste schuld aan den oorlog had. Daarvoor gaf ZM verschillende feiten. 1. Was hij op zijn jacht de Hohenzollern aan het spelevaren in de Scandinavische wateren en zóó weinig op oorlog bedacht, dat hij bijna door de Engelschen krijgsgevangen was gemaakt. 2. In Engeland lagen al sedert begin juni 1914 verschillende transportschepen met troepen bemand, quasi voor vervoer naar Indië, maar inderdaad om aanstonds aan het vasteland gedebarqueerd te worden. 3. Toen de mobilisatie in Rusland werd gerapporteerd, zijn door ZM met den Tsaar verschillende telegrammen gewisseld. Nadrukkelijk is van Duitsche zijde er op gewezen, dat als

Rusland mobiliseerde, Duitschland desgelijks moest doen en dat dit dan, al ware het slechts om de enorme kosten, onvermijdelijk oorlog beteekende. De Tsaar zou toen verschrikt een Generaal hebben ontboden en dien hebben gelast den order tot mobilisatie in te trekken. De Generaal sprak alvorens in dien zin te handelen, met een collega en gezamenlijk kwam men overeen den Tsaar wijs te maken, dat de mobilisatie niet meer ongedaan gemaakt kon worden, wat geschied is. Inde bellum.* Dit alles zou een van de beide Generaals later Keizer Wilhelm persoonlijk hebben verteld. 4. In het Fransch bezette gebied ontdekte men een berg van stroo opgestapeld als een hooiberg. Toen men nader dit 'stroo' onderzocht, bleken aan de binnenzijde van den berg halmen aanwezig. Het was graan dat reeds sinds Mei 1914 voor de mobilisatie was opgeslagen!

De Keizer bleek ten zeerste te hechten aan deze argumenten, want herhaaldelijk vroeg hij ons, of wij nu niet beseften, dat hij nimmer die enorm zware verantwoordelijkheid van den oorlog op zich zou hebben genomen en toen wij later met den Duitschen Gezant, Dr. Rosen, terugreisden, zei deze: 'De Heeren zullen nu toch zeker wel begrijpen, dat onze Keizer aan den oorlog part noch deel heeft gehad.'

Afgezien van deze politieke aangelegenheid, sprak ZM nog zeer uitgebreid over zijne Engelsche politiek. Steeds was deze uitermate vriendelijk voor Engeland geweest. Hij zelf was door zijne opvoeding zeer gelieerd met de Engelschen geraakt en zijne sympathie was dan ook tot vóór den oorlog steeds aan Engelsche zijde geweest. ZM was diermate vertrouwd met de Engelsche taal, dat hij de vlak voor den oorlog met Grey* gewisselde telegrammen zelf placht te redigeeren, omdat het Auswärtige Amt* wel vertalingen, maar geen echte Engelsche telegrammen kon leveren. Ook met de Engelsche Koninklijke familie was ZM altijd zeer vertrouwd geweest. Koningin Victoria was in zijne armen gestorven, omdat de Koning* en alle anderen wegliepen toen de doodsstrijd begon. Ook was hij altijd haar liefste kleinzoon geweest. De anderen zaten zóó onder de plak, zelfs toen zij al grootvader en grootmoeder waren, dat zij, zonder hare toestemming, nog geen rijtuig durfden bestellen.

Intusschen belette deze anglo-philie ZM niet om allerlei staaltjes aan te halen, waaruit bleek dat de Engelschen in den oorlog zich als ware barbaren hadden gedragen. Daartoe dienden voorbeelden uit het bezette gebied in Noord-Frankrijk. De bevolking aldaar zou de Duitschers heel wat minder gehaat hebben dan de Engelschen. Zoo zou de maire* van een dorp den Keizer eens gesproken hebben over een gemeenschappelijk kerkhof. ZM ontwierp een 'Denkmal', maar toen dit geplaatst zou worden, kwam de maire vragen om bij de onthulling vooral te doen uitkomen, dat wel Franschen en Duitschers, maar nimmer Engelschen daar begraven mochten worden! De verhouding tusschen Franschen en Duitschers was zóó goed, dat men tegen Kerstmis een ezel die tusschen de beide linie's graasde, van Duitsche zijde met geschenken behangen, naar de Franschen zond die behangen met een houten IJzeren Kruis terugkeerde.

Daarentegen was ZM weer sterk in anecdotes om te doen uitkomen, dat de Fransche geest een al te lichtzinnige was. Hij wees op het aantal geslachtszieken enz. en vertelde dat in een dorp van Noord-Frankrijk de moeder van een gezin dat hooger stond dan de middelstand, ten aanzien van hare huwbare dochters getuigde: ‘elles travaillent.’ Toen naar den aard van den arbeid werd gevraagd, bleek dat deze bestond in het houden van relatie's met mannen.

Een gansch dorp in N. Frankrijk bestond van de advocaten uit Parijs die daar hunne amies hadden en steeds processen uitlokten om een voorwendsel tot séjour te vinden.

De Keizer was steeds persoonlijk op uitnemende voet met de bevolking in het bezette gebied. Meermalen had hij zelf voor een gansch dorp hout gehakt en dat onder de bevolking verspreid. Ook moedigde hij overal den gemeenschappelijken arbeid der onderscheidene gezindten aan.

Verschillende van deze zaken zijn ook besproken aan het diner dat te ruim één uur aanving en waarbij de Keizer weer zijn vroegere plaats innam om tot ruim half drie te blijven. Daarbij plaagde hij nog den Overste van de Maréchaussée die niet door hem bediend was, met de woorden: ‘Als ik U vergat, zoudt U mij een slechten conduitestaat geven.’

In het algemeen was de Keizer zeer opgewekt; alleen toen hij begon te vertellen van zijn modeldorp in Oost-Pruisen dat hij zelf had ingericht en wellicht nimmer meer zou zien, kwamen hem de tranen in de oogen. De Duitsche Gezant vond ZM hyper-nerveus, maar voor iemand die hem vroeger niet gekend had, was daarvan weinig of niets te bespeuren.

Toen ZM na het middageten opstond om naar zijn compartiment te gaan, maakte de trein plotseling een scherpen bocht en zou hij gevallen zijn indien ik hem niet had opgevangen. Bij die gelegenheid bleef een knoop van zijn uniform haken aan mijn horloge-ketting; het duurde vrij langen tijd vóórdat ik hem bevrijd had; de Keizer maakte lachend verontschuldigingen.

Eindnoten:

* Hindenburg etc.: Duitse opperbevelhebbers.
* inde bellum: daarop/vandaar de oorlog (Latijn).
* Grey: de Britse minister van Buitenlandse Zaken.
* Auswärtige Amt: ministerie van Buitenlandse Zaken.
* de Koning: de Engelse koning George V was, evenals Wilhelm II zelf, een kleinzoon van de lang regerende koningin Victoria, aan wie ook vele andere vorstelijke personen in Europa verwant waren.
* maire: burgemeester.

4. Konningin Wilhelmina: Eenzaam maar niet alleen

In haar autobiografie *Eenzaam maarniet alleen* (Amsterdam, 1959) blikt koningin (dan inmiddels prinses) Wilhelmina (1880-1962) ook terug op de periode van de Eerste Wereldoorlog. In het volgende fragment vertelt zij over de politieke crisis in Duitsland tijdens de maanden oktober-november 1918 en over de komst van de Duitse keizer Wilhelm II naar Nederland.

Ik kom thans tot het laatste bedrijf van de Eerste Wereldoorlog. Lange tijd bleken de tegenstanders even sterk te zijn, hielden elkaar dus in evenwicht. Het front was vastgelopen en vergeefs werden van beide zijden doorbraakpogingen gedaan. Er was geen uitzicht op een beslissing en de wereldbrand woedde maar voort.

In 1917 schaarden de Verenigde Staten van Amerika zich aan de zijde der geallieerden. Zij zonden aanstonds hulp in de vorm van troepen en materieel. Een aantal legercorpsen werd na enige voorafgaande oefening in het front opgenomen. Deze waren uitstekend bewapend en uitgerust en hadden nog geen vermoeienis achter de rug. Nadat zij enige oorlogservaring hadden opgedaan, waren zij dus op volle kracht. Zij waren het, die uiteindelijk de krijgskans ten voordele van de geallieerden deden keren.

Heel geleidelijk begon men deze keer uit de berichten over het front af te lezen. Aanvankelijk betroffen het slechts berichten omtrent schommelingen of deuken in de frontlijn. Maar deze vielen niet meer in het nadeel van de geallieerden uit. Dit gaf dus te denken. Zou er toch eindelijk een beslissing komen, die een einde aan de oorlog kon maken? Dit was haast te mooi om waar te zijn.

Later begon het Duitse front te wankelen en volgde de terugtocht van het Duitse leger in Frankrijk en België. Maar er gebeurde meer, er gebeurden dingen waarvan wij lange tijd geen berichten konden ontvangen. Er smeulde iets in Duitsland zelf, iets dat men zo lang mogelijk geheim poogde te houden. Iets waarvan wij de gehele omvang nimmer ten volle zijn te weten gekomen.

Opeens werden wij verrast door de tijding van de kanselierscrisis in Berlijn en van het vertrek van de Keizer vanuit zijn algemeen hoofdkwartier te Spa naar de hoofdstad van het Duitse Rijk. Een snel oplossen van de crisis ware onder die omstandigheden - de Duitse troepen waren op de terugtocht - dringend geboden geweest. Het duurde echter verscheidene dagen, eer we vernamen dat Prins Maximiliaan van Baden de nieuwe kanselier was geworden. Zijn beleid maakte op dat kritieke ogenblik een ietwat aarzelende en onzekere indruk. Het was althans voor het Duitse volk niet overtuigend en vertrouwenwekkend. Zou die regering de situatie in handen kunnen houden, of zouden er bijzondere gebeurtenissen op til zijn?

Het bericht, dat de Keizer na de benoeming van Prins Maximiliaan naar zijn hoofdkwartier was teruggekeerd, wekte bevreemding; onder de gegeven omstandigheden had men kunnen verwachten, dat zijn tegenwoordigheid te Berlijn vereist

was. Deze terugkeer kon slechts één veronderstelling wettigen, namelijk dat de situatie, zowel in het land zelf, als bij het Duitse leger, zó ernstig was, dat er geen hoop op verbetering meer bestond. Dat het dus de daad was van de 'oberster Kriegsherr', die met zijn mannen de dood zocht. De trage berichtgeving van toen verschafte ons echter nog niet onmiddellijk de nodige gegevens om tot die conclusie te komen.

Ik zal nimmer die novembermorgen op De Ruigenhoek vergeten, toen ik zéér vroeg gewekt werd en de tijding vernam, dat de Duitse Keizer in Limburg over onze grens was gekomen. Dit bericht van de Nederlandse regering werd spoedig gevolgd door een telegram van de Keizer zelf, waarin hij mij een uitleg poogde te geven van zijn handelwijze. Ik kon het gebeurde maar niet begrijpen; het was zeker het laatste dat ik voor mogelijk zou hebben gehouden. Wél hadden ons, sedert zijn terugkeer in Spa, berichten bereikt, dat de overgangen van de Rijn voor een deel niet meer in handen van regeringsgetrouwen waren. Daarom was ik aanvankelijk geneigd een verklaring voor 's Keizers handelwijze te zoeken in de wens nodeloos bloedvergieten te voorkomen. Dit laatste zou bij zijn overschrijden van de Rijn onvermijdelijk zijn geweest. Met andere woorden, ik meende dat hij een offer had gebracht. Weldra echter vernam ik een andere lezing, welke door alle berichten, die bij mij binnenkwamen, bevestigd werd. In het kort samengevat luidde zij, dat hij gezwicht was voor de raad van zijn omgeving, die alleen bezorgd bleek te zijn voor zijn leven. De gewoonte het oor te lenen aan de raadgevingen van deze omgeving, die nóch over de staatsmanswijsheid, nóch over de moed beschikte, welke in die moeilijke omstandigheden vereist waren, was hem wel zéér noodlottig geworden.

Ik overdrijf niet, als ik zeg, dat het mij een week en misschien nog langer gekost heeft voor ik geloof kon hechten aan de ingekomen berichten, zó onwaarschijnlijk leek mij deze handelwijze. Verder zal ik over Wilhelm II niet spreken. Tenslotte weet niemand alles wat in hem is omgegaan en kent niemand haarfijn de omstandigheden waarvoor hij is komen te staan.

De Nederlandse regering wees hem een verblijfplaats aan en verlangde van hem de belofte die niet te verlaten en geen regeringsdaden op Nederlandse bodem te verrichten. Spoedig daarop volgde zijn abdicatie.

Op mijn initiatief werd de Keizerin uitgenodigd hier te komen om zich bij haar echtgenoot te voegen. Het was niet alleen gastvrijheid die mij tot dit initiatief bracht, het was tevens mijn kennis van de verhoudingen en van de karakters. Ik verwachtte veel invloed ten goede van haar aanwezigheid en optreden, niet alleen op haar echtgenoot en diens omgeving, maar ook op het gehele politieke aspect van deze uitzonderlijke situatie.

Enkele dagen na zijn vader kwam de Kroonprins over onze grens en werd als combattant geïnterneerd, eerst op Hillenraadt en daarna op Wieringen.[*]

Deze gebeurtenissen veroorzaakten in de wereld grote opschudding. De publieke

opinie en de geallieerde regeringen oefenden aandrang op ons uit om beiden uit te leveren. Wij hebben dit geweigerd; wat de Keizer aangaat op grond van ons asylrecht, en wat de Kroonprins betreft op grond van onze interneringsplicht als neutrale staat.

Na de vlucht van de Keizer en diens troonsafstand volgde de abdicatie van de andere Duitse Vorsten. Alles ging ongelooflijk snel in zijn werk. De revolutionaire elementen en opgezweepte menigten eisten van hun Vorsten, afstand te doen. De zwakken onder hen zwichtten onmiddellijk en verlieten overijld hun woonsteden en hun land. Anderen voldeden aan die eis op meer bezadigde en waardige wijze. Natuurlijk sleepten de Vorsten in hun val alle leden van hun huis mee. Ook zij mochten zich op geen enkel terrein van het openbare leven meer bewegen. Zelfs degenen, die hun gehele leven in dienst van hun volk hadden gesteld en deswege algemene hoogachting hadden genoten, was het bittere lot van de verworpene beschoren.

Eindnoten:

* Hillenraadt etc.: bedoeld is kasteel Hillenraad bij Roermond; Wieringen was toen nog een eiland.

5. Job Steynen: De zieke monarch

Job Steynen (1876-1950) schreef romans, korte verhalen en gedichten. Hij werkte o.a. mee aan het bekende tijdschrift *De Gids*. In het hieronder volgende verhaal portretteert hij op cynische toon een vorst wiens onderdanen op het slagveld staan. Het verscheen in het familieweekblad *Panorama* van 13 januari 1916.

Het was in den gruwelijken oorlogstijd. Het rijk bloedde uit duizenden wonden. Honger en walglijke ziekten sloegen wie het zwaard gespaard had. Het land was vervuld van weezen, van jammerende weduwen. De dorpen waren uitgeroeid, gansche steden stonden in lichte laaie, en het geteisterde volk verstikte in een poel van rampen.

Ook den monarch ging het niet goed. Daareven, thuiskomend van een fancy-fair ten bate van het Roode Kruis, voelde hij hoofdpijn. Het was dan ook een enerveerend gedoe geweest; die en die hadden hem rondgeleid; dezen en genen (en niet weinigen) werden aan hem voorgesteld, waarbij hij, vermoeiende aardigheid, iedereen de hand gegeven had; een concessie, tot welke hij kort geleden had besloten. Zijn, nu overleden, vader deed zulks nooit, maar dat waren andere tijden. Je moest tegenwoordig weten te geven en te nemen. Hij had lange toespraken aangehoord, of beter: hij had zich gehouden alsof hij ze aanhoorde, wat nog vermoeiender is, en zoowaar zelf ook nog met een kort woord de fair geopend. Het gejuich, dat daarop uitbrak, verergerde zijn hoofdpijn nog, en het toen gezongen volkslied had hem bijna onwel gemaakt. Doch eindelijk kon hij met goed fatsoen verdwijnen, en deed dit.

In zijn paleis teruggekomen, zocht hij fluks zijn eigen vertrekken op, en verschanste zich in de onschendbaarheid van zijn private leven. Niemand mocht hem daar storen vóór vier uur. Om dien tijd zou hij met generaal Rump het hospitaal gaan zien; het eerste dat men tot dan in de residentie had ingericht, en waar gisteren een aantal gewonden van het front was ondergebracht.

Het was nu nog nauwelijks drie uur, en de monarch kon dus een weinig uitrusten alvorens de generaal zich zou aanmelden.

Toen hij zijn kleedkamer binnen ging, stond Sund, zijn eerste kamerdienaar, hem op te wachten. Op 's mans strakke buiging antwoordde de vorst met een vriendelijk gebrom. Dan liet hij zich behoedzaam in een zwaren Louis XV-stoel neer; en Sund, als op een noodsein ijlings toeschietend, knielde bliksemsnel aan zijn voeten en maakte handig de molières los. Dan schoof hij de schoenen voorzichtig van de eenigszins gezwollen voeten.

'Dat lucht werkelijk op,' zei de vorst met een flauwen zucht van behaaglijkheid.

Sund vroeg, of hij een bad moest klaar maken.

'Neen, ik moet eerst wat tot mijzelven komen,' zei half fluisterende de monarch, en hij opende bij het spreken de oogen niet eens, 'je kunt wel zoolang hiernaast gaan.'

De kamerdienaar boog diep, ofschoon de vorst nog steeds met gesloten oogen zat, en liep achterwaarts naar zijn wachtvertrekje, dat met een zwaar gordijn van de kleedkamer gescheiden was.

Al spoedig dommelde de vorst nu in, en hoewel afstammeling van een zeer oude dynastie, zag hij er nu al heel burgerlijk uit met de groote, dichte oogleden onder het wijkende, lage voorhoofd, en den openhangenden mond, aan welken een knorrend gesnork ontvlood. De attila* van zijn generaals-uniform, met een zondvloed van ridderorden overdekt, was een weinig opgesjord door het voortdurend afzakken van het lichaam in den leunstoel, en de blauwgebiesde broekspijpen plooiden wat wanordelijk om de beenen boven de saumon* zijden kousen-voeten. Zijn geheele verschijning, zooals hij daar snorkend en passief temidden van zijn losgeknoopte en verkreukelde staatsiebullen neerzat, herinnerde aan een tooneelspeler, een heldenrol, die in de pauze een tukje doet.

De goede man was ook werkelijk vermoeid. Het was een ingespannen tijd voor hem, nu met den oorlog. Wel hadden zijn legers tot nu toe gezegevierd, maar er heerschte toch reeds een vreeselijke nood. Hij tobde er vaak over.

Niet dat hij het helpen kon, maar wanneer je, zooals hij, iets voor je volk voelde, dan trok je het je aan. In een leven zoo rijk aan afleiding als het zijne behoefde je niet den geheelen dag aan al die narigheid te denken, maar een onbeduidend voorval kon je gedachten in die richting leiden.

En hij vond dat ellendig, want hij hield van zijn onderdanen, en was zachtzinnig van aard...

Tegen vier uur staat de vorst gewasschen, geborsteld, gekapt en welverzorgd voor den spiegel, en wacht de komst van den generaal. Als deze wordt aangediend, stapt de monarch hem fluks tegemoet, en beiden wandelen al pratend de breede marmertrappen af. Vóór het paleis staat een honderdtal menschen, die den vorst toejuichen, niet overluid maar toch voldoende om een prettigen indruk te maken. De vorst maakt het militair saluut, en stapt in zijn auto. Rump volgt hem. En nauwelijks heeft de lakei het portier dichtgeslagen of met een afschuwelijk gegil giert de auto heen.

'Onze legers staan er nog maar prachtig voor, majesteit,' zegt Rump onder het rijden.

'Natuurlijk, natuurlijk,' antwoordt de monarch verstrooid.

'In de buurt waar ze nu slag leveren, is de vijand in de minderheid. Ver in de minderheid.'

'Zoo, zoo?' doet de vorst op eenigszins doffen toon. Onmiddellijk voegt hij er echter levendiger, vol overtuiging, aan toe: 'De vijand is ook moréél minderwaardig. Dat moeten we ook niet uit het oog verliezen.'

Al pratend is het hospitaal in eenige minuten bereikt. Autoriteiten, officieren van den geneeskundigen dienst, hoofdverpleegsters hebben zich in de hal opgesteld om den vorst te verwelkomen. Deze geeft, naar zijn nieuw grondbeginsel, allen de hand, ondervangt mogelijke toespraken en andere plechtigheden, welke, - naar zijn oordeel, zoo weinig in deze ernstige tijden thuis hooren, en tusschen den chef van het hospitaal en generaal Rump wandelt hij de groote zaal in.

'Alle gewonden, ook de ergsten, wil ik zien,' had hij gezegd, 'men behoeft voor mij niets te verbergen.' En zoo voerde men hem thans binnen in een reusachtig vertrek vol bedden; op elk dezer bedden zag men te midden van wit linnen in bergen van zwachtels en pakken, menschelijke gezichten, doodsbleek, ivoorgeel, loodblauw, met oogen als van dooden, reeds uitgebluscht, of met een blik van waanzin om duldelooze pijn; met monden die wijdopen hingen als voor altijd onmachtig, ofwel in afschuwelijke grijnzen vertrokken, stil als de dood, maar ook menigmaal gillend als een halfgeslacht dier, schreeuwend, vloekend, tierend, ijlend of ook wel de zotste verwenschingen krijschend.

De vorst werd door enkelen herkend en dan waren er die vol geestdrift hem aanzagen, met een blik van diepe vreugd hem dankten als hij hun de hand drukte. Doch anderen keken hem zeer zonderling aan, als zij vernamen wie hij was. De uitdrukking van hun oogen leek niet op vreugd, niet op droefheid, niet op liefde en niet op haat, maar het meest had deze, zou men zeggen, van een zacht ernstig en tevens diep verwijt. En dit trof den monarch uitermate; bewondering en toewijding had hij reeds zooveel ondervonden, daarvoor was hij vrijwel afgestompt eigenlijk, al aanvaardde hij ze met een zekere vage erkentelijkheid, maar die verwijtende oogen plaagden hem, te meer daar hij zulk een verwijt toch niet verdiende. - Neen, niet verdiende. En toch? Als hij eens op sommige tijden zijn eigen inzichten kloek ge-

volgd had, zich niet aan het oordeel van zijn ministers, generaals, diplomaten had gestoord. Wie weet? Ach wat, zoo eenvoudig was dat alles niet geweest, hij zou trouwens niet eens weten voor hoever hijzelf, voor hoever andere invloeden deel aan den loop der gebeurtenissen hadden gehad.

Met dat al was het een afschuwelijke aanblik, die kreunende, vloekende en weenende troep van verminkte kerels. Hij had er iets voor overgehad als ze allen gezond waren geweest. Temidden van al dit lijden gevoelde hij eigenlijk eerst recht het schrikkelijke van den oorlog. Ontdaan bij den aanblik van zooveel eilende gaat hij langs de bedden en nauw merkbaar zich bij elken man buigend, plonst hij snel zijn blikken in diens vreeselijk gelaat, en telkenmale ontroert het hem meer. Tot een gruwelijk gejank als van een stervenden hond ineens niet ver van hem opklinkt. Hij stapte naar de plaats, vanwaar het geluid gekomen was, en vindt op een bed een man met een gruwelijk verwrongen gelaat; wilde waanzin sprak daaruit.

'Wat heeft deze?' vroeg hij de hoofdverpleegster. 'Allebei de beenen zijn hem bovenaan afgescheurd,' fluisterde zij.

De monarch had een korte rilling, toen hij, nu wétend, wat dit witte linnenpak verborg, naar 's mans gelaat opnieuw keek. Ontroerd boog hij zich voorover, en zacht en welmeenend zei hij:

'Kan ik iets voor je doen, vriend?'

De woeste blik van den gewonde hechtte zich aan het gelaat van den vorst, flitssnel. 'Schiet me een kogel door mijn hart,' beet hij hem toe.

De vorst deed onthutst een schrede achteruit.

'Toe dan, toe dan,' kreet de stervende.

'Moed maar, mijn vriend, moed,' zei de monarch met ontroerde stem, en wendde zich af.

Na nog een vluchtigen blik hier en daar verliet hij het hospitaal, en steeg, door Rump gevolgd, in zijn auto, die onmiddellijk toeterend heenvlood, paleiswaarts. Met gesloten oogen zat de vorst en dacht aan al den gruwel dien hij dezen middag had aanschouwd, hij voelde zich onpasselijk, zijn hoofd was licht en beefde zacht op zijn nek, kil zweet stond hem op het voorhoofd, en zijn handen, die met den bloedrooden dragon van zijn sabel speelden, waren klam en onvast.

Rump zag de ontroering van zijn vorst, en wist niets te zeggen. Maar toen deze bij het uitstappen struikelde en bijna op het trottoir viel, duwde hij hem zijn krachtigen arm onder den oksel, en leidde hem zoo de hal door, de trappen op naar zijn vertrekken. Onmiddellijk ging hij daarna om den lijfarts telefoneeren.

Terwijl Sund zijn meester weder bij het uitkleeden behulpzaam is, - juist heeft hij zijn enge attila losgeknoopt, en de vorst ademt weer vrijer op, - wordt er luide op de deur geklopt. Het is een lakei, die haastiger dan in deze omgeving gebruikelijk is, binnentreedt, en zegt, dat er zoo juist een motorrijder is aangekomen, die den vorst moet spreken.

'Laat hem onverwijld binnen,' beveelt deze.

Na eenige seconden staat de man voor hem, overhandigt een gevouwen papier.

De monarch leest, en herhaalt met iets sufs, iets afwezigs in zijn spreektoon als een slaapwandelaar: ‘Het Noorder leger totaal verslagen. Het wijkt over de heele linie...’

De lijfarts treedt binnen, buigt en verzoekt den vorst op stelligen toon, te gaan zitten. Hij luistert niet. Rump, die met den dokter meegekomen is, heeft nu een blik van verstandhouding met dezen. Samen treden zij op den monarch toe, en overreden hem om te gaan zitten.

De vorst heeft het schrikkelijk bericht stijf in de bevende hand geklemd. ‘Het geheele Noorder leger’ mompelt hij somber, en bliksemsnel flitst dan door zijn hersens wat hij dien middag heeft aanschouwd; - een poel van gruwelijkheid, een hei van lijden, - en hoe dat wellicht nog geen duizendste is van wat het leger, dat nu in aftocht is, wedervoer.

Rump en de dokter voeren hem naar zijn slaapvertrek.

‘Elke emotie moet zijne majesteit gespaard worden,’ zegt hij tot Rump, wanneer hij vertrekt, ‘dan zal hij over eenige dagen weer de oude zijn.’

En zoo geschiedde. Men spaarde den lijder alle emoties. De rust werkte zegenrijk, hij had tijd om zich rekenschap van zijn zwakte te geven en zich te herstellen, en na eenige dagen was hij werkelijk weer de oude. Méér dan de oude was hij, want de emoties en dergelijke ongemakken, die men hem niet altijd besparen kon, vooral tijdens den oorlog, vonden hem allengs meer en meer gehard. Wel had hij een doodenkelen keer, als in den aanvang van dit verhaal, nog wel eens lichte hoofdpijn of voelde hij zich wat onpasselijk, maar dat was alles. Verder genoot hij van een voortreffelijke gezondheid, en gezondheid is de grootste schat, zeggen de menschen zeer terecht.

Eindnoten:

* attila: een nauwsluitend, met knopen en tressen versierd uniformjasje.
* saumon: zalmkleurig.

Portret van de satirische journalist Barbarossa (= J.C. Schröder)

Rubriek 13: Hoon en spot

Wie zijn gevoelens van verontwaardiging en ergernis over de gang van zaken tijdens de Eerste Wereldoorlog wilde uiten, deed dat vaak door allerlei voorvallen en verschijnselen op een satirische manier te bespreken. Behalve in liedjes en gedichten gebeurde dat met name in teksten die we tegenwoordig aanduiden als 'columns' en die bijvoorbeeld de vorm konden aannemen van dagboekaantekeningen, brieven of herinneringen. Meestal verschenen die in kranten en weekbladen en meer dan eens werden ze dan later in boekvorm verzameld. Hieronder volgen enkele voorbeelden van dergelijke columns, in aanvulling op de aandacht die in voorafgaande rubrieken al is uitgegaan naar figuren als A.B. Kleerekoper, Louis Couperus en Barbarossa.

1. Batavus X.: Brieven van een burgerman

> In *De Notenkraker*, het satirische zondagsblad van de socialistische krant *Het Volk*, verschenen indertijd geregeld spottend bedoelde *Brieven van een burgerman*, ondertekend door iemand die zich 'Batavus X.' noemde. In deze satirische stukjes werd ook dikwijls verwezen naar de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog voor ons land. Als voorbeeld is hier een brief uit het nummer van 29 augustus 1914 gekozen. Dat er in sommige kringen inderdaad op een dergelijke uiterst conservatieve wijze werd gedacht, blijkt bijvoorbeeld uit de in rubriek 9 geciteerde beschouwing van pater Duijnstee.

Waarde Notenkraker!

Ik heb mijn licht zóó lang onder de korenmaat verborgen gehouden, dat gij misschien wel gedacht hebt, dat uw vriend Batavus zijn vulpen voor een zwaard verruild had en naar de grenzen gesneld was om onze van ouds gerenommeerde natio-

nale onafhankelijkheid te handhaven. Dit zou evenwel een ganschelijk onjuiste onderstelling geweest zijn, mijn waarde. Pas si bête, zegt de Fransoos, wat in goed Hollandsch zooveel betekent als: op mijn lijf geen polonaise. Het is ongetwijfeld zoet en schoon om voor het vaderland te sterven, maar men kan, naar mijn bescheiden meening, aan dit verheven genoegen nooit te weinig deelnemen. Trouwens, hoeveel ervaring ik ook op het gebied der negotie bezit, zoo is de wapenhandel nooit mijn fort geweest. In mijn tijd kocht iedere papa, van fatsoenlijke familie, een remplaçant* voor zijn zoon en werd de kazerne voor den minderen man gereserveerd. En daar ondergeteekende, al zegt hij het zelf, nogal van nette kom-àf is, begrijpt ge, dat ik nooit de eer genoten heb H.M.'s uniform te dragen. Tegenwoordig is dit allemaal veranderd, maar het is er zeker niets op verbeterd. Want wanneer wij nu in oorlog mochten geraken, dan kunnen wij op twee vingers narekenen, dat er ook onder het denkend deel der natie, onder de leidende krachten van industrie, handel en beurs, tal van offers zullen vallen, en aldus aan onze volkskracht en nationale energie een onherstelbare schade zal worden toegebracht.

In den goeden, ouden remplaçanten-tijd werd de mogelijkheid van het verlies aan menschenlevens vrijwel beperkt tot de lagere, minder ontwikkelde volksklasse. De ergste oorlogsellende was daardoor natuurlijk niet geheel uit de wereld geholpen - immers ook een arbeider is een mensch, soms zelfs een nuttig werkzaam mensch - maar het kwaad werd tenminste binnen zekere grenzen gehouden. Bovendien moeten we niet vergeten, hoe gedurende de laatste jaren, in een tijd van vrede en voorspoed, telkens nieuwe aderlatingen aan de gemeentelijke schatkist gepleegd of voorgenomen werden om de scharen der werkloozen in het leven (een parasieten-bestaan!) te houden. Blijkbaar heeft de arbeidersklasse zich op zoo'n roekelooze wijze vermenigvuldigd, dat er een overkompleet aan arbeiders is ontstaan, zoodat ten slotte een oorlog, die dit overschot opruimt, een weliswaar ietwat harden maar toch het algemeen belang onzer samenleving bevorderende maatregel genoemd zou kunnen worden. En al wat het algemeen belang onzer natie bevordert, komt toch zeker ook de arbeiders, die een deel van de natie vormen, ten goede.

Reeds thans - nu het oorlogsspook tot nog toe onze grenspalen niet passeerde - zou het voor den minderen man van groot voordeel wezen, indien de gemobiliseerde leden der gegoede klasse zich door ongefortuneerde landgenooten konden laten vervangen. Ieder, die onder de wapens is, wordt op 's Rijks kosten gevoed, gekleed, gehuisvest. Zijn vrouw en kinderen worden door de overheid ondersteund. Waar het nationaal belang voor alles eischt, dat de goede geest onder de troepen zoveel mogelijk bewaard blijft, kan men er zeker van zijn, dat zoolang er nog geld bij elkaar te krijgen is, de gezinnen onzer landsverdedigers tegen gebrek gevrijwaard blijven. Die zekerheid heeft de werklooze arbeider niet, te minder waar aan alle liefdadigheid en goedgeefschheid in tijden van ekonomische malaise spoedig een eind komt. Zoo verkeert de dienstplichtige proletariër feitelijk in een bevoorrechte positie en zijn minder gelukkige klassegenooten hebben alle reden de afschaffing van

de plaatsvervanging te verwenschen. Afijn, zoo is het met al die zoogenaamd demokratische maatregelen, ze doen niets dan de eilende vermeerderen.

Maar laat ik in dezen treurigen tijd niet te veel over allerlei akeligheden uitweiden. Verheugen wij ons liever, dat het ergste voorlopig geleden is. Het hemd is en blijft nu eenmaal nader dan de rok en al is het een naar idee, dat op het oogenblik elken dag duizenden mannen gedood of verminkt worden, toch raakt een mensch bij het lezen van buitenlandsche griezeligheden lang niet zoo overstuur dan van het feit, dat hij in geen enkel kafé een bankbiljet gewisseld kan krijgen en van den slag, dat zijn dienstbode drie centen teveel voor een pond suiker heeft betaald. Om van beurs-paniek niet te spreken!

Ja, die eerste Augustusdagen waren dagen van beproeving! Ik wil eerlijk bekennen dat vooral na het lezen van het ultimatum aan België al mijn nationalen leeuwenmoed in mijn schoenen zonk en meer dan 24 uur op die onwaardige plaats verblijf hield. Elk oogenblik vreesde ik overrompeld te worden. Daar ik als huisvader en beschermer van vrouw en kroost mijn kostbaar leven niet roekeloos in de weegschaal mocht stellen, heb ik toen Betje, onze keukenprinses, last gegeven zich voor het raam van onze salon verdekt op te stellen, om in de spionnetjes te kijken of er nog geen auto vol Pruisische pinhelmen langs den Parkweg aan kwam racen. Gij begrijpt, dat ik u in die dagen niet durfde schrijven. Wie weet dacht ik, of niet een snippertje papier mij aan de galg zou kunnen helpen! Men kan in oorlogstijd niet voorzichtig genoeg wezen en voor alle sekuriteit heb ik Betsy verzocht om zoowel de *Wacht am Rhein*[*] als het *God save the King* in te studeeren. Maar die beroerde meid, altijd in de contramine, beweerde dat ze geen lust had piano te gaan spelen. Geen lust... en dat als misschien het hoofd van je vader op 't spel staat.

Gelukkig ben ik mij langzamerhand veiliger gaan voelen. En ik begin nu weer oog te krijgen voor de goede zijde, die aan ieder ding en dus ook aan deze oorlogsmisère zit.

Want het is toch maar dank zij die internationale tweedracht, dat wij zoo'n heerlijke nationale verbroedering gekregen hebben. Zelfs de heeren sociaaldemokraten hebben hun dierbaren klassenstrijd, die vroeger onvermijdelijk heette, heel netjes geschorst. Die rooie schreeuwers moeten heel wat toontjes lager zingen. Eischten ze nog kort geleden ‘de heele mikmak’ voor zich op, thans is de verstrekkendste eisch van mr. Troelstra[*], dat men de arbeiders niet laat verhongeren. Nou, we hebben dat heer vroeger wel eens minder bescheiden gehoord! En al dat stakingsgedoe is subiet van de vlakte verdwenen. Werkgevers hebben me verteld, dat de arbeiders tam als lammeren geworden zijn, je kunt ze uit de hand laten eten. Je hoort van patroons, die de lonen verlagen, die op meest willekeurige wijze arbeiders - speciaal georganiseerde arbeiders - ontslaan enz. enz., maar van staking is nergens sprake. Ieder is blij, wanneer hij in de gelegenheid gesteld wordt althans iets te verdienen, en verder geen praatjes. De vrede in de maatschapij is hersteld en de sociale kwestie wordt op alleszins bevredigende en voordeelige wijze opgelost.

En onderhand zijn al die Duitsche, Oostenrijksche, Belgische en Fransche socialisten elkander met bommen, granaten, kogels en bajonetten aan het verdelgen. Voorwaar, de wolven verslinden elkaar. De rijen van de klassenstrijders worden dag aan dag gedund. Straks eindigt ook in het buitenland de klassenstrijd door gebrek aan strijders.

Het is wel allemaal naar en bloederig maar het resultaat is toch een zegen voor onze samenleving. En als ik dit overweeg dan voel ik me door dat onweer aardig opgelucht.

Met vr.gr., Uw dw. dr. Batavus X.

Eindnoten:

* remplaçant: het remplaçantenstelsel, waarbij je tegen betaling iemand anders je dienstplicht kon laten vervullen, was in Nederland nog niet zo heel lang geleden (namelijk in 1898) afgeschaft en toen vervangen door de persoonlijke dienstplicht.
* Wacht am Rhein: al meermalen genoemd patriottisch lied, dat in Duitsland vaak werd gezongen.
* Troelstra: de bekende leider van de SDAP (Sociaal-Democratische Arbeiders Partij).

2. Kokadorus op het oorlogspad

Onder degenen die tijdens de Eerste Wereldoorlog allerlei gebeurtenissen van een spottend commentaar hebben voorzien, heeft ‘Professor Kokadorus’ (= Meier Linnewiel, 1867-1934) een heel aparte plaats ingenomen. Op het Amsterdamse Waterlooplein trok hij als koopman in ‘kleren en ongeregeld’ veel publiek door met een onstuitbaar elan allerlei onzinverhalen te vertellen; ook op feesten en partijen kon men tegen betaling van zijn talenten genieten. Wat hij over de oorlog te zeggen had, is vastgelegd in de uitgave *Kokadorus op het oorlogspad. Zijn herinneringen van een jaar oorlog* (1915). Bij nader toezien gaat het hier niet alleen om bizarre grappen en woordspelingen, maar ook om een cynische visie op het ‘domino-effect’ dat optrad toen er een aanslag was gepleegd op de Oostenrijkse troonopvolger en het ene na het andere militaire bondgenootschap in werking begon te treden. Enkele verklarende voetnoten kunnen nu moeilijk gemist worden bij een tekst die vroeger de toehoorders en lezers uitdaagde om de zin- en toespelingen te begrijpen.

Tweede hoofdstuk: Hoe ik in aanraking kwam met het Nederlandsche leger - Mijn maidenspeech voor het fort - Ik ga naar de forten.

‘Laat de professor binnenkomen!’

‘Zoo, Koki, wat kom jij hier doen?’

Ik werd bij kaptein v.d. Meide binnengelaten. Ik had mijn oorlogsbrood geschouderd en was geheel in 't prikkeldraad.

Een joviale baas, die bruine Oost-Indische kaptein. Gul stak hij mij de hand toe en drukte die.

‘Zoo, Koki, professor, ga zitten en vertel me eens, waarmee ik je van dienst kan zijn!’

‘Kaptein, ik wil opereeren!’

‘Opereeren?’

‘Ja, Kaptein, het is 't jaar van de krijgs-operaties en u weet, ik ben professor, ik wil opereeren. Ik wil naar onze jongens op de forten. Brave dappere kerels die huis en have verlaten hebben om onverwijld het vaderland te dienen. Eén wenk van de schoone Nederlandsche maagd en alles kwam op met spoed, om zich aan hare voeten te werpen. Daar liggen ze nu op de forten en denken aan huis en haard. Ziet u kaptein, dan kan ik me heel goed voorstellen, dat af en toe de flinke kerels een vleugje zwaarmoedigheid bekruipt en nu wil ik die rood-wit-blauwen eens laten lachen, lachen kaptein, tot ze schateren, schateren kaptein, dat het davert, daveren kaptein tot de buren over de grenzen denken, dat het kanongebulder is, kanongebulder kaptein, dat heel Europa denkt, dat Holland de vrede gebiedt, vrede kaptein, die langer duren zal dan de tachtigjarige oorlog.’

‘Bravo Koki,’ zei kaptein van der Meide. ‘Maar jongen, we kunnen je niks betalen uit de regimentskas.’

‘Betalen, Kaptein, betalen? Maar dan hebt u mij niet begrepen. Ik wil niet betaald worden met geld maar met een gullen, hartelijken lach, die historisch zal worden. Ik wil niets betaald hebben. Na den oorlog zal ik van den Koning van Montenegenoog* een oorlogsschatting eischen en als-ie die niet betaalt, laat ik hem lachen tot hij barst.’

Weer drukte de kaptein mij de hand.

‘Ik zal a.s. Dinsdag de jongens laten aantreden op de plaats van de infanteriekazerne. Van tien tot elf. Doe je best en het vaderland zal je dankbaar zijn. Maar Koki op één voorwaarde. Ik moet ook een plaatsje hebben, want ik heb 't ook noodig, zoo'n uurtje hartelijk lachen. Dus afgesproken, tot ziens!’

En daar ging ik, trotsch op mijn gewichtigheid, als Koninklijk fort-humorist, huiswaarts.

Niet licht zal ik den dag van mijn eerste optreden vergeten. Nauwelijks hadden de jongens mij in de spiesen of ik werd *belegerd, bestormd, gebombardeerd* en *ingenomen*.

‘Hoera, Koki! Lang leve Koki! Koki, Koki über Dalles!’

Graag wil ik het bekennen, ik voelde mij kinderlijk ontroerd. Nooit had ik durven droomen, dat ik zoo populair was en ik was er trotsch op, dat ik Nederlander was, zoon van dat gulle joviale, eerlijke volkje.

Dadelijk bespeurde ik den prachtigen geest onder de jongens. Een hartelijk kompliment aan de officieren van onze armee, die zoo uitmuntend de kunst verstaan, om vooral in dezen tijd hun mannen als zonen en breeders te beschouwen. Ik geloof niet, dat ergens ter wereld zoo joviaal met de militairen wordt omgegaan als in ons kleine, zwaar beproefde landje.

‘Koki, Koki, wat denk jij van den oorlog? Hoelang zou het duren? Hoe staan onze kansen?’

Inwendig schaterde ik het uit, dat die braaf kinderlijke kerels in allen ernst meenden, dat ik de werkelijke politiek in handen had.

‘Wacht maar, jongens, dat zal ik je wel verteilen. Vooruit aantreden!’

In één oogwenk stonden de gelederen dicht aan elkander. Minderen en meerderen, ieder drong om het beste plaatsje machtig te worden. Ik heb een kolonel een paar dagen kwartierarrest moeten geven, omdat-ie op de eksteroogen van een soldaat ging staan. Een luitenant-generaal die te veel drong, heb ik een half uur laten strafexerceeren.

Klokslag tien uur tromgeroffel, hoorngeschal, saluutschoten. Ik beklom een stoel, het gewone stokpaard, dat ik bij al mijn krijgsoperaties berijd.

Doodsche stilte.

Je kon een Zeppelin naar beneden hooren vallen.

Neen, die gezichten te zien, toen ik daar alleen maar stond, zonder iets te zeggen. Als ik twee uur zoo was blijven staan, zouden ze nooit meer van hun plaats hebben kunnen afgaan. Maar ik kon het niet over mijn hart krijgen, om mijn mond te houden en met het oog op hun smachtende gezichten begon ik:

‘Kameraden, vaderlanders, soldaten, officieren! Op hoog bevel ben ik hiergekomen. Hare Majesteit, onze geëerbiedigde Koningin, heeft mij opgedragen om jullie tranen te laten lachen, teneinde onze waterlinie te versterken.

Misschien hebben jullie het gehoord: er is oorlog. Ja, oorlog. Nu weet je niet, wat oorlog is, waar oorlog is, waarom oorlog is, hoelang oorlog is. Dat wil ik je uitleggen, alhoewel dat gevaarlijk is. Want als ik jullie den oorlog verklaar, komt er weer oorlog. Oorlog komt eigenlijk door vrede. Want vrede komt van ontevrede. Nu weet je, je hebt on- en even-. Je hebt dus ontevrede en even-tevrede.

't Gaat dus om *te vreten* en om *even te vreten*. Wat vreten de lui gewoonlijk?

Kaas!

Wat laat je niet graag van je brood afnemen?

Kaas!

Daar heb je 't dus; *Casus belli*, d.w.z.. om kaas is de herrie. Daar heb je b.v. Duitschland. Me dunkt je weet het - Duitschland heeft 't langst aan de vrede gewerkt; 44 jaar lang is er gewerkt aan 't vrete. Dat weet je.

Essen is de mooiste plaats van Germanie, dat moet je op z'n Fransch uitspreken, oorlog is in 't Fransch *guerre*, en *manie* wil zeggen stapelmesjogge.

Dus Germanie wil zeggen: stapelmesjogge met vechten. Oorlog is in 't Duitsch *Krieg* en oorlogsbericht is *Krieg-de-pesj*[*]!

Nou begin je dus een beetje meer d'r van te snappen. In Essen woont iemand die heet Kroep. 'n IJzervreter van 'n kerel. Die vreet zooveel, dat-ie niet graag heeft, dat een ander ook vreet. En toen die nu zag, dat in Engeland 'n groote botervloot werd

gemaakt, dacht-ie ‘wacht man, ik zal pillen draaien, die laat ik jou innemen en dan moet jij *overgeven*.’

Dat waren pillen van tweehonderd kilo. De vreters-conferentie wist daar niks van, anders hadden ze die dingen wel voor de consumptie afgekeurd of te wel, ze hadden ze nagemaakt. Maar Kroep had alleen 't recept.

Dat recept ben ik later gewaar geworden.

Si vis pacem para bellum, d.w.z. *als je vies wil braken, 'n paar van die pillen*.

Cheffie is d'r eigenlijk achter gekomen. Je ziet, helaas, m'n Cheffie is niet meer. Dat was 'n baas van 'n vreter, die had zoo of zoo *atmirakel* van de Engelsche vloot geworden. Maar hij was nog 'n grooter zuiper. 'n Neus als een vuurtoren.

Op 'n goeie dag zei-ie ‘baas, ik ga naar de Kroep-afdeeling.’

Ik zei ‘ga je gang.’ Hij kwam in de Kroep-fabriek. Toen Kroep z'n neus zag zei-ie: ‘Sagen sie mal Chef von Koek-dou-eres, wissin Sie den Unterschied zwischen Ihre Nase und meine Kanonen?’

‘Nee’ zei-ie. ‘Sehen Sie mal an, Ihre Nase kommt von Trinken und meine Kanonen kommen van Essen!’

Toen kreeg Cheffie de smoor in en zei ‘krieg de kroep,’ waarop Kroep zei ‘krieg de pesj.’

Cheffie is toen naar de Sarrewers gegaan en is ook Sarrewer geworden.

En nou weet je 't: Ultimatum van Oostenrijk aan de Sarrewers - Oorlog tusschen Rupsen en Hongerlijers - Toen zei Potsdom tegen Morskouw: ‘je houdt je gemak, anders krijg je 't ultimatum.’

‘Ik heb maling aan je flauwe-Kultimatum’ zei Sinterklaas. Oorlog tusschen Rijnen de Smeerkanessen.

Toen zei Pan-carré* tegen Wilhebben*: ‘laat Klaas gaan, anders krijg je 't ultimatum.’

‘Ik heb maling aan je tomaten,’ zei Wilhelm.

Oorlog tusschen den Eiffeltoren en de Keulsche potten.

Toen zei Engeland tegen Duitschland ‘als je je poote niet onder tafel houdt, zal ik je in de pan hakken!’

‘Krijg 't ultimatum’ zei Wilhelm ‘ik heb maling an je Engelsche bokkes.’

Toen oorlog tusschen de bokkes en de zuurkool.

‘Halt’ zei België tegen Duitschland ‘blijf staan, of je krijgt 't ultimatum.’ ‘Krieg de pesj’ zei Duitschland ‘ik heb maling an je Leuven.’

Oorlog tusschen 't Luik en de jalouzieën.

Toen zei Japan, ‘Mof ga maffen of ik verzuip je in mijn thee.’ ‘Krijg 't ultimatum’ zei Duitschland. Oorlog tusschen caoutschou en gummi.

Toen kwam koning Nikita*: ‘Duitschland, laat mijn Frankrijk, Engeland, Rusland en België en Japan gaan, anders smoor ik je.’

‘Te-ie’ zei Duitschland. Oorlog tusschen Schiet-ari en Bluf-ari.

Zie je, en zoo is 'r nou oorlog.

Hoelang die oorlog duurt?

Totdat hij ophoudt en dan is 't uit.

Wanneer of-ie ophoudt, hè?

Natuurlijk als-ie gedaan is.

Wanneer of-ie gedaan is?

Natuurlijk als er vrede is.

Wanneer of er vrede is?

Als d'r niks meer te vrete is.

Wat zeg je echter van ons gezegend Holland?

Wij zijn onzijdig.

Wat over onze grenzen komt, is d'r gloeiend bij. Dank zij onzen dapperen soldaten, is onze neutraliteit nog geen oogenblik geschonden.

Wee, die 't waagt!!

Die wordt direct naar Alkmaar gebracht en krijgt niets anders dan kaas, eieren, ham en kippensoep te eten, die moet iederen morgen de krant lezen en tweemaal per week een concert bijwonen.

Zie je, mannen, die arme kameraden aan de grens zijn er erger aan toe, dan jullie.

Iederen morgen moeten ze de grens afzoeken, om te zien of er nog niemand gekomen is, die geïnterneerd wil worden.

Honderdzestig zijn er reeds gevangen, en de rest.

Maar dat is nog lang niet genoeg.

We weten met onze kaas geen raad. En de kippen hebben gezegd: ‘als jullie nog niet meer interneert, houden wij op met eieren leggen.’

Nu hebben ze op ieder stippeltje van de grenslijn een muizenval opgezet met 'n Edammer kaassie erin.

Als dat niet helpt zullen er strenge maatregelen moeten genomen worden.

Dan zullen we kalkoenen moeten uitloven. Maar den hemel zij dank, zoover is 't nog niet.

Dank zij burgemeester Ter Laan, Troelstra en Schaper* zal niemand 't wagen over de streep te komen.

Zij zingen 's morgens en's avonds bij zonsop- en -ondergang de ‘internationale’ dat 't je door merg en been gaat.

En je begrijpt, als ze hooren van inter-nationaal dan denken ze aan inter-neeren en smeren 'm.

D'r ging al een gerucht rond dat Rosa Luxemburg en Liebknecht* op weg naar Holland waren.

Maar toen ze Troelstra in de gaten kregen, die al ‘inter...’ begon te zingen, hebben ze beenen gemaakt. Ze wilden toen naar België gaan.

Maar Vandervelde* hield ze een pistool voor hun verblufte gezichten.

‘Genossen, zie je dan potdomme niet, dat ik minister van Staat ben, handen op of ik blaas je pit uit.’

Toen gingen ze naar Gustave Hervé.*

‘Smerige moffen, wat, wou je nou sociaal zijn, zie je niet, dat ik m'n rooie muts heb afgezet en een rooie baaie broek aanheb?’

‘Qui vive, an je Sire!’

Troosteloos zijn ze toen naar Berlijn gegaan en hebben tot den Keizer gezegd: ‘Majestät, wir *lesen* nicht mehr die “Vorwärts”’*, wir gehen und marschieren Vorwärts - der Kaiser lebe hoch, hurrah!’

Mooie boel, niet? Sociaal, liberaal, radicaal, clericaal, snert.

Nationaal, dat is je ware.

En daarom mannen, als de oorlog afgeloopen is en je moet weer kiezen, moet je alleen maar mannen van de ‘natie’ naar de Kamer sturen.

Dan houd ik me in de eerste plaats aanbevolen.

Maar de oorlog begint pas.

Houdt je voorloopig dus nog heel moedig, past goed op de forten, op de waterlinie, op je prikkeldraad, op 't zilverpapier, op je bodie en op je zakken.’

‘Lang leve het leger, hoera!’...

Ik dacht dat de lucht barstte toen ik klaar was. Kapitein van der Meide drukte me de hand en smeekte me, dit niet als de laatste keer te beschouwen.

‘Je moet, je moet terugkomen Koki,’ zei-ie.

De jongens brulden: ‘Koki, wanneer kom je weer?’

‘Volgende week, jongens,’ antwoordde ik.

‘Ik moet eerst naar de forten.’

Eindnoten:

* Montenegenoog: Montenegro.
* Krieg-de-pesj: vgl. Krieg = oorlog en dêpeche = telegram.
* Pan-carré: vgl. de Franse minister-president Poincarré.
* Wilhebben: de Duitse keizer Wilhelm II.
* Koning Nikita: koning van Montenegro, officieel Nicolaas of Nikola geheten; in augustus 1914 verklaarde hij behalve aan Oostenrijk-Hongarije ook aan Duitsland de oorlog.
* Ter Laan etc.: socialistische voormannen.
* Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht: toenmalige leiders van de linkervleugel van de socialistische partij, later van de communisten in Duitsland, beiden in 1919 vermoord.
* Vandervelde: socialistische minister in België bij het uitbreken van de oorlog.
* Gustave Hervé: leider van de linkervleugel van de Franse socialistische partij.
* Vorwärts: krant van de Duitse socialistische partij.

3. Sijmen Betaal: Familie van U?

> Onder het pseudoniem Sijmen Betaal schreef een medewerker van het hierboven al genoemde blad *De Notenkraker* wekelijks stukjes waarin ook dikwijls werd ingegaan op de toestanden die de Europese oorlog en de algemene mobilisatie voor ons land met zich mee brachten.
> In onderstaande bijdrage, die verscheen in *De Notenkraker* van 22 april 1916, wordt de altijd klagende Nederlander op de hak genomen. Hoewel er in die tijd van schaarste en ontbering zeker wel wat te klagen viel, ontbrak het de klagers doorgaans aan inzicht in de eigen situatie.

Wij zaten samen in een spoorwegcoupé. Hij en ik en verder niemand. Ik - zooals tot voor eenige jaren in de beschaafde wereld algemeen gebruikelijk was - ongewapend; hij, voorzien van een Zweedsch dolkmes, dat naast hem op de bank lag. Ik rookte een sigaar. Hij pelde en verorberde ontelbare apenootjes. Ik merkte op dat het weer beroerd was en hij verklaarde, dat hij het buitengewoon bedonderd vond. En we mopperden beiden nog wat voort in roerende eenstemmigheid.

Toen haalde hij een exemplaar van de *Telegraaf* uit zijn jaszak en verdiepte zich daarin. Zijn geestelijk voedsel scheen hem bijzonder te smaken, hij vergat zelfs af en toe zijn apenootjes en mompelde ettelijke malen nadrukelijk: Juist! Goed zoo! Heel juist!

- Een Barbarossa-bewonderaar*, dacht ik.

In vreedzaam zwijgen reden wij voort, tot hij de stilte verbrak, mij met een doorborenden blik aanzag, en zeide: 't Is een schandaal, m'neer!

- U bedoelt? Vroeg ik.

- 'n Vervloekt schandaal m'neer, dat onze grenzen niet beter bewaakt worden.

Ah, dacht ik, zeker een volgeling van Polvliet en Dudok.* En ik zei:

- Och, ik vind dat er al meer dan genoeg van onze mannen zich aan de grens liggen te vervelen.

- Meer dan genoeg, zei hij honend, meer dan genoeg!... dat is wél heel zacht en parlementair uitgedrukt. Als er maar één man aan de grens lag, dan zou dat nog eén stuk kannonenvoer te veel zijn. Dat is mijn opinie.

- Maar hoe wou u dan de grens bewaken?

- Dat kan mij geen bliksem schelen m'neer. Ik heb maling aan alle grenzen. Die zijn door de kapitalisten uitgevonden m'neer.

- U zei toch daarnet...

- Wou u insinueeren, dat ik zooeven burgelijke frasen over nationale onafhankelijkheid uitgekraamd had? M'neer, ik heb lak aan mijn vaderland begrijpt u?

En meteen tast zijn rechterhand naar het dolkmes.

- Om u de waarheid te zeggen, zei ik zeer vredelievend, vaderlandsliefde is nu ook niet precies mijn grootste hartstocht.

- Jawel, ik snap 't al, zoo'n halfzachte opvatting. Maar wat ik niet begrijp, is hoe u op die insinuatie komt om mij...

- U vond toch, dat de grenzen beter bewaakt moesten worden? En daaruit leidde ik af, dat u meer Soldaten naar de grenzen woudt sturen...

- Met uw sofismen heb ik niets te maken, m'neer. Alle militaristen kunnen wat mij betreft de pest krijgen. Ik had het helemaal niet over het leger. Ik zei, of ik wou zeggen, dat het een schandaal is, dat ze maar van alles uitvoeren, terwijl wij hier krepeeren van honger.

En hij stopte weer een handvol apenootjes achter zijn kiezen.

- Ja, zei ik, de regeering mocht wel wat ijveriger de belangen der verbruikers behartigen. Er is van sommige artikelen veel te veel uitgevoerd.

- Van sommige artikelen! Dat is weer zoo 'n echt zoetsappig esdéapésche* uitdrukking. Van álle artikelen, zeg ik, dat is mijn overtuiging. Er moest niks, niks ons land uitgaan.

- Dat lijkt me toch 'n beetje overdreven, m'neer. Er zijn nu eenmaal grenzen...

- M'neer, dat is juist het allerbedonderdste! Het moest niet maggen, dat er grenzen waren. Alle genzen moeten verdwijnen, m'neer!

- Daar voel ik ook veel voor, m'neer. Maar die grenzen bedoel ik niet. Ik wou maar zeggen, dat er grenzen zijn aan de beperking van den uitvoer. Als we niets meer uitvoeren, dan kunnen we binnenkort ook niets meer invoeren... want waarmee zouden we dan onzen invoer moeten betalen?

- Dat is een zaak, die mij geen laars kan schelen, m'neer. Daar moeten de kapitalisten maar voor zorgen. Die regeeren immers en die hebben de centen. Ik zeg: d'r moet een wet komen, die allen uitvoer absoluut verbiedt!

- Ja, dat zegt u, maar vergeet u niet, dat er in ons land een aantal bedrijven zijn, die bijna geheel op export zijn aangewezen.

- O, u bent zeker erg bezorgd voor de winst van de textielbaronnen in Twente en van...

- Och neen m'neer, dat niet. Maar als alle bedrijven, die nu voor export werken, stop gezet moesten worden, dan zouden tienduizenden arbeiders op straat komen te staan.

- Nou, zou dat niet uitstekend wezen? De arbeiders moesten veel meer in massa de straat op gaan. Dan zouden de groote hanzen wel anders piepen! Nu mesten we den mof vet, terwijl we zelf honger hebben.

- Zoo heel vet hebben de Duitschers het, geloof ik, tegenwoordig niet, m'neer.

- Nee, m'neer, en dat is maar goed ook. Hoe meer eilende dat tuig lijdt, des te beter. Die heele militaristische moffenbende moest verpletterd worden, m'neer!

- Dus u bent voor 'n oorlog tegen Duitschland?

- Ja... dat is te zeggen: volstrekt niet, m'neer. Oorlog aan den oorlog! Is mijn leus. Alle Volkeren zijn broeders.

- Geheel mijn idee, m'neer.

- Maar de moffen moeten op hun gezicht krijgen!

- Dus u vindt het vechten wel goed als het tegen Duitschland gaat?

- Om den dood niet, m'neer. De wapens neer, zeg ik!

- Hoe wilt u dan Duitschland verpletteren?

- Ik merk al, u wilt mij op politiek terrein lokken, m'neer. Maar dat zal u niet lukken, ik heb maling aan de heele politieke rotzooien aan al die wettenprutserij in het parlement. Ik wil alleen maar, dat er 'n wet komt, die allen uitvoer finaal verbiedt. Is het geen schandaal, dat die moffen opvreten wat hier in ons vaderland geproduceerd wordt!

- Alle Volkeren zijn toch broeders?

- Ik zie al: u bent pro-Duitsch. Nou, dat is mijn smaak niet.

- De mijne ook niet.

- Jawel, u houdt u maar van den domme. Ik zeg: al wat in ons land geproduceerd wordt, dat moet in ons land blijven!

- Dat lijkt mij een beetje nationalistisch en reaktionair gedacht.

- Ik ben internationaal en revolutionair!

- Pardon, dat had ik helaas niet gemerkt. Maar is uw standpunt toch niet onhoudbaar, m'neer? Geen enkel volk kan immers uitsluitend van zijn eigen produktie bestaan. En speciaal ons land heeft een massa produkten van andere landen noodig en moet dus wel een en ander uitvoeren.

- Och wat! We zijn toch voor den duivel niet afhankelijk van vreemde snoeshanen? Weet u wat de kwestie is? Onze regeering ziet den Kaiser naar de oogen.

- Dus u wilt een andere regeering?

- Heelemaal niet, alle regeeringen zijn even rot! Ik wil alleen: sluit de grenzen!

- Ik dacht, dat u alle grenzen woudt afschaffen.

- Natuurlijk wil ik dat. Als de grenzen zijn afgeschaft, dan kan er ook niks meer uitgevoerd worden! Dat is toch duidelijk, zou ik meenen.

En terwijl hij mij 'n vernietigenden blik toewierp, greep hij zijn dolkmes.

- Goeie genade, dacht ik, ik geloof, dat ik hier met een gevaarlijken krankzinnige zit opgesloten. Zou ik aan de noodrem trekken?

Maar ik had mij vergist.

Mijn reisgenoot was niet gevaarlijk. Hij had alleen naar zijn dolkmes gegrepen om zijn kiezen van eenige daarin achtergebleven fragmenten van apenootjes te zuiveren. En krankzinnig durf ik hem ook niet te noemen. Want als ik aan eenige mijner waarde lezers en hooggewaardeerde lezeressen denk en ik het niet al te ver mis heb, dan... Ik hoop niemand te beleedigen, wanneer ik mijn onderstelling vragenderwijs uitspreek: Is hij bijgeval geen familie van u?

Eindnoten:

* Barbarossa: pseudoniem van de fel anti-Duitse hoofdredacteur van *De Telegraaf*, J.C. Schröder; zie ook rubriek 3 en 11.
* Polvliet en Dudok: G. Polvliet was de auteur van de brochure *Het meest noodige* (1915), waarin hij een reorganisatie van de landmacht bepleitte, alsmede een beperking van de mobilisatie en een uitbreiding van de verlofregeling; de architect W.M. Dudok was indertijd betrokken bij het opstellen van een pre-advies over de zorg voor de gezondheid en de huisvesting van soldaten.
* esdéapésche: vgl de SDAP.

4. Johan Goerée d'Overflacquée: Uit een geheim dagboek

Ook de oprichter van het in 1914 opgerichte liberaal georiënteerde weekblad de *Haagsche Post*, Samuel Frederik van Oss (1868-1949) heeft via een omweg commentaar geleverd op zaken die zich voordeden in de jaren 1917-1919. Onder de schuilnaam Johan Goerée d'Overflacquee deed hij zich voor als een voorname Haagse heer die veel contacten had in de hogere kringen. Zijn aantekeningen werden later in boekvorm gebundeld onder de titel *Uit een geheim dagboek 1918-1919* (Den Haag 1932). Hier zijn fragmenten gekozen die betrekking hebben op de laatste oorlogsmaand, toen er ook in Nederland een linkse revolutie leek te gaan uitbreken. Behalve de licht-ironische toon valt daarin ook de soms gehanteerde telegramstijl op. Naast historische figuren spelen ook enkele fictieve figuren een rol: behalve Goerée's echtgenote Amalia bijvoorbeeld intimi als Van den Heuvel, Muffelmans, Blommers (journalist), Blabbers (kamerlid) en Senhor (diplomaat). Velen van hen ontmoette hij in de befaamde Haagse sociëteit 'De Witte'.

Dinsdag 5 November 1918

Aangaande de griep*, onze regeering nu de grenzen gesloten voor vluchtelingen; hetwelk, of gedaan tot eigen bescherming dan wel tot die der vluchtelingen, een maatregel van wijs beleid. En het merkwaardige van deze epidemie zij in de eene plaats kwaadaardig, in de andere niet, zonder verklaring; zijnde Amsterdam virulent. Den Haag en Rotterdam weder minder; Arnhem niet; Groningen wel; en van kleinere plaatsen Veendam en Sliedrecht bij zonder zwaar bezocht. En kan zulks naar mijn oordeel liggen aan de lucht, doch ook aan het water. En weten de dokters ook al geen bescheid, getuige diverse artikelen in de bladen; volgens den een het rooken beschermend, volgens den ander prikkeling in de keel; doch volgens v.d. Heuvel op zijn tijd een borrel ter versterking het best. En bevind mij persoonlijk het beste bij bieten, waarmede dus doorzet.

Het politieke nieuws zeer verward, en niet meer uit elkaar te houden. De Italianen nu tot afscheid nog 100.000 gevangenen; hetwelk volgens Kol. Bulders geheel verzonnen, en de Ital. soldaten geheel verslapt door de vele macaroni, en de slechtsten van de wereld; en volgens hem vleeschetersde dapperste vechters. Dan Muffelmans brief van zijn tante te Ommen, met bericht den Keizer daar dagelijks gezien, eenzaam wandelend op de heide. Verder de jonge koning Boris van Bulgarije* afgetreden, en volgens sommigen gevlucht voor de Bolsjewix aldaar; en oordeelen velen hij slechts even door zijn vader op den troon gezet met het oog op pensioen. [...]

Donderdag 7 November 1918

Van de Russische Bolsjewix, nu beweerd zij ook in ons land aan het stoken; doch onze Regeering daar met wijs beleid een stokje voor gestoken, en geen gezanten van daar te onrvangen, en wij den onzen terug te roepen. Hetgeen, volgens v.d. Heuvel, te Berlijn ontdekt; alwaar oproerige geschriften door de Russen verspreid, waarin opgeroepen ter wereldrevolutie. Doch het groote nieuws de opperbevelhebber* heden zijn ontslag gekregen, van den Min. van Oorlog; en daarover ontzettend te doen in de Kamer; maar verneem van Blabbers de Kamer het met den Minister eens, en moet er een nieuwe geest in het leger, zijnde de tegenwoordige zeer ongepast. Waarop Kol. Bulders uitgevaren, en gezegd het leger gezond, maar de geest in de Kamer niets waard; en beter de Kamer te ontslaan, en het gezag te handhaven; en volgens hem een vaste hand het eenige hetwelk ons kan redden van de Bolsjewix. Waarover verder den heelen middag discours aan ons tafeltje, om naargeestig van te worden. Volgens v.d. Heuvel de verwachting alle belastingen geheel af te schuiven op de gegoeden; en Muffelmans gezegd eer wij een jaar verder, het bezit van een rijksdaalder de zwaarste misdaad in ons land. Maar op het eind van het gesprek ieder van oordeel Nederland veilig; volgens den een ons volk te verstandig; en volgens den ander te slap; hetgeen de Hemel geve! En thuis, van mijn vrouw, Jaantje en het dagmeisje beiden om hooger loon, zijnde het verval thans gering, doordien alle leveranciers het centengeld afgeschaft. En doet ieder tegenwoordig maar precies wat hij wil. [...]

Zondag 10 November 1918

In de bladen geen nieuws; doch zegt mijn vrouw het welletjes, en kan ik niet verlangen elken dag wapenstilstand, revolutie, aftredende keizers en nieuwe republieken. En reeds te ½ 11 zwager Hendrik ten onzent, en met dezen ter Piere, zijnde het weder zeer mild. En onderweg zijn groot nieuws. Hij morgen zijn ontslag te vragen van de Zeeuwsche Bloemkooldistributie op het Departement; en van plan hier te komen rentenieren. Waarover zeer verwonderd, hij mij verder verteld hij te Middelburg in diverse Kongsies gezeten, een van kanariezaad, en daarin zwaar verdiend; en zal hij ook al mijn oude vorderingen vereffenen, bij elkaar wel een kleine f 5000, hetgeen een ware meevaller. En hij verder den dag bij ons doorgebracht, wij des middags samen naar de Witte; alwaar het reuzenbericht de Keizer, de Kroonprins en Hindenburg met auto's gearriveerd te Middachten, bij Graaf Bentinck, dewelke een oud vriend van Z.M., en zal laatstgenoemde nu voortaan door mij ook slechts met Z.H.Ed.Geb. worden bestempeld. En is dit naar mij heugt de 5e keizer denwelken in mijn leven heb zien wegjagen; n.l. van Brazilië, China, Rusland, Oostenrijk en Duitschland; en hierop door v.d. Heuvel opgemerkt hij steeds gezegd keizer een baantje zonder vooruitzichten. Doch een later bericht de keizer* alleen nog maar te Eijsden ons land binnengekomen, alwaar wachtende op instructies. En hoop onze regeering in deze met beleid zal handelen; zijnde aan den eenen kant de komst van

vele grooten een attractie; doch aan den anderen kant misschien lokaas voor Bolsjewix. En niet ter kerke, zijnde naar mijn oordeel de griep nog niet voldoende geweken, ofschoon zeer verminderd.

Maandag 11 November 1918

Reeds vroeg op voor het ochtendblad; en daarin alleszins bevestigd de keizer in ons land, met zijn vrouw en Hindenburg*, en dezelven afgehaald door Gen. Van Heutz [= Heutsz].* En verder de wapenstilstand geteekend; en de oorlog heden te 11 uur uit. Maar de condities niet malsch, en de Geallieerden het militarisme geheel kaal geschoren, en Coblenz, Mainz en Keulen te bezetten. En met den keizer weg, zij nu zoo mooi als maar kan alles gekregen volgens program. En de revolutie in Duitschland kalm verloopend, hetgeen geruststellend; maar zeide Blabbers zulks eerst ook uit Rusland werd bericht, doch later andere kost. En op de Witte het algemeene discours over wat te doen met den keizer, en of dezelve een gevaar voor ons land. Volgens Muffelmans hij te interneeren, daar belligerent; maar volgens de meesten hij afgedankt, dus particulier. Waarop Muffelmans zeggende de Geallieerden hem zullen opeischen, en als wij hem niet geven dan zij ons den oorlog verklaren, Blabbers aangevoerd hij nu wel mag zeggen de keizer reeds een week op komst hierheen, en Gen. Van Heutz gezonden om hem te halen; maar gelijktijdig Jhr. Loudon* per auto naar Parijs, om de Franschen te polsen, dewelken kennelijk geen bezwaar. En aan ons tafeltje door Kol. Bulders een rondje besteld en het woord gevraagd; waarop door hem met weinig krachtige woorden gezegd hij totaal gedégoûteerd van den keizer en Hindenburg, omreden dezelven wegliepen in plaats voor de patrijs te staan; en hij (de kolonel) alles plechtig terugnemend hetgeen ooit door hem gezegd ten gunste van het Duitsche militarisme. Verder naar Z.Ed.'s oordeel onze demobilisatie met spoed te wachten, en reeds begonnen voor lichting 1916. En op Duinoord alle Engelsche geïnterneerden den ganschen dag in groot gejubel, met muziek en hoera op straat. Aldus eindigt op dezen dag te 11 ure des voormiddags de gruwelijke wereldoorlog, tot ieders verlichting; en hoop slechts duurte en distributie hem met bekwamen spoed te volgen.

Dinsdag 12 November 1918

De Keizer heden aangekomen, en naar het kasteel der Bentincks bij Amerongen, doch zonder Kroonprins en Hindenburg; zijnde de eerste volgens het eene bericht dood, en volgens het andere in Zwitserland. En wat Hindenburg aangaat, deze zichzelf ter beschikking gesteld van de nieuwe Duitsche republiek. En wat Gen. van Heutz betreft, deze niets te maken met des Keizers reis, maar alleen wezen kijken naar het front; en was er nooit een tijd met zooveel dwaze praatjes. Doch van de Duitsche Republiek, deze als een paal boven water; en alle vorsten groot en klein afgezet, zooals indertijd door den Senhor voorspeld; dewelke nu blijkt prachtig op de hoogte, inzonderheid zijn informatie over des Keizers vlucht hierheen, dewelke

door mij indertijd hier in geheim schrift opgeteekend. En in stad Blommerse, den journalist, tegen het lijf geloopen, dewelke des Keizers aankomst aan het station bijgewoond; en volgens zijn zeggen Z.H.Ed.Geb. er wel een beetje bedrukt uitgezien, maar toch geanimeerd; en had hij 20 stuks bagage, het meerendeel vermoedelijk vol effecten; en vernam verder de Keizer 90 kasteelen, dewelke echter ongetwijfeld geconfisqueerd. En veel te doen over een rede van Mr. Troelstra* te Rotterdam, dewelke hier nu ook een socialistische republiek wil, en allerlei nieuwe koersen. Waarop, naar van Blabbers verneem, heden door Mr. Ruijs de Beerenbrouck* in de Kamer gezinspeeld; hij met zooveel woorden zeggende de Entente ons geen voedsel zal zenden wanneer hier herrie, door Bolsjewix of wie ook. En op deze rede de beurs, volgens Mr. Willemse, heden erg flauw; en onze leeningen 3 en 4 pct. gekelderd, en culturen en olie en tabak 10 en 15% lager, en meer. En is het al te dwaas deze onrust nu de vredesvreugde verstoort; en pas heden 11 millioen kilo rijst vrijgelaten, door de Stelling van Amsterdam*; en vet, thee, en koloniale waren dadelijk te verstrekken uit Indië; en 280 gram brood, en betere kwaliteit. Al hetgeen echter te niet gedaan door de onrust.

Woensdag 13 November 1918

In het ochtendblad een proclamatie van de regeering, allen opwekkend tot bedaardheid, en met bericht voldoende voedingsmiddelen zullen loskomen van de Entente; maar aan het einde een vaste hand. Zijnde het haar plan zich niets te laten aanleunen, en bovendien alles op losse schroeven met het voedsel, bijaldien de rust niet bewaard. Waarover sprekende met den barbier, deze van oordeel het volk niet mede met de Bolsjewix, en zal alles wel losloopen. En nu ook de visschers weder uit te varen; en schijnt ieders doel in de eerste plaats weder volop voedsel te bezorgen, ter stilling van het misnoegen; doch vraag mij af of voile buiken de baldadigheid niet zullen bevorderen. En Blabbers uit de Kamer met bericht van een nuchtere rede van Treub*, en hoe alle partijen eenstemmig tegen de revolutie, en hoe ook onder de socialen zelf verdeeldheid; en zal volgens hem alles wel doodloopen; met kans Troelstra zich zóó blameert hij er uit zal moeten. Doch is het curieus te zien hoe ieder eensklaps voor hervorming, zelfs algemeen vrouwenstemrecht. Waarover, thuis gekomen, geredetwist met Amalia, dewelke van oordeel het er binnen 14 dagen. En mijn antwoord hierop ik het prachtig zal vinden, als de dames ons dan ook maar den kost geven en onze belasting betalen.

Eindnoten:

* de griep: bedoeld is de beruchte Spaanse griep, die vanaf voorjaar 1918 over de hele wereld miljoenen slachtoffers begon te maken.

* koning Boris: nadat Bulgarije uiteindelijk de nederlaag had geleden in de Eerste Wereldoorlog, trad tsaar Ferdinand af; toen een republikeinse revolutie was mislukt, werd zijn zoon Boris III eind 1918 uiteindelijk toch officieel zijn opvolger.
* de opperbevelhebber: nadat er in oktober 1918 in de Harskamp een oproer was uitgebroken en de angst voor een linkse revolutie toenam, nam de omstreden opperbevelhebber C.J. Snijders op grond van de ontstane vertrouwensbreuk ontslag.
* de keizer: voor de vlucht van de Duitse keizer Wilhelm II naar Nederland: zie bij rubriek 12.
* met zijn vrouw en Hindenburg: Hindenburg bevond zich niet in het gezelschap van Wilhelm II, evenmin als de keizerin, die zich pas later bij haar echtgenoot voegde.
* generaal Van Heutsz: was beroemd en berucht geworden door de manier waarop hij indertijd in Atjeh een opstand had onderdrukt; hij liet na zijn terugkeer in Nederland nog vaak van zich horen, maar met de opvang van de Duitse keizer had hij niets te maken.
* Loudon: was tijdens de Eerste Wereldoorlog minister van Buitenlandse Zaken.
* de rede van Troelstra: op 11 november 1918 sprak de SDAP-voorman Troelstra's avonds in Rotterdam een rede uit, maar zijn (bescheiden) poging om een revolutie te ontketenen liep vrijwel onmiddellijk op een mislukking uit.
* Ruijs de Beerenbrouck: was in Nederland in september 1918 (de eerste katholieke) premier geworden.
* de Stelling van Amsterdam: militaire verdedigingslinie rond Amsterdam, waartoe ook een reeks forten behoorde.
* Treub: was in de oorlogsjaren tweemaal minister geweest.

HET NED. PANOPTICUM
blijft een interessante bezienswaardigheid;
BEZOEKT HET MET UW GEZIN.
NIEUWE GROEPEN:
Loopgraven a/d IJser; Ambulance achter het front; Hospitaal v. Koningin Elisabeth van België; Groep der oorlogvoerende monarchen; President Wilson, enz., enz.
1. Tafereel van het aardappelóproer Amsterdam Juli 1917.
2. Terechtstelling van een spionne (fussillade).
3. Kardinaal Mercier, Pres. Wilson, Joffre, Hindenburg, Haig, enz., enz.
SCHITTEREND VOORGESTELD.
De oorlog als familie-uitstapje

Rubriek 14: Varia

Onder de onderwerpen die in verband met de Eerste Wereldoorlog niet zo vaak besproken zijn, trekken er een paar toch de aandacht. Daartoe behoren de relatie tussen de oorlog aan de ene kant en respectievelijk de kunst, de sport en de techniek aan de andere kant. Ook het aloude fenomeen van de spionage moet zeker worden genoemd.

1. Joh. W. Broedelet: Kunst en oorlog

> Kort na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog schreef de toneel- en romanschrijver Joh. W. Broedelet (1877-1946) in *De Nieuwe Gids* (jrg. 29 = 1914/II, p. 898-900) een bijna uitdagend opstel over de betekenis die de oorlog kon hebben voor de kunst, met name voor de literatuur. In zijn betoog klinkt de echo door van denkbeelden uit de zgn. levensfilosofie van Bergson en Nietzsche, die ook te vinden is in het uitdagende futuristisch manifest van 1909 en het vitalisme van dichters als H. Marsman in de jaren twintig.

Kunst was steeds de toetssteen van het Ware. Al wat onrecht is, valsch, niet zuiver 't leven spiegelend, wordt onvoorwaardelijk door haar afgekeurd of slechts te baat genomen, om als Leugen te worden aan de kaak gesteld. Zoo werd ze de opper-rechter, die te oordeelen heeft, of iets al of niet innerlijke waarde bezit en kan men bij haar om wijsheid terecht, wanneer 't níet-keurende en -ziftende Leven zelf te verbijsterend aanrukt op wie naar klaarheid zoekt. Ze is de verkorte levensschool en, al kan men niet buiten de lessen der werklijkheid, ze biedt 'n ruim veld, waar men speuren kan naar den horizont onzer kennis. In dit licht bezien, vraagt men zich, in deze dagen van wereld-brand, onwillekeurig af, of ze ook geen opheldering geven kan in 't vraagstuk van Oorlog en Eeuwigen Vrede en, na onderzoek, moet men wel, zij 't

misschien ook onwillens, tot de meening overhellen, dat ze haar stem aan de huidige verschrikking geeft.

Utopieën, door menschlijke hersens tot ‘ideaal’ verheven stelregels, 't Leven vastgelegd in bepaalde banen, dit is alles zóó in contradictie met Kunst, welke onverbiddelijk vraagt naar wat écht is, dat ze zich hooghartig van dat kunstmatig opgebouwde afwendt en zich te driester stort in de sprankeling van 't Onvervalschte. De Oorlog, men moge hem gruwlijk noemen of beestachtig of hoe ook, is wáár. De Eeuwige Vrede... in elk geval moet hij nog geboren worden en z'n bestaanbaarheid, niemand kan haar bewijzen. Dus... de conclusie ligt voor de hand.

Valt van dien zoo breed-zwaaiig bewierookten Eeuwigen vrede voor den kunstenaar, om 'n niet geheel juisten, doch veel gebezigden term te gebruiken, iets te ‘maken’? Hoogstens 'n soort zinnebeeldige ‘idylle’, waarmede hij - de benaming wijst er al op! - wellicht reeds de grens overschrijdt van 't voor hem vijandelijke land, waar hij geen voedsel meer vindt voor z'n zuivere gevoelens. Verder kan dat ‘heerlijke ideaal’ slechts aanleiding geven tot propaganda of tendens-geschrift, al of niet in gebonden maat met of zonder rijm, wat met in 't gunstigste geval slechts 'n heel verre verwantschap heeft. Hiermede is 't onbarmhartige vonnis over den eindeloozen vrede feitelijk reeds geveld.

En de oorlog? Ten tijde dat hij woedt, zal de kunstenaar, te fel aangegrepen door de warreling van stormige gebeurlijkheid, bijkans geheel tot zwijgen gedoemd zijn. Doch daarna?! Hoe krachtig zal hij verrijzen en putten uit de over-rijke bron, welke de groote menschen-strijd hem deed ontdekken!

De dichters van den oorlog zijn aanstaande. 'k Hoor reeds hun woelige rhythmen, hun juichende strofe's, hun dreunend klank-spel. 'k Zie hun beelden, hun kleuren, voel hun grepen, stout, sterk, onontkoombaar. De stervende Beschaving is de doodsteek toegebracht. Het Nieuwe breekt uit, brengend de jonge verkwikking.

Want daar is onze veelgeroemde, moderne beschaving dan toch op uitgelopen, op haar bankroet, den oorlog. Die oorlog is er. Dat feit valt op geenerlei wijs te loochenen. En nu moge men, verblind of lafhartig, z'n toevlucht zoeken in 't argument, dat de oorzaak van 't onheil bij één bepaald, barbaarsch aangelegd volk ligt, dat is struisvogel-politiek, waarmee 't eigen eind nog bespoedigd wordt. Trouwens, vecht men niet steeds, bijna overal? 't Geweld is nu alleen wat erg dicht bij huis en van bijzonder hevigen aard. Dat geeft bleeke wangen, ‘draaiingen’ van 't hart en humaniteits-explosies. Doch men ontloopt er de werkelijkheid niet mee.

Ja, de Beschaving, na haar Tango en andere ziekelijkheid, danst nu verwoed ‘danse des morts’. 't Is haar laatste *excesse*. In stuiptrekking ruimt ze reeds haar plaats aan de zooveelste verjonging der menschheid.

De kunstenaar kan er slechts wel bij varen. Over-beschaving draagt de kern van den dood in zich. Vandaar dat ook in vroeger eeuwen vele groote geesten hun vreugd en sterkte zochten in de minder ‘gangbare’ lagen der maatschappij (behoe-

ven namen als Hals, Bredero en zooveel andere hier nog genoemd?), waar ze, zij 't niet in fijn geslepen flacons, 't rijk parelende Léven vonden. 't Bruischte, joeg, lachte, dolde daar in ongebonden kracht. Dat was pracht voor hun oogen, heerlijkheid voor hun fantasie. Ginds stuitten ze enkel op verstijving, de voorloopster van 't einde. Het brute droeg de kiem in zich van 't eeuwige leven. 't Grove oorlogs-geweld zal 'n her-opbloei brengen van veel dat geknakt lag. Heel 'n literatuur, om bij één tak van kunst te blijven, kan teren op dezen onmenschelijken (?) strijd. 't Romantisme, 't avontuur wordt noodzakelijkerwijze geboren uit dezen levenstoestand van kans en ongewisheid. Het ontzettende, dat onze oogen zien, heropent de mogelikheid op 't ongezochte drama. Hartstochten, die we nauwelijks meer de onze dachten, worden gewekt en eischen erkenning. 'n Nieuwe ongebreidelde oplaaiïng van 't bloed, schrik, felle vreugd en vreeselijkheid verspreidend, herinnert er ons aan, dat we nog altijd niet enkel ‘ziel’ zijn. En ook de menschen-liefde, verstard in den stillen haat van den ‘maatschappelijken’ strijd, krijgt weer kans op 'n nieuwe jeugd, nu medelijden hand in hand gaat met de smart der eerst verloochende broeders. Dat alles geeft den kunstenaar 'n terrein, waarop hij noest arbeiden kan tot den avond zijns levens. De oorlog zal hem veel brengen, dat hij tot nu vergeefs en wanhopig zocht, dus, in zekeren zin ook vrede.

Wat biedt hiertegenover de met zooveel lofgezang ingeluide Eeuwige Vrede? Verstarring, bloedeloosheid, 'n week-weifelende uitbloei. Omdat ze geen waarheid is, doch leugen. Dat is de dood, negatie van 't leven. En zoolang kunst geen anatomische les is, zal ze geen scheppingen wrochten uit 'n lijk.

2. Frits Adama van Scheltema: Duitsche en Engelsche sportbeoefening

> Frits Adama van Scheltema (jaartallen onbekend) was een jongere broer van de populaire socialistische dichter Carel Steven Adama van Scheltema (1877-1924), die zich nogal geneerde voor de duidelijk pro-Duitse sympathieën van zijn broer. Frits woonde en werkte in Duitsland en overwoog zelfs vrijwillig dienst te nemen in het Duitse leger, wat hij volgens Henri Wiessing, hoofdredacteur van *De Groene*, ook werkelijk heeft gedaan.
> De gebroeders Adama van Scheltma waren allebei enthousiaste sportbeoefenaars. Alleen Frits hield er echter ook merkwaardige opvattingen over sportbeoefening en volksaard op na. Zijn artikel daarover verscheen in het weekblad de *Nieuwe Amsterdammer* van 23 januari 1915.

Tegenover het opstel van Henri van Booven (*Nieuwe Amsterdammer* van 26 Dec.) over de tegenstelling der Duitsche en Engelsche sportopvatting, is het volgende te bemerken:

De Duitsche opvatting van sport is zeer zeker een principieel andere dan de Engelsche en in verband daarmee is dan ook de Duitsche sport zelf een andere dan de

Engelsche. De nationaal Engelsche sport is 't openluchtspel - in 't bizonder voetbal en cricket, in Amerika base-ball -, ze is wat de Duitscher 'Rasensport'* noemt. De goede werking van het Engelsche openluchtspel ligt zoo voor de hand, dat de heele wereld 't heeft overgenomen; juist de Duitsche school heeft met beide handen 't spel in de open lucht aanvaard en de Duitsche leeraar is nu voor zijn jongens de spelleider bij hun balspelen geworden; zooals hij reeds lang de leider was bij hun wandeltochten. Toch is de eigenlijke Duitsche sport niet de Rasensport, maar 't *turnen* en de *natuursport*. Over de verrassende algemeenheid van beide volgen hier een paar voorbeelden. Gaat het er echter om de Duitsche opvatting van lichaamsopvoeding met de Engelsche te vergelijken, dan moet men, om billijk te zijn, nagaan, wat het openluchtspel - in de eerste plaats 't voetbalspel - voor de Engelschen, wat de gymnastiek en de natuursport - in de eerste plaats de bergsport - voor de Duitschers voor beteekenis heeft. Daarna kan men beide takken van sport onderling vergelijken.

Wat het turnen betreft dit: in 't kleine nest waar we wonen is, afgezien van de villa-kolonie, 't fraaiste huis de 'Turnhalle' - en waar je komt. In de kleinste plaatsen, Oberammergau, Weilheim, Murnau, steeds is er de helder witte met roode pannen gedekte modern ingerichte Turnhalle, met douches en elektrisch te verlichten speelveld, met alle benoodigde toestellen, soms ook de Zweedsche. In onze Turnhalle werkt 't geheele dorp van de vijfjarige Buben en Mädels af tot de 'Alte-Herren-Riege'* - met ondergeteekende - uit de kolonie. In deze alte-Herren-Riege staat de loodgieter naast den fabriekbezitter, en de dokter naast de schoenlapper en kunstschilder, terwijl in de vrouwenafdeeling sommige mevrouwen met hun dienstmeisjes turnen. Imagine! Ik heb in Berlijn Charlottenburg, in Weenen - in het Universiteitsprogram - en in München geturnd en weet, dat het wegvallen van standsverschillen in 't Duitsche turnen algemeen is. Dat er uitgesproken socialistische Arbeiterturnvereine zijn en zoo een zekere klassensplitsing ook in de Duitsche turnorganisatie bestaat, verandert niets aan de beslist democratische opvatting dezer echt Duitsch-nationale sport. [...] Maar vooral iets anders is van belang: de discipline. Zeker is er in het Duitsche turnen discipline, zij 't ook nog lang niet genoeg en niet zoo militair-streng als in de vrije Scandinavische landen. Gymnastiek zonder discipline is een onding en ik heb gezien dat juist de ernstigste discipline, bijv. in Zweden het gymnastiseeren ook voor kinderen en jonge vrouwen zoo aantrekkelijk maakte, zóó maakte, dat ze er met hart en ziel bij waren. Wie zich bij discipline enkel slaafsche onderwerping en militaire dril kan voorstellen, is geen individualist, maar een zwakkeling, die zichzelf kwijt raakt zoodra het er op aan komt met anderen tijdelijk samen te werken. Natuurlijk onderwerpt ook de voetbalspeler of athleet zich aan discipline en toen bij de Olympische spelen in Stockholm één der Amerikanen een kwartier te laat op zijn schip kwam, moesten zijn kameraden met bidden en smeeken bereiken, dat hij niet van de spelen werd uitgesloten: ze wisten maar al te goed, dat de man zijn carrière in Amerika kwijt zou zijn geweest. Zoo on-

menschelijk ernstig is de discipline in het Duitsche en Skandinavische turnen niet: daarentegen is geen andere sport in staat de menschen zoo zeer en in dien omvang tot 't zelf aanvaarden van tucht en nauwgezet samenwerken op te voeden. De discipline, zooals die in 't turnen ligt, beteekent niet onderdrukking, maar verruiming van het individualisme en 't is geen toeval, dat juist in de bij uitstek individualistische Duitsche en Skandinavische landen de bij uitstek georganiseerde en gedisciplineerde sport, het turnen, 't hoogst staat. Het schijnbaar individualisme der Angelsaksers is indifferentisme, en het logische nevenverschijnsel [van] hun verbluffende hang aan conventie. Dat in die discipline dan echter ook in de mogelijkheid eener zoo reusachtige verbreiding en ten slotte in de alzijdigheid van het turnen een hooge militair-pedagogische waarde ligt, spreekt vanzelf en niet voor niets is dan ook in het Duitsche leger het Zweedsche turnsysteem ingevoerd. Maar nu te beweren, dat de jonge Duitscher turnt, niet ter ontspanning maar om een goed soldaat te worden, heeft geen zin. Ik wijs weer op Skandinavië, op de Arbeiterturnvereine, op 't Frauenturnen. [...]

Gaat het er nu om, een paar principiëele verschilpunten met het openluchtspel aan te geven, dan is in de eerste plaats te zeggen, dat het deelnemen van de massa van het volk onvergelijkelijk veel grooter is bij gymnastiek en natuur sport. Reeds doordat ze niet de vrouwen uitsluiten. Zal in een stad van 500.000 inwoners een 500-tal Zondags 't voetbalspel beoefenen, dan is dit zeer veel en slechts bij allergunstigste terreinsgesteldheid mogelijk. Het aantal gymnasten, dat in een stad als München geregeld twee maal in de week turnt, gaat echter in de duizenden, zij die het Isarthal en de bergen ingaan in de tienduizenden. Toen Wellington verkondigde, dat de slag bij Waterloo gewonnen werd op de speelvelden van Eton en Cambridge, had hij alleen het oog op de officieren. Nu hebben de Duitsche officieren reeds door hun militaire loopbaan de best denkbare sport-training, maar daarnaast is het juist de Duitsche sport, zooals ik die boven beschreef, die in staat is, in de breede massa van 't volk, zonder onderscheid van klasse of sexe in te werken. Dan: enkel turnen en natuursport blijven zoo zuiver het karakter behouden van uitspanning. Gedeeltelijk omdat juist zij geen aanleiding geven tot winnen of verliezen, tot sportroem en ten slotte geldverdienen. De natuursport is reeds door de voortdurende verbinding met wisselende natuurindrukken oneindig veel algemeen menschelijker dan de Rasensport. En ten slotte: juist door het wegvallen van het sensationeel winnen of verliezen van enkelen tegen enkelen en daardoor, dat turnen en natuursport slechts aantrekkelijk zijn voor hen, die ze zelf beoefenen, is het uitgesloten, dat de sport tot *vertooningen* wordt, waar ten slotte groote steden uitloopen om beroeps - d.i. betaalde spelers te zien voetbal of base-ball spelen. Dit voor 't Engelsch-Amerikaansche sportleven symptomatische verschijnsel met zijn onvermijdelijk gevolg van specialiseeren en sportidiotisme, wedden en geld maken, reclame en intrigen, zou in Duitschland niet denkbaar zijn. Wanneer half München op een mooien winterdag leegloopt ter wille van de sport, dan gebeurt dit, omdat de menschen zelf in beweging willen zijn.

Dit over het verschil tusschen Duitsche en Engelsche sport en sportopvatting. Vraagt men welke meer aan de klassieke oudheid herinnert, dan is te antwoorden, dat we niet voor niets meer dan tweeduizend jaar de klassieke oudheid achter ons hebben. Met de sportopvatting der Grieksche bloeitijd is hoogstens het sportleven aan sommige boarding-schools en universiteiten in Engeland te vergelijken en of deze opvatting, die zeer veel tijd d.w.z. zeer veel geld en weinig denken en werken veronderstelt, voor den modernen wereldburger wenschelijk is, schijnt zeer de vraag. Ze leidt tot de - overigens echt Angelsaksische - beschouwing van het leven als een indifferente sportieve aangelegenheid, waarbij dan aan gemoed en hersens de mogelijkheid is overgelaten, voor de noodige korrekte sentimentaliteit en handelsroutine te zorgen. Naast deze, voor betrekkelijk weinigen weggelegde, sportkultuur is de Engelsche sport, naar haar beteekenis voor de massa, slechts te vergelijken met de naar 'circenses'* schreeuwende sensatielust van de volksmassa's in 't vervallende Romeinsche rijk. Hopen we voor het Engelsche volk, dat de eisch in dezen oorlog niet nog 'panem et circenses' zal luiden. De Duitsche opvatting van sport is niet antiek, hoe dan ook, en ze doet goed, dit niet te willen zijn. Ze is, als zuivere uitspanning en samenwerking en door haar democratische algemeenheid en bewuste drang tot de natuur, modern en Germaansch.

Beziet men echter de lijnrecht tegenovergestelde opvattingen van sport door Duitschers en Engelschen naast de lijnrecht tegenovergestelde recruteeringsverschijnselen in deze dagen, ziet men, dat zich nu in Duitschland ver over twee millioen vrijwilligers hebben gesteld - wel te begrijpen buiten de algemeene weerplicht om! - terwijl op de dichtst bezette Engelsche voetbalvelden de werver soms geen enkele, soms enkele Soldaten voor 20 sh. per week wist te vangen, dan schijnt het niet zoo onmogelijk, dat Kitchener* nog eens zal uitroepen: 'de Vlaamsche veldtocht van 19144-' 15 ging verloren op de voetbalvelden van Engeland.

Eindnoten:

* Rasensport: vgl. onze term veldsport.
* Riege: vgl. Riegenturnen = turnen in groepen of afdelingen.
* circenses: vgl. de spreekwoordelijk geworden uitspraak van de Romeinse dichter Juvenalis dat het volk alleen nog maar behoefte had aan *panem et circenses* ofwel *brood en spelen.*
* Kitchener: Horatio Kitchener (1850-1916) werd door de herovering van Soedan in Engeland een oorlogsheld (Lord Kitchener of Khartoum); tijdens de Eerste Wereldoorlog trad hij op als minister van Oorlog.

3. Is. de Vooys: Oorlogswreedheid

In het tijdschrift *De Beweging*, waarin de dichter Albert Verwey de centrale figuur was, is veel kritische aandacht besteed aan de Eerste Wereldoorlog: met name in gedichten, opstellen en boekbesprekingen. In een opvallende bijdrage (1916 = jrg. 12/4, p. 1-14), getiteld 'Oorlogswreedheid', komt

ook de rol die de techniek speelde aan de orde: dit tegen de achtergrond van de gedachte dat

in de oorlog alles uiteindelijk draaide om winstbejag. De auteur van dit artikel, ls.P. de Vooys (1875- 1955), was redacteur van *De Beweging* en schreef ook zelf wel eens poëzie. Hij vervulde uiteenlopende maatschappelijke en wetenschappelijke functies en was tijdens de mobilisatiejaren voorzitter van het Nationaal Steuncomité.

[...] Het is bekend genoeg, maar het is toch goed het scherp vast te stellen, dat de moderne oorlog voor een zeer groot deel is een strijd tusschen de techniek der volksgroepen. De slag wordt beheerscht door de kanonnen, maar deze zijn niet alleen een wapen zonder meer, zooals het vroeger sabel of lans of geweer was. Zij worden niet als deze gebruikt door de troepen tijdens het gevecht, doch beheerschen de geheele gevechtsvoering. Veelvuldige vormen, technische volmaaktheid voor opstelling en vervoer bepalen bijna vooruit aan welke zijde de kans is der overwinning. De voorbereiding bij de vervaardiging der kanonnen heeft een overwegende beteekenis gekregen.

Meer nog dan dat. De aanmaak der munitie in talrijke fabrieken, het snelle vervoer ervan, het concentreeren en vlug vernieuwen is niet alleen een gewoon vereischte voor de oorlogsvoering geworden, doch een wedstrijd, die door de fabrieken moet worden uitgevochten en die voor den oorlogsgang beslissend kan zijn.

Daardoor reeds roept de oorlog het technisch vermogen der volken ver van de slagvelden op om door uiterste inspanning mee te werken aan de overwinning. In sterkere mate is dat het geval dan uit de zoo vaak besproken munitie-fabrikage zou blijken. De moderne oorlog heeft nog veel andere eischen, waaraan voldaan moet zijn op straf van ernstige gevolgen.

Medegedeeld wordt dat b.v. achter het Fransche front niet minder dan 80.000 vrachtauto's soms in eindelooze treinen langs de wegen snorren. Daaraan en aan de vliegtuigen bleken gebreken te bestaan, die opgespoord en hersteld moesten worden, om daarna de gevonden verbeteringen algemeen toe te passen. Welk een uitgebreid technisch kunnen is er gevergd voor het maken der loopgraven, der onderaardsche verblijven; voor de uitrusting der soldaten o.a. met periskopen, stalen helmen en gasmaskers.

Tot grooter inspanning zijn de volken nog aangespoord, b.v. tot snelle aanleg van wegen. Bouwden de Duitschers niet dicht langs onze grens een rechte spoorlijn van Aken naar Brussel? Moest Rusland zich niet wegen scheppen naar de Witte Zee?* En zocht Duitschland niet de ontoegankelijke woestijn van Sinaï open te maken voor snel vervoer? Wanneer later volledig gemeld zal kunnen worden wat door de techniek in de jaren 1914-1916 is verricht, onder andere ook op het gebied van den scheepsbouw, en in Duitschland om zich grondstoffen te scheppen, die de blokkade tegenhield, zal ongetwijfeld blijken hoe over de geheele wereld de techniek is opgejaagd tot een inspanning, die geen ander doel had dan die van de vijanden te overtreffen in vindingrijkheid, in snelle en massale voortbrenging.

Waar de geschiedenis van vroegere oorlogen er een was van veldtochten en van

strategie, zal stellig die van dezen wereldoorlog veel andere prestatie's te vermelden hebben, wier laatste uiting slechts aan de fronten bleek, doch wier wezen met de gevechtslinie's weinig te maken had. Het is niet onmogelijk dat aldus de zweepslag van den oorlog resultaten doet bereiken, die later als een winst zullen gelden. Toch blijft het feit bestaan, dat de inspanning regelrecht gericht was op één enkel technisch doel. En dat doel was niets anders dan vernieling, om daardoor dwang uit te oefenen en macht te verkrijgen. Ieder weet dat dit draken-karakter der techniek niet in dezen oorlog is ontstaan. Tientallen van jaren zijn de grondslagen gelegd voor het toepassen van technisch vernuft en vermogen op het oorlogsdoel. Het was een onderdeel van den gewapenden vrede. Verschillende schrijvers hebben voorspeld, ofschoon nooit zoo gruwelijk, wat wij thans hebben zien gebeuren. En toch is het voor zeer velen een pijnlijke ontgoocheling geweest. Niet alleen omdat veel van de oorlogstechniek geheim werd gehouden, en in alle stilte zich ontwikkelde, want zoo dicht was de sluier niet of de moderne publiciteit kon er door heen gluren. Vooral echter omdat zoo algemeen de techniek wordt gezien als de grootsche macht, die afstanden overwon, volken bij elkaar bracht, de wereld voor ieder openstelde, en wonderen stichtte van beheersching der natuurkrachten tot grooter levensgenot voor allen. Kon die macht tot schepping en verhooging der levenswaarden zich plotseling verkeeren in een duivelsche inspanning tot vernielen? Hoe is zo'n scherpe tegenstelling mogelijk?

Het antwoord op deze vraag, moet zijn dat bij nauwkeuriger toezien de tegenstelling niet bestaat. De techniek is nimmer geweest de zelfstandige macht, die men zich in de naïeve voorstelling verbeeldde en prees. De techniek was niet alleen ondergeschikt maar slaafs dienstbaar vanaf het eerste begin harer ontwikkeling. En meer nog dan dat. De dienstbaarheid is van hetzelfde karakter als zich nu in den oorlog toont. Wie zich voor dat karakter schaamt, wie de heroieke roeping gevoelt tot drakenbestrijding, hij moet zich vooraf duidelijk maken aan wie de techniek gehoorzaamde en voor welk doel zich haar grootsche ontwikkeling voltrok. [...]

Eindnoten:

* de Witte Zee: een binnenzee, gelegen tussen Lapland en noordwest Rusland.

4. Oorlogsspionage

De aanvankelijk anarchistisch georiënteerde journalist (Jozef) Alexander Cohen (1864-1961) - zie ook bij rubriek nr. 3 - trad tijdens de Eerste Wereldoorlog vanuit Frankrijk een paar jaar lang op als oorlogscorrespondent voor *De Telegraaf*. Na zijn dood zijn er uit zijn werk verschillende selecties gemaakt, waaronder *Uiterst links: Journalistiek werk 1887-1906* en *Uiterst rechts: Journalistiek werk 1906-1920*. In die laatste, door Max Nord samengestelde bloemlezing uit 1981, staat ook een stuk over een in 1876 te Leeuwarden geboren vrouw, die onder de

naam Mata Hari in Parijs veel naam maakte door als een schaars geklede exotische danseres op te treden. Aan de hoge diplomaten en

militairen die voor haar charmes vielen, wist ze verschillende beroepsgeheimen te ontfutselen, die ze dan weer verkocht. Ten slotte werd zij wegens spionage voor de Duitsers gearresteerd en ter dood veroordeeld. Pas vanaf de jaren twintig begon zij (tot op heden) vooral door allerlei films wereldberoemd te worden. In het stuk dat hij over haar schreef - op 21 november 1917 afgedrukt in het avondblad van *De Telegraaf* - ziet Cohen haar nog allerminst als een interessant fenomeen.
Omdat Nederland neutraal was en in geografisch opzicht tussen de belangrijkste oorlogvoerende landen lag, was het tijdens de Eerste Wereldoorlog geliefd als verblijfplaats voor spionnen en andere op drift geraakte vreemdelingen. Aan hun optreden zijn verschillende verhalen gewijd. Als voorbeeld daarvan is hier het verhaal 'De spion' gekozen, dat verscheen in *De (Groene) Amsterdammer* van 9 januari 1917. Het begint tijdens de Balkan-oorlog van 1912 en eindigt in 1915 in Engeland en is mogelijk gebaseerd op ware gebeurtenissen. De auteur, Jan Fabius (1888-1964), heeft in 1914 als gendarme-officier deel uit gemaakt van de vredesmissie van majoor Thomson naar Albanië om aldaar een gendarmerie op te richten. Hij schreef ook diverse reisverhalen, gebundeld als *Door het brandend Europa. Brieven van een oorlogscorrespondent* (1917).

4a. Alexander Cohen: Bij een dood-geschoten zangeres

16 Oktober [1917]

Een sober communiqué, dit communiqué... 'de faire part', zonder dramatische fiorituri*, zonder één woord te veel:

'Vrouw (la nommée) Margaretha Geertruida Zelle, anders genaamd Mata-Hari, was op 24 Juli 1917 door den 3den Parijschen krijgsraad veroordeeld tot de doodstraf, wegens spionnage en verstandhouding met den vijand.

Van beroep danseres (artiste chorégraphique), en buitenlandsche van geboorte, had zij in verscheidene Europeesche hoofdsteden gewoond en voornamelijk te Parijs, waar zij, op 13 Februari 1917, in den loop van haar tweede verblijf sedert het begin der vijandelijkheden, is gearresteerd.

Uit in handen der Fransche justitie geraakte stukken is zoo-wel de schuld der beklaagde, als het gewicht der inlichtingen, overtuigend gebleken.

Mata-Hari, die op het tijdstip der oorlogsverklaring te Berlijn in politieke, militaire en politioneele kringen verkeerde, stond in Duitschen dienst; zij was onder een volgnummer ingeschreven op de lijsten van den Duitschen spionnage-dienst en had, sedert de maand Mei 1916, bij herhaling aanzienlijke bedragen uit Duitschland ontvangen, in betaling voor door haar verstrekte inlichtingen.

Met de materieele bewijsstukken voor oogen, heeft zij al deze feiten moeten erkennen.

Het met algemeene stemmen uitgesproken dood-vonnis [is] vanmorgen voltrokken.'

De *Temps* voegt aan dit officieuse persbericht, het volgende toe:

'Tegen vijf uur is een auto de veroordeelde komen halen aan de gevangenis Saint-

Lazare. Twee zusters van liefdadigheid, de predikant Arboux en twee inspecteurs van den veiligheidsdienst namen met haar in het rijtuig plaats.

De executie heeft plaats gehad op het artillerie-schietterrein van Vincennes.

Moedig tot het laatste toe, heeft Mata-Hari geweigerd zich te laten blinddoeken.

Voor het verlaten der gevangenis had zij haar verdediger een pakje brieven ter hand gesteld.'

Medelijden zal vermoedelijk wel niemand hebben met dit vrouwmensch, dat, onderdane van een níet-belligerenten staat en dus zónder het excuus van patriottischen hartstocht, voor geld het onteerende bedrijf uitoefende, dat zij gisteren met den dood heeft geboet.

'Artiste chorégraphique', noemt haar galant het regeeringscommuniqué, dat verder de kieschheid heeft haar aan te duiden als 'buitenlandsche van geboorte (d'origine étrangère)'. Niet - wat er, overeenkomstig de waarheid, had kunnen staan - als 'Hollandsche van geboorte'.

Constateer, lezer, waardéér, en wees dankbaar voor deze tactvolle vriendelijkheid jegens Nederland en de Nederlanders, wier reputatie men hier, in de oogen van het Fransche volk, blijkbaar heeft willen sparen!

'Artiste chorégraphique'...

Een 'kunstenares' dus, Mata-Hari, die - en dit maakt haar verraad nog ignobeler! - te Parijs maanden lang geleefd heeft van de gunst van het publiek, met zijn gewone verzotheid op alles wat exotisch is of exotisch doet, de music-hall 'Olympia' avond aan avond plat liep om de 'Indische danseres, vertolkster der heilige dansen van Bénarès (sic)', te bewonderen.

Ik heb het mensch ook een keer gezien in haar prestaties - ik meen in Augustus of September 1905 - en ik vond haar bewegingen zoowel als de omlijsting daarvan: een breed, verguld schilderijkader, belachelijk. Erger: ergerlijk... Vanwege de pretentie der 'kunstenares': het interpreteeren van Indische dansen.

Ik was destijds pas terug van een reis in het Verre Oosten: Indo-China, een brokje China, Singapore, Java, Bali, Lombok.

Ik had Chineezen zien dansen, en Annamieten, en Cambodianen, en Klingaleezen. Ronggengs en topengs, bedojes, serimpis engandroengs, op de muziek van gamlan, angkloeng en rengkong manies... [...]

Déze visie en nu hier, in dit vulgaire 'Olympia', die juffrouw Zelle, nagemaakte 'Mata-Hari', met haar nagemaakte contorsies*.

In waarheid, ik zegge u: de kunst heeft niets verloren in de gefusilleerde van gisteren.

Daar is alleen een spion in Duitsche soldij, 'buitenlandsche van geboorte', minder op de wereld.

4b. J. Fabius: ‘De spion’

Het was in Sofia dat ik hem voor de eerste maal ontmoette. In het Sofia van de eerste oorlogsdagen in het najaar van 1912, in het zwijgende, achterdochtige, zwaarmoedige Sofia, waar met de eerste overwinningsberichten ook de eindelooze stroom gewonden heen kwam.

Hij woonde in het Hotel de Bulgarie, vlak tegenover het koninklijk paleis, waar ook ik mijne tenten had opgeslagen.

Het was er vol, daar woonde de Duitsche militaire attaché en de Fransche gezant, zag men 's middags in 't café de kopstukken der Europeesche en Amerikaansche pers. Druk en bewegelijk, de Fransche en Italianen, kalm als altijd een pijpje smookend hun Anglo- Saksische collega's. Daar liep de groote zware figuur van Ludovic Neaudeau* gearmd met den mageren Barzini, de wereldberoemde *Corriere*-correspondent, daar zat de Hollandsche kapitein Ram te schaken met een Bulgaarsche professor, liepen de vreemde diplomaten en militaire attaché's in en uit.

Men hoorde er alle talen, een klein internationaal wereldje te midden waarvan de Bulgaren stilzwijgend en achterdochtig, haast onopgemerkt, maar toch speurend links en rechts met de listige geslotenheid van den oosterling.

Er hing een eigenaardige atmospheer van oostersche geheimzinnigheid en westersche mondainiteit. Een enkele elegante vrouwenfiguur, diplomatenvrouw of Fransche cocotte ruischte omgeven door een patsjoeli-geur langs de corridors. Soms heel even een herinnering aan het naburige oorlogsveld een roode kruiszuster dan wel een officiersfamilie uit het binnenland, die man of vader een laatste uitgeleide deed naar de hoofdstad.

Te midden van al die drukte zat hij den geheelen dag in de leeszaal te schrijven, men wees hem elkaar aan als de correspondent van de *Times*.

Het type van den Engelschen gentleman, mager, kort geknipt de snor; dragend zijn kleeren zooals alleen een Engelschman dat kan.

Het was een gewezen diplomaat heette het en had veel invloed, stond in nauwe relatie tot het Hof, zijn collega's waren jaloersch, hij gaf zoo nu en dan een tip waaruit bleek hoe hij over bronnen beschikte die geen onzer tot dusver had weten te ontdekken. Man van invloed als hij blijkbaar was, zocht ik zijn kennismaking en dank zij den Duitschen majoor von G... met wien ik persoonlijk nogal bevriend was en die ook met hem in nauwe relatie stond gelukte zulks mij vrij spoedig. Hij sprak zijn talen voor een Engelschman zeer vlot, alleen het neusgeluid, zijn ras eigen bleef hem verraden.

Na onze eerste kennismaking sprak ik hem dikwijls en verraste hij mij meerma-

len door zijn origineele kijk op de zaken, nu en dan blijk gevend van een groote kennis der Europeesche diplomatieke verhoudingen.

Toen ik eindelijk, mede door zijn bemiddeling naar 't front vertrok, wisselden wij kaartjes. Ik heb het nog bewaard, het bevatte slechts zijn naam en zijn Londensch adres, een der voornaamste clubs uit het Westend. Toen ik na zes weken aan het front te hebben doorgebracht wederom in het Hotel mijn intrek nam, zat hij nog altijd te pennen. Een paar maal dineerden wij toen samen en bleek hij een even voortreffelijk gastheer als aangenaam causeur.

Ik bleef nu niet lang meer in Sofia en vertrok naar een ander deel van het oorlogsterrein, onze wegen scheidden en ik verloor hem uit het oog.

Een jaar later betrad ik weer het Balkanschiereiland, thans te Valona, echter niet meer als correspondent, maar als gendarmeofficier in dienst van het nieuwbakken koninkrijk Albanië.

Weer was ik in die half oostersch, half westersche omgeving, die den Balkan zoo kenmerkt, alleen was het geheel hier veel primitiever dan in Sofia. In de eetzaal van het kleine door een Griek beheerde Hotel, waar behalve de Hollandsche officieren ook enkele Oostenrijksche postzegelhandelaren hun middagmaal nuttigden aan wankelende tafeltjes, met smoezelige tafellakens en een schamel eetgerei, vond ik hem terug. Hij herkende mij dadelijk en onze ontmoeting was allerhartelijkst. Hij gaf mij direct te kennen geen *Times*-correspondent meer te zijn, en op mijn vraag wat hij thans nu uitvoerde, kreeg ik slechts een ontwijkend antwoord.

Wel gaf hij blijk nog altijd even goed ingelicht te zijn, ja zelfs stond hij naar zijn zeggen in relatie met Venizelos*. Voor Thomson had hij een groote bewondering maar de toekomst van het jonge rijk zag hij blijkbaar donker in. Zeer verbaasd was ik toen ik merkte dat hij de jonge vorst* persoonlijk scheen te kennen en zijn oordeel over diens omgeving waarmee hij ook al in relatie stond was zeer scherp. Het gelukte mij evenwel niet om uit te vinden wat hij eigenlijk kwam doen. Op een keer toen wij samen dineerden, had hij blijkbaar een mededeelzame bui, hij vertelde mij van zijn sympathie voor de Duitschers en hoe hij den geheelen winter gelogeerd had op Duitsche landgoederen. Verschillende kieken toonde hij van picnic's en sledetochten, in een wintersch berg-landschap en ik ontdekte wel hoe op al die photo's een zelfde vrouwenfiguurtje voorkwam. Plotseling was hij echter weer verdwenen en voor de tweede maal verloor ik hem weer uit het oog.

Het jonge koninkrijk stortte ineen, de Groote Oorlog brak uit en haastig spoedde ik mij door het mobilizeerende Europa naar het vaderland om daar het eentoonige leven van gemobiliseerd vredesofficier van een Europeesche kleinstaat te leiden.

Ik dacht niet meer aan mijn ouden kennis toen ik plotseling aan zijn bestaan werd herinnerd. Het was de dag voor Kerstmis 1915 en ik zat in 't Hotel Centraal in den Haag met een vriend van een dag verlof te genieten, toen het gesprek, hoe, weet

ik niet meer, op den *Times*-correspondent kwam, en haast onwillekeurig noemde ik zijn naam. Het was vol om ons heen, een elegant publiek, veel vreemdelingen, vooral Belgen, gevend een eigenaardig cachet aan dit typisch Haagsch milieu. Nauw had ik zijn naam genoemd of een voor mij gezeten mijnheer draait zich om, kijkt mij strak aan en zegt: 'Ha, Fabius, how did you know me by my back.'

Daar zat hij in levende lijve voor mij, hij was in gezelschap van een paar adellijke Belgische jongelui en we moesten direct bij hen komen zitten. Hij logeerde, zoo vertelde bij mij in 'De twee Steden' en vroeg mij direct te eten hetgeen ik helaas niet kon aannemen, aangezien mij de tijd daartoe ontbrak, daar ik dienzelfden avond weer naar mijn standplaats terug moest. Hij scheen voorloopig van plan in Holland te blijven en zoo kwam het dat ik een dag of tien later in het Amsterdamsche Trianon zat te teaen, ik hem eensklaps zag binnenkomen in gezelschap van twee elegante vrouwen. Hij zag mij direct zitten en vroeg verlof met zijn gezelschap aan mijn tafeltje te komen zitten en tot mijn groote verbazing stelde hij mij toen in 't Duitsch voor aan baronin von S. en Fräulein Tochter. Direct kwam het gesprek op den Europeeschen oorlog en heel moeilijk was het voor mij, om, gezeten tusschen die onderdanen der elkaar op leven en dood bestrijdende mogendheden, het discours gaande te houden, zonder een der partijen daarbij te kwetsen.

Het lukte mij het gesprek op wederzijdsche kennissen in 't buitenland te brengen, de wereld is oh zoo klein en het bleek dat een neef der barones een goed vriend van mij was en terwijl om ons heen de zachte muziek van het strijkje zich mengde met het brouhaha* van het mondaine Amsterdamsche wereldje, waande ik mij even in het buitenland in de tearoom van een der groote caravan serais*.

Bij het afscheidnemen moest ik hem beloven, zoodra ik in den Haag kwam bij hem te komen dineeren. Te vergeefs had ik getracht uit te vinden wat hem thans naar ons land gevoerd had.

Een maand later wederom met verlof in den Haag zijnde, besloot ik aan zijn uitnoodiging gevolg te geven. In de hall van het hotel ontmoette ik B. een bekend Amerikaansch journalist en toen deze vernam voor wien ik kwam, zeide hij vol verbazing 'maar moet je die spreken? Die is de vorige week opgehangen als spion in de Tower te Londen.'

Eindnoten:

* fiorituri: muzikale versieringen, met name in opera-aria's gebruikt.
* contorsies: heftige onwillekeurige bewegingen van armen en benen.
* Ludovic Neaudeau: Franse journalist, die o.m. voor *Le Temps* werkte.
* Venizelos: was tijdens de Eerste Wereldoorlog tweemaal premier van Griekenland.
* de jonge vorst: nadat Albanië in 1913 onafhankelijk was geworden, werd de Duitse prins Wilhelm zu Wied (een achterneef van koningin Wilhelmina) naar voren geschoven als vorst van dat land; na zijn troonsbestijging in februari 1914 vluchtte hij echter binnen zes maanden al weer terug naar Duitsland, uit angst voor een Italiaanse invasie.
* brouhaha: geroezemoes.
* caravan serai: een caravanserai is eigenlijk een soort herberg in oosterse landen.

OPROEPING!

ORDELIEVENDE BURGERS!

Een revolutionaire minderheid onzes Volks vermeet zich tot een aanslag op onze staatkundige Volksvrijheden.

Voor den oorlog hieven wij gespaard.

Een nieuwe Tijd breekt aan. Gemeenzaam doorleden ellende baart in alle klassen een nieuwen gemeenschapsgeest.

Ingrijpende hervormingen worden verwelcht; wier doorvoering de eendracht vordert aller klassen.

Op dit gewichtig tijdstip steekt, plotseling, het spook van wanorde den kop op. Oproer dreigt, onder het valsche masker van democratie.

Nederland behoort tot de meest vrije volkeren der wereld.

Geen Regeering is hier bestaanbaar dan door den wil der Meerderheid.

In Nederland heerscht slechts de Wil der Natie!

Toch grijpt thans eene minderheid naar het Gezag, dat het niet dan door Geweld kan verkrijgen, en niet dan door Geweld handhaven.

En reeds loert buitenlandsch gespuis, heimelijk gewapend, de wanorde af om zijn slag te slaan.

Hiertegen past slechts één antwoord.

Tegen de brute macht van usurpateurs, is handhaving van het wettig gezag der Meerderheid duistste plicht.

Geen dictatuur der Minderheid!

Doeswege, met diepen ernst doch heilige beslistheid, roepen wij u op om, met rechtmatige wapenen pal te staan:

Voor wettige hervormingen
Voor orde en vrede
Voor de eendracht der natie
Om te handhaven
De Vrijheden des Volks.

Men meide zich spoedig aan, dan ook verlofgangers, bij den

Vrijwillige Landstorm.

Bureel te 's-Gravenhage, Hoogewal 17.
Bureel te Rotterdam, Wijnstraat 74b, 9 v.m.-9 n.m.

Oproep in de kranten van 14 november 1918

Rubriek 15: Het einde van de oorlog

In de loop van 1918 kwam de Eerste Wereldoorlog in een beslissende fase te verkeren, mede doordat Amerikaanse troepen waren gaan meevechten aan de kant van de Geallieerden. Vanaf september werden de Duitsers vanuit Frankrijk teruggedreven naar hun eigen grondgebied en ook hun bondgenoten Oostenrijk en Turkije leden de nederlaag. Daar kwam bij dat er in Duitsland zowel onder de burgerij als in het leger ernstige onlusten uitbraken, die ook naar andere landen dreigden over te slaan. Op 11 november werd er in een treinwagon bij Compiègne een wapenstilstand getekend. Daarna begonnen de onderhandelingen, die uiteindelijk in juni 1919 leidden tot de Vrede van Versailles, met ongunstige voorwaarden voor de Centralen.

1. Adèle Withof: Vrede

Adèle Withof (1863-1933) behoorde tot de kring rond de religieus-socialist Kees Meijer. Deze had, samen met anderen, in februari 1916 de vereniging De Nieuwe Gedachte opgericht, nadat hij zich had afgesplitst van het Religieus Socialistisch Verbond, waarvan hijzelf ook de voorzitter was. Adèle Withof werkte mee aan het maandblad van De Nieuwe Gedachte, *Het Nieuwe Leven*, waaraan ook de humanist Just Havelaar en de socialisten J.F. Ankersmit en A.B. Kleerekoper geregeld bijdragen leverden.
Het volgende stuk, geschreven naar aanleiding van de aanhoudende geruchten over een op handen zijnde vrede, verscheen in de aflevering van november 1918.

3 November

‘'t Wordt vrede.’ Wanneer begon dat woord in ons te leven? We weten 't niet. Zoo aarzelend en zacht was het eerste fluisteren, dat wij het niet hoorden. Toch hébben wij 't gehoord. Wij durfden niet gelooven. Toch geloofden wij: wij droegen in ons

een roerlooze vreugd en wachtten het uur, dat zij onze lippen zou openen.

Ook nu nog klinkt het vredewoord in ons zacht en ingetogen, maar het overstemt toch ieder ander geluid. De nota's der hooge machten, eisch en wederwoord, echoën door de landen en velerlei geruchten rijzen: de dreiging van wanhoops uiterst verweer, 't kwaad vermoeden, bedacht op sluwen zet, de wraak, die bevrediging zoekt, de haat, die wil vernietigen. En de strijd laat niet af te woeden en werpt, elken dag weer, de legers op elkaar, in de doodelijke botsing. Toch - 't wordt vrede. Vrede! 't Nog ongesproken woord vervult de wereld en wekt ons blij vertrouwen.

Geen wijsheid van menschen en goede wil had den oorlog kunnen afwenden. Het in vele jaren opgetast geweld moest losbarsten en in razernij zich verteren; cesarisme* en militairisme moesten in furie van machtswaanzin zichzelf verdelgen. En in den chaos van den ondergang zou de demoeratie zich vinden en haar krachten vrij maken voor haar scheppingswerk.

Nu moet 't vrede worden. Verwachting is gekomen, de bode der vervulling; nu kan niets meer het verlangen weerstaan.

't Is bijna volbracht. Door de onzekerheid heen, die het onmiddellijk nabije voor ons verbergt, zien wij den dag opgaan over een nieuwe wereld.

De volken onafhankelijk, gelijken naast elkaar. Niet meer genoodzaakt, door hatelijken dwang hun overheersching te handhaven of den verfoeiden druk te dulden, maar alle vrij in het land, dat hun toebehoort krachtens hun liefde. Het land, waar zij zijn opgegroeid en mee zijn saamgegroeid, dat in zijn geschiedenis hun oorsprong houdt besloten, dat met zijn levensadem hun bloed doortintelt. Het land, waar de schoonheid is, die zij verstaan, waar de taal wordt gehoord, die stem geeft aan hun verleden en die hun eigen levend heden vertolkt, 't oude, geliefde instrument, dat zich voegt naar het zachtste zielsbewegen van iederen enkeling en den stroom van ontroering, die door alle harten vaart, opvangt en uitstort over de wereld in tonen, die doorklinken in verre eeuwen.

De vrije volken in een bond van gelijkberechtigden vereenigd. Niet meer zich doemend, hun krachten saam te trekken om te kunnen afslaan of neerslaan; steeds in volle wapenrusting, met vijandige concurrentie van aarde's goed zooveel mogelijk op elkaar te vermeesteren en het zoo toegeëigende om te zetten in weer grooter machtsvertoon, daarmee hun geluk gevangen gevend in den fatalen kring van goud en staal. De wapens werden afgelegd. De naties hebben zich bereid, in vriendschap met elkaar te leven, met hunne bevrijde krachten te arbeiden tot eigen en aller welzijn, ieder gevend en ontvangend, de zucht naar eigen baat beperkend ter wille der gemeenschap, die ieders belangen hoedt en ieders recht beveiligt.

Zooals vroeger de kleine stedestaatjes, levend in oude veete, eenmaal rijp geworden voor ruimer verband, zich hebben gevoegd tot den gewestelijken staat, die aan de voorwaarden voor hun verdere ontwikkeling voldeed, de provincies weer, in een volgende phase, zich tot den nationalen staat hebben vereenigd, zoo schikken zich nu de naties tot den bond der volken. Verlost uit de omklemming der vijandige afge-

slotenheid, getreden in de wereldruime sfeer, brengt nu ieder aan de menschheid de hem eigene gave: de wonderkracht van zijn kinderlijke ziel, zijn humor en zijn koelen wil, zijn prachtige offervaardigheid en zijn fijnen, klaren geest, zijn ordenend vermogen en zijn naieve aandoenlijkheid, zijn bevrijdende energie en frisschen levensdurf. Onbelemmerd zich ontwikkelend naar zijn aard, kan ieder zijn schoonste mogelijkheid verwezenlijken.

Er ontbreekt er geen - er zou er geen mogen ontbreken. Ook de individuen vrij, mannen en vrouwen. Geen heerschersstand, die het machtswoord spreekt, geen machtelooze onmondigen, maar allen met elkaar de wet stellend, die, de gemeenschap beheerschend, gelijk recht geeft aan allen. En dit politieke recht bevorderend de economische bevrijding. Met blijden haast en ongekend vermogen slaan allen de hand aan de werken des vredes; nooit heeft de aarde zulk een weelde voortgebracht. En die wassende stroom, niet ingedamd en afgeleid, om enkelen met trotschen overvloed te overstelpen, besproeiend ieders ruin en overal ontbloeiend schoonheid en geluk.

Is er ooit zulk een vreugd in ons opgegaan, als nu wij dit verwachten?

Van den hoogen hemel vloeit het tintelend licht over het wijde, kleurige herfstland, tot waar de nevelige kring het afsluit voor onze oogen. Onze vreugd is lichter en door geen grens omsloten; wij zien haar gloed over de heele wereld zich breiden.

Verheerlijkt niet die vreugd onzen rouw om de offers, die werden gebracht: de millioenen krachtige mannen, die werden verslagen, de millioenen, die heen moesten gaan door een hel van pijn, om een verminkt lichaam te redden, het werk van ontelbare handen, dat werd verwoest, de schoone scheppingen van het verleden, die werden geschonden en vernietigd. Onze rouw, die grenzeloos scheen, is opgeheven in de nieuw gerezen vreugd. Maar zal die ook de smart doorlichten van hen, wier geluk werd opgeëischt?

Hebt ge wel eens, als de razernij dreigde over te slaan naar hier, den angst zien opleven in de oogen van een vrouw, voor wie de ontzetting opdoemde, dat haar man, haar zoon zou worden weggeroepen? Denk dan aan de vele millioenen, die, wie hun lief was, hebben zien weggaan, om te dooden en te worden gedood, die eindelooze dagen hebben uitgezien naar altijd gevreesde en altijd begeerde tijding, tot het allerlaatst bericht, een kort, werktuiglijk woord van onbekende hand, den doodslag gaf aan hun angst en hun hoop, of die den man, dien ze zagen weggaan in zijn volle kracht, hebben zien terugkeeren als een jammerlijk verminkte. En kunt ge u indenken, wat het is, in de jaren van jeugd en kracht te moeten voortleven als een erbarmelijke stakker? Denk dan aan de duizenden, wier mooi, jong lichaam onherroepelijk is vernield en die pijnlijk zich moeten voegen naar hun verengd bestaan. Denk ook aan de vreedzamen, die uit hun huis zijn opgejaagd en in stoeten van jammer moesten trekken naar het vreemde land, om er brood en een dak te vragen.

Niets is om niet. Hoe schoon zal dan het geluk zijn, dat tot dien prijs moest worden gekocht. O, 't moét zoo wezen: uit den onmetelijken jammer zal een stroom

van vreugde wellen, die louterend en verzoenend de heele wereld vervullen zal. Die aan de beroofden en ellendigen de nobele kracht zal geven, hun smart op te heffen tot een offer voor aller heil.

Al het leed, dat de oorlog heeft opgelegd, moest doorleden worden, opdat een nieuw geluk zou dagen. Dat is de opperste troost.

Maar de dooden, de onmetelijke scharen, die in den strijd zijn gevallen. Hun leven is opgeëischt voor een wereld, die zij niet zouden zien. Laten wij hen gedenken, de massa dier ongenoemden, in zacht, genegen betreuren; dat het feest onzer vreugd hun hulde geve, aan allen. Want allen, wie zij waren en waarvoor zij streden, zijn ze omgekomen, opdat uit den chaos de nieuwe orde zich zou formeeren: zij, die wisten, dat zij streden voor het nieuwe recht en ook de anderen, die niet verder zagen dan de verdediging van hun land, zijn welvaart en rust, de bescherming van het oude recht der staten, ook zij, die dood en verwoesting brachten, opdat hun ras zou heerschen over de volkeren der aarde. Dat was hun waan. In werkelijkheid hebben allen met elkaar zich moeten offeren, opdat uit den dood de nieuwe wereld zou rijzen. Als zij dit allen hadden beseft, hoe hadden ze dan op elkaar de wapens kunnen richten? Het leven géét ook niets om niet. Zij moesten elkaar verdelgen, zoodat hun volken, van de razernij, die hen bevangen hield, verlost, hun saamhoorigheid zich konden bewust worden. Alle machten der menschelijke boosheid moesten zij oproepen, haat en wraak en wreedheids wellust, opdat die in den hellebrand zouden verteren en in de verruimde en verreinde sfeer broederzin en rechtvaardigheid zouden ontbloeien.

Wij proeven niet meer de bitterheid van onzen weerzin. Verontwaardiging is stil geworden. Ons herdenken omvat ze allen.

En zij, die de booze machten hebben ontketend, die met welberaden overleg den oorlog hebben gewild en besloten, die, meedoogenloos, om gewin van heerschappij en rijkdom, verwoesting gebracht hebben over de landen, de legioenen in den dood hebben gestort?

Met ontzetting hebben wij gevraagd, hoe menschen zulk een schuld van bloed en jammer konden dragen. Maar wat zijn ze? Deerniswaardigen, door den waan hunner heerlijkheid verblind, die het leven heeft aangewezen, om zichzelf en hun wereld te vernietigen. Heerschers waanden zij zich, veroordeelden waren ze, die hun eigen vonnis moesten voltrekken. Zij hebben den last, dien het leven hun gaf, volbracht.

Wonderbaar, geweldig leven, dat de kleine menschjes, grootmachtigen en machteloozen, dwingt naar uwen wil; dat onze liefde en onzen haat, onze goedheid, onze boosheid, onze deugd en onze ondeugd saam vat in uw machtigen greep, om uw schoonheid te scheppen.

Heerlijk leven, dat ons hart zoo groot heeft gemaakt, dat het uwe oneindigheid kan omvatten; dat oplicht in onzen geest, ons uw wet leert zien en voor onze verwachting uw vergezichten doet opengaan.

Eindnoten:

* cesarisme: alleenheerschappij van vorsten, gebaseerd op geweld, waarbij alleen de schijn van democratie wordt opgehouden.

2. N.N.: Ernstige muiterij in de Harskamp

Binnen het Nederlandse leger, dat al langdurig gemobiliseerd was, nam in de loop van 1918 de onrust toe. Klachten over verveling, een gebrekkige huisvesting en te weinig eten bestonden al lang. Maar toen in oktober alle verloven werden ingetrokken omdat de legerleiding beducht was voor de problemen die terugtrekkende Duitse troepen zouden kunnen gaan veroorzaken, was op 25 oktober voor de troepen in legerkamp de Harskamp de maat vol. Doordat het ook in andere legerplaatsen onrustig begon te worden en er al vlug geruchten over doden en gewonden de ronde deden, nam de angst toe dat er, evenals in Duitsland, ook in Nederland een socialistische revolutie zou gaan uitbreken. In de Harskamp en elders werd de orde hersteld, maar de regering besloot een onderzoekscommissie in te stellen die ook na moest gaan of er in het leger hervormingen nodig waren. Een en ander leidde er uiteindelijk toe dat de opperbevelhebber, generaal Snijders, ontslag nam.
In de sterk bespiegelende roman *Lichting '18* (1932), waarin de protestants-christelijke schrijver J.K. van Eerbeek de moeilijke situatie van een gemobiliseerde soldaat in het laatste oorlogsjaar beschrijft, wordt indirect verwezen naar de muiterij in de Harskamp. Onderstaand, niet ondertekend krantenbericht over de muiterij in de Harskamp (zie ook http://members1.chello.nl/~a.horlings/harskamp.html) geeft een rechtstreekse beschrijving. Het verscheen op 28 oktober 1918 in de *Nieuwe Apeldoomsche Courant*.

Een helle gloed aan den Westelijken avondhemel omstreeks 6 uur, deed Zaterdagavond een fellen brand vermoeden. De plaats waar was aanvankelijk onbekend. In de Hoofdstraat groepten menschen tezamen, turend en gissend, tot langzamerhand het nieuws de ronde deed: de Harskamp staat in brand, er is muiterij uitgebroken, de soldaten hadden de barakken in brand gestoken.

Naarmate 't later werd, groeide de onrust in het dorp. In de Hoofdstraat schoolde men in dichte drommen bijeen. Er was een atmospheer van iets ernstigs, dat gebeurd was, doch waarvan men den omvang nog niet kende.

Drommen nieuwsgierigen drongen om enkele soldaten, die, per fiets uit de Harskamp gekomen, opzienbarende verhalen deden over een opstand, die in het kamp zou heerschen. Een toeval bracht ons in aanraking met een soldaat, die gejaagd vertelde van muiterij, brandende barakken en geplunderde cantines. Telefonische navraag in Hoenderloo bevestigde dit verhaal. De telefonische verbinding met de Harskamp was verbroken.

Geen kwartier later of we schoten, toen we de nu overvolle Hoofdstraat achter ons hadden, met een flinke vaart per auto de donkeren nacht in, het gebeuren op de verre heide tegemoet. Op de Eendracht al dadelijk het ongewone: een troep van twee

honderd man, die, sommigen gepakt en gezakt, anderen blijkbaar zoo weggeloopen, zonder overjas, op hun klompen, dorpswaarts gingen. Even later weer een troep en weer dat ongewone.

Stoppen en ondervragen was één. Het oorspronkelijke verhaal werd in bijzonderheden bevestigd. Muiterij veroorzaakt door onvoldoende eten, cantines geplunderd en in brand gestoken. Kapitein De Vries zou den raad gegeven hebben het veege lijf te bergen, wat ze zich geen tweemaal hadden laten zeggen en nu waren ze dan op weg naar Apeldoorn. Wat er dan verder gebeuren moest? Kwam er niet op aan, als ze dáár maar vandaan waren!

Telkenmale tijdens onze snellen tocht, naar Hoenderloo, verschenen van die groepen in het felle licht van onze lantaarns. Ze schoven voorbij om in de dikke duisternis te verdwijnen, 't Werd zoo een tocht als langs een deel van een leger in aftocht.

Naarmate we voortjakkerden klom onze spanning. Het slapende Hoenderloo voorbij tot in Otterloo, waar enkele hospitaalsoldaten waarschuwden voorzichtig verder te rijden, omdat 't in de directe nabijheid van het kamp onveilig werd. De verhalen, onderweg opgedaan, werden bevestigd. De toestand bleek van dien aard geweest te zijn, dat de minder ernstige zieken naar Otterloo moesten worden overgebracht en in de school gehuisvest, terwijl de ernstige naar Arnhem waren vervoerd. Nu voorzichtiger wat vooruit, den nacht weer in. Tot bij een kromming van den weg we de eerste teekenen zagen van den brand. Geen oplaaiende vlammen, doch witte rookkolommen, die, in een breede streep langs de horizon, zich grillig en als witte nevels afteekenden tegen den zwarten nachthemel. 't Was als een verre prairiebrand of een brandend slagveld, ver weg. 't Had iets lugubers in deze inkt-zwarte omgeving, waarin onze lantaarns een fel-lichte streep wierpen en waardoor de duisternis des te dieper werd.

Het lugubere werd nog versterkt door onze latere indrukken. Een gebiedend ‘halt’ en gezwaai van lantaarns brachten onzen wagen tot staan. Eerst onder geleide van een officier mochten we verder rijden tot aan den ingang van het kamp, bij het wachtlokaal, waar een geweldige drukte heerschte. Commando's, gehinnik van paarden, heen en weer geloop van donkere gestalten, schijnsels van storm- en andere lantaarns, waarin het metaal van bajonetten dof glansde. In het flauwe licht van een olielamp de vage omtrekken van brancards. Op den achtergrond tusschen geboomte opflikkerende vlammen. Nu en dan klikklakten geweerschoten. Je voelde den onrust rondom, in het rumoer, de in het donker verdwijnende gestalten. Je hoorde, maar zag niets.

Majoor De Bruyn, die, aan het hoofd van een bataljon infanterie uit Milligen, zoo juist ter assistentie was aangekomen, was de eerste officier die ons zeer welwillend te woord stond. Veel kon hij niet vertellen. Alleen dit, dat manschappen in opstand waren gekomen, cantines hadden geplunderd en barakken in brand gestoken, dat het kamp van muiters was gezuiverd en dat nu rondom sterke posten waren uitge-

zet om de terugkeer van muiters te verhinderen. Strenge consignes waren gegeven, niemand werd er in gelaten. De geweren waren met scherp geladen. Een verzoek om den kampcommandant te mogen opzoeken, moest hij afwijzen. Voor onze eigen veiligheid. Er werd nog geschoten en licht zou een wat zenuwachtige post ons een kogel kunnen nasturen. Waarom we wijselijk niet verder aandrongen.

Een tweetal vaandrigs, die ooggetuigen waren geweest, deden ons een verhaal van het gebeurde. Reeds geruime tijd heerschte er ontevredenheid onder de manschappen over de slechte cantine-exploitatie, waarover ook de officieren slecht te spreken waren, en over te weinig eten. Donderdagavond uitte zich deze ontevredenheid in het tweede bataljon, waarvan manschappen het bureau van den regimentscommandant met steenen bombardeerden. Dank zij een regenbui kwam 't niet tot verdere wanordelijkheden. Vrijdagavond herhaalde zich het verzet. De officierscantine werd bestormd en de inventaris vernield. Zaterdagmorgen werd als gewoonlijk dienst gedaan, doch na het eten kwamen er relletjes, die tegen 4 uur in formeele muiterij oversloegen. Aanvankelijk werden de bevelen niet opgevolgd, men weigerde aardappels te jassen en meer dergelijke. Tot een stelletje belhamels de soldatencantine begon te plunderen en er den brand in staken. Toen was de muiterij volkomen. Op de cantine volgden nog enkele barakken, die eveneens in vlammen opgingen. 't Moet er eenigen tijd een janboel geweest zijn. De muiters schoten of rameiden met knuppels de boel in elkander. De officieren waren de macht kwijt.

Aan 1en luitenant Vonk gelukte 't ten slotte, bijgestaan door den 2en luitenant Evers en de vaandrigs Reyenga en Thijssen, een 20-tal manschappen van de voortgezette opleidingsschool bij elkaar te krijgen. Met deze geringe macht is luitenant Vonk er in geslaagd een einde aan de muiterij te maken. Hij gelastte in de lucht te schieten, waarbij de muiters met scherp schoten, gelukkig zonder iemand te treffen - de Drentenaren zijn slechte schutters. Op het meest kritieke moment ging bovendien het electrisch licht uit. Luitenant Vonk zuiverde het kamp van de muiters. Een 2500 man werd het kamp uitgejaagd of vluchtten in alle richtingen, zwierven over de heide, in de richting van Apeldoorn, Ede, Lunteren en Barneveld. De troep hoofdaanleggers ontkwamen over een sloot aan de achterzijde van het kamp.

't Moet eenige oogenblikken als 't ware een veldslag geweest zijn: geschreeuw, fluitende kogels en loeiende vlammen van den brand, die zich allengs uitbreidde. Aan blusschen werd niet gedacht. Onder deze moeilijke omstandigheden werden de zieken in Otterloo in veiligheid gebracht omdat 't zich liet aanzien aanvankelijk, dat het geheele kamp zou worden platgebrand. Gelukkig is 't zoover niet gekomen.

Toen wij ruim negen uur ter plaatse kwamen, was er dan infanterie uit Milligen en artillerie uit Ede en kwamen juist een paar escadrons huzaren uit laatstgenoemde plaats aan. Als spookgestalten, hoog op hun paarden gezeten, gleden ze aan onze auto voorbij.

Kort daarna zijn we weggereden uit het kamp, dat was als een belegerd kamp. De onrust hing er nog van alle kanten. Geloop en geroep, hinneken en trappelen van

paarden en hier en daar opvlammen van het vuur en het knetteren van geweerschoten, een bewijs dat 't nog allesbehalve veilig was achter de boomen, waar we het kamp wisten. Toen onze auto voortzoemde, Arnhem tegemoet, hing nog aan den donkere horizont het gordijn van lichte dampen, als van een prairiebrand of van een slagveld...

Na middernacht waren we terug in het rustige Apeldoorn, waar 't dien Zaterdagavond buitengewoon druk en rumoerig was geweest. De hier uit de Harskamp aangekomen soldaten moesten onder dak gebracht worden. Een deel kreeg kwartier bij particulieren, een ander deel op het politiebureau. Op 1 uur 's nachts arriveerde nog een man of 25, die eveneens in het politiebureau huisvesting kregen. Een aantal hunner vertrokken gistermorgen naar het Noorden, doch werden in Zwolle aangehouden.

In den loop van den morgen arriveerden gewapende wielrijders-patrouilles, later versterkt door gewapende marechaussées, die de weggeloopenen aanhielden. In den namiddag werden zij in massa naar de Harskamp teruggebracht.

In de loop van den morgen deden hier de wildste geruchten de ronde. Er zouden 60 dooden en gewonden zijn en luitenant Vonk zou vermoord zijn geworden. We kunnen al deze geruchten gelukkig tegenspreken. Integendeel, er zijn gelukkig geen slachtoffers te betreuren, hetgeen is te danken aan het feit, dat de heldhaftige eerste-luitenant Vonk zijn mannen bevel gaf, in de lucht te schieten.

De oproerige Drentenaren waren buitengewoon slechte schutters. Bovendien weigerde, toen de verwarring het grootst was, de motor, die het kamp van electrisch licht voorziet. Een groot gedeelte der omgeving, waar geen brand woedde, was zoodoende in diepe duisternis gehuld, waardoor het onmogelijk werd, zuiver te schieten. Ware het licht blijven branden, dan zou het aantal slachtoffers waarschijnlijk legio zijn geweest.

Het meerendeel der oproermakers heeft zich, nadat er gevuurd werd, uit de voeten gemaakt door de sloot, die achter het kamp loopt. Tot aan hun schouders waadden zij door het water. Gisteren brachten we opnieuw een bezoek aan de Harskamp, waar het omstreeks half twee rustig was. Het ging er gemoedelijk toe en niets herinnerde aan de revolutionnaire tooneelen van Zaterdag. In de buitenlucht gebruikten de gerequireerde hulptroepen, zoowel manschappen als officieren, hun middagmaal en majoor De Bruin at met smaak een portie uit de soldatenmenage.

De manschappen, die Zaterdag de vlucht namen, zijn gisteren voor een deel teruggekeerd. Er werden er opgepikt te Amersfoort, Ede en Apeldoorn. Honderden vluchtelingen hebben de nacht bij particulieren doorgebracht. Vanmorgen kwam het bevel, dat zij weer naar het kamp terug moesten keeren. Pogingen om van Apeldoorn naar Groningen af te reizen, werden te Zwolle en Assen verijdeld. Hoeveel er te fiets naar het Noorden zijn vertrokken, valt moeilijk te zeggen; hun aantal wordt op honderd geschat. Natuurlijk is het zeer moeilijk deze op te sporen, hetgeen tot nog toe dan ook niet is gelukt.

Hulp is Zaterdag verleend door een afdeeling van het 1e bataljon 12e regiment infanterie, bestaande uit te Milligen gelegeerde Groningers; het 2e bataljon 11e regiment infanterie onder kapitein Quadekkers uit Ede; een batterij veld-artillerie zonder geschut onder bevel van kapitein jhr. Quarles van Ufford; een sterke wielrijderspatrouille onder bevel van kapitein v.d. Lely, van het 12e regiment infanterie uit Milligen; een wielrijderspatrouille van 15 marechaussees uit Apeldoorn; uit Arnhem kwamen eenige inspecteurs van politie, 2 Roode Kruis-auto's van de divisie onder den divisie-arts, overste Koster, die echter weer vertrok toen hulp niet noodig bleek. In den nacht van Zaterdag op Zondag bezocht de divisie-commandant, generaal-majoor Kist, met den chef van den staf, overste Palm, het kamp.

Er zijn in totaal vijf barakken afgebrand. Het archief van het kamp is tijdig in veiligheid gebracht. De Harskamp staat onder commando van den kolonel Mazel, die, evenals overste Jeekel en de majoors Blom, Hasselbach en Den Vos, tijdens de onlusten aanwezig waren.

Een ooggetuige deelt aan het M.O. omtrent het transport van gevluchte muiters van Amersfoort naar de Vlasakkers nog het volgende mede: Te Amersfoort wilden de manschappen den trein nemen in de richting Drente, waar het meerendeel hunner woonachtig is. Inmiddels waren op het station Amersfoort maatregelen getroffen o.a. door kennisgeving aan de militaire autoriteiten, zoodat al spoedig een vijftigtal gewapende militairen aanwezig waren om een oogje in het zeil te houden. De trein naar Groningen bood helaas niet voldoende plaats en de spoorweg-ambtenaren te Amersfoort wisten de vluchtelingen tevreden te stellen met het vooruitzicht op een extra-trein, die hun gezamenlijk naar Groningen zou vervoeren. Deze toezegging werd met hoera-geroep ontvangen! Nadat de gewone trein aldus ongehinderd vertrokken was, reed inderdaad de extra-trein voor. De Harskampers stapten vroolijk in en bemerkten niet, dat de locomotief inmiddels omreed om hen niet naar Groningen doch naar... de Vlasakkers, de groote legerplaats te Amersfoort, te voeren, waar de gefopte haasjes een onverwacht onderdak vonden.

Te Amersfoort had de rebellie aanstekelijk gewerkt. Een aantal mannen van het 1ste regiment (hetzelfde dat in de Harskamp aan 't muiten sloeg) die te Amersfoort vertoefden voor de opleiding, heeft gistermorgen in de infanteriekazerne de keuken bestormd. Ze namen er boter, brood en vleesch weg, en toen sergeant-majoor Wegeling, die juist Zaterdag adjudant-officier van de week was geworden, zich met eenige andere onderofficieren daartegen verzette, werd hij zóó getrapt en geslagen, dat hij zich, deerlijk toegetakeld, onmiddellijk te bed moest begeven. Later op de dag is echter ook te Amersfoort de rust weergekeerd.

3. Revolutie op verzoek

Toen in oktober 1918 in Duitsland de revolutie uitgebroken leek te zijn, vreesde de gevestigde orde dat die ook naar ons land zou overslaan. Ook in linkse kringen hield men daar rekening mee. Uit zijn *Gedenkschriften* (deel IV: *Storm*) blijkt dat de socialistische voorman Pieter Jelles Troelstra (1860-1930) pas in actie kwam nadat hij daartoe als het ware was uitgenodigd door de burgemeester van Rotterdam en enkele 'havenbaronnen'. Het hier gekozen fragment is overgenomen uit de editie van 1950.
Op 11 november hield Troelstra 's avonds in Rotterdam een redevoering die beschouwd kon worden als een oproep tot revolutie, maar toch wat tam aandeed. Philip Pinkhof (1882-1956), verslaggever van *De Telegraaf* - en onder de naam Rido, ook bekend als tekstdichter en componist van revueliedjes voor zijn vrouw Henriëtte Davids - bevond zich onder Troelstra's toehoorders. In zijn memoires *De jacht op de primeur. Een halve eeuw nieuwsgierigheid* (Tilburg, 1955) kijkt hij terug op die avond.

Al gauw moest Troelstra toegeven dat er in Nederland te weinig sprake was van een revolutionair elan en op 18 november werd een Oranjegezinde manifestatie op het Haagse Malieveld een groot succes. Wrang genoeg waren er echter inmiddels bij een linkse demonstratie toch enkele slachtoffers gevallen. Maurits Dekker (1896-1962), schrijver van geëngageerde romans en toneelstukken, liep mee in een protestoptocht en heeft in zijn jeugdherinneringen *Amsterdam bij gaslicht* (Amsterdam, 1949) daarvan verslag gedaan.

3a. P.J. Troelstra: De burgemeester van Rotterdam nodigt uit...

Voor een goed begrip van het volgende moet men de positie van onze beweging in Rotterdam kennen. In tegenstelling tot Amsterdam hadden wij in de Maasstad onbetwist de leiding van de arbeiders. Gewelddadige relletjes hebben dan ook in de mobilisatiejaren in Rotterdam niet plaats gehad. Bij de verkiezingen* van 1918 hadden wij niet veel minder dan de helft der stemmen behaald. Tegenover de verdeelde burgerlijke partijen vormde onze beweging één gesloten macht, wier leiding steeds voeling had met wat er onder de arbeiders leefde.

Die Zondagmorgen ontving ik op mijn kamer: Brautigam, de Zeeuw, Heijkoop, Sannes en Albarda*. Het bleek, dat Brautigam en Heijkoop Zaterdagmiddag 9 November eerst tot een bespreking waren uitgenoodigd door den heer Nijgh, voorzitter van de scheepvaartvereeniging Zuid. Voor dezen werkgever stond het vast, dat de zaken hier een dergelijke loop als in Duitschland zouden nemen en hij stelde een snelle methode van onderhandelen voor, waardoor, naar hij hoopte, de arbeidsvoorwaarden zoodanig zouden kunnen worden verbeterd, dat de voortzetting van het bedrijf gewaarborgd werd. Onze partijgenooten zorgden, zich niet onmiddellijk te binden, doch waren van de blijkbaar in de kringen der groote werkgevers heerschende revolutiestemming zeer onder den indruk.

Hierop volgde een uitnoodiging aan Heijkoop tot een konferentie met den burgemeester. Wat de bedoeling van den heer Zimmerman was, wil ik hier aantoonen aan de hand van een schriftelijke samenvatting der konferentie, door Heykoop korte tijd later opgesteld en door Brautigam bevestigd. Heijkoop schrijft: 'Op Zaterdag 9 November werd ik door burgemeester Zimmerman telefonisch uitgenoodigd tot een konferentie. Vragend aan de telefoon, waarover de burgemeester mij wilde spreken, kreeg ik ten antwoord, dat hij een onderhoud met mij wenschte, omdat hij mij beschouwde als één der vooraanstaande leiders der Rotterdamsche sociaal-de-mokraten en dat hij wilde spreken over den algemeenen toestand in verband met de woelingen in het buitenland. Daarop antwoordde ik, dat ik er dan prijs op stelde niet alleen te komen en vroeg ik verlof mijn p.g.* Joh. Brautigam mede te brengen, wat werd goedgevonden.'

Brautigam en ik hadden een half uur later een onderhoud met den burgemeester. Deze sprak over de revolutie in Duitschland en gaf te kennen, dat wij dat wellicht met blijde verwachting aanzagen; hij dacht daar anders over - maar hij voorzag, dat de revolutionaire beweging naar Holland zou overslaan; hij wilde niet blind zijn voor de groote gebeurtenissen, die plaats grepen en komende waren en had ons daarom uitgenoodigd. Hij begreep, dat als er moeilijkheden ook in Rotterdam kwamen, hij niet in staat zou zijn, die te keeren. Afgezien hoe het politiekorps over de gang van zaken zou denken, kon hij toch met zijn handjevol politie niets beginnen en soldaten rekruteeren was in de gegeven omstandigheden het laatste, wat hij goed achtte... Hij sprak daarna uitvoerig over de moeilijke gang van zaken, als er een revolutionaire beweging kwam, en meende ons tal van wenken te moeten geven, voor als het zoover kwam. *Wij* moesten dan vooral oppassen de stations te bezetten. *Wij* moesten vooral zorgen, dat er verbinding bleef met het platteland, voor levensmiddelenaanvoer. *Wij* moesten vooral dan de wilde hartstochten der massa, (honger - geslachtsdrift) in toom houden en *wij* konden dan en moesten dan vooral voor orde en regelmaat zorg dragen. Na onze vraag, wat de burgemeester (die sterk den indruk gaf te gelooven, dat binnen heel korte tijd in Nederland hetzelfde zou gebeuren als in Duitschland), van ons feitelijk verlangde, vroeg hij ons, om hem met onze namen, invloed, positie en persoon bij te staan in de komende dagen. Hij had daarvoor niet genoeg aan zijn kollege van wethouders... maar wenschte *onze* hulp.

Wij moesten dan zorgen, dat de inrichtingen, zonder welke het gewone materieele leven niet kon doorgaan, werden ontzien en beveiligd, met name noemde hij de elektrische centrale, gasfabriek, waterleiding. Wij antwoordden den burgemeester, dat wij niets wenschten te doen, wat de historische loop der gebeurtenissen zou keeren of stuiten, integendeel, dat wij sociaaldemokraten waren, die de wereldverandering, die plaats greep, met vreugde begroetten. Hij zeide, dit volkomen te beseffen en van ons, (als wij hem in een soort komitee, dat hij om zich zou verzamelen:... [hier zijn blijkbaar enkele woorden uitgevallen], niets te verlangen of te erwachten, wat zou ingaan tegen onze overtuiging. Hij verwachtte groote gebeur-

tenissen; hij wilde dan alleen pogen met ons, dat er geen ellende zou ontstaan en vroeg onze medewerking dus uitsluitend, naar zijn zeggen, voor handhaving der ‘orde’ en voor bescherming van het materieele leven. Wij wezen er op, dat er nu groote maatschappelijke veranderingen konden komen, wat hij toestemde en beaamde. Wij spraken de meening uit, dat de regeering dit ook zou beseffen, welke hoop hij zei te deelen. In aansluiting hierop deelde hij mede, dat hij zich Maandag 11 November naar minister Ruijs de Beerenbrouck zou begeven en daar zijn meening zeggen. Hij althans wilde verantwoord zijn - zoodat men later niet zou kunnen zeggen, dat hij de groote dingen niet zag komen. Hij wilde niet met zijn rug naar de brand gaan zitten.

3b. Philip Pinkhof: Was dat nou revolutie?

We leefden in dagen van spanning. De Duitse keizer was in ons land geïnterneerd, in Duitsland was de revolutie in volle gang en hier te lande - vooral bij de Rotterdamse burgemeester, mr Zimmerman - was men bevreesd, dat deze revolutie te Zevenaar geen halt zou maken.

Op Zondagavond 10 November stond ik op het punt mij ter ruste te begeven, toen plotseling de telefoon ging. Het was Arie Heijkoop, een der leiders van de Rotterdamse arbeidersbeweging, een man met wie ik zeer goede relaties onderhield, die mij terstond naar het SDAP Federatie-gebouw aan de Gedempte Slaak ontbood. Let wel: hij verzocht mij niet, maar gelastte mij zo gauw mogelijk bij hem te komen: hij had een mededeling, die per se nog in het ochtendblad ‘moest’ verschijnen. Nu accepteert geen enkele journalist een dergelijk ‘bevel’, maar ik rook bijzonder nieuws en besloot poolshoogte te gaan nemen. Er liepen in die oorlogsdagen geen benzineauto's meer. Er waren slechts electrische auto's, die op accu's liepen en met goud moesten worden betaald. Maar ik waagde het er op deze hoge kosten te maken.

Eerst na mij herhaaldelijk gelegitimeerd te hebben, werd ik toegelaten tot de benedenzaal van het Federatie-lokaal, waar blijkbaar juist een vergadering was gehouden. Nog nooit van mijn leven had ik zoveel kopstukken van de SDAP bij elkaar gezien. Daar zag ik, buiten de voltallige federatie Rotterdam, nagenoeg het voltallige partijbestuur en alle Kamerleden van de partij, benevens een groot aantal vertegenwoordigers van Amsterdam, Utrecht, Haarlem en allerlei provinciesteden.

Ik hoorde dat juist mr P.J. Troelstra de bijeenkomst had verlaten. Mijn vriend Heijkoop kwam op mij toe en gaf mij een getikt manifest. ‘Zorg dat deze mededeling onverkort in het ochtendblad komt en meld er bij, dat er morgen, Maandagavond in het Verkooplokaal en de Doelenzaal een bijeenkomst plaats vindt, waar Troelstra persoonlijk het woord zal voeren,’ sprak hij.

Wat men mij had gegeven was het beroemde manifest met eisen: onmiddellijke invoering van algemeen- en vrouwenkiesrecht, onmiddellijke invoering van de 8-urendag, afschaffing van de Eerste Kamer, staatspensioen op 60-jarige leeftijd, intrekking van de stakingswetten-1903, socialisatie der bedrijven.

En terstond drong tot mij door: dat betekent revolutie! Maar toen ik even een blik op de zaal wierp, waar verschillende groepjes de koppen bij elkaar hadden gestoken en druk redeneerden, en ik zag zo mijn gemoedelijke Rotterdamse vrienden en de oude vertrouwde figuren uit Amsterdam en elders, dan wilde het er toch niet goed bij mij in, dat ik mij daar bevond te midden van een groep samenzweerders, bezield met het heilig voornemen het Nederlandse staatsbestel grondig te hervormen. De heren deden weliswaar erg gewichtig, maar dat was ik wel van hen gewend. Was dat nu het historische ogenblik, waarbij de Nederlandse Staat op zijn grondvesten moest schudden? Ik kon er niets aan doen, maar het was mij onmogelijk dat alles ernstig te nemen. Evenmin was ik in staat in de brave Heijkoop en in de goede Brautigam, met wie ik bijna dagelijks optrok, de toekomstige excellenties te zien, bekleed met de hoogste uitvoerende macht in den lande. Het leek mij meer alsof ik te gast was bij de voorbereiding van een operette. Ook in de woelige dagen, die volgden zag ik het niet anders en had ik vaak grote binnenpret, als ik zag hoe overigens hoogst ernstige mannen al dat operettegedoe serieus namen.

Ik ontmoette op de bijeenkomst ook mijn toenmalige collega van *Het Volk*, Eduard Polak, de latere wethouder. Hij was daar als vertegenwoordiger van zijn krant. Daar hij ook zijn nieuws wilde doorseinen bood ik hem een plaats aan in mijn electromobiel. En zo togen wij naar het hoofdpostkantoor. Telefoneren in de nacht was in die tijd nog niet mogelijk. Ik seinde het nieuws van de bijeenkomst en de eisen, in het manifest gesteld, zo uitvoerig mogelijk. Toch wanhoopte ik, of het wel tijdig zou aankomen, daar er veel vertraging was in het telegrafische verkeer. Daarom meende ik dat het wel goed zou zijn onze hoofdredacteur in zijn woning in een extra-telegram te waarschuwen over het opzienbarende nieuws dat op komst was. Immers, de mogelijkheid bestond altijd dat de chef-binnenland bij plaatsgebrek zou denken: ‘Dat hebben we toch alleen, dus kan het wel wachten.’

De Rotterdammers namen het nieuws tamelijk lauw op. Van een grote opwinding, die ik verwacht had, was geen sprake. Hoogstens een beetje commentaar aan de stamtafels in de café's. Het leven ging gewoon door alsof er geen vuiltje aan de lucht was. Daar kwam bij, dat een liberaal blad*, de krant van het havenkapitaal, 's avonds in een merkwaardig hoofdartikel de eisen die in het manifest waren gesteld, goed praatte en er zich achter stelde. Zo men dan al een revolutie verwachtte dan

zou het blijkbaar een bloedeloze omwenteling worden, want de tegenstanders gaven zich tevoren al gewonnen.

Eerlijk gezegd: ik begreep er niets van. Evenmin was het mij duidelijk waarom de samenzweerders juist Rotterdam hadden uitverkoren voor hun actie. Misschien om mij extra aan het werk te zetten? Enfin, ik besloot maar kalm de komende dingen af te wachten en maatregelen te treffen om van alle gebeurlijkheden nauwkeurig op de hoogte te blijven. Daar was vooreerst de aangekondigde vergadering in het Verkooplokaal, waar mr P.J. Troelstra persoonlijk de eisen zou toelichten en de middelen om tot verwezenlijking te komen zou voorstellen. Om 8 uur moest de vergadering beginnen. En ik besloot er voor te zorgen te halfacht aanwezig te zijn.

Toen ik tegen die tijd aan het lokaal kwam, stond er al een onafzienbare mensenmenigte te dringen om naar binnen te komen. Men vertelde dat om 7 uur alle plaatsen al bezet waren en niemand er meer bij kon. Nu moet u weten, dat het Verkooplokaal aan de Goudse Singel hoogstens 1200 personen kon bevatten als de mensen mannetje aan mannetje stonden. Om de zaal te bereiken was het nodig een lange gang te passeren. Maar die stond die avond vol dringende mensen. Hoewel het een koude Novemberavond was, brak het angstzweet mij uit. Wat een blamage als ik er niet in slaagde in de zaal te komen om uit de tweede hand te moeten vernemen op welke wijze de revolutie was verkondigd! Ik moest en ik zou naar binnen.

Het is tenslotte gelukt. Maar vraag niet hoe. Ik stond voor een ondoordringbare mensenmuur. Tot in den treure herhaalde ik, dat ik dringend moest passeren, want ik had een belangrijke mededeling voor de leiding. En dat hielp. Men maakte zo goed en zo kwaad als het ging plaats voor mij. De lijdensweg door die gang, waar geen eind aan scheen te komen, heb ik afgelegd in een half uur. Eenmaal in de zaal was het iets gemakkelijker door te dringen tot het podium. Ik wrong mij tussen twee stel benen op het trapje naar het podium, nam plaats op een trede, zette mijn aantekenboekje op de knieën en wachtte de komende dingen af. Het auditorium kortte zich de tijd met het zingen van liederen en er was een geladen stemming. Het binnentreden van de partijleiding en federatiebesturen werd met een donderend hoera begroet. En terstond begon het.

Dat begin was tamelijk lauw. De sprekers hadden wel succes, maar het was als in een revue, waarbij men zit te wachten op de hoofdpersoon. Hier was het wachten op mr Troelstra. Men kon het deze grote staatsman aanzien, dat hij oververmoeid was en dat de voorbereiding van de actie al te veel van zijn in die dagen afnemende krachten had gevergd. Maar toen hij eenmaal het woord nam was het of alle vermoeienis van zijn schouders gleed. Ik meende te bemerken dat hetgeen zijn voorgangers hadden beweerd, hem niet ten volle had bevredigd. Hij schonk klare wijn en sprak kloeke en duidelijke taal. Hij liet zich gaan en trok zich niets aan van de bekommerde gezichten van enkele oudere partijgenoten. Het werd een magistrale rede, zo voor de vuist uitgesproken, die op de toehoorders een onuitwisbare indruk maakte. Ik verwachtte als slot: ‘En nu de straat op en het stadhuis en de stations be-

zetten.' Maar dat bleef uit. In plaats daarvan kwam Arie Heijkoop de grote leider gelukwensen, dat hij zijn werk op deze avond bekroond zag. Daar bleef het bij. Mr Troelstra ging naar andere lokalen in de stad om te spreken en de vergadering ging zingend uiteen. Was dat nou revolutie? vroeg ik mij af.

Intussen scheen er de volgende dag iets veranderd in de stad. Het stadhuis, toen nog aan de Hoogstraat, was 'in staat van verdediging' gebracht. Men vertelde, dat de zandzakken rond het oude raadhuis - zij maakten een dwaze indruk en de Rotterdammers hebben er hartelijk om gelachen - waren aangebracht op order van de regering in Den Haag.

3c. Maurits Dekker: Demonstratie

Toen in November 1918 de revolutie in Duitsland uitbrak, bereikte de revolutionnaire vloedgolf ook ons land. De soldaten, die vier jaar lang onder de wapenen hadden gestaan, wilden naar huis en een groot deel der werkende bevolking, die al die jaren veel was tekort gekomen, was ontevreden en morde. In de Harskamp waren onregelmatigheden voorgekomen en kleine plunderpartijtjes - hier een schuit met aardappelen, daar een bakkerswinkel - waren aan de orde van de dag. Er bestond hier, althans naar de mening van verschillende linkse politici, een zowel objectief als een subjectief revolutionnaire situatie, waarin het, zo niet tot een sociale, dan toch tot een politieke omwenteling zou kunnen komen. Stellig was de toestand hier kort na de wapenstilstand, gedurende enige dagen précair, maar tot een uitbarsting is het niet gekomen. Op de avond van de dertiende November, heb ik, in de Sarphatistraat, de ondergang van deze nog niet op gang gekomen revolutie meegemaakt. Het aldus genaamd 'Landelijk Revolutionnair Comité'*, had die avond in de Beurs voor de Diamanthandel op het Weesperplein, een vergadering belegd, waar Henriëtte Roland Holst*, Domela Nieuwenhuis*, Ds. Kruyt* en David Wijnkoop* zouden spreken. Op andere plaatsen werden door de S.D.A.P. vergaderingen gehouden, maar desondanks was reeds een half uur voor het begin, de grote zaal van de Diamantbeurs, waaruit men alle stoelen verwijderd had, zo vol, dat men zich genoodzaakt zag er nog een paar andere zalen in de omgeving bij te huren. Ik stond achterin de zaal, kon door de dikke rooknevel van het podium niets zien en door de grote afstand de sprekers nauwelijks verstaan. Of de stemming opgewonden en opstandig was, kan ik niet zeggen; ik weet mij alleen maar te herinneren, dat ik het afschuwelijk warm en benauwd had. Na afloop van de vergadering, die maar kort duurde, zou men in optocht door de stad trekken. Ik liep betrekkelijk vooraan en kon zien dat de in de Cavaleriekazerne in de Sarphatistraat gelegerde soldaten de ramen van de bovenverdieping openden en naar buiten keken, toen de stoet naderde.

Uit de stoet werd de soldaten toegeroepen, dat zij naar beneden moesten komen, om zich bij de demonstratie aan te sluiten.

Terwijl ik deze woorden schrijf, staat mij de gehele situatie duidelijk en scherp voor ogen, als een afbeelding, waarop alle details nauwkeurig zijn weergegeven. Boven, voor de geopende ramen, de lachende soldaten, beneden een verlichte poort en een tiental meters daarvoor, het zware ijzeren hek, waarvan de deuren met een dikke ketting gesloten zijn. De kranten hebben later geschreven, dat de menigte een aanval op de kazerne trachtte te doen en dat iemand met behulp van een bijl de afsluiting van het hek had willen forceren. Ik heb het niet gezien. Ik weet alleen, dat het licht in de poort plotseling uit ging, dat ik dadelijk daarop een rij vuurstralen zag en kogels hoorde fluiten. Er werd gegild, een deel der demonstranten vluchtte, terwijl anderen zich op de grond wierpen. Ook ik had mij laten vallen. Er volgden nog een paar salvo's en opnieuw hoorde ik het fluiten van de kogels. Het is de enige keer in mijn leven geweest, dat ik dit venijnige geluid heb gehoord, maar het was meer dan voldoende. Anders dan ik gemeend had, bleek nu, dat ik niets, maar dan ook volstrekt niets van een held had. Alles aan mij beefde en trilde toen ik mij, na afloop van de schietpartij, tussen andere gevluchten op de brug voor de Plantage Middenlaan terug vond. Onder het licht van een lantaarn, liet de man die naast mij op straat gelegen had mij iets zien: een licht-bruine slappe hoed, in de gleuf waarvan een grijs-roze stukje visiever, zo groot als een walnoot lag. ‘Een stuk van hersens van mijn vriend,’ zei de man. ‘Toen heb ik het opnieuw op een lopen gezet...’

Drie doden en achttien gewonden, berichtten de bladen de volgende dag. Had de officier, die bevel gaf het licht in de poort te doven en vanuit het duister op weerlozen te schieten, naar de opvattingen van hen, die de bestaande orde verdedigden, juist gehandeld? Hadden deze, zonder voorafgaande waarschuwing geloste schoten, een revolutie in de kiem gesmoord? Ik weet het niet en ik kan alleen maar zeggen, dat ik deze onverhoedse schoten op weerlozen die, althans tot op dat moment, niets hadden misdreven, ben blijven voelen als een daad van verraad en dat ik zelfs nu nog, als ik de op een minuut afstand van mijn woning gelegen kazerne passeer, soms denken moet: Hier werd op ons geschoten, op deze plaats zijn mensen vermoord.

Eindnoten:

* parlementsverkiezingen, waarna het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck aantrad.
* Brautigam etc.: De Zeeuw, Heijkoop, Sannes en Albarda zaten op dat moment namens de SDAP in de Tweede Kamer; Brautigam kwam daar in 1919 in; Brautigam, De Zeeuw en Heijkoop waren ook lid van de Rotterdamse gemeenteraad.
* p.g. = partijgenoot.
* liberaal blad: bedoeld is de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*.
* Landelijk Revolutionnair Comité: ook wel aangeduid als Revolutionnair Socialistisch Comité; was gevormd door partijen en groeperingen die links binnen of naast de SDAP stonden.
* Henriëtte Roland Holst: de bekende socialistische politica en dichteres had de SDAP verlaten om de Revolutionair Socialistische Vereeniging op te richten.
* Ferdinand Domela Nieuwenhuis: predikant en de grote voorman van de sociaal-anarchistische beweging in Nederland.

* Ds. [J.W.] Kruyt: christen-socialist; kwam in 1918 in de Tweede Kamer en sloot zich later aan bij de Communistische Partij Nederland.
* David Wijnkoop: oprichter van de linkse splinterpartij SDP, voorloper van de Communistische Partij Holland; in 1918 in de Tweede Kamer gekozen.

4. A.F. Pieck: Dagboekbladen

Anton Pieck (1895-1987), die behalve als kinderboekenschrijver vooral beroemd is geworden als tekenaar, was tijdens de Eerste Wereldoorlog als sergeant gelegerd in Amersfoort en Den Haag. Tijdens zijn ziekteverlof begon hij vanaf 1917 te Bussum, waar ook de met hem bevriende Vlaamse dichter en 'aktivist' René de Clerq een tijd verbleef, een dagboek bij te houden. Dat werd in 1993 in een door Marcus van der Heide verzorgde editie uitgegeven onder de titel *Dagboek 1917-1920*, samen met de door dochter Betsy Pieck opgeschreven *Herinneringen aan René de Clerq*. Uit de hier gekozen aantekeningen over de maand november (zie p. 85-93), waarin ook gezinspeeld wordt op voorvallen die in rubriek 12 al ter sprake zijn gekomen, krijgt men een gevarieerd overzicht van deze woelige periode. Het aantal voetnoten bij persoonsnamen is beperkt gehouden.

11 November 1918

De wapenstilstand is gesloten, de Duitschers hebben alle voorwaarden, die zeer streng zijn, aangenomen. De ex-keizer is bij Eysden over onze grens gekomen. We zouden iets willen doen om onze vreugde uit te drukken, we kunnen niet anders doen, dan de volksliederen, in de eerste plaats ons Nederlandsen Wilhelmus te spelen en te zingen. - Jammer dat het weer zoo'n sombere, druilerige dag is! De wapenstilstand tusschen Duitschland, de Geallieerden en de Ver. Staten is geteekend en treedt heden om 11 u. des morgens in werking. Volgens den gewijzigden tekst der wapenstilstandsvoorwaarden hebben de geallieerden het beginsel van een internationale commissie aanvaard, teneinde de best mogelijke uitvoering der voorwaarden te verzekeren. De Duitschers geven het Bestuur in Polen uit handen, in Wurtemberg wordt de Republiek uitgeroepen.

De Duitsche bolsjewiki verzoeken draadloos om terugzending naar Berlijn van den dezer dagen weggezonden Russischen vertegenwoordiger Joffe en diens staf. De eisch tot eenzijdige vrijlating der krijgsgevangenen wekt in Duitschland hevige verbittering. De *Lokal Anzeiger* wordt het orgaan van de 'Bolsjevistische' Spartacus groep* onder den naam: *Die Rote Fahne*; de *Norddeutsche Zeitung* het orgaan van de onafh. soc. dem. onder den naam: *Internationale*. Hindenburg* stelt zich ter beschikking van de nieuwe regeering. De onafh. soc. dem. nemen zitting in het ministerie-Ebert*. De revolutionaire beweging in Duitschland breidt zich gestadig uit. Bosnië sluit zich aan bij Zuid-Slavië. De Engelschen rukken Odessa binnen. De Duitsche Keizer is Zondagmorgen over de grens gekomen en begeeft zich naar Amerongen. De regeering heeft gedeeltelijke demobilisatie gelast. De revolutionaire en de moderne arbeidersbeweging willen den achturendag. De laatste eischen ook algeheele demobilisatie, algemeen vrouwenkiesrecht en afschaffing der Eerste Kamer. Marie is vanmiddag naar Utrecht geweest, ze heeft minstens nog een week vacantie. Hier zijn de scholen begonnen, toch heerscht de griep nog.

12 November 1918

De Duitsche import staat volkomen stil. De Geassocieerden stellen weer levensmiddelen enz. te onzer beschikking. Honderdduizenden ontslagen krijgsgevangenen op weg naar Nederland. Het broodrantsoen wordt 300 gram en de qualiteit wordt aanmerkelijk beter. In den eersten termijn der demobilisatie zijn 100.000 man begrepen. Daarvan hebben 30.000 zakenverlof. Van de overblijvenden hebben 25 à 30.000 steun noodig. Daartoe worden commissies benoemd, waarin de betrokkenen vertegenwoordigd zijn. Albert Ballin, directeur van de Hamburg-Amerika-lijn overleden. Hindenburg stelt zich met het leger ter beschikking van de nieuwe regeering. Duitsch-Oostenrijk sluit zich aan bij Duitschland. De groothertog van Oldenburg afgezet. De vorst van Reuss, Jongere linie!, doet afstand van den troon. Hessen een republiek. Een volksregeering in Baden ingesteld. De ex-Keizer is te Maren [lees: Amerongen] op het kasteel van Graaf Bentinck gehuisvest. We hebben vanmiddag weer uit de [Eerste Bussumsche] keuken van [H.J.] Hopman [Lindelaan S; bonboekjes voor 10 diners f7,- (advert. 1-2-17)] gegeten met toevoeging van aardappelen en boter. - Te Rotterdam zeide mr. Troelstra o.m. dat de arbeidersbeweging altijd den sikkeneurigen parlementairen weg heeft moeten volgen, nu kan zij den korteren weg volgen. Het Landelijk Revolutionair Comité vraagt afschaffing Koningschap, diplomatie, staatsschuld en nog veel meer. De Vrijzinnig Democraten en het Christelijk Nationaal Vakverbond houden morgen ook spoedvergaderingen. In de landen der geassocieerde naties heerscht groote vreugde over het sluiten van den wapenstilstand. De Duitsche regeering doet een beroep op de proletariërs van alle landen om te protesteeren tegen de handhaving van de blokkade.

13 November 1918

We hebben den geheelen morgen gebruikt voor het voorlezen van het ochtendblad. De minister van B[uitenlandse] Z[aken] verklaarde gisteren in de Kamer, dat de economische onderhandelingen een gunstig verloop hebben. Als contra-prestatie voor een ruimer aanvoer van levensmiddelen enz. zullen wij wellicht gedurende vijfjaar aan de geallieerden een crediet moeten geven van 150 millioen rentende 5%. Het uitvaarverbod van stoomvisschersvaartuigen is opgeheven, maar er is nog gebrek aan bunkerkolen. In een congres-rede zegt president Wilson* dat den volkeren der Centrale rijken de behulpzame hand moet worden geboden, bij het zoeken naar den weg die leidt naar de verwezenlijking van hun verwachtingen. De overeenkomst met Engeland inzake de visscherij is geteekend. Opheffing uitvaar-verbod trawlers wordt ieder oogenblik verwacht. De Engelsche pers protesteert tegen het feit, dat Nederland den Duitschen Keizer gastvrijheid verleent en eischt zijn uitlevering. Keizer Karl* doet afstand van elk aandeel aan de Staatszaken. Hoover, de Amerikaansdie voedsel-regelaar, komt weldra naar Europa om de levensmiddelenvoorziening van de bevrijde gebieden te organiseeren. De nieuwe Duitsche regeering zal voorloopig geen wijziging brengen in de bezetting der buitenlandsche diploma-

tieke posten. In Elzas-Lotharingen is een nationale raad gevormd. De Duitsche kroonprins is te Maastricht aangekomen. De groothertog van Oldenburg doet voor zich en zijn dynastie afstand van den troon, ook de vorst van Lippe en de regent van Anhalt. Liebknecht schijnt uitgeschakeld te zijn als één der leiders van de revolutionaire beweging in Duitschland. De Duitsche regeering doet een beroep op de plattelandsbevolking, om de steden van levensmiddelen te voorzien. Algemeene staking in Zwitserland. We hebben weer van de keuken van Hopman gegeten, 5 porties boerenkool (stamppot) a 20 cts. [...]

De Regeering vaardigt een proclamatie uit waarin wordt gewezen op de verlichting in den toestand, die weldra intreedt, doch die op losse schroeven wordt gezet als het wettige gezag wordt aangetast. De Regeering doet een beroep op de medewerking van alle medeburgers. De Duitsche kroonprins is geïnterneerd op het kasteel Swalmen. De A[rbeiders-] en S[oldaten-] raad heeft het Nieuwe Paleis te Potsdam, waar de keizerin en de kroonprinses o.a. zich bevinden, onder zijn bescherming genomen. Een nieuw politiek kabinet voor Pruisen is door den A. en S. raad benoemd. - Het brood was vandaag beslist beter dan anders, 't Is op straat veel opgewekter en levendiger dan vroeger, maar nu komt de revolutie van de heeren Troelstra en Wijnkoop* de gemoederen weer in onrust brengen. We ontvingen een opruiend strooibiljet van de S.D.A.P. voor een demonstratie in Novum. Een pakje maïzena, dat vroeger 14 cts. kostte, betaalden we met f 1.50. Het bakmeel is afgeslagen op f 1.75. Voor het atelier krijgen we nog 2 eenheden brandstof.

14 November 1918

De gemeenteraad nam gistermiddag een spoedvoordracht aan, waarbij het verboden wordt in de voor het publiek toegankelijke lokaliteiten en inrichtingen, bedoeld in art. 213 der algemeene politieverordening, sterken drank te verkoopen op 13 tot en met 19 Nov. a.s. en voorts op andere dagen van demobilisatie nader door den burgemeester bekend te maken. Een tweede spoedvoordracht, waarbij het verboden wordt optochten te houden in strijd met de door den burgemeester of de politie gegeven voorschrift, wat betreft het tijdstip, de plaatsen van opstelling en ontbinding, den te volgen weg en de samenstelling werd ook aan genomen. De schoenen weer vrij!!

Blijven de vooruitzichten gunstig, dan wordt van 5 December af het broodrantsoen 311 Gram. De visschersvaartuigen mogen alle weer uitvaren. Bij de cavaleriekazerne in Amsterdam zijn gisteravond bij een betooging van het Rev. Soc. Comité drie personen gedood en negen gewond. De Entente overweegt gewapende actie tegen het Bolsjewisme in Zwitserland en andere neutrale landen. De koning van Saksen en de vorst van Waldeck en Pyrmont doen afstand. Duitsch-Oostenrijk tot een republiek verklaard. Voor ons ontbijt gebruikten we een bordje dikke maïzena-pap, ons middagmaal bestaat uit stamppot van knolraap met een ‘lawaai-sausje’ [d.w.z. dun, mager] en voor avondmaal gebruiken we pannekoekjes, die zoo meteen gebak-

ken worden. Overleden: het kamerlid H.W. Bogaardt, de opperrabbijn S.A. Rudelsheim en het vroegere Amsterdamsche Raadslid G.P. Wynmolen.

Wilson belooft hulp tot leniging van den nood in Duitschland. De geallieerde vloot is door de Dardanellen gevaren en voor Konstantinopel aangekomen. Te Berlijn verklaren de soldaten zich nadrukkelijk tegen alle terreur. De Rijksmunt heeft dezer dagen 50.000 KG. zilver uit Duitschland ontvangen. Van middag bij René de Cl[ercq]. geweest met B. om hem te feliciteeren. Hij was gisteravond thuis gekomen en nu blijkbaar met zich zelf in 't reine. Hij is aan een nieuw Bijbelsch drama [Maria Magdalena] bezig. 's Avonds zijn de kinderen er geweest met bloemen, een schilderijtje en een teekening als geschenken. Zij hebben zich best vermaakt. De vergadering in 'Novum' is stellig kalm verloopen, een troepje van ongeveer 10 man kwam om half elf langs onder het zingen van de 'Internationale'. Vanmiddag bij de raapjes moest het lawaai-sausje achterwege blijven, de patatten waren gestoofd. De pannekoekjes waren heerlijk, toen de kinderen thuis kwamen was er nog voor ieder een groot en één klein met jam en daarna een stukje kaas. De distributielijst voor de komende week ziet er niet slecht uit: gort, havermout, erwten, boonen elk ½ ons, zeep, vleesch, visch, worst, aardappelen (4 KG.).

15 November 1918

Verhoogd broodrantsoen! 280 gram! Schitterend winterweer, al licht en glans. Zus en Groet zijn er vroeg op uit, na 't gebruik van een bordje maïzena-pap, een half sneetje brood met jam en een kopje koffie. De 'Almelo' en de 'Minerva' zullen graan, vetten en katoen uit Amerika gaan halen. Bij het interneeren van een Duitsch vliegtuig te Kampen zijn drie menschen gedood. Minister Ruijs [de Beerenbrouck][*] acht Donderdag 28 dezer, des voormiddags, het meest geschikt voor een biddag. In de kamerzitting verklaarde mr. Troelstra, dat hij het woord 'staatsgreep' nooit had gebezigd, dat hij van geweld afkeerig is. Waarop de heer Dresselhuys zeide, dat als men met zulk een misverstand te doen had, dit dan maar dadelijk overal moet worden meegedeeld en aangeplakt. Te Haarlem is het Gerhard, die in een S.D.A.P.-vergadering van een 'misverstand' spreekt.

De S.D.A.P. wil géén geweld gebruiken. Te Arnhem trokken 500 soldaten, met een Oranjevlag voorop, vaderlandsche liederen zingende, door de stad en manifesteerden voor 'Musis' [Sacrum], waar de socialisten vergaderden. In den Haag is een Bond van regeeringsgetrouwe militairen opgericht. Engeland trekt de in- en uitvoerverboden voor 160 artikelen, meest chemicaliën in. De Duitsche Spartacusgroep constitueert zich als zelfstandige partij. De burgerij in Duitschland tracht invloed op de regeering te krijgen. De groothertogen van Mecklenburg-Schwerin en Baden en de hertog van Saksen-Coburg-Gotha doen afstand. De verzending van 80.000 zak[ken] maïs uit Z. Afrika voor de Nederlandsche armen is thans verzekerd. De Britsche geïnterneerden zijn uit Groningen vertrokken. Op verschillende plaatsen zal de rustige burgerij tegen ordeverstoringen in het geweer komen. De Belgische troepen hebben heden Antwerpen bezet.

Ons menu voor heden was stamppot van wortelen en uien. Om half vijf hadden we één broodje en vier boterhammen, daarbij 't broodje met kaas, de boterhammen met jam en een bord broodpap toe. We voelen ons al beter gevoed, 't Is de eerste echt koude winternacht. 'k Heb vanmiddag juist bijtijds onze planten binnengehaald. Toen ben 'k met B. naar de leeszaal gegaan, daar zat R.d.C.* kranten te lezen. Wat is hij mager en bleek, 't is voor hem ook wel hard, het spel verloren te hebben. Toen zijn we 'de Breed' omgewandeld tegen een vinnig Oostenwindje in. Toen de kinderen na het eten in het dorp kwamen, waren ze getuige van een prachtige manifestatie, een paar honderd soldaten trokken in volmaakte orde met oranje- en nationale vlaggen door het dorp, terwijl ze vaderlandsche liederen zongen. De bijeenkomst in Novum gisteravond is mislukt door contra-manifestatie, vanavond zal mevr. Roland Holst in de tuin van Concordia optreden. Vanmiddag gingen de soldaten ook zingend naar het fort 'Offensief' [voor Naarden]; 't oude liedje: 'Weg met de socialen, leve Wilhelmien!' De geschiedenis herhaalt zich. [...]

Eindnoten:

* Spartacus groep: uiterst linkse groepering in Duitsland, met als leiders de al eerder ter sprake gekomen Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg.
* Hindenburg: de al meermalen genoemde Duitse maarschalk.
* ministerie-Ebert: Friedrich Ebert was eerst tijdelijk hoofd van de Duitse regering geworden.
* Wilson: Thomas Woodrow Wilson was van 1913 tot 1921 president van de Verenigde Staten en oefende veel invloed uit op de vredesonderhandelingen.
* keizer Karl: de nieuwe Oostenrijkse keizer.
* Troelstra en Wijnkoop: zie hierboven bij afdeling 2.
* Ruijs de Beerenbrouck: Charles Ruijs de Beerenbrouck was sinds september 1918 de minister-president.
* R. de C.: tegen verschillende Vlaamse activisten werden na de oorlog processen gevoerd; René de Clerq werd wegens samenwerking met de Duitsers bij verstek ter dood veroordeeld, maar aan hem werd later amnestie verleend.

5. Edouard de Nève: Muziek voorop

Ed(ouard) de Nève (1889-1961) heette eigenlijk Willem Johan Marie Langlet, kortweg Jean Langlet. Hij werkte eerst voor de *New York Herald*, maar meldde zich in 1914 aan bij het Vreemdelingenlegioen. Al vrij spoedig werd hij echter om gezondheidsredenen afgekeurd. Terwijl hij onder onduidelijke omstandigheden voor de Franse inlichtingendienst ging werken, schreef hij in Nederlandse bladen op een dubieuze manier over frontervaringen. Na de oorlog werkte hij onder meer als secretaris bij de Japanse delegatie in Wenen. Tijdens de Spaanse Burgeroorlog bestreed hij de aanhangers van Franco, in de Tweede Wereldoorlog ging hij in het verzet en kwam hij in een kamp terecht.

De Nève is vijfmaal getrouwd geweest, onder meer met de schrijfsters Jean Rhys en Henriëtte van Eyk. Hij heeft verschillende, vaak autobiografisch gekleurde romans op zijn naam staan. *Mu-*

ziek voorop (Amsterdam, 1935) verwijst zowel naar zijn mislukte huwelijk met Marie Polart als naar zijn eigen oorlogservaringen, maar de grens tussen waarheid en fantasie is moeilijk te trekken. De hoofdfiguur uit de roman, Jean Bernier, worstelt met huwelijksproblemen en moet in dienst wanneer de Eerste Wereldoorlog uitbreekt. Hij traint vrijwilligers, maakt promotie, komt aan het front terecht, wordt uit wanhoop een oorlogsheld en raakt ernstig gewond aan zijn onderkaak. Terwijl zijn vroegere echtgenote de maîtresse wordt van een vermogend man, gaat hij na de oorlog samenwonen met een blind geworden kameraad. Het cynische slothoofdstuk van de roman geeft weer hoe Jean over de oorlog is gaan denken.

En er is vrede.

De wapenstilstand is afgekondigd. Een oogenblik hebben de harten bijna opgehouden te kloppen. Daarna is er een onbedaarlijk gejubel losgebroken, dat voortduurt, uren en uren, en stijgt al naar gelang de avond valt. Het Fransche volk is dol van vreugde. De klokken luiden over de landen, de electrische vonken schieten de gelukwenschen door den aether.

Vrede! Vrede! En de overwinning.

Niemand werkt er. Het heele land viert feest. De huizen tooien zich met vlaggen van allerlei landen. De veroverde kanonnen worden door de straten getrokken, met de vrouwen schrijlings er op. Iedere militair heeft een sliert van vrouwen aan zijn arm.

Vrede!

Op de groote pleinen, place de la Concorde, place de la République, wordt er in wijde kringen rondom de standbeelden en de kanonnen gedanst. Draaiorgels spelen in de straten. Orkesten in en voor elk café. Vrede!

De zenuwketel, die op springen stond, laat stoom af. Wijn en champagne overal. Den heelen dag en den heelen nacht. Voorbij de zorgen, geleden het leed. Leve het leger! Leve de Engelschen, leve de Italianen, de Serviërs, de Belgen, de Roemenen. Leve zelfs de Japanners! En hoera! voor Foch, voor Joffre, voor alle generaals. En ook voor Clemenceau en Poincaré. Hoera! voor Frankrijk. Parijs danst op alle hoeken der straten. En Londen danst, en Rome, en Bucarest. Dansend gaat men den vrede in. Wat 'n geluk dat zij zich gedurende den oorlog zoo ernstig geoefend hebben! En in Amerika bestormt men de speakeasies en de nachtkroegen zonder dat iemand er aanmerking op maakt. De straten zijn vol waanzinnige vreugd en de hotelkamers vol passie. De vrede moet gevierd, met lichaam en ziel, omdat de oorlog met lichaam en ziel is geleden.

Nu gaat een tijdperk van rust en welvaart komen. Een tijdperk dat iedereen blij zal zijn te beleven, dat niemand ooit vergeten zal.

De roes duurt twee, drie dagen. Dan eerst komt men tot bedaren.

En het leven herneemt zijn normalen gang. Met al zijn kleine schokjes, met al zijn ijverzucht, met al zijn verborgen bitterheid.

De nasmaak van den vredesroes is wrang.

‘Wij hebben den oorlog gewonnen,’ zeggen de Franschen. ‘Zonder ons,’ beweren de Belgen, ‘was er geen Frankrijk meer.’

‘En onze schepen,’ antwoorden de Engelschen, ‘hebben de zeeën beheerscht. Ze hebben den vijand uitgehongerd.’ ‘Als wij er niet bij gekomen waren...’ roepen de Italianen. ‘En wij, de Amerikanen; en wij, de Serviërs; en wij, de Roemenen; en wij - en wij, en wij...’

Er ontstaat een strijd over de vraag wie den oorlog gewonnen heeft. Iedere natie reclameert de overwinning als de hare. Iedere natie wil de eer der overwinning voor zich opeischen. En haar deel van den buit, die over de lijken van twintig millioen dooden is binnengehaald.

Wijze mannen zijn te samen gekomen in Versailles om dien buit te verdeelen. De idealistische Wilson, die zeer weinig van de Europeesche politiek begrijpt; de onverzoenlijke Clemenceau; de listige Lloyd George en anderen, tientallen gevolmachtigden, honderdtallen experts, die allen te samen die miskramen van onrecht en onrechtvaardigheid ter wereld brengen, die Verdrag van Versailles, Verdrag van Trianon en Verdrag van Saint Germain heeten.

Maar voor het zoo ver is, is er reeds onmin ontstaan tusschen de bondgenooten van gisteren. Zij achten zich allen benadeeld in het deel van den buit dat hen is toegewezen. Hindert niet, als eerst de vijand maar teekent, zich maar onderwerpt. De onderlinge geschillen zullen naderhand worden bijgelegd. Er is werk aan den winkel voor de diplomaten. En de generaals blijven een waakzaam oog houden op het leger.

Vrede!

De verdragen zijn geteekend. Zonder veel instemming? Wat komt het er op aan? De overwinnaars stellen hun eischen aan de overwonnenen. Onder de bedreiging der nog niet gedemobiliseerde legers. Of de verdragen haat en ontevredenheid doen ontstaan komt niet ter sprake. Het volk dat men alles beloofd heeft moet tevreden gesteld worden. Het is tevreden, het juicht, het jubelt, het danst voor de muziek der regimenten, die van het front terugkeeren, uit. Er daalt een regen van lintjes en eerekruisen neer op de menigte. Iedereen heeft het land gediend. Iedereen heeft recht op belooning - de wapenfabrikanten, de journalisten, en vooral het leger.

Het leger zal geëerd worden bij de officieele viering van den vrede.

Leve het leger!

Veertien Juli 1919

De Champs Elysées staan in één kleurigen tooi van vlaggen. Vanaf de Arc de Triomphe tot de Rond Point strekken zich aan beide kanten tribunes uit, die duizenden menschen een zitplaats bieden. Aan de vensters der gebouwen, op de daken, in de boomen krioelen de toeschouwers. De zon schijnt warm over de grijze gevels der breede Avenue, en het asphalt glinstert als een looper van kleine diamanten in haar stralen.

Allen staren naar één punt, de Are de Triomphe, die hoog opsteekt aan het einde van de breede laan. Daarachter ligt de Avenue de la Grande Armee, vanwaar de troepen moeten komen - alle troepen, alle geallieerden, met hun generaals, en met muziek voorop.

Trompetgeschal davert in de verte tegen de huizen op. Als een staalkaart van schitterende uniformen ontrolt zich de stoet van onder de bogen van de Arc de Triomphe. Het gejubel stijgt op, luider en luider. Men juicht Foch, die voorop rijdt, toe. En Haig, en Diaz, en Pétain, en Joffre, en Pershing, en alle anderen, alle groote bevelhebbers, alle overwinnaars van den oorlog, en alle anonieme helden, die hen volgen.

Elke afdeeling volgt haar muziek. Elk nationaal hymne weerklinkt en wordt luidkeels en met ontbloot hoofd gezongen. Men wijst elkaar de beroemde mannen aan, men klapt, werpt bloemen en kushanden, zingt weer, schreeuwt en brult.

En dan komen de groote gewonden: de lammen, die in hun karretjes worden voortgeduwd en er moe en verwezen uitzien; anderen op krukken, die zonder beenen, als stompjes vleesch tusschen twee stokken hangen; de blinden, hun weg tastend aan den arm hunner verpleegsters. En de ‘Gueules cassées’*, in al hun schrijnende afzichtelijkheid.

Er gaat een rilling van afschuw en medelijden door de toeschouwers, die plots hun juichen hebben gestaakt. Vrouwen snikken, de mannen ontblooten het hoofd. En voor één oogenblik zien allen het gruwelijke spook van den oorlog duidelijk vóór zich. Maar weldra wordt de stilte door gejubel onderbroken, een woest, onstuimig gejuich dat deze ellendigen geldt. De lammen kijken strak voor zich uit. Zij kunnen hun ledematen niet roeren. De blinden staren naar links en naar rechts en hopen in stilte dat één oogenblik hun duisternis zal wijken. De ‘Gueules cassées’ grijnzen de menigte aan, omdat zij niet anders meer dan grijnzen kunnen met hun misvormde hoofden. Jean Bernier marcheert in de voorste rij en leidt zijn vriend Lithouard. Hij ziet niemand, hij hoort nauwelijks het juichen. Hij denkt slechts aan zijn nutteloos pogen op het front. In plaats van rust te hebben gevonden onder een houten kruisje, stapt hij hier voort als een roemrijke held, een held met een verwrongen, spookachtig gezicht. ‘Ziet het er mooi uit, Parijs, vandaag?’ vraagt Lithouard. Met moeite brengt Jean een paar klanken voort, die beteekenen moeten: ‘Heel mooi, heel vroolijk.’

‘Ik kan het niet zien, Jean... Maar zij hebben dan toch wat over gehad voor ons... Hoor je hoe ze schreeuwen: Leve onze helden?’

‘Ja,’ probeert Jean te zeggen.

En hij vraagt zich af hoeveel er bij zijn, die alleen maar wanhopigen waren, zooals hij.

Eindnoten:

* Gueules cassées: soldaten met verminkte hoofden.

6. Henri Borel: De Nederlandsche mentaliteit

> Op 28 juni 1919 werd de Vrede van Versailles ondertekend, waarmee er definitief een einde aan de Eerste Wereldoorlog kwam. Volgens velen waren de strenge voorwaarden, die, vooral onder druk van Frankrijk, aan Duitsland waren opgelegd, veel en veel te hard. Ook in Nederland waren dergelijke geluiden te horen. Volgens de vroeger bekende criticus en romanschrijver Henri Borel (1869-1933), die ook in rubriek 4 al ter sprake is gekomen, was dat volkomen ten onrechte. In een artikel in het vooraanstaande, links georiënteerde maandblad *De Kroniek* (jrg. 5, nr.8 = aug. 1919) maakte hij zich erg boos over deze opvatting.

Het is niet mijne gewoonte, in *De Kroniek* over politiek te schrijven, en bovendien houd ik niet van politiek. Toch vind ik het nu hoognoodig, even een onderwerp te behandelen, dat aan de politiek raakt, namelijk de zonderlinge mentaliteit van het Nederlandsche volk, en het gevaar dat deze oplevert voor onze reputatie.

Er begint zich namelijk, onder den indruk van een zichzelf als onfeilbare rechter van Europa's geweten opwerpende pers in den geest van ons volk het denkbeeld te ontwikkelen, dat Duitschland, Duitschlands volk en Duitschlands gewezen keizer martelaren zijn, en de Entente, Wilson incluis, beulen en barbaren. Onze geheele pers klinkt van de kreten der verontwaardiging over den schandelijken ‘geweldvrede’ waardoor het Duitsche volk gewurgd, uitgebuit, vertrapt, uitgezogen, voor goed lamgeslagen zou zijn, en de Duitsche propaganda is er handig in geslaagd, de overtuiging ingang te doen vinden, dat half Duitschland uitgehongerd is, en alle Duitsche kinderen, uitgemergeld tot op het gebeente, den dood nabij zijn. Eenige listig uitgekozen foto's, op ruime schaal in onze geïllustreerde weekbladen verspreid, van tuberculeuze Duitsche kinderen - men kan er in Holland, en in elk land, want overal zijn tuberculeuze kinderen, óók direct dozijnen van laten maken - hebben daarbij haar effect niet gemist. Och, dat arme onschuldige Duitsche volk, dat nu toch immers zoo'n berouw heeft getoond door revolutie te maken, niet waar, dat arme volk kon het toch niet helpen, dat een gewetenlooze militaire kliek het in den oorlog dreef; moet het nu boeten voor de zonden van die toch afgezette machthebbers, ocherm, nu moet het zóóveel en zóóveel milliarden schadevergoeding betalen, nu wordt het uitgeperst als een citroen door de Entente; en kassian, al die Duitsche kindertjes, die zullen nu wel allemaal sterven van den honger, hoe moet er nu ooit verzoening komen als de Entente zoo'n wreede, meedoogenlooze beul is, waarom verzoenen de volken zich nu toch niet met elkaar, nu er vrede komt moet toch alles vergeven en vergeten wezen, waarom moet Duitschland nu eerst nog vernederd worden, waarom nu haat zaaien voor nieuwe oorlogen, enz. enz.! Aldus spreekt de tegenwoordige mentaliteit van het Nederlandsche volk, goedig en te goeder trouw, en de pers werpt zich tot rechter op over de Entente en schreit tranen met tuiten over dat arme, verdrukte, geworgde Duitsche volk, dat nu toch zoo te beklagen is.

Het zonderlinge verschijnsel, dat zich hierbij voordoet, is dat, nu de mentaliteit

in deze richting verwrongen is, opééns, als door een haast demonische massa-suggestie, alle Duitsche misdaden en alle ellende, door andere volken, vooral het Belgische en de bevolking der Fransche Noordelijke departementen geleden, totaal vergeten zijn.

Zelfs om den Lusitania-misdaad* denkt men niet meer, en niet eens meer om de Nederlandsche schepen, die door de Hunnenpiraten lafhartig en 'rüchsichtlos' in den grond zijn geboord en de daarbij omgekomen Nederlandsche visschers en zeelieden. Het is alsof er in het hersenstel van het Nederlandsche volk opeens in zeker gedeelte een verlamming ontstaan is, een lacune, men is eenvoudig alle duivelachtige wreedheid en lafheid vergeten door de Duitsche oorlogvoering gepleegd, men is de namelooze ellende vergeten, in België en de Fransche Noorder departementen geleden, men weet niets, absoluut niets meer van de verwoestingen, door de Hunnen - maar de Hunnen waren niet zóó verfijnd demonisch wreed en niet zoo wetenschappelijk in hun misdaden - bij hun terugtocht in Frankrijk aangericht, verwoestingen, zooals er geen in de wereldgeschiedenis bekend zijn; men weet in 't geheel niets meer van de schandelijke deportaties van weerlooze burgers, waardoor vrouwen en meisjes de meest onteerende mishandelingen ondergingen; ja, ook Leuven* is uit het geheugen. Al die ten hemel schreiende misdaden, moorden, verwoestingen, laaghartigheden, branden, slavernijen en andere beestachtigheden, in koelen bloede, systematisch gepleegd, zijn vergeten, men weet alleen nog maar van het arme, onschuldige, overwonnen Duitsche volk, dat nu zoo bloeden moet, en men vindt het een geweldig onrecht, dat het nu zooveel milliarden zal moeten opbrengen. De Lusitania-moordenaars, de duikboot-schavuiten, de legerleiding-beulen, de slavenhalers, de brandstichters en vernielers zijn thans de ongelukkige slachtoffers geworden, de wrekers van het recht, de verlossers der wereld zijn nu de beulen en tirannen.

Met eenige variaties is dit de conclusie, waartoe men zou komen, als men de uitingen der zonderlinge mentaliteit van het hedendaagsche publiek aanhoort en, zooals ik gedaan heb, opteekent.

Men gebruikt daarbij ook telkens het woord Recht, zonder te begrijpen, dat Recht ook Gerechtigheid insluit, en dat geen gerechtigheid kan geschieden zonder straf voor misdaad. Men begrijpe het wel: geen wraak maar gerechte straf.

Ik heb naast mij liggen de officieele rapporten van de Enquêtecommissie, die onderzoek heeft gedaan naar de verwoestingen in de overweldigde streken. (*Rapports de la Commission d'Enquête. Les Dévastations dans les Régions Envahies*). Ik kan een ieder aanraden, dit rapport eens door te lezen, ook het jongmensch, dat mij eens een verontwaardigde ontboezeming zond omdat ik in *De Kroniek* het woord 'Hunnen' had gebruikt. Het is bijna niet te gelooven, hoe stelselmatig, wetenschappelijk, koelberekend de verwoestingen van milliarden en milliarden waarde hier aangericht zijn, verwoestingen *zonder oorlogsnoodzaak*, van vruchtboomen, tot zelfs rozeboomen toe, van machines, onderdeden, tuinbouwwerktuigen en gereedschappen, fa-

brieken, het waren ‘pillages, savamment et officiellement organisés’*, ook van monumenten, kerken, musea en zelfs grafzerken, (misdaden, die de Conventie van Den Haag niet eens had durven veronderstellen), en het doel was, de Fransche industrie en den Franschen tuinbouw *opzettelijk* voor jaren en jaren lam te slaan en onmogelijk te maken. De goedige ocherm-roeper over Duitschlands martelaarschap moet dit rapport vooral eens lezen, en hij zal verstomd staan over die nieuwe wetenschap, waarin Duitschland heeft uitgeblonken tijdens den oorlog: *de wetenschap der vernieling*. Wat niet aan machines en onderdeden is weggevoerd kunnen worden is vernield met een duivelachtige wetenschappelijkheid, om van te rillen.

Ik heb ook naast mij liggen een uitgave van La Ligue Maritime Française, *Les Crimes de l'Allemagne sur Mer*, waarin onwederlegbaar veertien misdaden ter zee, door Duitsche duikboot-piraten gepleegd, zijn bewezen en opgenoemd, die van de Lusitania vóóraan. Is men thans, onder den invloed der zonderlinge mentaliteit, vergeten, dat in Duitschland een satanische medaille is geslagen om *deze misdaad te vieren* (een foto er van ligt naast mij), en dat onder het geheele Duitsche volk een woeste vreugde heerschte toen hij bekend werd gemaakt, zóó frenetiek, dat het een feestdag werd? Is men de misdaad van de ‘Sussex’ vergeten, van de ‘Belgian Prince’*, en van zooveel hospitaal-schepen, weet men ook niet meer de wreedheid, waarmede de duikboot-moordenaars lachend en schimpend den doodsstrijd der slachtoffers in de golven aanzagen, herinnert men zich niet meer de martelaren van die ‘Belgian Prince’, die gedwongen werden op het bovendek van de duikboot plaats te nemen, aan wie de piraten de reddinggordels ontnamen om toen, nadat deze zelven naar beneden gingen en alle openingen afsloten, de duikboot te doen onderduiken, waarbij alle slachtoffers in zee werden gespoeld? En weet men niet meer dat Duitschlands keizer - die veertig jaar lang als een demon tartend en met het zwaard rammelend over Europa gedreigd heeft - uit zijn particuliere kas een belooning aanbood aan de misdadigers, die de ‘Lusitania’ zouden doen zinken?

En de hierboven opgenoemde misdrijven en misdaden zijn maar enkelen uit een geheel dossier!

Moesten al deze misdaden ongestraft blijven, moesten al die verwoestingen onvergoed blijven, moet de milliarden en milliarden schade aan vernieling en vandalistische verbranding alléén door Frankrijk en België worden gedragen? Zoo ja, wat verstaat men dan in Godsnaam onder Gerechtigheid?

Indien men de moeite genomen had, de z.g. *Mantel-Nota* te lezen - tusschen twee haakjes een meesterstuk van stijl - door Clemenceau* gericht (opgesteld door Philipp Carr, secretaris van Lloyd George) aan Graaf Brockdorff-Rantzau, naar aanleiding van de opmerkingen der Duitsche delegatie over het ontwerp van het vredestractaat, zoo zou men onze zonderlinge mentaliteit wel zien veranderen, maar blijkbaar is die door het groote publiek *niet* gelezen. De feiten worden daarin zóó duidelijk gesteld, dat er geen speld is tusschen te steken, en alle argumenten der och-en-wee roepers er in door onverbiddelijke logica ontzenuwd worden. Men leze haar in zijn geheel, maar ik haal er slechts even uit aan:

'De Duitsche revolutie *werd opgeschort tot de Duitsche legers in het veld verslagen waren* en ook alle hoop om uit den veroveringsoorlog *voordeel te trekken* verloren was.'

Gedurende den geheelen oorlog heeft het Duitsche volk de credieten ondersteund, op de oorlogsleeningen geteekend, en al de verwoestingen, moorden en misdaden goedgekeurd, althans niet afgekeurd.

'Het deelt de verantwoordelijkheid van de staatkunde zijner regeering,' staat terecht in de nota. 'Want indien de Duitschers gewild hadden, hadden zij haar ieder oogenblik kunnen wijzigen. Indien die staatkunde geslaagd ware, zouden zij haar niet dezelfde geestdrift hebben toegejuicht als waarmede zij het aanbreken van den oorlog hebben begroet.'

En men knoope nu toch eens eindelijk in het oor, wat deze Nota zegt over de schadeloosstellingen, en denke daarbij aan de elementaire beteekenis van het begrip Gerechtigheid.

'Duitschland heeft de industrie, de wegen en machinerieën van naburige landen vernield, niet gedurende den slag, maar met het opzettelijke en welberekende doel om zijn eigen industrie in staat te stellen hun machten te veroveren voor en aleer hun nijverheid zich van de verwoestingen, die zoo barbaarsch zijn ten uitvoer gelegd, kon herstellen. Duitschland heeft zijn buren beroofd van al hetgeen het gebruiken kon of weg kon dragen. Duitschland heeft de schepen van alle volkeren op de zee, waar geen mogelijkheid van redding voor de reizigers en bemanning was, vernield. Het is slechts rechtvaardigheid, dat het geroofde teruggegeven wordt en dat de mishandelde volken voor eenigen tijd *beschermd* worden tegen de concurrentie *van een land, waarvan de nijverheid ongeschonden is en zelfs versterkt geworden* door de machines, *die geroofd zijn uit de bezette gebieden*. Wanneer deze dingen voor Duitschland schadelijk zijn, dan heeft Duitschland zelf de schade veroorzaakt. *Iemand* moet onder de gevolgen van dezen oorlog lijden. Zal het Duitschland zijn, of de volken die het heeft aangerand?'

Al deze waarheden als koeien schijnen in Nederland vergeten te zijn. De Duitsche propaganda - thans juist actiever dan ooit - is er in geslaagd, ons volk het waandenkbeeld op te dringen alsof Duitschland thans den ondergang nabij is. Men leze echter eens (*Echo de Paris* 10 Juni 1.1. en woordelijk weergegeven in het 3 Juli nummer van 'Onze Zelfstandigheid') hetgeen de Fransche fabrikant Arbel verhaalt over zijn recente reis door Duitschland, en de legende van het uitgehongerde Duitschland zal verdwijnen. 'Dit heb ik kunnen opmerken,' schrijft hij o.a., 'dat de productie en vooral de productie-middelen, zoowel wat landbouw als nijverheid aangaat, ontzaggelijk zijn en geheel ongerept, *terwijl onze tien departementen ledig zijn*.' En ook 'De veestapel is toegenomen met de duizenden stuks aan onze velden ontnomen; vooral het aantal paarden is verbazingwekkend.'

Ik vond het noodig, eens te waarschuwen tegen de ontstellende mentaliteit, die thans in Nederland heerscht ten opzichte van den vrede, en die onzen naam meer schaadt in de Entente-landen dan onze geheele houding tijdens den oorlog. Het is

zóó erg geworden, dat ik somtijds blij ben een Franschen naam te dragen, om als ik in het buitenland ben niet direct voor een Hollander te worden aangezien. Nooit hebben wij onze reputatie zoo geschaad als door onze waanwijze en arrogante uitlatingen over den vrede.

Aan de zoogenaamde verandering in den Duitschen geest valt geen waarde te hechten zoolang het volk niet eenige jaren *getoond heeft inderdaad veranderd te zijn*. Men schijnt in Nederland óók vergeten te zijn dat Scheidemann* met het Duitsche régime heulde, dat Erzberger een voorstander was van de annexatie van België en een deel van Frankrijk, en dat zelfs Ebert indertijd den duikbootoorlog à outrance predikte, zooals terecht door M.P. Rooseboom nog onlangs is opgemerkt.

Men heeft nog slechts het namens alle Duitsche officieren aan Hindenburg onlangs gerichte schrijven te lezen, waarin zij pochend en snoevend beweren dat hij *onoverwonnen* zou zijn (alsof men om een wapenstilstand zal komen vragen en dezen gerechtigheidsvrede [zal] aanvaarden als men *niet* overwonnen is!) om te beseffen, welk een geest nog altijd in Duitschland heerscht. Er zijn er maar weinigen als Maximiliaan Harden*, die openlijk durfde verklaren, dat Duitschland er volstrekt niet zoo erg aan toe is en Frankrijk in 1871 in veel benarder economische en financieele positie verkeerde.

Terecht heeft Wilson den 27en September 1918 verklaard:

'Duitschland zal zijn goede reputatie moeten herwinnen, niet door hetgeen bij den vrede zal geschieden, maar door hetgeen er zal volgen... De reden waarom er garanties voor den vrede moeten zijn ligt hierin, dat er contracteerende partijen zijn, *wier beloften, men heeft het ervaren, geen vertrouwen verdienen*.'

Hetgeen op 't oogenblik in Nederland plaats heeft, door de listige infiltratie, fijn en ongemerkt, van een steeds actiever wordende Duitsche propaganda, is eene vergiftiging van onze mentaliteit. Nu het dreigen van de gepantserde vuist niet meer mogelijk is, nu het bloeddorstige, verscheurende militaristische monster gemuilbekt is en het de slagtanden zijn uitgebroken, wordt het weerzinwekkende schouwspel vertoond, om op ons goede hart en onze zenuwen te werken, van het onschuldige, tot bloedens toe geknevelde en tot op den huid geschoren lam-slachtoffer, dat ach en wee blaat over den onmeedoogenden beul.

Hetgeen thans aan Duitschland geschiedt is *gerechtigheid* en niets ergers. Ik schrijf dit op den 14en Juli, nu de over de tirannie gezegevierd hebbende legers onder den Arc de Triomphe doortrekken, de legers van de Entente, *die gehéél Europa, en óók Nederland, hebben bevrijd van de Duitsche bedreiging*.

Want wat er van ons, Nederlanders, zou geworden zijn indien de Duitsche horden er in geslaagd waren, Europa te knechten, men kan slechts huiveren als men er aan denkt...

Eindnoten:

* de Lusitania: toen op 7 mei 1915 het Britse passagiersschip de 'Lusitania', zonder waarschuwing vooraf, door een Duitse onderzeeboot werd getorpedeerd en er meer dan elfhonderd opvarenden verdronken, veroorzaakte dat in de hele wereld een golf van verontwaardiging.

* Leuven: voor de Duitse vergeldingsactie in Leuven, waarbij ook de oude bibliotheek door brand verwoest werd, zie ook bij rubriek 2.
* pillages etc.: plunderingen, kundig en officieel georganiseerd.
* de ‘Sussex’ en de ‘Belgian Prince’: deze grote schepen werden in maart 1916 en februari 1917 door Duitse U-boten getorpedeerd.
* Clemenceau etc.: Clemenceau, Lloyd George en Brockdorff-Rantzau waren resp. hoofd van de Franse, de Engelse en de Duitse delegatie bij de vredesonderhandelingen.
* Scheidemann etc.: deze Duitse politici speelden een belangrijke rol in de Weimar-Republiek, die in de plaats kwam van het Duitse keizerrijk.
* Maximiliaan Harden: bekende Duitse journalist, aanvankelijk patriottisch gezind.

7. Frans Coenen: Oorlogscynisme

Frans Coenen (1866-1936) was tijdens het eerste gedeelte van de twintigste eeuw een invloedrijke figuur in het Nederlandse culturele leven, ook door zijn vele contacten met vooraanstaande kunstenaars en intellectuelen. Hij is niet alleen bekend geworden door zijn romans, essays en kritieken, maar ook door de stukjes die we tegenwoordig 'columns' noemen. Deze ironische commentaren op actuele zaken verschenen met name in de weekbladen *De Groene* en *De Nieuwe Amsterdammer*. Een keuze daaruit is te vinden in Coenens *Verzameld Werk* (Amsterdam, 1956). De volgende twee teksten, die uit 1915 en 1930 dateren, zijn in een gemoderniseerde spelling aan die uitgave ontleend. Tezamen wijzen ze erop dat de herinneringen aan de Eerste Wereldoorlog in ieder geval in Nederland betrekkelijk snel zijn verflauwd.

7a. De gevolgen van de oorlog

Waar men zich, onder de indruk van het almaar durend oorlogswee, wel eens afvraagt, of niet onherstelbare wonden aan mensheid en beschaving worden toegebracht en de samenleving ook bezig is finaal bankroet te slaan, daar moet erkend worden, dat in 't algemeen, zéér in 't algemeen, het er niet op aan komt, wat in de wereld voorvalt.

Mensen sterven ook zonder oorlog en materiële schade wordt na kortere of langere tijd hersteld. Ook de veelbesproken Beschaving zal allicht niet méér onder deze crisis lijden dan zij leed onder de val van het Romeinse rijk of de fanatieke kerkelijke reactie, die de ontwikkeling van het Renaissance-leven smoorde. Op den duur komt alles terecht op deze aarde, zolang deze de ontmoeting met zekere komeet weet te vermijden. En zelfs, mocht dit ongeval zich voordoen, dan zal er in en voor de Wereld nog niets overstuur zijn, hoezeer wij mensen het misschien pijnlijk aan den lijve gevoelen.

Maar dit alles is in 't algemeen, heel in 't algemeen van ons redelijk beseffen. Wij

zijn echter ook gevoelsmensen, mensen van onze eigen tijd en land en hebben maar bij ogenblikken met de eeuwigheid te maken. Men zou kunnen zeggen: enkel in onze vrije ogenblikken. Voor het gewone, dagelijkse leven mogen wij ons gevoel geloven, als het jammert om zoveel, dat reddeloos verloren ging in deze catastrophe. Dan geldt enkel de maatstaf van ons tegenwoordig leven, van de huidige staat der dingen en der mensen. Dan betekent elke stukgeschoten brug zoveel nutteloos gedane arbeid en verspild vernuft en elke doodgeschoten mens een aantasting van het hoogste recht, een vernietiging van onze eigen levenszekerheid. En binnen de beperkte horizont van onze persoonlijke levensduur zijn die indrukken waarschijnlijk onuitwisbaar en heeft onze beschaving dienovereenkomstig geleden. De tegenwoordige geslachten, voor zover zij tot oordeel kwamen, zullen deze dingen nooit meer geheel kunnen vergeten en vooral hun geestelijk leven zal er de sporen van blijven dragen in een twijfelmoedigheid en smartelijk ongeloof aan de menselijke hoogheid en de vastheid van zedelijke waarden.

Zou dat voor de meerderheid van ons mensen, die toch van natuur geen wijzen zijn, niet cynisme ofwel vermindering van beschaving beduiden?

7b. Wapenstilstandsdag

De 11e November was het weer Wapenstilstandsdag en wij hebben hem met meer of minder belangstelling en zeer gemengde gevoelens herdacht. Twaalf jaar zijn sedert verlopen en het is lang geleden, dat wij nog iets voelden van de verlossing, van de ontroerende, zalige verlichting, die wij allen op de 11e November 1918 ondervonden, toen dan eindelijk, werkelijk, de vierjarige ellende mocht ophouden. En menig onzer deed daarbij de stille gelofte, voor zo veel of zo weinig als hem betrof, met alle krachten te zullen medewerken aan het behoud van de zo hijgend begeerde vrede. Uit dat hartstochtelijk verlangen zijn toen wel die zonderlinge verenigingen als ‘Nooit meer Oorlog’ en zo geboren, gegrondvest door eenvoudigen, die hun invloed overschatten en van de struktuur onzer maatschappij maar een vaag idee hadden. Zo iets van: als wij nu maar allemaal de vrede willen, dan komt er geen oorlog meer. Men wijdde zich toen ook aan de cultuur van de vredesgedachte en een grondige herziening der geschiedenisboekjes voor de jeugd. Maar ondertussen, men zou zeggen onderbewust, wapende men zich weer, al durfde men nu niet meer zo hardop zeggen, dat het tot behoud van de vrede was. Men sprak er zelfs helemaal niet luide over, confereerde integendeel luid en hardnekkig over beperking der wapening of zelfs ontwapening.

En aan ons Nederland viel de eer te beurt, door middel van een Nederlandse voorzitter*, in die voorlopig voorbereidende conferenties een voornaam aandeel te nemen. Alles onder het motto: de rechter hand behoeft niet te weten wat de linker doet.

Intussen gaat de wereld voort Armistice-day* te herdenken, eenvoudig wijl de [11e] November nu eenmaal elk jaar terugkomt. Doch de geestdrift is gans vervlogen en aan de Heilige Gelofte van vrede, tegenover de millioenen doden afgelegd, wordt maar flauwtjes herinnerd. Gelijk ook de cultus van de Onbekende Soldaat enkel nog officieel bedreven wordt. De Mensheid heeft maar een kort geheugen, en zulke herinneringsdagen worden na tien jaar al vrijwel ridicuul van gewichtige leegte. Maar niemand durft ze officieel afschaffen, om niet verdacht te worden van een radicaal veranderde gezindheid... die er al lang bestaat. Het mensdom in zijn geheel kan zeker niet uit de ervaring leren, en zo zijn de millioenen inderdaad tevergeefs gestorven. Er zullen andere millioenen in de toekomst tevergeefs sterven. Gelijk zij, en wij allen, ook nutteloos geboren worden. Het komt er blijkbaar alles niet erg op aan, al lijkt elk bijzonder geval ineens weer een wereldgebeurtenis.

Eindnoten:

* een Nederlandse voorzitter: waarschijnlijk is hier de politicus H.A. van Karnebeek bedoeld, die begin jaren twintig voorzitter van de Volkenbond was.
* Armistice-day: Wapenstilstandsdag; het einde van de Eerste Wereldoorlog wordt onder verschillende benamingen met name in landen als Engeland, Frankrijk, België en de Verenigde Staten nog steeds plechtig herdacht.

Ter nadere oriëntatie

Onderstaande lijst is bedoeld als een eerste handreiking aan lezers die zich verder willen verdiepen in de Eerste Wereldoorlog. Naar verschillende titels en adressen is in deze bloemlezing al beknopt verwezen. Hieronder is binnen de verschillende categorieën gekozen voor een chronologische volgorde.

Studies

Algemeen

Barbara Tuchman, *De kanonnen van augustus*. Amsterdam etc, 1962 etc. Nederlandse vertaling van het beroemde en vaak herdrukte boek over het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.
Tony de Bruyne, *Soldatentaal der bel[l]igerenten uit de Eerste Wereldoorlog*. Aartrijke, 1994. Bevat verklarende woordenlijsten, per onderwerp gerangschikt.
J.H.J. Andriessen, *De andere waarheid. Een nieuwe visie op het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*. Amsterdam, 1998. Deze studie biedt inzicht in een nog steeds omstreden kwestie.
Chrisje en Kees Brants, *Velden van weleer. Reisgids naar de Eerste Wereldoorlog*. Amsterdam/Antwerpen, 2005, 7e herziene druk. In verhalende vorm geschreven reisgids, die niet alleen routebeschrijvingen en kaarten bevat, maar er ook in slaagt het verhaal van de oorlog zelf op te roepen.

Leo van Bergen, *Zacht en eervol. Lijden en sterven in een Grote Oorlog*. Den Haag, 2001, 2e gewijzigde druk. Dit boek schetst het vreselijke lot van de militaire slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog.
J.H.J. Andriessen, *De Eerste Wereldoorlog in foto's*. Lisse, 2002. Geschreven voor een breed publiek, voorzien van 820 foto's.
Sebastian Haffner, *De zeven doodzonden van Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Amsterdam, 2002. Deze uit het Duits vertaalde studie geeft een ontluisterend beeld van misrekeningen en foute beslissingen door de Duitse regering en legerleiding, o.a. met betrekking tot de onbeperkte duikbotenoorlog.
John Keegan, *De Eerste Wereldoorlog: 1914-1918*. Amsterdam, 2006, 7e druk. Vertaling van een Engelstalig standaardwerk, dat heel goed te gebruiken is als overzicht van het verloop van de oorlog.
Luc de Vos, *De Eerste Wereldoorlog*. Leuven, 2003, 5e herziene druk. Beknopt overzicht, met het accent op België.
Hew Strachan, *De Eerste Wereldoorlog: een geïllustreerde geschiedenis*. Amsterdam/Antwerpen, 2006, 4e druk. Beknopt, uit het Engels vertaald overzicht, geschreven door een auteur die werkt aan een driedelig standaardwerk.
Stephan Burgdorff und Klaus Wiegrefe (hrsg.), *Der Erste Weltkrieg. Die Urkatastrophe des 20. Jahrhunderts*. München, 2004. Verzameling uitstekende artikelen over állerlei aspecten van de Eerste Wereldoorlog, vaak vanuit Duits perspectief geschreven.
Stéphane Audoin-Rouzeau en Annette Becker, *'14-'18. De Grote Oorlog opnieuw bezien*. Amsterdam, 2004. Deze uit het Frans vertaalde studie handelt o.m. over de oorzaken van het extreme geweld, over nationalisme en racisme, over vijandbeelden en over de rouwverwerking na de oorlog.
Margaret MacMillan, *Parijs 1919. Zes maanden die de wereld veranderden*. Amsterdam, 2005. Uit het Engels vertaalde studie over de vredesonderhandelingen en het tot stand komen van het Verdrag van Versailles.

België

Gaston Durnez, *Zeg mij waar de bloemen zijn. Beelden uit de Eerste Wereldoorlog in Vlaanderen*. Leuven, 1988. Veelzijdige reportage, opgezet aan de hand van foto's, documenten en gesprekken.
Sophie de Schaepdrijver, *De Groote Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Amsterdam/Antwerpen, 2002, 7e druk. Een recent en goed leesbaar overzicht, voorzien van een uitvoerige literatuuropgave. Ook aan de letterkunde is aandacht besteed.
Piet Chielens e.a., *De laatste getuige. Het oorlogslandschap van de Westhoek*. Tielt, 2006. Sporen van de Grote Oorlog in het landschap van de IJzerstreek. Met fraaie foto's.

Nederland

P.H. Ritter jr., *De donkere poort. Een boek, behelzende tal vanpersoonlijke herinneringen van vooraanstaande mannen, stemmingsbeelden, indrukken, beschrijvingen, belangrijke en onbelangrijke gebeurtenissen, verhalen en anecdotes over Nederland in de jaren 1914-1918*. 's-Gravenhage, [1931].
H.J. Scheffer, *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging*. Utrecht, 1984, 3e druk. Minutieuze reconstructie van de gebeurtenissen in Nederland rond 11 november 1918.
Hennie Kenkhuis e.a. (red.), *De Wapens Neder, 1. De ontwikkeling in het denken over sociale actie, geweldloze strijd en antimilitarisme in Nederland*. Nijmegen, z.j. [= 1985].
M.J. Riemens, *Een vergeten hoofdstuk. De Nederlandsche Anti-Oorlog Raad en het Nederlandse pacifisme*. Groningen, 1995.
Perry Pierik, Henk Pors, *De verlaten monarch. Keizer Wilhelm II in Nederland*. Soesterberg, 1999. Over de vlucht van de Duitse keizer naar Nederland in november 1918 en zijn asiel hier te lande.
Evelyn de Roodt, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Zaltbommel, 2000.

Hans van Lith, *Plotseling een vreselijke knal. Bommen en mijnen treffen neutraal Nederland*. Zaltbommel, 2001.
Paul Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*. Amsterdam/Antwerpen, 2001. Een recent, goed leesbaar overzicht, voorzien van een uitvoerige literatuuropgave. Ook aandacht voor literatuur en cabaret.
Jorge Groen, *Nederlanders in de Grote Oorlog*. Amsterdam, 2004. Studie over Nederlandse vrijwilligers die in de Eerste Wereldoorlog vochten in de legers van de Geallieerden en van de Centralen.
Anton Reijngoudt, *Gehalveerde mensen. Het Belgenkamp in Harderwijk 1914-1918*. [Barneveld], 2004. Gedetailleerde beschrijving van het dagelijks leven van geïnterneerde Belgische militairen.
Alfred Staarman, *Verre van vredig. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*. Delft, 2004. Boek bij de gelijknamige tentoonstelling in het Legermuseum te Delft, met de nadruk op het gemobiliseerde leger. Bevat veel fraaie illustraties.
Ismee Tames, *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918*. Hilversum, 2006.

Literaire en andersoortige getuigenissen

Andreas Latzko, *Menschen in den oorlog*. Amsterdam, 1932, 13e druk. Vertaald uit het Duits. Korte verhalen die de verschrikkingen van de oorlog tonen, geschreven door een Hongaarse officier uit het leger van de Donaumonarchie.
Franz Marc, *Brieven van het front*. Zeist, 1987. Vertaald uit het Duits. Brieven uit de loopgraven van de beroemde Duitse kunstschilder, die sneuvelde tijdens de slag om Verdun.
Ernest Hemingway, *Afscheid van de wapenen*. Houten, 1991, 12e druk. Uit het Engels vertaald. Veelgelezen, uit 1929 daterende romantische tragedie over liefde en oorlog aan het Italiaans-Oostenrijkse front in 1917/1918.
A.G. Christiaens, *De grote oorlog. Novellen over 14-18*. Leuven, 1994, 2e druk. Deze bloemlezing bevat verhalen over de Eerste Wereldoorlog in Vlaanderen.

Chrisje Brants, *Een plasje bloed in het zand. Literaire getuigenissen van de Grote Oorlog*. [Amsterdam], 1995. Verzameling prozastukken waarin buitenlandse en ook enkele Nederlandstalige auteurs schrijven over hun beleving van de Eerste Wereldoorlog.

[Louis Barthas], *De oorlogsdagboeken van Louis Barthas (tonnenmaker), 1914-1918*. Amsterdam, 2000, 3e druk. Deze dagboekbladen, vertaald uit het Frans, geven een indringend beeld van de oorlog aan het westelijk front.

Robert Graves, *Dat hebben we gehad*. Amsterdam, 2001, 2e druk. Vertaald uit het Engels. Herinneringen van deze beroemde auteur aan zijn ervaringen als officier in de loopgraven van Noord-Frankrijk.

Jaroslav Hašek, *De lotgevallen van de brave soldaat Svejk in de wereldoorlog*. Amsterdam, 2001. Vertaald uit het Tsjechisch. Absurdistische kijk op de oorlog, geschreven vanuit het gezichtspunt van een simpele Tsjechische soldaat in het leger van de Donaumonarchie, die naar het Russische front wordt gestuurd. Doordat de auteur in 1923 overleed, is zijn meerdelige roman onvoltooid gebleven.

Henri Barbusse, *Het vuur. Dagboek van een escouade* [= deel van een sectie, afdeling]. Amsterdam, 2001. Vertaald uit het Frans. Onthutsend, op eigen ervaringen gebaseerd verslag over de loopgravenoorlog. Dit oorspronkelijk uit 1916 daterende boek geldt als een hoogtepunt in de kritische oorlogsliteratuur.

Tom Lanoye, *Niemands Land. Gedichten uit de Groote Oorlog*. Amsterdam, 2002. Hertaling van Engelstalige gedichten over de Eerste Wereldoorlog.

Svetlana Palmer and Sarah Wallis (ed.), *Intimate Voices from the First World War*. New York, 2003. Brieven, briefkaarten en aantekeningen van soldaten, vluchtelingen enz. uit Frankrijk, Rusland, Duitsland, Servië, Turkije en andere landen. Vertaald naar het Engels.

Erich Maria Remarque, *Van het westelijk front geen nieuws*. Utrecht, 2004, 27e druk. Vertaald uit het Duits. Uit 1929 daterende beschrijving van de lotgevallen van een paar Duitse soldaten die drie jaar lang lief en leed delen in de loopgraven van Noord-Frankrijk. Misschien wel de meest gelezen anti-oorlogsroman ooit.

Max Arthur, *Vergeten stemmen uit de Grote Oorlog*. Amsterdam, 2004. Getuigenissen van Britse soldaten die de Eerste Wereldoorlog overleefden, opgetekend naar interviews die vanaf 1972 werden gehouden.

Rob Kammelar, Jacques Sicking en Menno Wielinga (ed.), *Het Monster van de Oorlog. Nederlandse liedjes en gedichten over de Eerste Wereldoorlog*. Amsterdam, 2004. De beleving in Nederland (en Vlaanderen) van de Eerste Wereldoorlog, uitgedrukt in contemporaine liedjes en gedichten.
Willem Melching en Marcel Stuivenga (ed.), *Ooggetuigen van de eerste Wereldoorlog in meer dan honderd reportages*. Amsterdam, 2006. Internationaal opgezette verzameling van korte fragmenten uit brieven, reportages, dagboeken, krantenberichten etc. van militairen, politici en gewone burgers.

Adressen

www.wereldoorlog1418.nl
Breed opgezette website, geredigeerd door Menno Wielinga. Bevat, behalve verwijzingen naar recente studies en andere websites, ook lijsten met titels van Nederlandse gedichten, liedjes, verhalen, romans en jeugdboeken over de Eerste Wereldoorlog.
Voor een lijst met vindplaatsen van alle gevonden prozateksten, zie in het bijzonder: *www.wereldoorlog1418.nl/vindplaatsen-nederlandseogen/index.html*.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam (*www.iisg.nl*). Bezit ook veel materiaal over zaken en personen die direct of indirect met de Eerste Wereldoorlog te maken hebben.

Index

Deze index bevat alle namen van de auteurs van wie teksten in deze bloemlezing zijn opgenomen; zie hier de vetgedrukte paginanummers. Daarnaast wordt er ook in beperkte mate verwezen naar namen van personen en zaken die voor de teksten zelf van belang zijn.

Aalst, C.J.K. ■ 327, 328
aardappeloproer ■ 219-225, 237, 240-241
Adama van Scheltema, C.S. ■ 257, **258**, 363
Adama van Scheltema, Frits ■ **363**
aktivisme, Vlaams ■ 118-119, 310, 391, 395
Albert I, koning ■ 43
Amerikaanse soldaten ■ 86-88
anarchisme *zie (ook)* Domela Nieuwenhuis, Ferdinand ■ 275
Ankersmit, J.F. ■ 375
Anoniem ■ **104, 181, 182, 201**
antimilitarisme [anti-militairisme] ■ 163, 283, 285-299
Anti-Oorlog Raad ■ 15, 285
Antwerpen ■ 43, 61-63, 103-104, 304, 394
ARI ■ 115, **116**
augustus 1914 ■ 15-42, 205, 206-209, 301-307

B. ■ **57**
B.Z. ■ **245**
Barbarossa ■ **91, 307**, 342, 343, 352, 354
Batavus X ■ **343**, 346
Belgian Prince, de ■ 401
België, overweldiging van ■ 28-34
Benedictus XV, paus ■ 265-266
Benima, Corns. ■ 255
Bergson, Henri ■ 361
Betaal, Sijmen ■ **352**
bewapeningsproblemen ■ 143-150, 150-154
bombardementen ■ 59, 63, 76, 196-198, 413
Booven, Henri van ■ **108**
Borel, Henri ■ 22, **399**
Bosboom, Nicolaas ■ **47**, 327
Bottema, Tjerk ■ **61**
Braakensiek, Johan ■ 300
Broedelet, Joh. W. ■ **361**
broodrantsoenering ■ 193, 194, 219, 394
Bruggen, Carry van ■ 271, **279**
Bruin, Frida du ■ 219, **223**
Brusse, M.J. *zie (ook)* B. ■ 57, **67**, 131

cabaret ■ 163
Charivarius ■ 318
christen-anarchisme ■ 287
christen-socialisme ■ 275, 285, 375
Clemenceau, Georges ■ 396, 397, 401, 404
Clerq, René de ■ 391, 395
Clinge Doorenbos, J.P.J.H. ■ 163, 301
Coenen, Frans ■ **404**
Cohen, Alexander ■ **71**, 368, **369**
Colijn, H. ■ 226, 310
Cort van der Linden, P.W.A. ■ 238, 263, 308, 327, 328, 330
Couperus, Louis ■ **301**, 343

Davids, Louis ■ 163
Dekker, Maurits ■ 384, **389**
deportaties ■ 400
dienstweigeraars ■ 175-176, 285-287, 291-294
distributie *zie (ook)* hamsteren; schaarste ■ 205, 222, 228, 235, 236, 241, 394
Doesburg, Theo van ■ **294**
Domela Nieuwenhuis, Ferdinand ■ 71, 176, 285, 287, 389
Domela Nieuwenhuis Nyegaard, J.D. ■ **118**, 310
Dongen Azn, A. van ■ 181
Dongen, Kees van ■ 71
Duijnstee, pater F.X.P. ■ **283**, 343
duikbotenoorlog ■ 86, 179, 180, 301
Duits, anti-/pro- ■ 119, 245, 276-277, 301, 307-308, 310-323, 363

Eeden, Frederik van ■ **15**, 271, 275, 287, 318
eenheidsworst ■ 204, 219
Eerbeek, J.K. van ■ 379
Eikeboom, Henk ■ **291**
Engelse Kamp ■ 115
Erens, Frans ■ **23**, 271
Erkens, J. ■ **169**

Faber, H.P. ■ **230**
Fabius, Jan ■ 369, **371**
Fabricius, Johan ■ **96**
Fetter, J.C.A. ■ **321**
fin de siècle ■ 24
Forte-Kreis ■ 15
franc-tireurs ■ 43, 47, 67
Frans-Duitse oorlog ■ 43
Franz Ferdinand, aartshertog ■ 35, 37
Franz Josef, keizer ■ 309
frontervaringen (Oostenrijks-Italiaanse front) ■ 96-100, 309
frontervaringen (Servië) ■ 131-135
frontervaringen (Westelijk front) *zie (ook)* loopgravenoorlog ■ 65-96
futurisme ■ 361

Gandhi, Mahatma ■ 271
Geen, van ■ **290**
George V, koning ■ 334
geslachtsziektes ■ 143
Gestel, Leo ■ 44
gevangenenkamp ■ 130, 135-140
gewonden *zie (ook)* Rode Kruis ■ 101, 118-125, 125-129, 131-135
gifgas ■ 78, 97, 309
Gijn, A. van ■ 242

Goerée d'Overflacquée, Johan ■ **355**
Gogh-Kaulbach, Anna van ■ 294
Gouverneur, J. ■ **196**
Grondijs, L.H. ■ **52**
Groot-Nederlandse gedachte ■ 118

Haan, Jacob Israël de ■ 22
Hagemeijer, J. ■ **287**, 290
Hahn sr., Albert ■ 180, 244, 286
Hamel, J.A. van ■ 181, **184**, 310
hamsteren *zie (ook)* schaarste ■ 205, 211-213, 238
Harden, Maximilian ■ 73, 318, 403
Harskamp, de ■ 358, 379-383, 389
Havelaar, Just ■ 271, 375
Heijenk, Jan ■ **37**, 141, **143**
Heurneman, G.J. ■ 154, **159**
Hindenburg, maarschalk Paul von ■ 270, 316, 332, 356, 357, 391, 392, 403
Hoekstra, Feike ■ **130**

Idsardi ■ 225, **227**
Iependaal, Willem van ■ **78**
Ieper ■ 78
IJzer, de ■ 43, 79
Imhof, J.G. ■ 196, **198**
inkwartiering ■ 141, 144, 160, 162, 207
interneringskampen ■ 101, 102, 108-112, 112-115, 117-118
Ivens.C.A.P. ■ **40**

Jacobs, Aletta ■ 256, **263**
Jagt, M.B. van der ■ 310, **311**
Jaurès, Jean ■ 293
Jong, A.M. de ■ 78, 163, **166**
Jonge, B.C. de ■ **327**

Kan, J.B. ■ **331**
Karel [Karl] I, keizer ■ 309, 392
Kitchener, Lord ■ 366
Kleerekoper, A.B. ■ 215, **216**, 343, 375
Knaap, Arthur ■ **74**
Kokadorus ■ **346**
koopvaardij ■ 185-189, 189-193
krijgsgevangenen ■ 71-74, 90, 111, 125-129, 130-131, 314, 321-323, 391, 392
kroonprins, Duitse ■ 320, 324, 336, 337, 393
Kruyt, J.W. ■ 389
Kuyper, Abraham ■ 310

Laan, K. ter ■ 350
Lamberts Hurrelbrinck, L.H.J. ■ **43, 125, 250**

landstorm/landweer *zie (ook)* mobilisatie-ervaringen
Latenstein ■ 103
Leuven ■ 22, 52-57, 108, 132, 308, 400
Lidth de Jeude, E. van ■ **112**
Liebknecht, Karl ■ 294, 350, 395
Lier, Alfons van *zie (ook)* Valkenstein, Kees ■ 141
Ligt, Bart de ■ 285, **287**
Linthorst Homan, J.T. ■ 148
Lloyd George, David ■ 320, 397, 401
loopgravenoorlog ■ 64, 74-78, 78-83, 91-96, 320
Loudon, J. ■ 263, 328, 357
Luik ■ 20, 32, 33, 65-67, 119, 120, 304-305, 311, 312
Lusitania, de ■ 269, 308, 400, 401
Luus ■ **213**
Luxemburg, Rosa ■ 294, 350, 395

M.C. ■ **267**
Maastricht ■ 28-34
Marsman, H. ■ 61, 361
Mata Hari ■ 368, 369-371
Meijer, Arnold ■ 119
Metz, Sien ■ **219**
Mierop, Lodewijk van ■ 287
mijnen ■ 185, 193-196,
mobilisatie-ervaringen ■ 16, 18, 142, 143-144, 154-169, 173-175, 175-178
Mokveld, L. ■ **47, 65**
Mussert, Anton ■ 119, 327

N.N. ■ 213,**214, 235, 379**
N.O.T. (= Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij) ■ 150, 226, 327
nationalisme *zie (ook)* patriottisme; vaderlandsliefde ■ 125, 267-270, 278-279
nationaliteit ■ 245-249, 250-255
neutraliteit ■ 38, 269-270, 271, 272-273, 302, 305, 319, 327
Nève, Edouard de ■ **395**
Nietzsche, Friedrich ■ 361
Nieuwediep ■ 176
noodgeld ■ 205
Novemberrevolutie *zie (ook)* Troelstra, P.J. ■ 237, 320, 331, 357-358, 374, 379, 384-390, 391-392, 402

ontwapening ■ 275, 276, 405
oorlog en kunst ■ 361-363
oorlog en sport ■ 363-366
oorlogsbrood *zie (ook)* regeringsbrood ■ 221, 223
oorlogscorrespondenten ■ 43, 52, 65, 67-71, 368, 369
oorlogsindustrie ■ 147-150, 366-368
oorlogswaanzin ■ 17, 125, 257, 258-259, 259-262, 362

oorlogswinst ■ 205, 220, 225-229, 243, 367
Orobio de Castro jr., E.S. ■ **185**
Ort, B. ■ 308
Ortt, Felix ■ 287
Oss, S.F. van *zie (ook)* Goerée d'Overflacquée ■ 355
Oudshoorn, J. van ■ 272, **281**
Oud-verpleegster-moeder ■ **105**
oweeërs (OW'ers) *zie (ook)* oorlogswinst

P.Br. ■ 206, **209**
pacifisme *zie (ook)* vredesbeweging ■ 257, 271, 275-276
patriottisme *zie (ook)* nationalisme; vaderlandsliefde ■ 271, 279-280
Perdeck, Albert Adam ■ 310, **318**
Petri, Joh. F. ■ **135**
Pieck, A.F. ■ **391**
Pinkhof, Philip ■ 196, 384, **386**
Pisuisse, Jean Louis ■ 43, 163
Ploeg, Gerben Idses van der *zie (ook)* Idsardi ■ 225
Polak, Leo ■ 271
Posthuma, F.E. ■ 221, 222, 223
Prins Hendrik, de ■ 185

Raemaekers, Louis ■ 64, 307, 324
regeringsbrood *zie (ook)* oorlogsbrood ■ 219
Reve, G.J.M. van het ■ 154
Rido *zie (ook)* Pinkhof, Philip ■ 384
Rode Kruis ■ 28, 48, 119, 131, 174, 185, 208, 258, 315
Roland Holst, Henriëtte ■ 237, 285, 287, 389, 390, 395
Roux, Pauline le ■ 258, **262**
Ruijs [Ruys] de Beerenbrouck, Ch. J.M. ■ 331, 358, 359, 386, 394, 395
Rutten, Felix ■ **28**

Sajet, Ben ■ 215, 217
Salomons, Annie ■ 258
Salomonson, Herman *zie (ook)* Stoke, Melis ■ 154
Samson, Izak ■ **84**
schaarste *zie (ook)* aardappeloproer; broodrantsoenering; distributie; hamsteren ■ 130, 204, 205, 206-208, 211-215, 237
Schaper, J.H.A. ■ 350
Schermerhorn, N.J.C. ■ 287
Schilp, Dirk ■ **275**
Schmidt, L.J. ■ 147, **150**
Schreuder, R. ■ 185, **189**

Schröder, J.C. *zie (ook)* Barbarossa
SDP ■ 390
SDAP *zie (ook)* Troelstra, P.J.; Wibaut, F.M.
Sevenhoven, K. van ■ **105**
smokkelaars ■ 169-173, 230-237, 241-243
Snijders, generaal C.J. ■ 327-331, 359, 379
Spaanse Burgeroorlog ■ 52, 395
Spaanse griep ■ 222, 355, 391
Speenhoff, Koos ■ 163, **164**
spionage ■ 26, 171, 269, 303, 361, 368-373
Statenbond, Europese ■ 258
Steinmetz, S.R. ■ 310, **313**
steuncomités ■ 59, 205, 367
Steynen, Job ■ **337**
Stoke, Melis ■ 154, **155**
Suchtelen, Nico van ■ 258, **259**, 271
Sussex, de ■ 401

Tagore, Rabindranath ■ 20
Terwisga, W.H. van ■ **325**, 329
Thomson, majoor Lodewijk ■ 369
Tiemeijer, Hans ■ **34**
Tienhoven, A. van ■ **131**
Timbertown Follies, the ■ 115, 117
Tolstoi, Leo ■ 271, 285
Tommies ■ 116-117
torpedo(boten) ■ 179, 185-189
Treub, M.W.F. ■ 216, 238, **241**, 328
Troelstra, P.J. ■ 237, 345, 346, 350, 358, 359, **384**, 388, 389, 392, 393, 394
Tubantia, de ■ 185, 189

vaderlandsliefde *zie (ook)* nationalisme; patriottisme ■ 271, 273, 281-282
Valckenier Kips, J.H. ■ 310, **315**
Valkenstein, Kees ■ 141, **144**
Versailles, Vrede/Verdrag van ■ 375, 397, 399-403
Verspijck Mijnssen ■ **173**
Verwey, Albert ■ 271, **272**, 366
Visé ■ 29, 32, 45, 47-52
visserij ■ 179-181, 181-183, 184
vitalisme ■ 361
vliegtuigen ■ 67, 86, 179, 186, 198-201, 394
vluchtelingen, Belgische ■ 44, 57-61, 101-104, 104-105, 106-108
Volkenbond ■ 181, 406, 275
volksgezondheid *zie (ook)* Spaanse griep ■ 205, 215, 216-219
Voorbeytel, M.C.M. ■ **86**
Vooys, Is. de ■ **366**

vredesbeweging *zie (ook)* pacifisme ■ 256, 257, 263-267, 274, 285, 375-379
Vredespaleis ■ 290
vreemdelingenlegioen ■ 74, 75, 395
Vries, Theun de ■ 206
Vriesland, Victor E. van ■ 23, 271
vrouwenkiesrecht ■ 256, 263, 283-284, 387, 391

W.B.Z. ■ 206, **211**
Waes, Frank van *zie (ook)* Jong, A.M. de ■ 163
wapenstilstand ■ 357, 375, 389, 391, 392, 396, 403
Wapenstilstandsdag ■ 405-406
Wibaut, F.M. ■ 221, 222, 237, **238**
Wijnkoop, David ■ 389, 390, 393, 395
Wilhelm II, keizer ■ 320, 324, 331-334, 335-337, 356-358, 392
Wilhelm, kroonprins *zie (ook)* kroonprins
Wilhelmina, koningin ■ 287, 290, 325-327, 330-331, **335**, 395
Wilson, president ■ 86, 208, 264, 392, 394, 397, 399, 403
Wit, G. de ■ **298**
Withof, Adèle ■ **375**
Witte, Dirk ■ 163

Zaaijer, M.J. de ■ **206**
Zeeuws-Vlaanderen ■ 67-71, 103, 198-201
zeppelins ■ 201-203, 308
Zierikzee, bombardement van ■ 196-198
zionisten ■ 22
Zuylen, J.J.L. van ■ **193**